

לידתה של מחתרת

יהודה לפידות

מהדורה מחודשת

יהודה לפידות

לידתה של מחתרת

האצ"ל בשנות השלושים

מהדורה מחודשת

Yehuda Lapidot
The Birth of an
Underground

עיצוב העטיפה: אביגיל דורה

בסיוע ברית חיילי האצ"ל

©

כל הזכויות שמורות למחבר
תשע"ה - 2014

תוכן העניינים

העשור הראשון של המנדט הבריטי בארץ-ישראל

15	ההגנה כארגון ארצי
25	פרעות תרפ"ט
32	ברית הבריונים
33	ספר הלבן של פאספילד
הפילוג הראשון		
39	פילוג בהגנה ויסוד האצ"ל
56	הסכם מלצ'ט
66	פלוגות העבודה של בית"ר
70	התפשטות האצ"ל למושבות
77	המרד הערבי ופרעות תרצ"ו (1936)
79	ועדת הלורד פיל
83	הבלגה ותגובה
90	הנוטרים
הפילוג השני		
97	פילוג באצ"ל: תהומי חוזר לארגון ההגנה
109	חידוש המרד הערבי
113	יום הראשון השחור
פסקי-דין מוות		
117	יחזקאל אלטמן
118	שלמה בן-יוסף
127	מרדכי שורץ
130	יעקב קוטיק
תקופה חדשה		
132	דוד רזיאל
137	האצ"ל מגיב בעוצמה
144	יעקב רז
הסזון הראשון		
151	חטיפות ורצח אליהו שלומי
155	פגישת גולומב - ז'בוטינסקי
160	ההסכם בין האצ"ל וההגנה

העלייה הבלתי לגאלית

169 תחילת העלייה הבלתי לגאלית
177 העלייה הרביזיוניסטית
198 משפט עו"ד זליגמן והקצין גודאהרד
209 התעוררות בתנועת "החלוץ"
218 פרשת הספינה "דאריון 2"
223 מארגנים פרטיים
225 המדיניות הבריטית
229 פרשת האנייה "פאטריה"
234 סטרומה

האצ"ל בפולין

241 אימונים
247 רכישת נשק
250 התאים החשאיים
258 וועידת פריס
264 פעולה מדינית עצמאית

שובו של רזיאל ארצה

272 אירועי ה-27 בפברואר 1939
274 "הספר הלבן"
279 מעצרו של רזיאל

האצ"ל פועל בשתי חזיתות

286 רחל אוהבת-עמי (חבוש)
289 פיצוץ בית-השידור הממשלתי
291 פעולות תגובה ונקם של ההגנה

297 הוצאות להורג
-----	--------------------

מחיי היום-יום

302 מערכת הסברה ותעמולה
304 המעבדה הכימית בירושלים
308 מעצרו של זרעוני
309 ההתנקשות בקצין ראלף קרנס

פרוץ מלחמת-העולם השנייה

311 תוכנית ה-40 אלף ומעצר המפקדה
314 האצ"ל מכריז על הפסקת אש

318	שחרורו של דוד רזיאל
321	מאסר ה-38 ממשמר הירדן
323	הפילוג השלישי: אברהם שטרן פורש מהא"ל
329	מותו של ז'בוטינסקי
332	מפקדה חדשה
333	ניסיון חוזר לאיחוד עם ההגנה
336	מותו של רזיאל
342	האצ"ל בישראל (לימים לח"י)
343	הסכם ירושלים
349	המצוד אחר חברי לח"י
353	ההתנקשות ברחוב יעל 8
355	הרצח ברחוב דיזנגוף 30
356	ההגנה פועלת לחיסול האצ"ל בישראל (לח"י)
359	ההתנקשות בחייו של ישראל פריצקר
362	רצח אברהם שטרן ("יאיר")
	תקופת המעבר
371	החרמת נשק ממחסני הצבא הבריטי
373	הקשר עם הקצינים הפולנים
374	ההסכם עם צרפת החופשית
376	ראורגניזציה בארגון
378	עם לוחם
383	מנחם בגין מפקד האצ"ל
389	נספחים

פתח דבר

ספר זה דן בתולדות האצ"ל מיום היווסדו, באפריל 1931, ועד הכרזת המרד נגד השלטון הבריטי בארץ-ישראל, בפברואר 1944. בתקופה זו אנו עדים לשלושה פילוגים: הפילוג הראשון אירע באפריל 1931, כאשר קבוצה של מפקדים, בראשותו של אברהם תהומי, פרשו מארגון ההגנה וייסדו ארגון חדש, הוא הארגון הצבאי הלאומי בארץ-ישראל (ובקיצור האצ"ל).

ארגון ההגנה נוסד כארגון ארצי בשנת 1920 במסגרת ועידת הייסוד של "הסתדרות העובדים העברים הכללית" ("ההסתדרות"). הארגון היה נתון למרות ההסתדרות וכפוף למוסדותיה, ובמשך למעלה מ-10 שנים סרבו ראשיו לקבל על עצמם את מרות המוסדות הלאומיים (הסוכנות היהודית והוועד הלאומי). זאת ועוד; מנהיגי ההסתדרות היו אנטי-מיליטריסטים והקיפידו שהשקפתם זו תחדור גם אל תוך שורות ארגון ההגנה.

תהומי וחבריו סברו כי כדי שארגון ההגנה יוכל לעמוד במשימותיו, יש הכרח להנהיג בו סדר ומשמעת וכן שעליו להשתחרר ממרות ההסתדרות ולקבל עליו את מרות המוסדות הלאומיים. תהומי הואשם בפשיזם ובקשרים עם הרביזיוניסטים והודח מתפקידו כמפקד מחוז ירושלים. הסכסוכים, שבחלקם היו אישיים, הלכו והתרחבו והביאו בסופו של דבר לפילוג בהגנה ולייסוד האצ"ל.

תהומי לא היה שלם עם הפילוג ובמשך שש השנים בהם עמד בראש האצ"ל, חיפש דרכים לשוב אל ה"הגנה". ואכן, בשנת 1937, בעיצומם של פרעות שפרעו הערבים ביהודים, חתם על הסכם של איחוד בין שני הארגונים. אלא שרק מחצית מחברי האצ"ל הלכו עם תהומי, בעוד המחצית השנייה המשיכה לפעול כארגון עצמאי. הפילוג הזה שאירע בשורות האצ"ל גרם למשבר, אולם הפך את הארגון להומוגני יותר מבחינה פוליטית ואידיאולוגית. הארגון קיבל את מרותו של זאב ז'בוטינסקי, ששנתיים קודם לכן פרש מן ההסתדרות הציונית וייסד את ההסתדרות הציונית החדשה (הצ"ח).

הפילוג השלישי היה הקשה והכואב מכולם. ביולי 1940 פרש אברהם שטרן מן האצ"ל והקים ארגון חדש בשם "הארגון הצבאי הלאומי בישראל", שלימים הוסב שמו ל"לוחמי חרות ישראל" (לח"י). שטרן לא תכנן את הפילוג מלכתחילה. הוא קרא תגר על מנהיגותו של רזיאל וכל כוונתו הייתה להחליפו ולתפוס את מקומו כמפקד הארגון. אלא שמהלך העניינים יצא

מכלל שליטה והביא בסופו של דבר לפילוג, שלווה בהאשמות אישיות חמורות והותירו צלקות שלא הגלידו במשך שנים רבות.

המחלוקת בין אברהם שטרן ("יאיר") לבין דוד רזיאל נסבה סביב שתי סוגיות עיקריות. הסוגיה האחת הייתה שאלת מרות המפלגה. שטרן טען שעל הארגון להשתחרר מתלותו במפלגה הרביזיוניסטית ולהחליט בעצמו על דרכו המדינית. לדעתו, ראשי המפלגה, בהיותם לגאליים וגלויים, מערערים את הסודיות, שהיא חיונית לתנועת מחתרת, ושלמות המפלגה עומדת בראש דאגתם. רזיאל טען לעומתו כי המפלגה היא העורף הציבורי, ממנו שואבת המחתרת תמיכה מוסרית וכספית ובנוסף לזאת היא משמשת מאגר לגיוס לוחמים. לדעת רזיאל, מנהיגי התנועה הרביזיוניסטית ובראשם ז'בוטינסקי, מתווים את הדרך הפוליטית ועל האצ"ל לקבל את מרותם. הסוגיה השנייה הייתה שאלת שיתוף הפעולה עם הבריטים במלחמתם בצורר הנאצי. רזיאל טען כי הגרמנים הם האויב מספר אחת של עם ישראל ועל כן אין להקשות על הבריטים כל עוד הם נלחמים בהיטלר. שטרן טען לעומתו כי אין להפסיק את המלחמה בשלטון הבריטי, למרות שהם נמצאים במלחמה עם גרמניה. לדעתו יש להילחם בשלטון הבריטי עד לסילוקו מן הארץ.

לשתי בעיות אלה יש להוסיף גם בעיות אישיות של אופי וסגנון, המוסיפים במקרים כאלה שמן על המדורה.

בספר מוקדש פרק מיוחד לעלייה הבלתי לגאלית בשנות השלושים. כידוע, הממשלה הבריטית היא שקבעה את מספר היהודים שיעלו ארצה, ואת רשיונות העלייה (הסרטיפיקטים) מסרה לסוכנות היהודית כדי שזו תחלקם בהתאם לשיקוליה. רוב רשיונות העלייה חולקו לחוגי החלוץ ולתנועות השמאל, ולחברי התנועה הרביזיוניסטית, שמספרם הלך וגדל, הוקצב רק מספר קטן של רשיונות עלייה. עם גבור האנטישמיות באירופה, גבר הלחץ לעלייה, ומאחר שמספר הרשיונות לא הספיק, החלה התנועה הרביזיוניסטית בארגון עלייה בלתי לגאלית. יש להדגיש שעד סוף 1938 התנגדה הסוכנות היהודית באופן נמרץ לכל צורה של עלייה בלתי לגאלית. כך, למשל, אנו מוצאים במכתבו, מיולי 1938, של אליהו דובקין (ראש מחלקת העלייה של הסוכנות) אל המשרדים השונים באירופה, את המשפט הבא: "עמדתנו השלילית לעלייה בלתי חוקית ידועה לכם למדי, והננו מבקשים מכם לאחוז בכל האמצעים הנמצאים ברשותכם כדי למנוע בעד תופעה בלתי רצויה זו." ¹ רק בסוף שנת 1938 שנה-בן-גוריון את דעתו

והורה לפנות לעלייה בלתי לגאלית. מכאן שעד פרוץ מלחמת-העולם השנייה, רוב האניות שהביאו ארצה עולים באופן בלתי לגאלי אורגנו על-ידי האצ"ל והתנועה הרביזיוניסטית.

במהלך הספר מובאים ציטוטים של מכתבים וכרוזים, הכתובים בשפה מליצית והנותנים מרוח התקופה. כן השארתי את צורת הדיבור בגוף שלישי בה נהג זאב ז'בוטינסקי בפנייתו אל אנשי שיחו.

בספר זה נעזרתי רבות במסמכי הבולשת הבריטית שנחשפו זה לא מכבר ואשר שופכים אור חדש על מהלך האירועים. כן נעזרתי במסמכי האצ"ל, במסמכי הש"י (שירות הידיעות של ההגנה), בפרוטוקולים של ישיבות הנהלת הסוכנות היהודית ומרכז מפא"י, ובעדויות של האנשים שלקחו חלק מרכזי באירועי שנות השלושים.

יקצר המצע להודות לכל אלה שעזרו לי בעבודתי זו וכולם יעמדו על הברכה. לא נותר לי אלא לציין מספר שמות. תודתי נתונה לאמירה שטרן ולצוות המסור והיעיל של מכון ז'בוטינסקי, לריקי גרטי מהמדור לתיעוד בעל-פה, המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית, וכן לארכיון תולדות ההגנה ולארכיון הציוני המרכזי. תודה לפרופ' יהודה איזנברג ולשתיים מבנותיו החמודות, שלומית רוזנברג ואביגיל דורה, על עזרתם הרבה בהוצאת הספר לאור. תודה לפרופ' חיים לבנון על שהעמיד לרשותי עותק יקר ערך של ספר, שנכתב בזמן אמת על-ידי דודו ישראל עמיקם, ובו תאור מפורט של פרעות תרפ"ט. תודה לעו"ד יעקב נחושטן על עזרתו המשפטית. תודה לפתחיה שמיר (יו"ר ברית חיילי האצ"ל) על עזרתו הרבה בהוצאת הספר לאור. ואחרונה אחרונה חביבה, תודה לאשת נעורי היקרה רחל, אשר עברה יחד אתי את נתיב היסורים של ההתלבטויות והבירורים שליוו את עבודת הכתיבה.

העשור הראשון של המנדט הבריטי בארץ ישראל

כיבוש הארץ בידי האנגלים

ב-2 בנובמבר 1917 הגיע לידי הלורד רוטשילד באנגליה מכתב משר החוץ הבריטי, ג'יימס בלפור. במכתב זה, שנודע לימים כ"הצהרת בלפור", נאמר:

משרד החוץ
2 בנובמבר 1917

לורד רוטשילד היקר,

בעונג רב הריני מוסר לך, בשם ממשלת הוד מלכותו, הצהרת אהדה לשאיפות היהודיות הציוניות, שהוגשה לקבינט ואושרה על ידו: "ממשלת הוד מלכותו תראה בעין יפה את הקמתו של בית לאומי לעם היהודי בארץ-ישראל ותעשה כל מאמץ כדי לקדם השגת מטרה זו; עם זאת מובן היטב שלא ייעשה דבר העלול לפגוע בזכויותיהן האזרחיות והדתיות של העדות הלא-יהודיות הקיימות בארץ-ישראל או בזכויות ובמעמד המדיני שנהנים מהם יהודים במדינות אחרות".
אכיר לך תודה אם תביא הצהרה זו לידיעת הפדרציה הציונית.

שלך בכנות
ארתור ג'יימס בלפור

אותו זמן פתח הצבא הבריטי, בפיקודו של הגנרל אלנבי, במתקפה על ארץ ישראל ותוך זמן קצר הדף את הצבא התורכי מדרום הארץ. חלפה כשנה עד אשר הארץ כולה, משני עברי הירדן, נכבשה בידי הכוחות הבריטיים. אחרי השלמת כיבוש הארץ, בספטמבר 1918, הוקם בה שלטון צבאי.

בשעה שהצבא הבריטי נלחם בתורכים, נמשכו הדיונים בין ממשלת בריטניה וממשלת צרפת על חלוקת אזורי ההשפעה במזרח התיכון. ב-15 בספטמבר 1919 נחתם הסכם בין אנגליה לצרפת, לפיו ייסוגו הכוחות הבריטיים מן הגליל העליון. בגליל השתוללו כנופיות ערביות שנתמכו על ידי המלך פייסל, שליט דמשק, שהתנגד להשתלטות הצרפתים על האזור. ארבעת היישובים היהודיים שהיו שם – מתולה, תל חי, חמארה וכפר גלעדי – הועמדו בסכנה.

בסוף חודש דצמבר 1919 הגיע יוסף טרומפלדור לגליל העליון, קבע את מושבו בתל חי וריכז בידיו את ענייני הגנת המקום. ב 1 במרס 1920 (י"א באדר תר"ף) כיתרו את המקום אלפי ערבים. לתוקפים הייתה עדיפות רבה במספר הלוחמים וכן בכמות הנשק ואיכותו. מגיני תל חי, בפיקודו של יוסף טרומפלדור, לחמו בתוקפים, וכבר בתחילת הקרב נפצע טרומפלדור קשה ומת בערב מפצעיו. הקרב היה מר ועם חשכה פונו המגינים לכפר גלעדי הסמוך. כעבור יומיים פונה גם כפר גלעדי (מטולה פונתה עוד קודם לכן) והיישובים העזובים נהרסו על ידי הערבים ועמדו בשיממונם. כעבור מספר חודשים נתייצב המצב הביטחוני באזור ויוצאי מטולה, כפר גלעדי ותל חי חזרו לבתיהם.

עם סיום מלחמת העולם הראשונה, החלו הדיונים בדבר עתיד ארץ ישראל והאזור כולו וב 19 באפריל 1920 התכנסו בסן רמו שבאיטליה "מדינות ההסכמה" (בריטניה, צרפת, איטליה ויוון וכן יפן ובלגיה) לדיון בחוזה השלום עם תורכיה. באותה ועידה הוחלט למסור לבריטניה במנדט את השלטון על ארץ ישראל משני עברי הירדן ולהטיל עליה את האחריות לביצועה של הצהרת בלפור. בעוד הדיונים נמשכים, החליטו הערבים לנקוט פעולות אלימות, כדי לחבל בהגשמתה של הצהרת בלפור. ההזדמנות לפרעות ניתנה לערבים בעת חגיגות נבי מוסא. בחגיגות אלה, שמקורן בתקופה שבה ניצח צלאח א דין את הצלבנים, היו מגיעות משלחות של מוסלמים מכל חלקי הארץ לירושלים ומשם יוצאת תהלוכה למסגד סמוך ליריחו – מסגד שעל פי המסורת המוסלמית ניצב על קבר משה.

באפריל 1920 נתקבצו ובאו לירושלים אלפי מוסלמים ומשם יצאו בתהלוכה לעבר יריחו. בתום החגיגות, שנמשכו שבעה ימים, חזרו החוגגים לירושלים לשם תפילה לציון סיום העלייה לרגל. לאחר התפילה, ובעקבות נאומי ההסתה הרבים שנשמעו במהלך החגיגות, הפכה התהלוכה להתפרצות נגד היהודים. אדישות השלטונות לנעשה עודדה את הערבים, שקראו בקולי קולות: "אֲדַבַּח אֶל יְהוּד, א דאולה מענא" (טבחו ביהודים, הממשלה אתנו). ואכן היה להם על מה לסמוך, משום שמספר ימים לפני חגיגות נבי מוסא הוצאו יחידות הצבא הבריטי מירושלים, אף על פי שהפרעות היו צפויות. מסתבר כי הגנרל אלנבי, שעמד בראש השלטון הצבאי בארץ, התנגד למדיניות הפרוציונית של ממשלת בריטניה וגרס שיש לצרף את ארץ ישראל לסוריה, שבמרס 1920 הוכתר בה האמיר פייסל למלך (לימים נודעה תכנית זו בשם "סוריה רבתי"). צעד זה, שנעשה

בתמיכת הצבא הבריטי, נגד את ההסכם הסודי, "הסכם סייקס פיקו", שנחתם בשנת 1916 בין הבריטים לצרפתים.² התקפת הערבים לא באה במפתיע, והיהודים נערכו לה בעוד מועד. בירושלים כיהן אותה עת "ועד הצירים", שנתמנה על ידי ההסתדרות הציונית כדי לנהל את ענייני היהודים בארץ ישראל. "ועד הצירים" הטיל על ז'בוטינסקי, שזה לא מכבר שוחרר מן הצבא הבריטי, לארגן את היהודים להגנה עצמית.

כוחות ההגנה (כשברשותם 50 רובים, כמה אקדחים ורימונים) התפרסו בעיקר בעיר החדשה, בעוד הפרעות כווננו נגד יהודי העיר העתיקה. ב 4 באפריל, חול המועד פסח תר"ף, התנפלו מאות ערבים חמושים באלות, פגיונות וחרבות, על הרובע היהודי בעיר העתיקה. הם בזזו חנויות ופגעו בכל יהודי שנקרה בדרכם. אותנו זמן היה בעיר העתיקה שוטר יהודי בודד – הקצין יהושע אייזנברג (יתר 116 השוטרים ששירתו בירושלים, פוזרו יום קודם לכן בתחנות המשטרה שמחוץ לחומות). כאשר נודע הדבר לז'בוטינסקי, שלח יחידה של ההגנה אל העיר העתיקה; אולם בינתיים הגיע הצבא למקום, סגר את השערים ומנע את כניסת יחידת ההגנה. לעת ערב השתרר שקט בעיר והצבא עזב את עמדותיו וחזר למחנה.

למחרת היום התחדשו הפרעות. הפורעים, שנהדפו בעיר החדשה על ידי כוחות ההגנה, התרכזו שוב בעיר העתיקה. מספר הנפגעים שפוננו לבית החולים הלך וגדל ובלחץ "ועד הצירים" הוכרז בעיר "מצב צבאי".

בפרעות תר"ף נהרגו בירושלים שישה יהודים וכמאתיים נפצעו. אין ספק, כי לולא ההתארגנות המוקדמת, היה מספר הקרבנות גדול הרבה יותר. שלושה ימים לאחר הפרעות ערכו הבריטים מעצרים נרחבים בקרב הערבים וגם על היהודים לא פסחו. בחיפוש שנערך באחת מעמדות ההגנה בעיר העתיקה, נמצאו 3 רובים, 2 אקדחים ו 250 כדורים. 19 גברים שנמצאו במקום נאסרו. ז'בוטינסקי שמע על המאסרים רק למחרת היום. מיד יצא ל"קישלה" (בית המעצר שבמשטרת העיר העתיקה) יחד עם עורך דין ד"ר מרדכי עליאש, כדי למחות על המאסר. הוא טען בפני הקצין האחראי כי ההגנה אינה ארגון בלתי חוקי וכי הממשל ידע על קיומו ועל כן דרש לשחרר מיד את האסירים. אולם אם השלטונות סבורים שהם אשמים, הרי הוא, כמנהיגם, אשם גם כן ויש לאסור גם אותו. הקצין הכיר בהיגיון שבדברי ז'בוטינסקי ואסר אותו ללא שהיות.

² על פי ההסכם, אמורים היו השטחים של סוריה ולבנון להימסר לצרפתים, בעוד ארץ-ישראל הייתה אמורה להימסר לבריטים.

המאסר עורר זעם רב בקרב היישוב היהודי בארץ ישראל, שהתקומם נגד עמדת הממשלה שאינה מבחינה בין תוקף לנתקף.

ב-12 באפריל נערך משפטם של עשרים חברי ההגנה. אותו יום נערכו הבחירות לאספת הנבחרים של היישוב, ולאות הזדהות עם הנאשמים, הציבה מפלגת "אחדות העבודה" (לימים מפא"י) את ז'בוטינסקי כמועמד ראשון ברשימתה.

ז'בוטינסקי וחבריו הואשמו ב"החזקת נשק בלתי חוקי וארגון קנוניה להביא לידי מעשי אלימות ורצח". ז'בוטינסקי כפר באשמה וטען כי השלטונות ידעו על קיומו של ארגון ההגנה והוא, יחד עם רוטנברג, אף ביקשו מהשלטונות לצייד את הארגון בנשק.

המשפט היה קצר ובסיומו נידון ז'בוטינסקי ל 15 שנות מאסר עם עבודת פרך וגירוש מן הארץ לאחר ריצוי העונש, בעוד חבריו נידונו כל אחד ל 3 שנות מאסר עם עבודת פרך. כדי לשמור על איזון, הועמדו שני ערבים למשפט באשמת אונס ונשפטו ל 15 שנות מאסר. גם שני מנהיגים ערביים, חאג' אמין אל חוסייני ועראף אל עראף, שנאשמו בהסתה, נשפטו שלא בפניהם ונידונו ל 10 שנות מאסר כל אחד (השניים ברחו לירדן ומשם לסוריה השכנה).

עם היוודע פסק הדין, ערך "ועד הצירים" פעולות מחאה רבות, שכללו הפגנות המוניות וצום כללי. אלא, שכאמור, החליטה בינתיים ועידת סן רמו למסור את השלטון על ארץ ישראל לבריטניה כמעצמה מנדטורית. השמחה שפשטה ביישוב היהודי האפילה על הרצון למחות נגד פסק הדין הקשה שהוטל על ז'בוטינסקי וחבריו.

ביולי 1920 פסק השלטון הצבאי בארץ עם בואו של הנציב העליון הראשון, הלורד הרברט סמואל, לירושלים. כמחווה כלפי האוכלוסייה האזרחית, הכריז הנציב העליון על חנינה כללית לכל מי שהיה מעורב בפרעות של חול המועד פסח תר"ף – יהודים וערבים כאחד. ז'בוטינסקי וחבריו שוחררו מתא המאסר ונתקבלו בהתלהבות רבה על ידי היישוב היהודי בארץ, אולם ז'בוטינסקי לא הסתפק בחנינה ודרש בתוקף את ביטול פסק הדין נגדו ונגד חבריו בטענה שאין דין מגן כדין תוקף. לאחר מאבק שנמשך חודשים רבים, הורה לבסוף מיניסטרויון המלחמה הבריטי על ביטול פסקי הדין שניתנו נגד ז'בוטינסקי וחבריו.

במרס 1921 ביקר במזרח התיכון שר המושבות החדש, וינסטון צ'רצ'יל. במהלך ביקורו הגיע להסדר עם עבדאללה, בנו של השריף חוסיין ממכה, לפיו ימונה עבדאללה לאמיר על עבר הירדן המזרחי. משלחת של ערבים נפגשה עם צ'רצ'יל וביקשה ממנו לבטל את הצהרת בלפור ולעצור את עליית

היהודים לארץ. צ'רצ'יל דחה את הבקשה ואמר כי אין זה מסמכותו ואף לא מרצונו לעשות כן. ביקורו של צ'רצ'יל תרם רבות להתפרצות נוספת של פרעות שהחלו במאי 1921 ביפו.

בשנת 1921 הייתה יפו העיר המעורבת השנייה בגודלה בארץ והיהודים מנו בה 40% מכלל התושבים (16 אלף יהודים לעומת 26 אלף ערבים). ההרגשה שהממשלה הבריטית אכן מתכוונת להגשים את הצהרת בלפור, הייתה הסיבה להתפרצות האלימה נגד היהודים. בדרך זו חשבו הערבים לעצור את העלייה ולמנוע את הקמת הבית הלאומי ליהודים בארץ ישראל.

ב-1 במאי 1921 הסתער המון ערבי על יהודי יפו. הותקפו עוברים ושבים ונבזזו חנויות, אולם היעד העיקרי היה "בית החלוץ", שבו שכנו 100 יהודים שזה עתה עלו ארצה. העולים ניסו להתגונן בעזרת מוטות ברזל שעקרו מהגדר, וכאשר הצליחו להדוף את ההמון הופיעו שוטרים ערבים ופתחו באש על המגינים. ההמון הסתער בעקבות השוטרים אל תוך הבית, הרג 13 עולים ופצע 24.

למחרת החלה ההסתערות על תל אביב, אולם הערבים נהדפו על ידי שרידי הגדוד העברי שחנה אותה עת במחנה הצבא בצריפין (על "הגדודים העבריים" – ראה להלן). כשנודע לחיילי הגדוד כי תל אביב בסכנה, החליטו לבוא לעזרת אחיהם. מפקד הגדוד, אליעזר מרגולין, לא שותף בדיוני החיילים, כי לא רצו להביכו. אולם כשנודע הדבר למרגולין, יצא מיד לתל אביב כדי לעמוד בראש חייליו.

אותו בוקר נרצחו בשכונת אבו כביר שישה יהודים, ביניהם הסופר הנודע יוסף חיים ברנר.

מיפו התפשטו הפרעות לעבר פתח תקווה, שהותקפה ב-5 במאי על ידי אלפי ערבים, שחלקם עבדו כפועלים אצל איכרי המושבה. פלוגת צבא הודי שחנתה בראש העין הסמוכה, הוזעקה למקום וחייליה פתחו באש מכונת ירייה לעבר הפורעים. 14 ערבים נהרגו והשאר נמלטו מן המקום. בשעות אחר הצהריים נעשה ניסיון נוסף להתקיף את פתח תקווה, אולם הצבא התערב בעוד מועד והדף את הפורעים. אותו יום נהרגו 48 ערבים ו-4 מגינים יהודים. פתח תקווה ניצלה הודות להתערבותו המהירה של הצבא.

בשני ימי הפרעות נרצחו 43 יהודים ו-146 נפצעו, מתוך יישוב שמנה 82,800 יהודים. בעקבות השתתפות חיילי הגדוד העברי בהגנת תל אביב ללא רשות, נאלץ מרגולין להתפטר מתפקידו וחייליו שוחררו משורות הצבא הבריטי.

"ההגנה" כארגון ארצי

התקפות הערבים בשנת 1920 הגבירו את תודעת ההגנה העצמית בקרב היישוב היהודי הארץ. לאחר הקמת ארגון ההגנה בירושלים בידי ז'בוטינסקי, החליט "ועד הצירים" על הקמת ארגון הגנה ארצי שתפקידו יהיה להגן על היישוב היהודי מפני פורעים, אלא שההחלטה לא יצאה אל הפועל עקב מאסרם של ז'בוטינסקי וחבריו. אותה עת עסקו גופים רבים בענייני הגנה, ובוועידת הייסוד של "הסתדרות העובדים העברים הכללית" ("ההסתדרות") בדצמבר 1920 הוחלט, בין השאר, להקים ארגון הגנה ארצי. מנהיגי המפלגות הציוניות הסוציאליסטיות ראו בארגון ההגנה מיליציה שתפקידה להגן על נפשם ורכושם של היהודים בארץ ישראל, והם התנגדו להנהגת סדר ומשמעת צבאיים בתוכו. בהחלטות הייסוד נאמר כי על גוף זה "...לדאוג לענייני ההגנה, לארגון השתתפותם של העובדים במפעל ההגנה ולהבטחת תוכנה הלאומי והסוציאלי של הגנה עממית בארץ..." (מתוך כנס הייסוד של ההגנה). בחוקת ההגנה משנת 1925 נאמר, בין היתר, שהמטרה היא "הגנה על היישוב והתכוננות למיליציה עממית..."³. בכך באו לידי ביטוי השקפות אנטי מיליטריסטיות שרווחו לאחר מלחמת העולם הראשונה והחששות מפני התפתחותה של הצבאיות לפאשיזם, שהחל משגשג באותם ימים באירופה. יתרה מזאת, מנהיגי הפועלים הניחו שארגון צבאי מסודר עלול לצבור כוח רב ולאיים על האותוריות שלהם, ולא ששו לאפשרות הזאת. זה היה הבסיס לכפיפותו של ארגון ההגנה למרותה של הסתדרות העובדים בעשר שנותיו הראשונות.

זאב ז'בוטינסקי

נולד באודסה שברוסיה ב 5 באוקטובר 1880 למשפחה יהודית מסורתית. הוא התחנך בבתי ספר רוסיים אבל למד בצעירותו גם עברית מפי הסופר י"ח רבניצקי. בגיל שמונה עשרה נשלח לשווייץ על ידי העיתון הרוסי "אדסקי ליסטוק". לאחר זמן קצר עבר לאיטליה כסופרו של העיתון "אודסקייה נובוסטי" ושם גם למד משפטים ותיאוריה פוליטית. באיטליה נודע בזכות רשימותיו העיתונאיות והספרותיות שפורסמו בעיתונות הרוסית ונחתמו בכינוי הספרותי "אלטלנה" (שפירושו נדנדה). עם שובו לרוסיה דחפו אותו הפוגרומים של 1903 ו 1904 לפעילות בארגון ההגנה העצמית ולאחר מכן הצטרף לתנועה הציונית. עד מהרה נתגלה כנואם מלהיב וכדמות כריזמטית, שמשכה אחריה תלמידים ותומכים, ובמקביל – גם מתנגדים חריפים. הוא

³ סת"ה, ב, עמוד 250.

השתתף בצורה פעילה בקונגרסים הציוניים והיה מזוהה עם הציונות המדינית שראתה בהקמת המדינה העברית בארץ ישראל פתרון יחיד לשאלת היהודים.

במשך כל אותה תקופה המשיך ז'בוטינסקי במקצועו כסופר ועיתונאי רוסי, ועם פרוץ מהפכת "התורכים הצעירים" ב 1908 נשלח על ידי העיתון "רוסקייה וידומוסטי" לתורכיה, שם ניתנה לו ההזדמנות ללמוד מקרוב את בעיותיה של הקיסרות העותומנית ששלטה גם בארץ ישראל. אותה שנה אף ביקר בארץ והתרשם עמוקות מהיישוב העברי הצעיר. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה, ב 1914, הגיע למסקנה כי גורל הקיסרות העותומנית נחרץ ועל כן יש להצטרף באופן פעיל למעצמות ההסכמה שלחמו בתורכים. באותה עת עלה במוחו הרעיון של הקמת גדודים עבריים אשר ישתתפו בכיבוש ארץ ישראל ויכוננו בה את מדינת היהודים העצמאית.

זאב ז'בוטינסקי

עם כניסת תורכיה למלחמה, יצא ז'בוטינסקי למצרים שם שכנה המפקדה הבריטית למזרח התיכון. באלכסנדריה מצא כאלף פליטים יהודים שגורשו מארץ ישראל. שם גם פגש לראשונה את יוסף טרומפלדור ויחד דנו בהקמת גדוד עברי במסגרת הצבא הבריטי שיהיה מורכב ממתנדבים שיבואו מפליטי ארץ ישראל. התכנית, שהועלתה בפני אספה של הפליטים, נתקבלה

בהתלהבות ונבחר ועד מייסד: ז' גלוסקין, ז' ז'בוטינסקי וי' טרומפלדור. חברי הוועד התייצבו בפני הגנרל מאקסוול, מפקד הכוחות הבריטיים במצרים, ושטחו בפניו את תכניתם. הגנרל הסביר להם כי באותה עת לא הייתה לצבא הבריטי אפשרות לתקוף את ארץ ישראל, ועל כן הציע להקים גדוד הובלה בפרדות, שישתתף בחזית אחרת נגד תורכיה. כך קם "גדוד נהגי הפרדות" שמנה כ-650 מתנדבים יהודים ממגורשי ארץ ישראל, בפיקודו של ג'ון הנרי פטרסון. לסגנו נתמנה יוסף טרומפלדור, שהיה לאחר מכן מפקד הגדוד. באפריל 1915 נשלח הגדוד לגליפולי – חצי אי בתורכיה האירופית – והשתתף בכיבוש הדרדנלים. תפקידו של הגדוד היה להוביל אל החפירות הקדמיות פרדות עמוסות תחמושת ומצרכי מזון.

"גדוד נהגי הפרדות" שירת בגליפולי עד ינואר 1916 ופוזר כעבור שלושה חודשים. קרוב למאה ועשרים מאנשיו עברו לאנגליה ושימשו גרעין ל"גדוד העברי הלונדוני".

יוסף טרומפלדור נולד בשנת 1880 בצפון הקווקאז (רוסיה) והיה בנו של חייל בצבא ניקולאי. לאחר תקופה קצרה ב"חדר", למד בבית ספר יסודי רוסי ואחר למד רפואת שיניים. בפרוץ המלחמה בין רוסיה ליפן (1904) התגייס לצבא הרוסי ושירת בפורת ארתור, שם הצטיין בקרב, נפצע קשה וידו השמאלית נקטעה. לאחר נפילת פורת ארתור, הלך בשבי היפני. לאחר המלחמה, כשחזר לרוסיה, הוענקו לו דרגת קצין (דבר נדיר לגבי יהודי) וכן אותות הצטיינות גבוהים. ב-1912 עלה ארצה עם חבריו החלוצים ועבד זמן מה בקבוצת דגניה. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה גורש מן הארץ בהיותו נתין זר (הוא סירב לקבל את הנתינות התורכית) וגלה למצרים. חייו ומותו של טרומפלדור הפכו סמל ודוגמה לנוער הציוני. שירים וסיפורים נכתבו עליו וכאשר נוסדה תנועת הנוער הרביזיוניסטית, הציע ז'בוטינסקי לקרוא לה "ברית יוסף טרומפלדור" – בית"ר (ראה להלן).

הקמת הגדודים העבריים

באפריל 1915 יצא ז'בוטינסקי לאיטליה, שם נפגש עם פנחס רוטנברג ויחד תכננו את הקמת הגדודים העבריים. לאחר דיונים רבים יצא רוטנברג לארצות הברית לצורך גיוס מתנדבים, בעוד ז'בוטינסקי נסע לאנגליה כדי להכשיר את הקרקע להקמת הגדודים. בלונדון הוא נתקל בהתנגדות גדולה לרעיון הגדודים הן מצד משרד המלחמה הבריטי והן מצד חוגים יהודיים. מנהיגים ציוניים ניסו להשפיע על ז'בוטינסקי למשוך ידו מן התכנית מאחר והיו משוכנעים בניצחונה של גרמניה במלחמה. מושב הוועד הפועל הציוני אף קיבל החלטה לפיה "מפעל הגדוד עומד בסתירה עמוקה לעיקרי הפעולה הציונית ושלהסתדרות הציונית אין שום שייכות אליו. משום כך דורש הוועד

הפועל ששום ציוני לא ישתתף... ולא יתמוך במפעל זה".⁴ ז'בוטינסקי לא אמר נואש והמשיך במאמצי ההסברה הן אצל השלטונות הבריטיים והן בקרב חבריו היהודים. ד"ר חיים וייצמן היה מן הבודדים שסייעו לז'בוטינסקי במאבקו להקמת הגדודים העבריים.

בחורף 1916 הגיעו ללונדון 120 החיילים משרידי "גדוד נהגי הפרדות" וצורפו כפלוגה לאחד הבטליונים האנגליים. פלוגה זו, אליה התגייס ז'בוטינסקי, הייתה הגרעין של הגדוד העברי שעתיד היה להיווסד. מאמצי של ז'בוטינסקי ותומכיו נשאו לבסוף פרי ובאוגוסט 1917 פורסם בעיתון הלונדוני הרשמי דבר הקמת "גדוד עברי" בפיקודו של קולונל פטרסון. עם היות דבר הגדוד לעובדה פסקה ההתנגדות להקמתו מטעם חוגי הציונות הרשמית.

ב-2 בפברואר 1918 צעד הגדוד, ששמו הוסב ל"בטליון ה-38 של קלעי המלך", ברחובות לונדון ולמחרת היום יצא לחזית ארץ ישראל. הגדוד הספיק לקחת חלק במתקפה של הצבא הבריטי שנפתחה בספטמבר אותה שנה במטרה לכבוש את צפון הארץ ואת עבר הירדן המזרחי.

כזכור יצא פנחס רוטנברג באביב 1915 לארצות הברית כדי להביא לידי גיוס מתנדבים לגדוד. גם הוא נתקל בהתנגדות לרעיון מצד מנהיגים ציוניים, ביניהם יצחק בן צבי ודוד בן-גוריון, שגורשו מן הארץ על ידי התורכים. טענתם העיקרית הייתה שהקמת הגדודים עלולה להכעיס את השלטונות התורכיים עד כדי חיסולו של היישוב היהודי בארץ ישראל.

מפנה לטובת ההתנדבות לגדודים חל עם כניסת ארצות הברית למלחמה (6 באפריל 1917), שהביא להסרת התנגדותם של המוסדות הציוניים. בן-גוריון ובן צבי שינו את דעתם ולא רק שהצטרפו לפעולות ההסברה, אלא אף התגייסו בעצמם לשורות הגדודים. לאחר שניתנה הסכמתה של ממשלת בריטניה להקמת הגדוד "האמריקאי", יצאו המתנדבים לאנגליה ושם הוקם "הבטליון ה-39 של קלעי המלך" שיצא למצרים. שתי פלוגות מגדוד זה הספיקו להגיע לחזית ארץ ישראל ולהצטרף לגדוד ה-38 במערכה על עבר הירדן.

הגדוד השלישי, "הבטליון ה-40 של קלעי המלך", הורכב ממתנדבים ארצישראלים לאחר כיבוש חלקה הדרומי של הארץ. האישור להקמת הגדוד ניתן ביוני 1918, ומיד עם הקמתו, הועבר הגדוד למצרים לצורך אימונים אולם לא הספיק להשתתף בקרבות שהתנהלו בצפון הארץ ובעבר הירדן.

⁴ גלבר, תולדות הצהרת בלפור, אמוד 36.

בדצמבר אותה שנה הועבר "הגדוד ה 40" לארץ ישראל וצורף ליתר שני הגדודים העבריים.

לאחר סיום הקרבות חנו בארץ שלושת הגדודים העבריים, שמנו יחד 5,000 איש. הם השתתפו בתפקידי שמירה על המקומות שנכבשו ועל מחנות השבויים. העדר פעילות צבאית הגבירה בקרב חיילי הגדודים את הרצון להשתחרר, ובחוגים רחבים ביישוב חודש הוויכוח בשאלה מה עדיף: השירות הצבאי או עמל הבנייה. הרפיון הורגש בייחוד בקרב "הגדוד האמריקאי" שחייליו רצו לשוב הביתה. ז'בוטינסקי פתח במסע הסברה רחב כדי למנוע את פירוק הגדודים, להם ייחס חשיבות רבה ככוח שיוכל להגן על היישוב היהודי בארץ מפני פורעים ערביים. אולם כל זה לשווא; השורות הלכו והידלדלו ובאביב 1921 נותרו מהבטליון 400 איש בלבד. כזכור, עוד הספיקו שרידי הגדוד, בפיקודו של הקולונל מרגולין, לעזור בהדיפת פורעים ערביים באזור תל אביב ומעשה זה החיש את חיסולם בידי השלטונות הבריטיים. הגדודים פורקו סופית במאי 1921.

"הנציב הראשון ליהודה"

הרברט סמואל, הנציב העליון הראשון, הגיע ארצה באניית מלחמה ב 1 ביולי 1920. מינויו של סמואל היהודי, שהיה מדינאי בריטי וחבר ממשלה לשעבר, התפרש כדבקותה של ממשלת בריטניה בהגשמת "הצהרת בלפור". ואמנם זמן קצר לאחר בואו נאם באספה מיוחדת וציין כי כוונתן של מעצמות ההסכמה "להבטיח את כינונו של הבית הלאומי היהודי לעם ישראל בארץ ישראל". בשבת שלאחר צום תשעה באב, שבת נחמו, בא הנציב היהודי להתפלל בבית הכנסת "חורבת ר' יהודה הנשיא" שבעיר העתיקה בירושלים, עלה לתורה וקרא את ההפטרה "נחמו נחמו עמי". הוא נתקבל בהתלהבות רבה והיישוב היהודי תלה בו תקוות גדולות. אלא שהאכזבות לא איחרו לבוא.

לאחר הפרעות של שנת 1921 נתמנתה ועדת חקירה שקבעה כי ההתפרצויות נבעו בגלל "גורמים פוליטיים וכלכליים" וביניהם נמנית "העלייה היהודית". כדי להרגיע את הרוחות הורה הנציב העליון להפסיק באופן זמני את העלייה (שהוגבלה קודם לכן ל 16,000 בשנה) ואחר כך להגבילה על פי העיקרון של "כושר הקליטה של הארץ".

ב-3 ביוני 1922 נמסר להנהלה הציונית בלונדון נוסח "הספר הלבן של וינסטון צ'רצ'יל", שר המושבות הבריטי באותו זמן, המפרש את הצהרת בלפור לאמור: "אין כוונה שארץ ישראל כולה תהפוך להיות בית לאומי יהודי,

אלא שבית כגון זה ייוסד בתוך ארץ ישראל". אף הוא היתנה את העלייה היהודית לפי העיקרון של כושר הקליטה הכלכלי.
 ב-24 ביולי 1922 אישרה מועצת חבר הלאומים את נוסח המנדט הבריטי, שהיה מבוסס על הצהרת בלפור, אולם חודשיים לאחר מכן קבעה המועצה, על פי בקשת ממשלת בריטניה, שהוראת המנדט בדבר הקמתו של בית לאומי יהודי לא יחול על "עבר הירדן המזרחי". עבדאללה, בן חוסיין מלך חג'אז, נתמנה "אמיר של עבר הירדן", וזאת, כאמור, בתמורה לשיתוף הפעולה של הערבים עם הבריטים בזמן המלחמה נגד התורכים. כך נקרעו 77% משטחה של ארץ ישראל, ואזור "הבית הלאומי ליהודים" שהובטח בהצהרת בלפור הצטמצם ל 23% משטח הארץ.

ייסוד הצה"ר

במרס 1921, שנה לאחר שחרורו מן הכלא, צורף ז'בוטינסקי להנהלה הציונית, שקיבלה את דרישתו בדבר הזדהות עם המאמץ "לשמירתו ופיתוחו של הלגיון היהודי בארץ ישראל". ז'בוטינסקי ייצג את הקו האקטיביסטי בהנהלה הציונית, כמו הצעתו שההנהלה תדרוש מהממשלה לפטר פקידיים אנטישמיים מן אדמיניסטרציה המנדטורית בארץ. הוא האשים את ד"ר ח' וייצמן, שעמד בראש הפעולה המדינית של ההסתדרות הציונית, במתינות מופלגת בייצוג העניין הציוני בפני האנגלים. ההתנגשות החזיתית בין השניים לא איחרה לבוא, וב 18 בינואר 1923 שלח ז'בוטינסקי מכתב התפטרות אל נשיא הוועד הפועל הציוני.

ז'בוטינסקי לא השתייך לשום מפלגה, אולם התפטרותו הכתה גלים בקרב האקטיביסטים בתנועה הציונית ודחפה אותם להתארגנות פוליטית. במקומות שונים באירופה התקבצו יחד קבוצות ציונים שתמכו בעמדתו של ז'בוטינסקי לרביזיה במדיניות ההסתדרות הציונית, וב 25 באפריל 1925 התקיימה בפריס הוועידה הראשונה של המפלגה החדשה – "ברית הציונים הרביזיוניסטים" (ברית הצה"ר). הוועידה החליטה כי "מטרת הציונות היא הפיכתה ההדרגתית של ארץ ישראל, כולל עבר הירדן, לקומונוולת (קהילה, מדינה) יהודי, בעל שלטון עצמי בחסות רוב יהודי קבוע". הרוב הזה יושג על ידי עלייה המונית חופשית, ומסירת קרקעות הממשלה להתיישבות יהודית. עוד הוחלט שהמפלגה החדשה תהיה "חלק בלתי נפרד של ההסתדרות הציונית העולמית, אבל שומרת לעצמה את הזכות לתעמולה עצמית בחוגי יהודים ולא יהודים".⁵

⁵ אבן, הפילוג בציונות, עמוד 31.

בשנת 1924 החל להתארגן הסניף הארצישראלי של המפלגה, תוך הפצת דעותיו של ז'בוטינסקי. בסוף שנת 1928 הפך "דואר היום", עיתון יומי ירושלמי מיסודו של איתמר בן אב"י, לשופרה של התנועה הרביזיוניסטית. בין הסופרים והעיתונאים שהשתתפו בעיתון אנו מוצאים את ד"ר י"ה ייבין, ד"ר אבא אחימאיר, אורי צבי גרינברג ואחרים.

כבר בתחילת דרכה של המפלגה החדשה נתגלו חילוקי דעות וניגודים בינה לבין המפלגות הציוניות הסוציאליסטיות. ז'בוטינסקי גרס שתוכנה של הציונות היא הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל בגבולותיה ההיסטוריים ולשם כך יש לקיים עלייה המונית בלתי סלקטיבית. הוא גם תמך במשק חופשי, תוך שמירה על זכויות הפועל, אבל גרס שאת הבעיות החברתיות יש לדחות עד לאחר הקמת המדינה העברית ועד אז יש להכפיף את האינטרסים המעמדיים לאינטרס הלאומי. המפלגות הציוניות הסוציאליסטיות ראו את הבעיות החברתיות כראשונות במעלה; הם גרסו כי יש להעביר את המוני בית ישראל לחיי עבודה בארץ ישראל ועל כן יש לבצע עלייה סלקטיבית של חלוצים שכבר לפני עלייתם החליטו לפנות לעבודת כפיים, רצוי חקלאית, וחונכו על ברכי החיים השיתופיים. לפי ברל כצנלסון, מנהיגה הרוחני של התנועה הציונית סוציאליסטית, "הציונות מוכרחה להיות סוציאליסטית, או שלא תתקיים כלל".⁶ בקונגרס הציוני שהתקיים בווינה בשנת 1925 יצא בן-גוריון בססמה "ממעמד לעם" ובאחד מנאומיו הסביר את מהותה של השקפתו:⁷

הציונות היא העברת המוני יהודים, תלושים, עקרים, פרזיטים לעבודה פורה... את העם כולו, בלי יוצא מן הכלל...אנו רוצים להפוך לעובדים בארץ. זוהי תמצית תנועתנו...אין אנו בונים בארץ ישראל רק כלים לאומיים, אלא בונים את האדם, החברה...

סכסוך הכותל

בסוף שנת 1928 נסתיימה תקופת שירותו של פלומר כנציב עליון בארץ ישראל, לאחר שהחליף את סמואל ביוני 1925. תקופה זו עמדה בסימן של יציבות ביטחונית ושל משבר כלכלי, שהחל בשנת 1926 וגרם להאטה בעלייה. בשנת 1925 עלו 33,800 יהודים ובשנת 1926 עלו 13,080. ב-1927 הגיעו ארצה 2,710 עולים בלבד, לעומת 5,070 שירדו מהארץ. רק

⁶ שפירא, ברל, עמוד 387.

⁷ טבת, קנאת דוד, עמוד 13.

בשנת 1928 ניכרו סימני התאוששות כלכלית שהביאה להגברת העלייה וזו גרמה לחידוש התנגדות הערבים להקמת בית לאומי ליהודים בארץ ישראל.⁸ הפעם מיקדו הערבים את המאבק סביב בעיית הכותל המערבי.

חילוקי דעות סביב זכות היהודים לכותל המערבי נמשכו במשך מאות בשנים. אמנם הכותל נמצא מחוץ לתחומי אל חרם אל שריף, אבל גם הוא קדוש למוסלמים. הוא נקרא "אל בוראק", על שם הסוס האגדי שעל גבו עלה מוחמד לשמים. על פי המסורת המוסלמית, לפני עלותו לשמים קשר מוחמד את הסוס בכרך שבכותל המערבי. מדי פעם פרצו סכסוכים בין יהודים לערבים על רקע ניסיונות היהודים לרצף את סמטת הכותל ולהביא למקום תשמישי קדושה, ספסלים וכן בניית מחיצה להפריד בין נשים לגברים. הסכסוכים היו מובאים בפני השלטונות העותומניים, שנהגו לפסוק לטובת הערבים. אולם באמצעות תשלומים לשומרי הווקף, העלימו הערבים עין והיהודים המשיכו להביא למקום ספסלים ותשמישי קדושה.⁹

בליל יום הכיפורים תרפ"ט (23 בספטמבר 1928) התכנסו מאות יהודים להתפלל ברחבת הכותל המערבי, והשמש קבע מחיצה בין הנשים לגברים. הערבים ראו בהקמת המחיצה הפרה של הסטוס קוו וסגן מושל מחוז ירושלים, קיתרוטש, דרש מהיהודים להסיר את המחיצה. למחרת בבוקר באה משלחת של המתפללים ובקשו מסגן המושל לדחות את הגזרה עד לסיומו של יום הכיפורים. אולם ללא הועיל; קיתרוטש שלח קצין משטרה אל רחבת הכותל והורה לו להסיר את המחיצה בכוח. הפגיעה ברגשות הדתיים של היהודים עודדה את המנהיגים הערבים, שפתחו בדברי הסתה נגד היהודים. הססמה "א דולה מענא" (הממשלה אתנו) שימשה, גם הפעם, כדי לשלהב את ההמונים הערביים.

האירועים ליד הכותל גרמו לתסיסה רבה בקרב שדרות רחבות ביישוב היהודי. באופן ספונטני הוקמו "ועדים למען הכותל" שערכו אספות עם והוציאו כרוזים בדבר זכותם של היהודים על שריד מקדשם. רבים בארץ ובתפוצות יצאו בקריאה נרגשת לשמירת זכות היהודים להתפלל ליד הכותל. הרביזיוניסטים ותנועת הנוער בית"ר העלו את עניין הכותל בראש תביעותיהם הפוליטיות וראו בכך עיקרון לאומי חשוב.

ההתעוררות הציבורית לא קיבלה את ברכת ההנהגה הציונית, שניסתה להרגיע את הרוחות בחששה מהסלמה. חוגי הציונות הסוציאליסטית גילו מורת רוח מן "ההיסטריקה של הרבנות ושל ברית טרומפלדור". הגדיל

⁸ האנציקלופדיה העברית, כרך ארץ-ישראל, עמוד 771.

⁹ אל-פלג, המופתי הגדול, עמוד 22.

לעשות משה בלינסון, פובליציסט, מראשי הדוברים בתנועת הפועלים הארצישראלית וחבר מערכת העיתון "דבר", שכתב כי אמנם "רב ערכו של הכותל המערבי – אבל אסור לנו להשכיח כי את המקום המרכזי בתחיית העם תופסים ערכים אחרים: עלייה, עבודה, אדמה".

בישיבת הוועד הלאומי אמר בן-גוריון כי "מאורע הכותל אינו המאורע החשוב והמכריע ביותר שקרה בזמן האחרון" ודרש לרכז את המאמץ העיקרי בהגדלת העלייה ויצירת יחסי שלום עם הערבים.

כדי להרגיע את הרוחות פרסמה הממשלה הבריטית ב 17 בדצמבר 1928 "ספר לבן", ובו אישרה את זכויות היהודים להתפלל ברחבת הכותל ואת בעלותם של הערבים על רחבה זו. עד לבירור סופי של העניין, אסרה הממשלה את התקיעה בשופר ליד הכותל בראש השנה ובמוצאי יום הכיפורים. בקיץ 1930 פסקה ועדה מיוחדת מטעם מועצת חבר הלאומים, שאסור ליהודים לקבוע מקומות ישיבה ליד הכותל, להציב שם שולחנות וגם לתקוע בשופר בראש השנה ובמוצאי יום הכיפורים. איסור התקיעה בשופר נכלל גם בתקנות ממשלת המנדט.¹⁰

הערבים הגבירו את לחצם על הממשלה והמשיכו בפרובוקציות ליד הכותל, במגמה שהמחלוקת לא תרד מסדר היום. ביוזמת המועצה המוסלמית העליונה החלו הפרעות לתפילת היהודים. המואזין של כיפת הסלע (הסמוך לכותל) קרא למאמיניו דווקא בעת תפילת היהודים. בנוסף לזאת פתחו הערבים פתח ברחבת הכותל, ששימש דרך מעבר לתושבי המקום.

בתגובה על איסור התקיעה ליד הכותל, כתב הרב הראשי לארץ ישראל, הרב קוק, לנציב העליון את המכתב הבא:¹¹

ב"ה ירושלים, ט' בתשרי תר"ץ [13.10.1929]
 הרבנות הראשית לארץ-ישראל
 פה עיר הקודש ירושלים תבנה ותכונן במהרה בימינו.

כבוד הוד מעלתו הנציב העליון ומפקד עליון לארץ-ישראל סיר ג'והן צ'נסלור ירום הודו. אדוננו המרומם מאוד,

הננו מתכבדים בזה להודיע להדרת כבודו, שיושב ראש הנהלת הוועד הלאומי הודיע לנו בתור פקודה בשם הוד מעלתו; בנוגע להתפילה של

¹⁰ "דבר המלך במועצתו על הכותל המערבי", סעיף 5, תוספת 1.

¹¹ "אצ"מ, תיק הוועד הלאומי, i1, מצוטט ביומן הכותל, מאת הרב יצחק אביגדור אורנשטין, עמוד 461.

יום הכיפורים דנא, שהסדר הדתי שלה הוא שהיא מסתיימת בתקיעת שופר; שבשנה זו מפני הלחץ של הערבים נמנע לתקוע בשופר בתפילתנו על יד הכותל.

אנו רואים הכרח וחובה קדושה לעצמנו למחות בזה לפני הוד מעלתו על הגזירה החדשה... הפקודה האוסרת את תקיעת השופר עם גמר הצום והתפילה, פוגעת במנהג דתי המקודש בעמנו מדור לדור. הפעולה של תקיעת השופר עם גמר תפילת נעילה היא סמל דתי החותם את קדושת היום. הפגיעה במנהג זה היא על כן פגיעה בכל סדרי התפילות והמנהגים של היום הקדוש הזה ובשלמותם, וכל אדם בישראל אי אפשר לו שלא לראות בגזירה כזו עלבון קשה לרגשותיו הדתיים ופגיעה בחופש הדת והמצפון שלו... ההכרה שאין לנו על מי להישען בארץ הזאת מלבד אבינו שבשמים, הרצון למנוע מאת תושבי הארץ זעזועים ופגעים חדשים ויהא מה – מביאים אותנו לקבל את הגזירה המעליבה. נתנו פקודה מתאימה לשמש של הכותל המערבי, אבל עם זה אנו רואים חובה לעצמנו להביע בזה לפני הוד מעלתו את מחאתנו הנמרצת ואת התמרמרותנו העמוקה על הפגיעה ברגשותינו הדתיים ולהכריז בזה בכל תוקף שמתוך כך אין אנו מקבלים עדיין גזירה זו.

רבנות הראשית ליהודי ארץ ישראל, היישוב היהודי בארץ ועם ישראל כולו לא ישלימו לעולם עם התעללות ברגשותיהם ובמסורותיהם הדתיות.

את הדברים האלה ראינו חובה לעצמנו להודיע להוד מעלתו. יסלח נא הוד מעלתו על דברינו אשר הם מתפרצים מתוך מכאובי לבבנו הנוראים מאוד.

והננו חותמים ברגשי כבוד מאוד נעלים
הסרים למשמעתו.

הנשיא: הרב יצחק הכהן קוק. הנשיא: יעקב מאיר

איסור התקיעה ליד הכותל המערבי, פגע קשות ברגשות היהודים. הרביזיוניסטים ראו בתקנה זו לא רק גזרה דתית אלא גם פגיעה לאומית ותקדים פוליטי שאין לעבור עליו בשתיקה. תקנת הממשלה הופרה בידי חברי בית"ר והאצ"ל, ובכל מוצאי יום הכיפורים נשמעה ליד הכותל תקיעת השופר המסורתית.

הערבים ראו בהתנהגות הממשל הבריטי אות של רפיון והחלו בהתנכלויות נגד יהודים שעשו דרכם אל הכותל וזאת בנוכחות שוטרים

בריטים שנשארו אדישים למתרחש. לאחר אחת ההתנכלויות נפוצה שמועה שהתפילה ליד הכותל נאסרה זמנית על ידי השלטונות. כתוצאה מן השמועה נערכו בערב תשעה באב תרפ"ט אספות מחאה בשלוש הערים הראשיות. למחרת היום, ב 15 באוגוסט 1929, נערכה בירושלים הפגנה רבתי ולמעלה משלוש מאות איש עשו את דרכם דרך שער שכם אל הכותל המערבי, שם נשאו נאומים והונף דגל הלאום. מן הכותל צעדו המפגינים לעיר החדשה דרך שער יפו ובדרכם התעכבו ליד מלון יוז, משכן ההנהלה הציונית. ההפגנה התפזרה בכיכר ציון בשירת "התקווה" והנפת דגלי הלאום. את ההפגנה ארגנו הבית"רים ו"הוועדים למען הכותל".

למחרת היום ערכו הערבים הפגנת נגד בהשתתפות כאלפיים ערבים מוסתים מירושלים ומסביבתה. ההפגנה עברה בשלום, אולם בעקבותיה גברו נאומי ההסתה במסגדים, בבתי הקפה וברחובות.

למחרת ההפגנה הערבית, בשבת אחר הצהריים, ה 17 באוגוסט, שיחקה קבוצה של נערים יהודים כדורגל במגרש "מכבי" סמוך לשכונת מאה שערים. במהלך המשחק בעט אחד הנערים בכדור, שנחת בחלקת עגבניות השייכת לערבי. אחד הנערים, אברהם מזרחי שמו, שחש לעבר הגינה כדי להביא את הכדור, ומשבושש לחזור, יצאו חבריו לחפשו ומצאוהו שוכב בין שיחי העגבניות שותת דם לאחר שנדקר בידי ערבי אלמוני. כעבור מספר ימים מת אברהם מזרחי מפצעיו בבית החולים הממשלתי.

פרעות תרפ"ט (1929)¹²

לאחר שבוע של הסתה פתחו הערבים ביום שישי, 23 באוגוסט 1929, בפרעות מאורגנות בירושלים. המוני הערבים שבאו להתפלל בהר הבית התפרצו לכיוון ירושלים היהודית, פגעו בסכינים ובאלות בכל יהודי שנקרה בדרכם והרסו את בתי המסחר. הכפרים הסמוכים לירושלים לקחו חלק פעיל בפרעות; תפקיד מרכזי מילא הכפר דיר יאסין שחלש על השכונות המערביות של העיר והיה סמוך לשכונת גבעת שאול. גם השכונות בדרום העיר הותקפו בידי ערביי הסביבה – קיבוץ רמת רחל נהרס כליל לאחר שתושביו נטשוהו וכן נהרס חלק משכונת תלפיות, ובין היתר נהרס גם ביתו של הסופר ש"י עגנון. השתוללות האספסוף המוסת נמשכה בירושלים מספר ימים והותירה אחריה 23 יהודים הרוגים ועשרות פצועים.

¹² תאור פרעות תרפ"ט מבוסס על ספרו של ישראל עמיקם "ההתקפה על היישוב היהודי בא"י", אלול תרפ"ט (ספטמבר 1929). הספר הוצא במחותרת, בגלל הצנזורה שהנהיגה ממשלת המנדט הבריטי. צילום הספר נמסר למחבר על-ידי פרופ' חיים לבנון.

במוצא הסמוכה לירושלים התנפלו כ 30 ערבים מן הכפר הערבי הסמוך (קולוניה) על הבית הקיצוני בשכונה, בית משפחת מקלף, ממייסדי השכונה. תוך רגעים מעטים שחטו בסכינים את בני משפחת מקלף וכן שני אורחים שהיו בבית, יחד, שבע נפשות. בנשים התעללו לפני הרצח, הן נאנסו ואחר כך נרצחו. אחרי הרצח והביזה העלו את הבית באש. בן אחד, מרדכי, ניצל (לימים היה רמטכ"ל צה"ל). בין הרוצחים היה הרועה של משפחת מקלף וכן השוטר הערבי שהיה היחידי שהשתמש בנשק חם.

לאחר שסיימו את הטבח בבית מקלף, עברו הרוצחים לביתו של ברוזה, אף הוא ממייסדי השכונה. משפחת ברוזה התבצרה בביתה והתוקפים הערבים לא הצליחו לחדור פנימה, על כן פנו לבתים סמוכים.

שעתיים לאחר הרצח הגיעו למקום שלוש מכוניות משטרה שהעבירו את רוב תושבי המקום לירושלים, ובתי המושבה נשדדו בידי השכנים הערבים.

אולם הנורא מכל קרה בחברון; היהודים ישבו בחברון מאות בשנים וחיו בשלום עם שכניהם הערבים. אלא שכל זה לא מנע מן הערבים מלהסתער בשבת בבוקר, ה 24 באוגוסט 1929, על בתי היהודים ולהרוג כל מי שנקרה בדרכם. הרצח היה אכזרי וההתעללות בנשים הייתה נוראה.

מתוך יישוב שמנה 600 יהודים, נרצחו אותו בוקר בדם קר 67 גברים, נשים וטף ועשרות רבות נפצעו. סיפר עד ראייה:¹³

את האופה היהודי תקפו הפורעים ושרפו את ראשו באש של פרימוס שהדליקוהו, וכאשר ראו שעודנו חי – ביתקו את מעיו בפגיונות...ומעשה בצעירה אחרת שהפשיטה והיא ניצלה מאונס על ידי המוות. היא התחננה בפני המרצחים שיהרגוה וכאשר "נכמרו רחמיהם" עליה הם ריטשו את בטנה ושרפו את מעיה.

בתזכיר ששלח "ועד פליטי חברון" לנציב העליון, נאמר, בין השאר:

הישוב בחברון

[...] מאות שנים ישבנו בין ישוב מוסלמי, הרב מאתנו עשרות מונים, בשקט ובשלוה...אנו לא הרגזנו מעולם את שכנינו המוסלמים והתאמצנו תמיד לחיות אתם בשלום ובידידות, למרות הפגיעות והעלבונות שמצאנו פעם בפעם. רופא קהילתנו ובית המרקחת שלנו הושיטו להם את עזרה. עניי המוסלמים מצאו אצלנו סעד ועזרה ביד נדיבה...

¹³ ספר חברון, עמוד 418.

בימים האחרונים הרגשנו שינוי לרעה ביחס החברונים אלינו... מבלי כל סיבה ותואנה מצדנו התחילו פרחים מוסלמים עוד ביום ו', י' באב תרפ"ט [16 באוגוסט 1929], להרגיז אותנו ולאיים עלינו בטבח כללי...

ההרג

לקול פקודת המנהיגים התפלגו ההמונים הערבים לקבוצות קבוצות ופשטו על בתי היהודים... לתאר את אשר עשו זאבי ערבות פראים אלה בנשים, בילדים, בזקנים מחוסרי הגנה, לא יספיקו עשרות גיליונות. כל פצוע, כל הרוג, כל טבוח וכל אנוסה ומעונה יספרו בשפת הדממה והכאב את אשר עוללו להם...

המושל והשוטרים

כל התועבות הללו נעשו לעיני המושל והמשטרה, שטיילו בחוצות. המושל פירק מבעוד יום את הנשק מהשוטרים, למרות ידיעתו את המצב החמור. לפי הכרתנו, די היה באיום כל שהוא מצד הממשלה, או יריות בודדות, וההמון היה מתפזר. ורק לאחר ששחטו די, שדדו ואנסו, ובאו הפורעים להתנפל על קצין אנגלי – ירו יריות אחדות וההמון התפזר מיד.

ולוא משפחות ערביות אחדות, אשר הגנו על היהודים, לא הייתה נשארת נפש יהודי חיה בחברון. אחר מעשי הרצח והעינויים האלו אספו אותנו בבית הממשלה, מתים וחיים, פצועים וחולים יחד והיינו נתונים במצב סניטרי נורא, בסירחון, בלי מזון ובלי מים די. יחס הפקידים בבית הממשלה, חוץ מהפקיד פאטריטש, היה למטה מכול ביקורת. כך סבלנו ארבעה ימים עד אשר הובילו את שארית הפליטה לירושלים, בעירום ובחוסר כל.

אנו מאשימים

בשם 65 ההרוגים והטבוחים, 58 הפצועים וכמה יתומים ואלמנות שנשארו, ובשם שארית הפליטה השדודה והמעונה, אנו מאשימים:

1. את הממשלה על שלא מלאה את חובתה ולא הגנה על תושבים שקטים מחוסרי הגנה.
2. את המושל עבד אללה קרדוס ואת המפקד קאפאראטו אשר שללו מאתנו כל דרך לבקש עזרה והגנה. רימו אותנו בהבטחות שווא ונתנו אפשרות לרוצחים לרצוח ולשודדים לשדוד.

3. את המשטרה על שלא מלאה את חובתה והתייחסה אלינו בגסות ובבוז.
4. את שליחי המופתי והמועצה המוסלמית... שהכריזו על הטבח והתירו את השוד והאונס.
5. וגם את תושבי חברון (חוץ ממשפחות אחדות) על שלא קמו לעזרת אחים שכנים כמצוות הקוראן ולא הצילו את היושבים איתם לבטח זה מאות בשנים...

בכבוד רב

ועד פליטי חברון

אותו יום גורשו כל היהודים מחברון, וחזרו אל העיר רק כעבור 40 שנה, לאחר מלחמת ששת הימים. (מקצת היהודים חזרו אמנם לאחר הפרעות של 1929, אולם גורש משם בשנת 1936).

גם בתל אביב ובחיפה פרעו הערבים ביהודים (בשני המקומות נהרגו 13 נפשות), אולם הבעיה הקשה ביותר הייתה ביישובים הקטנים והמבודדים, הרחוקים ממרכזים גדולים.

הר טוב, בת 130 הנפשות, הותקפה בידי ערביי הסביבה. כל התושבים התבצרו באחד הבתים כשברשותם 5 רובים (במשך שנים היו ברשות התושבים 10 רובים, חתומים בארגז מיוחד, שהמשטרה סיפקה להם לשימוש בשעת חירום. שנתיים לפני הפרעות נלקחו בחזרה 5 רובים בטענה שאין בהם צורך יותר מאחר והארץ שקטה). בכל פעם שהפורעים התקרבו אל הבית, נפתחה עליהם אש רובים והם נסוגו. אחד המתיושבים התחפש לערבי ובערב הצליח להגיע אל תחנת הרכבת ולהזעיק עזרה. בינתיים פשטו הפורעים על החווה ועל בתי המתיושבים ובזזו מכל הבא ליד (פרות, סוסים, תבואה, רהיטים ועוד). לקראת חצות הגיעו למקום חיילים בשתי מכוניות משוריניות, ומספר יריות הניסו את הפורעים. כל התושבים הועברו ברכבת לתל אביב והיישוב הקטן נהרס כולו בידי הערבים. גורל דומה לזה של הר טוב פקד גם את כפר אוריה הסמוך וגם את היישוב הקטן באר טוביה שבדרום הארץ.

בערב ה 26 באוגוסט הותקף קיבוץ חולדה בידי אלפי ערבים מן הסביבה. לאחר קרב קשה, שבו נהרג מפקד המקום אפרים צ'ז'יק, הגיע בלילה כוח

צבאי ופינה את תושבי הקיבוץ. הפורעים הערבים בזזו מכל הבא ליד ולאחר מכן העלו את הקיבוץ באש.

הפרעות לא פסחו על צפון הארץ, ויישובים רבים הותקפו, אולם החמור ביותר קרה ליהודי צפת.

קרוב ל 3,000 יהודים גרו בצפת וחיו ביחסים טובים עם שכניהם הערבים (כ 10,000 במספר). ואכן שרר שקט בצפת, בעוד הפרעות משתוללות ברחבי הארץ. אולם ביום החמישי לפרעות, כאשר נדמה היה כי המשטרה והצבא שולטים במצב, חלה התפרצות דמים בצפת. ביום חמישי אחר הצהריים, ה-29 באוגוסט 1929, פרצו פורעים ערבים אל הרובע היהודי, דקרו והרגו יהודים ללא רחם. הפורעים הציתו מחסן דלק והשרפה פשטה עד מהרה בכל חלקי הרובע היהודי. תוך מחצית השעה נמנו 18 הרוגים, רובם נשים וזקנים, ו 80 נפצעו וקיבלו טיפול בבית החולים "הדסה". ארגון ההגנה גילה אזלת יד מוחלטת ורק התערבות המשטרה מנעה אסון גדול יותר.

בערב הגיעו 10 מכוניות צבא ולפי פקודת המושל, אספו החיילים את יהודי העיר לחצר הממשלה. יומיים שהו היהודים בחצר הממשלה וראו כיצד בתיהם עולים באש. בלילה השני תקפו הערבים גם את חצר הממשלה ומן היריות נהרגו 2 יהודים, אחד מהם ילד שנפצע ומת אחר כך מפצעיו. בשבת בבוקר יצאו הפליטים מחצר הממשלה וחזרו לרובע היהודי השדוד וההרוס ורק ביום ראשון הגיעה עזרה חומרית מטבריה ומחיפה. "אין ספק שכוח הגנה קטן ומאורגן יכול היה למנוע את האסון. אולם הכוח הזה לא היה בנמצא".

היישוב היהודי הקטן בעין זיתים, הסמוך לצפת, הותקף אף הוא. 3 יהודים נהרגו והשאר נמלטו לצפת.

פרעות תרפ"ט גרמו לזעזוע עמוק ביישוב היהודי בארץ; לא הייתה נקודת יישוב אחת שלא חששה מהתקפת פורעים ערבים. הצנזורה על העיתונות שהטילה הממשלה וניתוק קשרי הטלפון הגבירו את חוסר הביטחון וגרמו להפצת שמועות שהגדילו את החרדה והפחד.

פרעות תרפ"ט, שבאו לאחר שבע שנות שקט, השפיעו על התפתחות ההתיישבות היהודית בארץ ישראל מחד גיסא ושימשו מפנה בתולדות ארגון ההגנה מאידך גיסא. בעקבות שבע שנות השקט שעברו על הארץ (1922-1929) נתפסה הנהגת היישוב לאשליה שבעיות הביטחון נפתרו וחזרה

האמונה ביכולת השלטון הבריטי לשמור על חוק וסדר בארץ ישראל. בספר "תולדות ההגנה" אנו מוצאים את הדברים הבאים:¹⁴

היחידי בין מנהיגי התנועה המרכזיים, שלא פסק מלהתריע בעצם שנות השלושה של פלומר [הנציב העליון] על הסכנה האורבת ליישוב הבלתי מזוין והוקיע בלי רחמים את שאננות מנהיגי התנועה, היה זאב ז'בוטינסקי. עוד באב תרפ"ח (אוגוסט 1928) קרא מעל במת הקונגרס הי"ד: "השלום איננו עדיין בארץ ישראל, ולכן עומדים אנו מלאי חרדה בפני שאלת הביטחון... מצטער אני כי אנשים רציניים, החייבים לראות בכל יהודי בארץ אח, אחות, בת או בן, קמים ומשתמשים בנימוק שאיננו נימוק כלל. הם אומרים: 'הרי היו לנו בארץ ישראל שלוש שנות שקט'. חיים אנו בארץ שבה מתנהלת פעילות חתירה והסתה מכל הצדדים...

על אזהרתו חזר כעבור שנה באסיפת הועד הלאומי ובפני אלפים שבאו לשמוע את נאומו בתל אביב: "אתם אינכם רואים נחיצות בהגנה עברית, בגדוד עברי, יען כי שקט בארץ? אם שבע שנים לא פרצה דליקה בכפר, האם צריך לבטל את מוסד מכבי האש שבכפר? שבע שנים לא הייתה שריפה, ובשנה השמינית בכל זאת עלולה היא לפרוץ".

מסתבר שבמשך חודשים מספר היה אי שקט בירושלים ובכל זאת באו הפרעות בהפתעה. איש לא התייחס ברצינות "לכתובת שהייתה על הקיר", ולמרות ההתנכלויות ליהודים בעיר העתיקה לא מנעו עצמם מנהיגי היישוב וראשי ארגון ההגנה לעזוב את הארץ, כדי להשתתף בישיבות הקונגרס הציוני ה"ז", שהתקיים בציריך בין ה-29 ביולי ועד ה-10 באוגוסט 1929. גם לאחר סיום הדיונים, לא מיהרו מנהיגי היישוב לחזור הביתה והאריכו את שהותם באירופה, מי לעבודה ומי למנוחה (ההחלמה במקום נופש לאחר קונגרס הייתה מקובלת על המנהיגים הציוניים, סוציאליסטים כלא סוציאליסטים). יצחק בן צבי היה המנהיג היחידי שחזר ארצה ב-22 באוגוסט, יום לפני הפרעות.

פרעות תרפ"ט שינו את מפת ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. היהודים גורשו מחברון, שכם, עזה ובית שאן ולא שבו לגור במקומות אלה. מספר מקומות יישוב נחרבו עד היסוד (קיבוץ רמת רחל בדרום ירושלים ומוצא במערב העיר, באר טוביה בדרום הארץ, קיבוץ חולדה, קיבוץ משמר העמק, היישוב היהודי בעין זיתים בגליל והיישוב היהודי בצפת).

¹⁴ סת"ה, ב, עמוד 339.

במשך שבוע של פרעות נהרגו ברחבי הארץ 133 יהודים ונפצעו כ 230 (מתוך יישוב שמנה 172,500 יהודים), לעומת 116 ערבים הרוגים ו 232 פצועים, רובם ככולם מירי של הצבא הבריטי שהגיע ממצרים וממלטה כדי לדכא את המהומות.

ארגון ההגנה לא היה בנוי לפרעות בהיקף כה גדול; לא היה נשק במידה מספקת, החברים לא קיבלו אימונים מתאימים והארגון היה לקוי. ההגנה גם חסרה מחלקת מודיעין שמתפקידה להתריע על שעלול להתרחש. היו שטענו כי הסיבה לשאננות נבעה משבע השנים השקטות, אולם הסיבה האמיתית הייתה עמוקה יותר.

רטנר נקלע לירושלים בעיצומם של פרעות תרפ"ט (1929), ואת ביקורתו סיכם במילים הבאות:¹⁵

המסקנות הצבאיות היו לפי שעה כדלקמן: בגישתה הכללית עמדה עדיין ההגנה, בעיקרו של דבר, במקום שעמדה בעיירות רוסיה – גישה של הגנה סבילה על בתים ורבעים מפני אספסוף פורעים. לא היו בנמצא יחידות לוחמים המסוגלות לצאת, לאחר אימון וציוד בנשק, ללחום בשדה הפתוח, או – ומבחינה מעשית אין הבדל בדבר – לבוא לעזרת קבוצה מרוחקת השרוייה בסכנה. משניצבו בפני צורך, ולו בממדים מצומצמים, היו מאלתרים על פי החוש...

בנובמבר 1929 הגיע ז'בוטינסקי ארצה ויצא בחריפות נגד מדיניות ממשלת המנדט החונקת את התפתחות היישוב היהודי בארץ ישראל ונגד המדיניות הפייסנית של ההנהגה הציונית. בסוף דצמבר אותה שנה יצא להמשך מסעו הפוליטי באירופה ודרום אפריקה. בעודו בדרום אפריקה נמסר לז'בוטינסקי ממשרד המושבות כי הממשלה החליטה לאסור את שובו לארץ ישראל. הנימוק להחלטה זו של הנציב העליון, סיר ג'ון צ'נסלור, היה נאום שנשא ז'בוטינסקי בתל אביב ואשר הוגדר כ"הסתה". אכן ז'בוטינסקי נאם בתל אביב ב 23 בדצמבר לפני קהל של 6,000 איש, והפקיד שדיווח לשר המושבות על החלטתו של הנציב העליון הודה כי "אני מסופק אם נאומו בתל אביב ב 23 בדצמבר יש בו כשלעצמו משום צידוק מספיק. אולם העניין נתון לשיקול דעתו של הנציב העליון, ולדעתי עלינו לגרוס ששר המושבות מניח

¹⁵ רטנר, חיי ואני, עמוד 237, 248.

את העניין בידי בלבד".¹⁶ איסור חזרתו של ז'בוטינסקי לארץ ישראל לא בוטל מעולם.

ברית הבריונים

אחת מתוצאות פרעות תרפ"ט הייתה הקמתה, במסגרת התנועה הרביזיוניסטית, של קבוצה קיצונית קטנה שהתקיפה בחריפות את השלטון הבריטי מחד גיסא ואת הסוציאליזם מאידך גיסא. מייסד הקבוצה היה אב"א אחימאיר, פסידונים של אבא שאול הייסנוביץ'; יליד רוסיה שבצעירותו היה חבר בתנועת "צעירי ציון". לאחר שסיים את לימודיו באוניברסיטת וינה, שם קיבל תואר דוקטור לפילוסופיה, עלה ארצה (1924), הצטרף ל"הפועל הצעיר" והיה מסופרי העיתונות הציונית סוציאליסטית. כעבור מספר שנים התאכזב מן הסוציאליזם הבינלאומי והפך לאחד ממתנגדיו המושבעים. הוא הצטרף לתנועה הרביזיוניסטית והתבלט בדעותיו הקיצוניות. אחימאיר הטיף להתנגדות בכוח לשלטון הבריטי בארץ ישראל ותבע להמיר את המהפכה הסוציאליסטית במהפכה לאומית. עד מהרה הצטרפו לאחימאיר קבוצה של אינטלקטואלים: המשורר הלאומי אורי צבי גרינברג (שאף נתן לקבוצה את השם "ברית הבריונים"), ד"ר י"ה ייבין, יוסף קצנלסון ואחרים. באמצעים הדלים שעמדו לרשותם הוציאו לאור עיתון "חזית העם" ובאמצעותו הפיצו את דעותיהם. העורך היה ד"ר יהושע השל ייבין, רופא במקצועו (שימש רופא בצבא הרוסי) שנעשה סופר, מתרגם ועיתונאי. כחבריו, א"צ גרינברג ואב"א אחימאיר, הגיע אל הציונות המהפכנית ממחנה הפועלים. השלושה היו אינטלקטואלים מחוננים בעלי כושר הבעה מעולה בכתב ובעל פה. הם הגיעו להכרה כי הלקח מפרעות תרפ"ט הוא שהשותפות עם בריטניה הגיעה לקצה ויש להשתמש בכוח כדי להגשים את מטרות הציונות. (לעומתם החזיק ז'בוטינסקי בדעה שיש להמשיך את שיתוף הפעולה עם הבריטים וללחוץ על הממשלה כדי שזו תחזור לתמיכתה בציונות – ראה להלן). במאמר "אפוזיציה או תנועת שחרור" כתב ייבין: "אנו רוצים שכל המון בית ישראל יעמוד תחת דגל המרי, גרעין המרי החדש, הרעיון המהפכני שנזרע באב תרפ"ט, ורק אז תבוא התקומה..."¹⁷

באוקטובר 1930 פרסם שר המושבות הבריטי, הלורד פאספילד, "ספר לבן" (ראה להלן) וכחודש לאחר מכן הגיע ארצה לביקור סגנו, ד"ר דרימונד

¹⁶ כץ, ז'בו, עמוד 763.

¹⁷ י"ה ייבין, חזית העם מיום 26.8.1932.

שילס. הסוכנות היהודית ועיריית תל אביב ערכו לכבודו קבלת פנים במלון "פלטין" שבמרכז העיר. כאשר יצא האורח את המלון, נתקל בהפגנה שערכה "ברית הבריונים". המפגינים נשאו שלטים "תחי העלייה", "הלאה הממשלה הבריטית". תחילה חשב שהקהל מריע לו ועל כן נופף לו בידו, אולם עד מהרה התברר שהמפגינים צועקים "בוז". שילס הוכנס במהירות לתוך מכונית שחיכתה לו והשוטרים התפנו לטפל במפגינים. הם עצרו חמישה מהם, (ביניהם אב"א אחימאיר ומשה סגל), אולם בתום שבעה ימי מעצר שוחררו כל החמישה מבלי שהובאו למשפט.

לאחר עליית היטלר לשלטון (30 בינואר 1933) קרא ז'בוטינסקי ליהדות העולם להחרים את התוצרת הגרמנית כצעד לבלימת התפשטות הנאצים. בארץ היו אלה אנשי "ברית הבריונים" שניסו להפעיל את החרם וכצעד ראשון פעלו נגד הקרנתם של סרטים גרמניים. הם היו יוצאים לבתי הקולנוע כדי להפריע בהקרנה, וכעבור זמן קצר לא הוקרנו יותר סרטים גרמניים בארץ. בנוסף לזאת הורידו אנשי "ברית הבריונים" את הדגל שהתנופף מעל בניין הקונסוליה הגרמנית ביפו ובירושלים.

"ברית הבריונים" פעלה באופן עצמאי, למרות שאנשיה היו חברים במפלגה הרביזיוניסטית. ראשי המפלגה הסתייגו לא אחת מהדעות שהובעו בפרסומים של "ברית הבריונים", ובוועידת העולמית החמישית של ברית הצה"ר, יצא ז'בוטינסקי בחריפות נגד ה"מכסימליסטים".

לאחר רצח חיים ארלוזורוב, נעצרו ראשי "ברית הבריונים" ואב"א אחימאיר אף הואשם בשותפות לרצח. הוא ישב בבית הסוהר כשנה עד שזוכה מכל אשמה, אולם לא שוחרר מהמעצר; הוא הועמד לדין כמארגן "ברית הבריונים", ששמה לה למטרה להילחם בשלטון הבריטי בארץ, ונידון למאסר נוסף של 18 חודש. בכך פסקה "ברית הבריונים" מלהתקיים.

ה"ספר הלבן" של פאספילד

בספטמבר 1929, שבועיים אחרי שוך פרעות תרפ"ט, מינה שר המושבות הבריטי, הלורד פאספילד, ועדה שעליה הוטל "לחקור את הסיבות הבלתי-אמצעיות שהביאו להתפרצות האחרונה בארץ ישראל ולהמליץ על הצעדים הדרושים למנוע את חזרתן". בראש הוועדה עמד השופט הקולוניאלי בדימוס סיר ולטר שאו, וחבריה היו שלושה חברי פרלמנט. ראש הממשלה, רמזי מקדונלד, הדגיש כי "עניינים של מדיניות גבוהה הם בהחלט מחוץ לגדר סמכויות הוועדה".

ב-24 באוקטובר 1929 הגיעה הוועדה לירושלים וגבתה עדויות ממנהיגי הערבים והיהודים. דיוני הוועדה עוררו עניין רב ויהודים מן היישוב כתבו

לוועדה בניסיון להשפיע על החלטותיה. אחד מהם היה זלמן לנדנר, אופה מירושלים, אשר צירף למכתבו חלה גדולה (150 ס"מ אורכה ו 60 ס"מ רוחבה) בצורת מנורה בעלת שבעת הקנים. במכתבו כתב, בין השאר:¹⁸

[...] אתם אדונים נכבדים, חברי וועדת החקירה, ביכולתכם לעזור לעם ישראל להתפתח בארצנו הקדושה ולגאול אותה על ידי עלייה בלתי מוגבלת, שהיא הייסוד להגשמת הצהרת בלפור לייסוד הבית הלאומי האמיתי בפועל ולא רק על גבי פיסת נייר. הרימו קולכם בפרלמנט האנגלי בעל המנדט והשמיעו לכל העולם שארץ ישראל ניתנה מהמשלה האנגלית לעם ישראל בחזרה, כדי להתיישב בה כקדמת דנא...

קבלו נא מנחתי הקטנה, גלוסקה [חלה] בצורת מנורת חנוכה לסימן ולאות. גם אז בימי החשמונאים עמדו עלינו לכלותינו... וכמעט נשארנו בחושך, עד שבאו גיבורינו מתתיהו ובניו שהצילו את עמנו ויהי אור לכל בית ישראל...

במסיבת הפרדה שנערכה למשלחת בירושלים, הם הציגו את החלה הגדולה והזמינו את זלמן לנדנר כדי להודות לו עבור מתנתו המרשימה. כעבור חמישה חודשים פורסמו מסקנות הוועדה, שקבעה כי המאורעות החלו "בהתנפלות ערבים על יהודים, בלי שתימצא להם כל תואנה לכך על ידי מעשי רצח קודמים של יהודים". הוועדה קבעה כי הסיבה לפרעות נעוצה באיבתם של הערבים לבית הלאומי, מאכזבתם מכך ששאיפותיהם הלאומיות אינן באות על סיפוקם ומן הפחד לעתידם הכלכלי. הוועדה חרגה מסמכויותיה בכך שהמליצה בפני המשלה הבריטית לעיין מחדש במדיניות העלייה והציעה לערוך בדיקה מדעית של אפשרויות העיבוד החקלאי והתפתחות ההתיישבות בארץ ישראל.

במאי 1930 (חודשיים לאחר פרסום המלצות ועדת שאו) מינתה המשלה את סיר ג'ון הופ סימפסון, מומחה לענייני התיישבות, שיחקור את שאלת העלייה ואפשרויות העיבוד החקלאי בארץ ישראל. עד לסיום החקירה הוקפאה העלייה לשנת 1930. באוקטובר פרסם הופ סימפסון את מסקנותיו, לפיהן אין עוד קרקע להתיישבות יהודית בארץ ישראל, אלא אם יבוצעו תכניות פיתוח חקלאי – וגם אז לא יהיה מקום ליותר מעוד 50,000

¹⁸ את המכתב מסר למחבר יהושע לנדנר, בנו של כותב המכתב.

מתיישבים. ומכאן שיש לחזק את הפיקוח על העלייה ולגרש ללא רחמים עולים בלתי לגאליים.

ב-21 באוקטובר 1930, יום לאחר פרסום דו"ח הופ סיפמסון, פרסם מיניסטר המושבות הבריטי, הלורד פאספילד, "ספר לבן" חדש. פאספילד קבע כי העלייה גורמת לחוסר עבודה בקרב האוכלוסייה הערבית ולכן יש להגביל אותה, עד להפסקתה המוחלטת. "אם עלייתם של היהודים מביאה לידי מניעת התושבים הערבים מהשגת העבודה הנחוצה להם למחייתם... חובתה של הממשלה הממונה להפחית עלייה זו או, אם יש צורך בכך, להפסיקה עד שהחלק מחוסר העבודה שבין שאר חלקי האוכלוסייה יהיה לאל ידו להשיג עבודה".

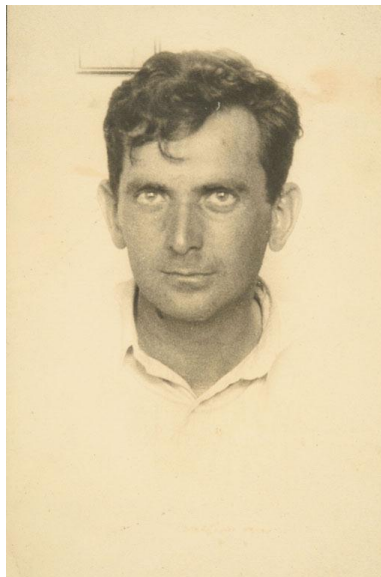
עוד קובע "הספר הלבן" "שלא נשאר כל עודף של קרקעות שיהיה אפשר להעמידו לרשותם של עולים חדשים לצורכי התיישבות חקלאית". מכאן שיש לאסור מכירת קרקעות ליהודים. כן הציע להקים בארץ מועצה מחוקקת שתיבחר על ידי כל התושבים, דהיינו שלערבים יהיה בה רוב מכריע.

פרסום "הספר הלבן" הכה בתדהמה את היהודים בארץ ובעולם, שכן הם ראו בזאת מתן פרס לאלימות. חיים וייצמן התפטר מתפקידו כנשיא ההסתדרות הציונית, אליו הצטרפו הלורד מלצ'ט, נשיא מועצת הסוכנות היהודית וכן פליכס וארבורג מן הסוכנות היהודית. הבריטים הופתעו מעצמת התגובה היהודית, ולאחר משא ומתן ממושך, פורסמה איגרת מטעם ראש הממשלה, ראמזיי מקדונלד, שריככה במקצת את דברי "הספר הלבן" אולם לא ביטלה אותו. באיגרת נאמר, בין השאר, כי הממשלה תבצע פעולות פיתוח נרחבות בארץ, "לתועלת הערבים והיהודים גם יחד".

הפילוג הראשון

אחת התוצאות של פרעות תרפ"ט הייתה הפילוג שחל בארגון ההגנה בשנת 1931, שהביא להקמתו של הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל. הפילוג היה קשור גם באברהם תהומי, ששימש מפקד מחוז ירושלים בהגנה, וביחסיו עם חבריו בצמרת הארגון.

אברהם תהומי (זילברג) נולד ב 1903 באודסה שבקיסרות הרוסית. השתתף ב"הגנה העצמית" בדרום רוסיה, ובשנת 1923 עלה ארצה באופן בלתי לגאלי. תהומי וחבריו, שנודעו בארץ בשם "החבורה האודסאית", הצטרפו לקבוצת פועלים שעסקה בסלילת כבישים, חקלאות ובניין ומבחינה פוליטית נמנו עם מפלגת "הפועל הצעיר" והיו חברים בהסתדרות העובדים הכללית. הם הצטרפו לארגון ההגנה ונמנו עם האקטיביסטים שהטיפו למיליטריזם, לעומת הרוח הפציפיסטית ששררה בהנהגת הארגון. אליהו בן חורין, שהשתייך לחבורה האודסאית, פרש ממפלגת "הפועל הצעיר", הצטרף למפלגה הרביזיוניסטית ונעשה אחד מפעיליה, אולם הידידות בינו לבין תהומי לא פסקה בשל כך. תהומי לא הצטרף למפלגה הרביזיוניסטית, אולם היה קרוב להשקפותיו האקטיביסטיות של ז'בוטינסקי.

אברהם תהומי

שניים מן החבורה, אברהם תהומי ואברהם גיורא (קריצ'בסקי) עברו לירושלים, ועד מהרה הפכו להיות הרוח החיה בארגון ההגנה בעיר. השניים

נשלחו לקורס מדריכים ארצי, קורס "איטליה"¹⁹ שהתקיים על הר הכרמל באוגוסט 1925 ונמשך 10 שבועות (היה זה קורס המפקדים הארצי היחידי שקיימה ההגנה בשנות העשרים). בין חניכי הקורס בלטה הקבוצה הירושלמית ובראשה אברהם תהומי ואברהם גיורא. "הם הצטיינו באימונים, בצחצוח החיצוני ובליכוד הפנימי ביניהם".²⁰ לאחר שובו של תהומי מן הקורס, נתמנה מדריך ראשי בירושלים ופתח בשורה של קורסים ל"סגנים" (מדריכים שנתמנו לאחר מכן מפקדי כיתות). אותה עת היה זכריה אוריאלי (זכר) מפקד מחוז ירושלים, ובהנהגה הפוליטית היו יצחק בן צבי (שהיה יושב ראש הוועד הלאומי) ורחל ינאית. בפגישות של המפקדים הבכירים עם ההנהגה הביע תהומי את דעתו שיש לרכוש נשק ולהפוך את ההגנה לארגון צבאי.

לאחר קורס "איטליה" החליט זכר להקים יחידה נבחרת לתפקידים מיוחדים, "קבוצת המרכז", ומינה את תהומי לעמוד בראשה. היחידה, שהייתה מורכבת מאנשים נועזים, ביצעה פעולות מיוחדות שהשתיקה הייתה יפה להם, בעיקר נגד הערבים. בסתיו 1927 רבתה המתיחות בקרב הערבים ובני הנוער ("השבאב") היו נוהגים להתנכל לצעירות יהודיות בעיר העתיקה והיו אף מקרי אונס. אנשי היחידה הציבו מארבים וביצעו פעולות תגמול, תחילה בנשק קר ומאוחר יותר גם בנשק חם, ובין הערבים היו פצועים ואף הרוגים. כאשר גברו ההתנכלויות למתפללים יהודים ליד הכותל, הונח מוקש ליד ביתו של השייח הערבי שהתגורר בקרבת מקום. בנוסף לפעולות נגד הערבים, פעלה "קבוצת המרכז" גם לפיזור הפגנה שארגנו אנשי "אגודת ישראל" נגד הבחירות ל"אספת הנבחרים" (הוא הפרלמנט של "כנסת ישראל" שבחר מתוכו את "הוועד הלאומי").

בשנת 1926 נפגש תהומי עם ז'בוטינסקי בשעה שזה ביקר בארץ ישראל. בפגישה, שהתנהלה בעוד תהומי שימש מפקד פלוגה בסניף ההגנה בירושלים, נידונו עניינים הקשורים בעבודה השוטפת של ארגון ההגנה ובעיקר שאלות של רכש. הנשק במחסן הסניף היה מועט (לא יותר ממאה אקדחים ורובים מסוגים שונים) והתחמושת הייתה דלה. תהומי ביקש עזרה בייסוד קרן לקניית נשק, אולם ז'בוטינסקי לא התפנה לכך. בפגישה השנייה, שהתקיימה ב-1928 בנוכחות אליהו בן חורין, התאונן תהומי בפני ז'בוטינסקי שהאווירה בהגנה היא אנטי מיליטריסטית, והציע להקים ארגון

¹⁹ השם "איטליה" ניתן לקורס על שום שנאסר על המשתתפים בו לגלות את מקום אימוניהם לחברים בהגנה, ולשאלת הסקרנים היו עונים דרך צחוק: "נסענו לאיטליה".

²⁰ סת"ה, ב, עמוד 257.

צבאי "עם קצינות ממדרגה ראשונה ותכניות התקפה" בנוסף לארגון ההגנה שלא הכשירה את עצמה אלא להתגוננות מקומית.²¹ ז'בוטינסקי דחה הצעה זו על הסף משום שדבק בדעתו כי הדרך היחידה להגן על היישוב היהודי בארץ היא על ידי הקמת גדודים יהודיים שיפעלו במסגרת הצבא הבריטי, והמשיך להתנגד לכל צורה של מחתרת. היה זה לפני פרעות תרפ"ט, בימים שבהם פעלה ההגנה במתכונת של "מליציה"; כמויות הנשק היו דלות, ההכשרה הצבאית של רוב המפקדים הייתה נמוכה והמבנה הארגוני היה רופף.

זכריה אוריאל ויהומי (ששימש ממלא מקום מפקד הסניף הירושלמי) נעדרו מירושלים במהלך פרעות תרפ"ט וזאת משום שנסעו לחו"ל לטיפול רפואי לאחר שנפצעו בשנת 1928 בתאונת דרכים. מיד לאחר הפרעות חזר יהומי ארצה, בעוד זכריה אוריאל נשאר בחו"ל להמשך הטיפול. עם שובו של יהומי לירושלים, צורף למפקדת העיר (בה לקחו חלק רחל ינאית, יעקב דוסטובסקי דורי, יוסף רוכל אבידר ואברהם קריצ'בסקי) ומונה מפקד מחוז ירושלים.

יהומי ארגן קורסים למפקדים כדי לקלוט את החברים החדשים שהצטרפו להגנה לאחר הפרעות. כן החל ברכישת נשק וארגון שירות ידיעות על הנעשה בין התושבים הערבים. בנוסף לכך ארגן את "השירות הפנימי" שתפקידו היה למנוע חדירה של קומוניסטים ואנשי הבולשת לתוך השורות ולשמור על הקונספירציה הפנימית (מעין "ביטחון שדה"). על יהומי אנו מוצאים בספר תולדות ההגנה:²²

השפעתו של יהומי על סגל המפקדים בעיר הייתה רבה ביותר. בשיחותיו עימם דיבר על הצורך להפוך את ההגנה לארגון בעל אופי צבאי יותר. "במקום המשמעת הנובעת מהבנה, מסירות וחברות יש צורך במשמעת המבוססת גם על דרגות וחוקים צבאיים" אמר... בבואו להגשים את השקפותיו אלה בסניף נתקל יהומי בהתנגדותן של כמה קבוצות, בייחוד במשקי העובדים (עטרות ורמת רחל) שטענו כי הצבאיות מיותרת.

לאחר פרעות תרפ"ט רבתה ההתמרמרות בתוך ארגון ההגנה ומחוצה לו בגלל ההיעדרות מן הארץ של מנהיגי היישוב וביניהם גם פעילים בהגנה. בין

²¹ ניב, א, עמוד 140.

²² סת"ה, ב, עמוד 427.

הנעדרים היה גם בן-גוריון, מזכיר ההסתדרות, שבתוקף תפקידו זה הייתה ההגנה נתונה לפיקוחו. אולם עיקר הכעס הופנה כלפי הוועד הפועל של ההסתדרות, הגוף שהיה אחראי לכל פעולות ההגנה. כאשר חזר בן-גוריון ארצה החל בריאורגניזציה בהגנה. בשלב ראשון מונה מרכז חדש שחבריו היו דוד בן-גוריון, יוסף אהרונוביץ, אליהו גולומב ושאל מאירוב אביגור. על המרכז החדש הוטל להגביר את הפיקוח על הפיקוד העליון שהיה נתון בידי יוסף הכט. הכט שנשא בעול ההגנה במשך שנים לבדו, ראה בכך הבעת אי-אימון וסירב לשתף פעולה עם המרכז החדש. תהומי מספר בעדותו כי כאשר שלח בן-גוריון להזמין את הכט לפגישה ודרש דו"ח על הנעשה בהגנה, אמר הכט לשליח שבא להזמין: "תגיד לבן-גוריון שבמשך שנים רצתי אחריו כדי לקיים פגישה, עכשיו שירוץ אחרי". חלק גדול מן המפקדים הבכירים בהגנה היו לצדו של הכט ואף היו כאלה שהציעו להעביר את הסמכות העליונה של ההגנה מן ההסתדרות לידי המוסדות הלאומיים (הוועד הלאומי והסוכנות היהודית). הוועד הפועל של ההסתדרות דחה את הדרישה הזאת בתוקף והמאבק נגד הכט החמיר. בסופו של דבר הרחיק בן-גוריון את הכט מתפקידו ומינה במקומו את מאיר רוטנברג כמרכז ההגנה בארץ. צעד זה גרם להתמרמרות רבה בקרב מפקדים רבים שהעריכו את הכט ועמדו לצדו.

סילוקו של הכט השפיעו רבות על התפתחות ההגנה ועל התערערות המרות של ההסתדרות על הארגון. להדחה הייתה גם השפעה רבה בפרשת הפילוג בירושלים.

הפילוג בהגנה ויסוד האצ"ל

ב-21 באוקטובר 1930, מספר ימים לאחר פרסום "הספר הלבן" של פאספילד, נשא תהומי דברים לפני מסדר של הסניף הירושלמי שהתקיים בהר הצופים. בין היתר הגיב על ה"ספר הלבן" של פאספילד ואמר "המנוולים והצבועים הסוציאליסטים באנגליה, העושים מעשי זוועה בהודו וביתר המושבות שלהם, גילו פתאום שאנו חומסים את הערבים".²³ דברים אלה פורשו כהתקפה על הסוציאליזם ועל שלטון ההסתדרות בהגנה. יוסף רוכל אבידר, מהמפקדים הבכירים של ההגנה בירושלים ומנאמי ההסתדרות, נזעק אל אליהו גולומב כדי לדון ב"סכנה הרביזיוניסטית" ובדרכים שיש לנקוט בהם כדי שסניף ההגנה בירושלים יישאר נאמן

²³ מ"ז, עת 1-1.

להסתדרות. באותה פגישה הוחלט שרוכל יעקוב אחר תנועותיהם של תהומי, קריצ'בסקי ובן חורין. על התפתחות הדברים מספר תהומי:²⁴

לילה אחד אחרי חצות, שמעתי נקישות בדלת. כשפתחתי, ראיתי לפני את אריה קמינצקי, אחד המפקדים הצעירים שהשתייך ל"שירות הפנימי". הוא היה נרגש מאוד ואמר כי יש לו משהו חשוב מאוד לספר לי. אומנם היה צריך לעשות זאת דרך מפקדו הישיר, אבל הוא מרגיש צורך דחוף לספר זאת ישירות לי. לדבריו, הוא הגיע לביתי מפגישה שנערכה אצל רוכל. באותה פגישה סיפר רוכל שנודע לו ממקור נאמן כי המפקד הראשי של הסניף, אברהם, עומד להעביר את מחסן הנשק של הארגון לברית טרומפלדור ושקיים קשר בינו לבין התנועה הרביזיוניסטית. הדבר הזה נודע לו מפי אנשים חשובים מאוד בהסתדרות והוטל עליו לארגן קבוצה של נאמנים כדי למנוע ממפקד הסניף לבצע את התכנית הזאת. הדברים הללו עשו עלי רושם קשה מאוד. קודם כל ראיתי בכך התחלה של הריסת המשמעת, הגם שלא היה אפילו צל של אמת בכל הדברים האלה. יש לציין שיוסף רוכל היה אחד המפקדים החשובים בסניף והיה לי ולאנשי המפקדה אמון מלא בו ודווקא הוא שינהל פעולת חתירה כזו? אמרתי לקמינצקי לא לדווח למפקדו הישיר ולא לספר לאיש על הפגישה של רוכל, אלא לדווח לי באופן ישיר על פגישות נוספות.

בין קבוצת "נאמני ההסתדרות" היה גם מרדכי מרגולין, מפקד מחלקה שהיה גם ממונה על מחסן הנשק בעיר העתיקה. על פי הוראת רוכל, הוציא מרגולין את הנשק מן המחסן והעבירו למקום אחר. כאשר נודע הדבר לתהומי, מפי קמינצקי, שלח את אחד המפקדים אל מרגולין כדי לבדוק את מחסן הנשק. תחילה סירב מרגולין לפתוח את המחסן, אולם לבסוף נעתר והתברר שהמחסן ריק. עם קבלת הידיעה שלח תהומי מספר אנשים מהימנים כדי להביא את מרגולין למשרדי הוועד הלאומי (שם היה גם משרדו של תהומי), ואם יש צורך – אף להפעיל כוח. ברגע שמרגולין הוכנס למשרד, יצא תהומי והזמין את יצחק בן צבי להיכנס לחדר. כשנשאל מרגולין היכן הנשק ומדוע אינו במחסן, הוא סירב תחילה לענות, אולם לאחר שהוסבר לו כי זה מקרה שעלול להיגמר במשפט ובפסק דין מוות, הסכים להחזיר את הנשק. תהומי הביא את העניין לפני מפקדת המחוז בדרישה

²⁴ עדות תהומי, מי"ז.

להעמיד את מרגולין למשפט. בבירור מוקדם סיפר מרגולין כי גם רוכל היה מעורב בעניין. תהומי השעה את רוכל מתפקידו ודרש לצרפו למשפט. במשפט שהתקיים בפני בן צבי, דוסטרובסקי ומאיר רוטנברג, אמר מרגולין שעשה מה שעשה מתוך אחריות ציבורית וביקש לספר את כל הפרשה. אולם השופטים מנעו זאת ממנו ולאחר דיון נמצאו השניים אשמים. פסק הדין היה גירוש מארגון ההגנה: רוכל לשנתיים ומרגולין לשישה חודשים (אגב, רוכל לא התייצב בפני השופטים). תהומי קרא את פסק הדין בפני מסדר של מפקדי המחוז, שהתקיים בבית הספר תחכמוני. לאחר שסיים את דבריו, קפצו שבעה עשר איש לדום ובזה אחר זה הכריזו שהם מזדהים עם אלה שהורחקו מן הארגון ועזבו את האולם.²⁵ שאר המפקדים, למעלה מארבעים, נשארו נאמנים לפיקוד הסניף והוסיפו לעמוד לימינו של תהומי.

מערכת היחסים בתוך ההגנה והפרשה של הוצאת הנשק מן המחסן והעברתו למקום אחר, השפיעו מאוד על תהומי, שהתקשה לתפקד והחליט לנסוע לארצות הברית (כל משפחתו הייתה שם). הוא ביקש חופשה לשישה חודשים, אולם לפני נסיעתו קרתה תקרית נוספת, שהעכירה עוד יותר את היחסים בסניף הירושלמי והוסיפה שמן למדורה. מאחר ולתהומי לא הייתה כתובת קבועה (כמו לאנשים רבים באותה תקופה), היה נוהג לקבל את מכתביו בחנות מכולת בזיכרון משה שהייתה בבעלות משה אווירבוך, אחד ממפקדי ההגנה. באחד הימים, נכנס אל החנות ופנה אל המגירה המיוחדת כדי להוציא את מכתביו. להפתעתו הרבה הודיע לו אחיו של בעל החנות (שלא היה חבר בהגנה) שיוסף רוכל כבר לקח את המכתבים. שואל אותו תהומי: מדוע לקח רוכל את המכתבים? ותשובתו הייתה: הוא תמיד לוקח את המכתבים שלך ואחר כך מחזיר אותם.

רוכל נהג לצלם את המכתבים ולהעביר את תוכנם לידיעתו של גולומב. בין המכתבים, שהיו כולם פרטיים, היה גם מכתב ששלח בן חורין מארצות הברית אל תהומי, ידיד נעוריו. במכתב מזכיר בן חורין עניינו של "הפטנט" – דבר שהחשיד את תהומי שמא שהוא משתמש בקוד בהתכתבות שלו עם בן חורין (לפני שבן חורין עזב את הארץ, פנה אליו צלם ממציא וביקש ממנו לברר אפשרות של הוצאת פטנט על אחת מהמצאותיו). כזכור הורחק רוכל משורות ההגנה למשך שנתיים, אולם עובדה זו לא מנעה ממנו להמשיך ולעקוב אחר ההתכתבות של תהומי.

²⁵ זהו מקור הצירוף ש"ד ("שבעה עשר דרעקעס") שהיה לאחר מכן לכינוי כללי של ההגנה בפי אנשי האצ"ל.

תהומי היה נסער וביקש שייערך בירור יסודי עוד לפני נסיעתו לארצות הברית. הבריר נערך בפני ברנרד ג'וזף (דב יוסף) וגרשון (אגרונ). תהומי הואשם בכך שנסיעתו אינה פרטית אלא ציבורית וקשורה באיסוף כספים כדי להקים ארגון צבאי שיהיה קשור עם המפלגה הרביזיוניסטית – וכל זה בהסתמך על המכתב של בן חורין. לאחר דיון של מספר ימים, זיכתה הוועדה את תהומי מאשמת קשירת קשר נגד ההגנה ("לא הוכח שאברהם תהומי עשה איזה שהוא דבר נגד ההגנה"), ובעניין ההתכתבות עם בן חורין נאמר באופן סתמי: "הוכח שהיו לו קשרים בחו"ל".²⁶

כעבור יומיים, ב-8 במרס 1931, יצא תהומי לדרך, לאחר שהשתתף במסיבת פרדה שערכו לו מפקדי הסניף. תהומי לא הגיע לארצות הברית. בפיראוס, תחנתה הראשונה של האנייה היוונית שבה הפליג לארצות הברית, עלתה לאנייה ועדה רפואית מטעם הקונסוליה האמריקנית באתונה ובראותה את ידו הפצועה של תהומי (כזכור, הוא נפצע בתאונת דרכים ב-1928), ביטלה את אשרת הכניסה שלו (לאחר זמן הוחזרה לו האשרה, אולם תהומי החליט לבטל את נסיעתו). מיד לאחר שובו ארצה, התייצב תהומי לפני מאיר רוטנברג (שכזכור, שימש מרכז ההגנה במקומו של יוסף הכט) וביקש לחזור לתפקידו כמפקד מחוז ירושלים. תשובתו של רוטנברג הייתה כי הדבר בלתי אפשרי מאחר ויש כבר לסניף מפקד (אברהם איכר, שנתמנה לתפקידו לאחר נסיעתו של תהומי). הוויכוח פרץ החוצה ויצר בסניף הירושלמי שני מחנות: הרוב, שנטה אחרי תהומי, והמיעוט של "נאמני ההסתדרות" שהתארגן סביב יוסף רוכל. שמועה רדפה שמועה ובין היתר האשימו אנשי רוכל את תהומי שלא התכוון כלל לנסוע לארצות הברית, אלא יצא לפריס שם נפגש עם ז'בוטינסקי ושניהם תכננו קשר להשתלט על ארגון ההגנה. אנשי רוכל אף גינו את הנטייה הטרוריסטית של תהומי וזאת בגלל פעולות "קבוצת המרכז" שתהומי עמד בראשה. (כזכור, בוצעו כל הפעולות של "קבוצת המרכז" על פי פקודתו של מפקד הסניף דאז, זכריה אוריאל, ובידיעת מרכז ההגנה.) מנגד טענו אנשי תהומי כי סילוקו נובע מסיבות מפלגתיות וכל מי שאינו נאמן למפלגה – מסולק מתפקידי פיקוד.

תהומי מצדו התקיף את הגישה ה"מליציונית" והפציפיסטית של ראשי ההסתדרות ודרש להפוך את ההגנה לארגון צבאי. בנוסף לזאת דרש לשחרר את ההגנה ממרות ההסתדרות ולהעמידה תחת מרות המוסדות הלאומיים. תהומי הציג את דרישותיו אלה בפני מפקדי הסניף, ובזה אחר זה קמו המפקדים והצהירו ב"הן צדק" שיצייתו לפקודותיו. תהומי ביקש לקיים

²⁶ סת"ה, ב, עמוד 429.

בירור ציבורי במוסדות הלאומיים בשתי השאלות המרכזיות האלה וכדי לאלץ את מנהיגי היישוב להיענות לבקשתו החליט לעשות מעשה שיזעזע את ההנהגה.

הימים ימי חגיגות נבי מוסא – מאורע שגרר אחריו בעבר התנכלות ליהודים. ההגנה הכריזה על מצב הכן וכל הנשק הוצא מן המחסנים והוצב בעמדות. ב-10 באפריל נסתיים הגיוס המיוחד ואברהם איכר (מפקד הסניף) הורה להחזיר את הנשק למחסנים. אולם המפקדים לא נשמעו לו והעבירו את הנשק למחסנים שנקבעו על ידי תהומי.

תפיסת הנשק גרמה למהומה רבתי בקרב מרכז ההגנה. בן-גוריון, גולומב ורוטנברג הגיעו לירושלים וניסו לשדל את המפקדים לחזור בהם מדרכם, אולם ללא הועיל. לאחר שמאמצי ראשי ההסתדרות נכשלו, החל משא ומתן בין "המורדים" לבין ראשי המוסדות הלאומיים: יצחק בן צבי, מטעם הוועד הלאומי, וגרשון אגרונסקי בשם ההנהלה הציונית. תהומי הודיע שהוא מוכן להחזיר את הנשק בתנאי שיתקיים דיון יסודי במוסדות הלאומיים בבעיות המרכזיות של ההגנה. אומנם חבריו דרשו שתהומי יוחזר לתפקידו כמפקד הסניף, אולם תהומי לא רצה להפוך את הדיון לבעיה אישית ולכן דרש מחבריו שלא לעמוד על הדרישה הזו. שתי דרישות הציג תהומי לתיקון המצב בהגנה: צבאיות במקום מליציה עממית, ועל מפלגתיות במקום שלטון של מפלגה אחת בארגון. לאחר דין ודברים מייגע, הודיעו ראשי המוסדות הלאומיים שהם מוכנים לקיים דיון ציבורי בנושא ההגנה לאחר שיוחזר הנשק. תהומי הביא את העניין לפני צוות המפקדים והוחלט לקבל את דעתו ולהחזיר את הנשק. אלא שלאחר החזרת הנשק לידי ההגנה, איש לא היה מוכן לדבר עם אנשי תהומי. כתוצאה מכך כתבו המפקדים המורדים מכתב לוועד הלאומי בו נימקו את מעשיהם:²⁷

לכבוד הנהלת הוועד הלאומי

א.נ.

אנו החתומים מטה, מפ. [מפקדי] הארגון של סניף ירושלים מודיעים בזה על החלטתנו לעזוב את העבודה בתוך הארגון. לדעה זו באנו אחרי שמצאנו שאין כל אפשרות של עבודה בתוך הארגון, ואיננו יכולים לשאת באחריות הפעולות של הנהלת הארגון.

²⁷ סת"ה, ב, עמוד 431 וכן ניב, א, עמוד 161.

אנחנו הקדשנו לעבודה זו את מיטב שנותינו והחלטתנו הקיצונית הזו היא תוצאה של המצב הפרוע אשר נוצר בארגון בחודשים האחרונים. אנחנו מצהירים על נאמנותנו והערצתנו לרעיון הארגון, אשר לו אנחנו מוכנים תמיד להקריב את חיינו.

הפילוג היה לעובדה. יעקב פת, שהוזעק מחיפה, נתמנה מפקד הסניף במטרה לאחות את הקרעים. הוא קרא אליו את המפקדים כדי ללכד מחדש את השורות, אולם רק ארבעים איש התייצבו בפניו ואתם החל לבנות מחדש את הסניף. הרוב, כ 100 פעילים, הלכו עם אברהם תהומי והיוו את הגרעין לארגון צבאי חדש, שעתיד להתפשט על פני שאר ערי הארץ. שורשי הפילוג נעוצים, כאמור, בפרעות תרפ"ט, עליהם כותבת אניטה שפירא:²⁸

אם היה מאורע שראוי לכינוי "טראומאטי" בתולדות היישוב, היו אלה מאורעות 1929. נדהמים והמומים צפו היהודים במחזות הזוועה בחברון ובצפת, במוצא ובחולדה. היישוב ומנהיגיו עמדו חסרי ישע מול פרעות הערבים; ה"הגנה" הראתה חולשה ופיגור אחרי ההתפתחויות ברחוב הערבי, ותחושת חוסר הישע מצאה את ביטויה בכינוי שכינו את המאורעות – "פוגרום" ... במשך כשנתיים ימים לא ירד הנושא מעל סדר יומו של היישוב בעיתונות, בדיונים בתוך המפלגות וביניהן.

על תחושתו של בן-גוריון כותב שבתאי טבת:²⁹

המאורעות ב-1929 נטעו בליבו של בן-גוריון חרדה כפולה: שהיישוב היהודי בארץ יושמד על ידי הערבים תושבי הארץ בסיוע אחיהם בארצות השכונות... ושחידוש ההתקפות הערביות, גם אם תהדוף אותן ה"הגנה", ייצור אי שקט שימנע את היהודים המפוכחים מלעלות לארץ ישראל...

²⁸ שפירא, ברל, עמוד 303.

²⁹ שבתאי טבת, קנאת דוד, ג, עמוד 19.

חולשתה של ההגנה בפרעות תרפ"ט חיזקה את קבוצת המפקדים שדרשה לבסס את הצבאיות בארגון, בעוד סילוקו של הכט מתפקידו עוררה את הדרישה להעביר את ההגנה לפיקוח יישובי כללי. בעדותו מסביר תהומי כי:³⁰

במשך שנים רבות התנהלה ההגנה כאילו היה זה ארגון של מכבי אש, של מתנדבים; אם יש שריפה הרי הם באים לכבות אותה. כזאת הייתה ההגנה, ללא חינוך צבאי, ללא הדרכה צבאית וללא כוונה להקים ארגון צבאי... איש לא הבין את המושג "מליציה עממית" והמפקדים הצעירים רצו לראות עצמם כגרעין לצבא יהודי בעתיד... חילוקי הדעות הללו יצרו את הרקע שאיפשר את הפילוג בהגנה ולהקמת ארגון צבאי מקביל. במקום ארגון ההגנה היה ניסיון להקים ארגון צבאי וגם השם (ארגון צבאי לאומי בארץ ישראל) מראה את ההבדל בין שני הארגונים.

ברקע הייתה היריבות הקשה והסכסוך המעמיק בין המפלגות הציוניות הסוציאליסטיות לבין המפלגה הרביזיוניסטית. בן-גוריון מנה באותה תקופה שלוש סכנות לציונות: (א) סכנת השמדה ליישוב היהודי בארץ ישראל וזאת בעקבות פרעות תרפ"ט; (ב) הסתלקותה של ממשלת בריטניה מהצהרת בלפור ומהמנדט המבוסס עליה; (ג) הגידול המהיר של התנועה הרביזיוניסטית. בעוד שתי הסכנות הראשונות איימו על הציונות מבחוץ, הרי הסכנה הרביזיוניסטית איימה מבית. "לבן-גוריון לא היה ספק שרק בכוח הפועל המאורגן יקום המפעל הציוני, ולא היה לפועל המאורגן אויב בנפש כמו הרביזיוניסטים".³¹ אכן בקונגרס הציוני שהתכנס ביולי 1931 בבזל, השלישי שבו השתתפה המפלגה הרביזיוניסטית, כבר הייתה לסיעה השלישית בגודלה (52 צירים מתוך 254, 21%), אחרי סיעת הפועלים (75 צירים, 29%) והציונים הכלליים (59 צירים, 25%). זאת ועוד, באותו קונגרס הצליחו הרביזיוניסטים לחבור לחלק מסיעת הציונים הכלליים ויחד להשיג רוב שהביא להדחתו של וייצמן מכהונתו, ובמקומו נבחר נחום סוקולוב לנשיא ההסתדרות הציונית. בהצבעה שנערכה בעניין זה נשארו המפלגות הציוניות סוציאליסטיות, בראשותו של בן-גוריון, במיעוט. עיקרו של הוויכוח נסב סביב הצעתו של ז'בוטינסקי בקשר למטרת הציונות ובנאומו הציע כי הקונגרס יקבל החלטה בזו הלשון: "מטרת הציונות, המובעת במונחים

³⁰ עדות תהומי, מי"ז.

³¹ טבת, קנאת דוד, ג, עמוד 19.

'מדינת היהודים', 'בית לאומי', או 'מקלט בטוח על פי משפט גלוי', היא יצירת רוב יהודי באוכלוסיית ארץ ישראל משני עברי הירדן".
 הצעתו של ז'בוטינסקי הובאה בפני הוועדה המדינית של הקונגרס. ביום שישי, 10 ביולי, התקיים בוועדה דיון סוער אשר בסיומו הוחלט, ברוב של 17 לעומת 11, להגיש לקונגרס את הצעת ההחלטה בדבר מטרת הציונות. בין המתנגדים היו תומכיו של וייצמן ובראשם סיעת מפלגות הפועלים. אולם במוצאי שבת אירע מהפך, עליו כותב סופרו של עיתון "הארץ":³²

במוצאי שבת... נודע בפרוזדורים כי סוף סוף הוחלט להגיש לקונגרס החלטה פושרת באשר למטרה הסופית של הציונות וכי החלטה זו תקבל רוב בקונגרס. בישיבה זו של מוצאי שבת נקראו באחד החדרים, בדלתיים סגורות, תעודות חשאיות אחדות, שעשו על רוב חברי הוועדה רושם אדיר.

התעודות החשאיות לא היו אלא מברק שנשלח מן הארץ, בחתימת אליהו גולומב וסעדיה שושני. במברק נאמר כי לפי מצב העניינים בארץ, עלולה קבלת החלטה קיצונית בדבר מטרת הציונות לגרום להתפרצות מחודשת של מאורעות דמים. בשליחת המברק, ניצל גולומב את מעמדו המיוחד בהגנה כדי להשפיע על הוויכוח הפוליטי שנערך בקונגרס הציוני. בישיבת הקונגרס שהתקיימה למחרת היום, הציעה סיעת הפועלים שלא להצביע על הצעת ההחלטה של ז'בוטינסקי. הקונגרס אימץ ברוב קולות את הצעת סיעת הפועלים והסיר את עניין המטרה הסופית של הציונות מסדר היום. את אשר קרה לאחר מכן, מתאר שמואל כץ בספרו ז'בו:³³

באולם השתררה מהומת אלוהים. היושב ראש מוצקין נענה לבקשתו של גרוסמן [מן הרביזיוניסטים] למסור הודעה. אולם צירי הפועלים, שנישאו על גל חדוות ניצחון, לא הניחו לו לדבר. הם התחילו לשיר, ועד מהרה הוסיפו את "התקווה" לאוצר זמירותיהם, ובכך חייבו את הצירים לעמוד על רגליהם...

אז תפס ז'בוטינסקי בכתפו של רבינוביץ, ניצב על הכיסא, והכריז: "זה איננו עוד קונגרס ציוני!" הוא שלף מכיסו את כרטיס הציר שלו, קרע

³² עיתון "הארץ" מיום 22.7.1931.

³³ כץ, ז'בו, עמוד 816.

אותו לגזרים ופיזר את הקרעים בין צירי הפועלים... והרביזיוניסטים
כאיש אחד יצאו מן האולם. המושב פוצץ.

המברק ששלח גולומב לקונגרס הציוני היה פועל יוצא מן העובדה שההגנה הייתה נתונה למרות מפלגת הפועלים. ואמנם ראשי ההסתדרות הקפידו שכל עמדות המפתח בהגנה יהיו בידי אנשים נאמנים והדיחו כל מפקד בכיר שנחשד בקשר עם הרביזיוניסטים. האשמה זו הטיחו אף ביוסף הכט, שהיה איש הסתדרות נאמן וחבר במפא"י. וכך נכתב עליו ב"ספר תולדות ההגנה":

34

בין השאר באו עם הכט בדברים בני חוגו של אליהו בן חורין ואברהם תהומי. כבר אז חלמו את חלום ההשתלטות על ארגון ה"הגנה". הם נפגשו גם עם מפקדים שונים ודיברו על ליבם לפרוק את עול ההסתדרות מן ה"הגנה". דיברו על ארגון "הגנה" שיהיה קשור עם ז'בוטינסקי ועם הרביזיוניסטים.

פגישתו של תהומי עם ז'בוטינסקי וידידותו עם בן חורין היו סיבות מספיקות להחשידו בניסיון להשתלט על ההגנה ולהעביר את הארגון למרות המפלגה הרביזיוניסטית. כאן המקום להזכיר כי ז'בוטינסקי התנגד באופן עקבי לקיומה של מחתרת יהודית בארץ ישראל וטען שרק גדודים עבריים במסגרת הצבא הבריטי יוכלו להגן על היישוב היהודי בארץ. זאת ועוד, לאחר הקמת האצ"ל סירב ז'בוטינסקי לתת את חסותו לארגון החדש ורק לאחר שהופעל עליו לחץ חזק הסכים, כעבור שנתיים, להצטרף לוועד המפקח של הארגון הצבאי הלאומי.

מניתוח העובדות נראה שלתהומי לא היו הכוונות שיוחסו לו, אבל כאשר כדור השלג החל להתגלגל אי אפשר היה לעצרו והפילוג בארגון ההגנה היה לעובדה

ימים ראשונים

כאמור, רוב אנשי ההגנה בסניף הירושלמי הלכו עם תהומי. רובם ככולם היו חברי ההסתדרות וחלקם אף חברי מפא"י (מפלגת פועלי ארץ ישראל) נאמנים, אולם הם הזדהו עם העקרונות שהציב תהומי ולכן תמכו בו.

לארגון החדש לא היה נשק (את כל הנשק החזירו להגנה), וכדי שאפשר יהיה להתחיל באימונים, נאספו מספר אקדחים פרטיים שהושאלו על ידי החברים. כמקום אימונים שימש בית הספר אליאנס ליד מחנה יהודה ובית הספר שפיצר בשכונת הבוכרים. בנוסף לחוסר הנשק, לא היה כסף ולא הייתה תמיכה ציבורית. אך הגרוע מכל היה הלחץ הכלכלי על החברים שפרשו; כל אלה שעבדו במוסדות הלאומיים או בהסתדרות – פוטרו מעבודתם, ולאחרים שעבדו כפועלים – לא נתנו עבודה (באותם ימים הייתה "לשכת העבודה" מחלקה בהסתדרות). לאחר שפגה ההתלהבות הראשונה, הגיעה שעת ההתפכחות והחלה הנשירה. חלק מהנושרים חזר לפעילות בהגנה וחלק אחר הפסיק כל פעילות. תהומי עצמו עבר לגור בדירת מרתף של חברו אורי נדב, וחדרו שימש למגורים וכמשרד גם יחד. נדב, קצין בצבא האוסטרי לפני עלייתו ארצה, ומראשוני ההגנה בארץ, שימש יושב ראש ארגון הספורט "מכבי" והיה פעיל מאוד בסניף הירושלמי. נדב הצטרף לתהומי והעמיד את "מכבי" לרשות הארגון החדש. גם החוגים ה"אזרחיים" בתל אביב גילו אהדה לארגון החדש, ביניהם ראש העיר ישראל רוקח וכן סעדיה שושני (ראש התאחדות בעלי הבתים, ששימש גם חבר במועצת עיריית תל אביב) שהיה מפעילי ההגנה בעיר. נקעה נפשם מהעובדה שההגנה הייתה כפופה להסתדרות והם פעלו לשנוי המצב הזה. הם כינו את ההגנה ה"שוצבונד"³⁵ של המפלגות הסוציאליסטיות בארץ וביקשו להקים זרוע צבאית שתהיה קשורה עם החוגים הימניים של היישוב. שושני נפגש עם תהומי והציע לו לנסוע לבזל, שם התקיים הקונגרס הציוני ה-31, כדי לעשות נפשות לארגונו. אמנם תהומי נסע לבזל אולם לא מצא שם אוזן קשבת. באמצעות בן חורין אורגנה לו פגישה עם ז'בוטינסקי, שהיה עסוק בהכנת נאומו בפני מליאת הקונגרס, בו הציע, כאמור, את ההחלטה שמטרת הציונות היא הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל משני גדות הירדן. כאשר החל תהומי את דבריו, קטע אותו ז'בוטינסקי ואמר: "אם ברצונכם שהנאום יצליח, עליכם להניח לי ולא לדבר על שום בעיות אחרות".

הם יצאו מן החדר וחיכו בסבלנות, אולם אחרי הנאום היה ז'בוטינסקי נרגש מאוד ואי אפשר היה לדבר אתו על ענייני הארגון. עם שובו ארצה התברר לתהומי שהצהרתו של שושני בדבר הפיכת הארגון לזרוע הצבאית של הימין, גרמה נזק רב, שכן היא הרחיקה מהארגון את החברים שהשתייכו להסתדרות ועמדו על כך שהארגון החדש יהיה על

³⁵ שוצבונד הייתה הזרוע הצבאית של המפלגה הסוציאל-דמוקרטית באוסטריה בשנות העשרית וראשית שנות השלושים.

מפלגתי. עוד התברר כי שושני וחבריו ניהלו אותו זמן משא ומתן עם ראשי ההגנה בדבר העברת המרות מההסתדרות למוסדות הלאומיים והקמת מפקדה פריטטית (שויונית) – חציה מההסתדרות הכללית וחציה מן החוגים האזרחיים. לאחר משא ומתן ארוך ומייגע, הורכב בשנת 1932 מרכז ההגנה ובו שישה חברים: אליהו גולומב, דב הוז ומאיר רוטנברג מטעם ההסתדרות; דב גפן – בא כח חוגי הציונים הכלליים; יששכר סיטקוב – נציג התאחדות האיכרים; וסעדיה שושני – נציג ארגון בעלי בתים.

דיוני מרכז ההגנה היו בלתי פוריים והתנהלו באווירה של חשדנות, בדומה למאבקים המפלגתיים במוסדות הגלויים של היישוב. בנוסף לזאת עסקו נציגי האזרחים בעבודתם זו מתוך התנדבות והקדישו לה רק את זמנם הפנוי, בעוד שרוב זמנם הוקדש לתפקידים אחרים. לעומתם יכלו נציגי השמאל להקדיש זמן רב יותר לעניני ההגנה, מאחר ומשכורתם שולמה להם על ידי ההסתדרות.

יש לציין שרק בשנת 1938 נתמנה בארגון ההגנה ראש המפקדה הארצית (הרמ"א) הראשון. היה זה יוחנן רטנר, יליד רוסיה ששימש קצין בצבא הצאר. רטנר עלה ארצה ב 1925 והיה לפרופסור לארכיטקטורה בטכניון. בגלל ניסיונו הצבאי שימש רטנר יועץ מטעם הסוכנות היהודית בנושאי ביטחון. שנה לאחר מינויו של רטנר, החליטה המפקדה הארצית להקים מטה כללי מקצועי.

ראשי המפלגות הציוניות סוציאליסטיות הסכימו לוותר על הכפפת ההגנה למרות ההסתדרות כי לדעתם: "משטר הפריטט החזיק בתחומי ההגנה חוגים אזרחיים רבים שבלעדיו היו פורשים מן הארגון ומצטרפים ל"ארגונים הפורשים".³⁶

אף שמרכז ההגנה היה נתון להלכה למרות המוסדות הלאומיים, השליטה המעשית בארגון ההגנה נשאר, כבעבר, בידי ראשי ההסתדרות.

יש להדגיש כי התפתחות זו בהגנה באה לאחר פרישתו של תהומי וחבריו והייתה אחת התוצאות של פרישה זו. את הפרשה מסכם ספר תולדות ההגנה: "עם הקמת המפקדה הארצית הפריטטית חלפו ימי הזעזועים הקשים וארגון ה"הגנה", שנפגע קשות בשנים האלה, החל לחזור לאיתנו".³⁷

לאחר שתהומי ביסס את הסניף הירושלמי, החלו הגיטושים ליצירת סניפים חדשים. בתל אביב פעלה בזמן פרעות תרפ"ט קבוצה של בית"רים,

³⁶ סת"ה, ב, עמוד 433.

³⁷ שם, עמוד 434.

בראשותו של ירמיהו הלפרין, שארגן את בית הספר למדריכים של בית"ר ושילב בתכנית הלימודים גם אימונים בנשק. הקבוצה, שמנתה 30 40 איש, השתתפה בפרעות תרפ"ט (1929) בהגנה על תל אביב וחבריה ביצעו את פעולות התגובה הראשונות בהתקיפה את כפר הפורעים סלמה הסמוך לתל אביב (היום כפר שלם). ב-1931 יצא הלפרין לכינוס בית"ר בדנציג, שם צורף לשלטון בית"ר והוטל עליו לארגן קורסים של מדריכי בית"ר ברחבי אירופה המזרחית. האימונים החשאים של מדריכי בית"ר בתל אביב נמשכו בפיקודו של משה רוזנברג.

זמן קצר לאחר שובו של תהומי מן הקונגרס הציוני בבזל החלו מגעים עם הקבוצה התל אביבית. תהומי נפגש עם רוזנברג (השניים הכירו עוד מהפעילות המשותפת בהגנה בירושלים) ולאחר סדרה של פגישות הוחלט לאחד את שני הגופים. הוקמה מפקדה משותפת: ארשבסקי וברוורמן (מתל אביב), נדב ותהומי (מירושלים). לאחר מכן צורף למפקדה גם אליהו בן חורין. תהומי ("גדעון") נתמנה מפקד הארגון המאוחד. לפי בקשתו חזר אברהם קריצ'בסקי מברלין (שם למד רפואה) והתמנה מפקד הסניף הירושלמי (כינויו "דן"). כעבור זמן קצר נמסר לידו הפיקוד על סניף תל אביב ומשה רוזנברג התמנה סגנו. למפקד הסניף הירושלמי נתמנה יוסף בר נון, מפעילי ארגון הספורט "מכבי" ומבוגרי קורס "איטליה".

בחיפה הוקימו את הסניף שני מפקדים בכירים, אליהו בן גרא ואברהם זיו, שניהם מן החבורה האודסאית ששמרו אימונים לתהומי והחליטו להצטרף לארגונו. בעדותו מספר בן גרא כי הוא ושני ה"אברהמים" (אברהם תהומי ואברהם קריצ'בסקי) היו חברי "הפועל הצעיר" ולא היה כל יסוד לחשוד בהם בנטיה לרביזיוניזם. הם נפגעו מן היחס אל תהומי ומהדרך שבה הודח מתפקידו. פגיעה זו עוררה את חמתם ולכן תמכו בארגונו של תהומי. לדעתו של בן גרא, הפילוג נבע מסיבות אישיות בלבד ורק מאוחר יותר נוצרה האידאולוגיה של הארגון.

לאחר תקופה קצרה שבה ריכז בן גרא את הסניף החיפאי, הוא הועבר לירושלים, בה מצא חבר מפקדים מגובש, שפעל זמן רב ביחד. בין המפקדים היה גם דוד רזיאל, ששימש מחסנאי ועמד בקשר ישיר עם מפקד הסניף. על רזיאל מספר בן גרא: "רזיאל היה תלמיד באוניברסיטה בלימודי היהדות. הוא היה דתי ושומר מצוות. שקט מאוד. דיבר בלחש עד כי קשה היה לעיתים לשמוע אותו. הירבה בקפיצות לדום, במתיחות ובצייתנות. הצטיין במידת אחריות בלתי רגילה ובמשמעת עמוקה וכנה".

על אברהם שטרן, חברו של רזיאל, מספר בן גרא: "שקט, אבל תקיף ונמרץ. בעל רמה שכלית בלתי רגילה, בעל הליכות נאות וצנועות. נאה

בצורתו החיצונית ואידיאליסט בכל משמעות המילה. בעל משמעת וצייתנות בלתי מוגבלת".³⁸

הסניף הבא של הארגון היה בצפת. היזמה באה מוועד ההגנה ביישוב שהתאכזב מאוד מהעדר עזרה בפרעות תרפ"ט. הסניף סבל מחוסר פעילות שגרמה להתמרמרות רבה בקרב החברים. הכעס הופנה אל ראשי ההגנה, שלדעת החברים זנחו אותם, ובסוף נובמבר 1932 החליט הוועד המקומי לנטוש את ההגנה ולהצטרף לארגונו של תהומי. במכתב שהופנה אל יצחק בן צבי פרט הוועד את הנימוקים לפרישה ונאמר בו, בין השאר:³⁹

בהכירנו באחריות הרבה שאנו נושאים על שכמנו – אחריות על הנפש והרכוש של ציבור שלם, ובראותנו את חוסר האחריות הלאומית... החלטנו בישיבתנו מהיום להפסיק את הקשרים באופן החלטי עם הסתדרות ההגנה הכללית, ולפנות אל ההגנה הלאומית ולהתקשר איתם.

למפקד הסניף בצפת נתמנה יעקב שליטין, מבוגרי קורס "איטליה" ומבכירי מפקדי ההגנה בירושלים.

כאמור, רבים מן החברים שהלכו עם תהומי בשעת הפילוג בהגנה עזבו את הארגון החדש, ועל פי עדותו של תהומי נשארו בארגון כ-100 איש. אורי נדב נשאר נאמן לתהומי ובהיותו יושב ראש מרכז ארגון הספורט "מכבי", היה "מכבי" מקור לגיוס חברים חדשים לארגונו של תהומי. הגיעו הדברים לידי כך שלאנשי תהומי הייתה שליטה מלאה בתנועת ה"מכבי", והיה זמן שכל חברי הארגון קיבלו פנקסי חבר של ה"מכבי" ואלה שימשו אותם לכיסוי לפעולותיהם. מקור גיוס נוסף הייתה תנועת הנוער בית"ר, אשר חבריה, שהתחנכו על ברכי תורתו של ז'בוטינסקי, לא מצאו את מקומם בארגון ההגנה והיה זה אך טבעי שיתחברו אל הארגון החדש. תהומי מצדו שמח לקבל את הבית"רים לארגונו, אבל הקפיד על כך שלא תהיה בתוך הארגון שום התארגנות מפלגתית. כל חבר בית"ר שהצטרף לאצ"ל, היה נכנס באופן אישי ואסור היה לו לספר על כך לחבריו או למפקדיו בבית"ר. דוד רזיאל (שלא היה בית"רי) היה בין הראשונים שהצטרף לארגונו של תהומי.

בארבעת הסניפים הראשיים (ירושלים, תל-אביב, חיפה וצפת) הוקמו ועדים ציבוריים שדאגו לגיוס כספים עבור הארגון החדש. לפי תהומי הצליחו

³⁸ עדות אליהו בן-גרא, את"ה 57-63.

³⁹ ניב, א, עמוד 165.

הוועדים לגייס כ-100 לא"י (לירות ארץ ישראלית) לחודש שהספיקו לכיסוי ההוצאות של המרכז והסניפים (באותם ימים הייתה משכורת חודשית של פועל בין שתיים לארבע לא"י). בנוסף לגיוס הכספים על ידי הוועדים הציבוריים, הוקמה מאוחר יותר גם "קופת חיסכון" בה תרם כל חבר בארגון סכום כסף חודשי כדי שיוכל, בסכום שיצטבר, לרכוש לו אקדח. בן חורין נסע לגרמניה והצליח לרכוש שם כ-50 אקדחים שנשלחו ארצה במשלוח של חלקי מכונות דפוס. רוזנברג, שהיה יבואן של מכונות דפוס, שיחרר את המשלוח מן המכס והעביר את הכלים למחסני הארגון.

כזכור, היה קרצ'בסקי מפקדו הראשון של הסניף הירושלמי. הוא ארגן סביבו קבוצה של אינטלקטואלים, רובם סטודנטים באוניברסיטה העברית, שהיוו קבוצה דינמית מאוד. הם שהציעו את השם "הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל". את ההצעה העביר קרצ'בסקי לתהומי והמרכז אישר אותו כשמו הרשמי של הארגון.

באותה תקופה השתמשו גם בשמות אחרים, כמו: "הארגון המקביל" (שם שנתנה ההגנה כדי להדגיש שאין הבדל עקרוני בין שני הארגונים); "ארגון ב" (שם זה בא, לפי תהומי, מן ההסכם שנחתם מאוחר יותר בין שני ארגונים. וכך נכתב בהסכם: ההגנה – ארגון א', ארגון צבאי לאומי – ארגון ב'); וכן "ההגנה הלאומית" (שם שנתנה המפלגה הרביזיוניסטית לאחר הפילוג של 1937 – ראה להלן – כדי להבדיל בין מבנה הארגון לפני הפילוג ואחריו). בכל המסמכים הרשמיים של הארגון מופיע השם: "הארגון הצבאי הלאומי", ובו מודגשת המגמה הצבאית של הארגון כנגד האופי המיליציוני של ההגנה, וכן העובדה שהארגון הוא "לאומי" ואינו כפוף למפלגה מסוימת. יעקב מרידור, שהצטרף לארגון בשנת 1933, מספר כי עד לפילוג של 1937 לא נזכר השם "הגנה ב" או "ארגון ב". השם שהיה נפוץ בקרב החברים היה "הארגון" או "ארגון צבאי לאומי".⁴⁰

קבוצת האינטלקטואלים שהתקבצה סביב קרצ'בסקי כונתה גם בשם "הסוחבה" (אגודת רעים) והייתה מורכבת ממפקדים צעירים ודינמיים: דוד רזיאל (לימים מפקד האצ"ל), אברהם שטרן (מחוללה של לח"י), ש"ח הלוי, הלל קוק (לימים עמד בראש משלחת האצ"ל בארצות הברית ופעל שם רבות תחת השם פיטר ברגסון), מנחם ארקין, יהונתן אפל ועוד. רובם מילאו מאוחר יותר תפקידים מרכזיים באצ"ל. דוד רזיאל, שהשתתף בקורס הסגנים הראשון שאורגן בירושלים, הצטיין בקורס וגילה נטייה טבעית לנושאים צבאיים. אברהם שטרן, שהצטרף לארגון בהמלצת דוד רזיאל,

⁴⁰ עדות מרידור, מי"ז.

חברו ללימודים באוניברסיטה, השתתף בקורס הסגנים השני. חגיגת הסיום של הקורס נערכה בבית הספר שפיצר ("הארמון")⁴¹ בהשתתפות אורח הכבוד המשורר שאול טשרניחובסקי. באותה מסיבה הציג אברהם שטרן את שירו "חיילים אלמונים" שאף הלחין אותו.⁴² השיר פורסם בביטאון הפנימי של הארגון "המצודה", בחתימת "ש", ונתקבל מאוחר יותר כהמנון הארגון.

חיילים אלמונים הננו, בלי מדים
וסביבנו אימה וצלמוות.
כולנו גויסנו לכל החיים
משורה ישחרר רק המוות

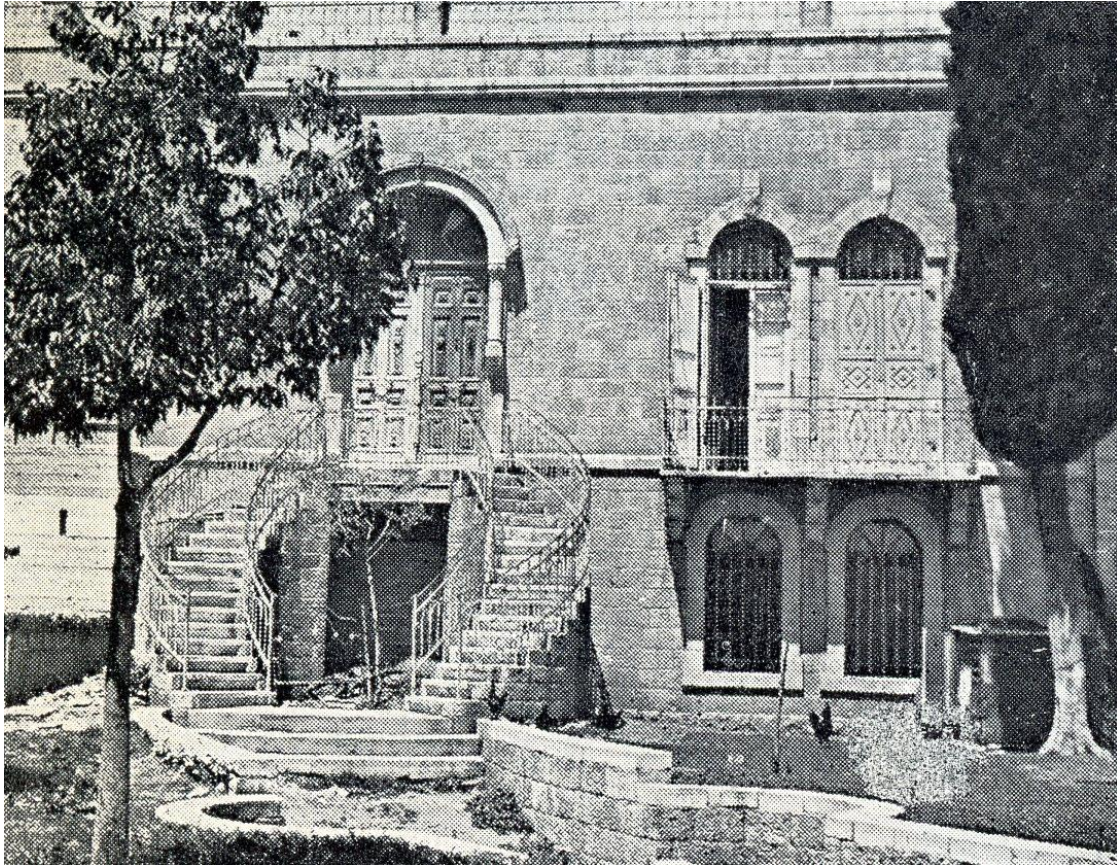
לא גויסנו בשוט כמו המון עבדים,
כדי לשפוך בנכר את דמנו.
רצוננו: להיות לעולם בני חורין!
חלומנו: למות בעד עמנו!

בימים אדומים של פרעות הדמים
בלילות השחורים של ייאוש,
בערים בכפרים, את דגלנו נרים
ועליו: הגנה וכיבוש!
[...]

ב"סוחבה" הרבו להתווכח על מילות השיר, ובמיוחד על הפזמון החוזר המסתיים במילים: בערים, בכפרים את דגלנו נרים / ועליו הגנה וכיבוש. ההשגות היו לגבי המילה "כיבוש", אולם בסופו של דבר נתקבל השיר

⁴¹ הבניין, שהוא המפואר והבולט ביותר בשכונת הבוכרים, נבנה בשנת 1905 על-ידי משפחת יהודיף. מסופר כי כוונת השפחה הייתה להכין בית שבו יוכל המשיח להתגורר לקבל את אורחיו כשיגיע לירושלים. בזמן מלחמת-העולם הראשונה שכנה בבניין המפקדה של הצבא התורכי ובזמן שלטון הבריטים, שימש הבניין בית-ספר לבנות בהנהלת גב' חנה שפיצר. כבר בראשית ימי האצ"ל, העמידה חנה שפיצר את הבניין לרשות המחותרת וכינויו היה "הארמון". בבניין נערכו פגישות ואימונים בנשק ובחצר הגדולה נערכו מסדרים ותרגילי סדר. מאוחר יותר נערכו בבניין גם קורסים ל"סגנים" (מפקדי כיתות). דוד רזיאל הרבה לבקר בבית-הספר, ובמדך הזמן התפתח רומן בינו לבין שושנה שפיצר (ביתה של חנה), שהסתיים בנישואין.
⁴² עדה אמיכל-ייבין, בארגמן, עמוד 63.

במלואו (לאחר הפילוג באצ"ל של 1940, היה השיר להמנון "האצ"ל בישראל" שהפך מאוחר יותר ללח"י). בנוסף להימנון, הותקן גם דגל מיוחד: הדגל הלאומי ועליו המילים – הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל ומגן דוד בצבע זהב.

בית-הספר שפיצר ("הארמון")

פעילות נוספת של ה"סוחבה" הייתה הוצאת ביטאון בשם "המצודה". חברי המערכת, שגם כתבו את רוב המאמרים, היו: דוד רזיאל, אברהם שטרן, ח"ש הלוי ופרץ כרמלי. הלוי היה המזכיר הכללי של "קופת חולים עממית במושבות" מיסודה של "הדסה" ובלילות היה מדפיס את הביטאון בחשאי במכונת כתיבה בשישה עותקים. לאחר ההדפסה דאג הלוי להשמיד את נייר הפחם כדי לא להשאיר עקבות. עותק אחד היה נשלח למפקדה בתל אביב לשם שכפול והפצה. עם קבלת העיתון היה נערך מסדר מפקדים ובו היו קוראים בקול את המאמרים והכתבות. לאחר מכן היה הטופס מועבר ממפקד למפקד כדי שיוכל לקרוא אותו בקול לפני יחידתו. הכתבות היו חתומות בשמות כינוי כדי שלא יזהו את הכותבים, כמו: המתבודד – פרופ' יוסף קלזנר, א – ד"ר י"ה ייבין; ש – אברהם שטרן; אינפנטריסט [חיל הרגלים] – דוד רזיאל; ה – חיים שלום הלוי ועוד.

בגיליון ד' של "המצודה" פורסם נוסח השבועה למצטרפים לארגון:

ה מ צ ו ד ה גיליון ד'

בשבת, ג' במרחשוון תרצ"ג [2.11.1932] נערך טקס מסירת הדגל הראשון לסניף ירושלים של הארגון.
בשם מפקדי הסניף וחבריו מסר מפקד הסניף את השבועה הבאה:

אנחנו נשבעים להיות נאמנים לדגל של הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל, להיות נכונים בכל רגע לכל פעולה להגשמת תקומתו השלמה של עם ישראל החופשי בארצו, שהוא סמל לה, לחיות ולמות בשבילו.

באותו גיליון של "המצודה" אנו מוצאים גם כתבה מאת קריצ'בסקי ובה דיון בדבר היערכות לקראת חידוש הפרעות (שנקראו "מאורעות"):

במאורעות הבאים לא יתנפלו הערבים במקלות ובאבנים, ואולי גם לא באקדחים, אלא ברובים ובפצצות. אם אין אנו רוצים שבמאורעות הבאים נהיה כצאן לטבח – עלינו לנצל את תקופת השקט לשם הכנה והזדיונות מוגברת; הזדיונות בכל מיני הנשק המשוכלל ביותר. לדברים אלה חייבת לדאוג הנהלת הארגון...

היחידה הארגונית הבסיסית בארגון הייתה ה"קבוצה", שמנתה 14 איש. בראשה עמד "מפקד הקבוצה" ולידו "סגן" שקיבל את התואר לאחר שסיים קורס "סגנים". מאוחר יותר היה ה"סגן" למפקד הקבוצה (מקביל למ"כ – מפקד כיתה) אולם התואר "סגן" נשאר גם להבא. שתיים או שלוש קבוצות היוו את המחלקה (מאוחר יותר ניתן השם "גונדה") ושלוש מחלקות היוו את הפלוגה. קורס ה"סגנים" היה הקורס הבסיסי והיחידי שעבר המפקד. העלאתו בדרגה נבעה מניסיונו, יכולתו וכישוריו. בארגון הייתה הקפדה רבה על המשמעת וכן על ההופעה החיצונית; לפעולה היו באים בתלבושת ספורט מיוחדת ובעלי ספורט. מאוחר יותר הופיעו לפעולה בבגדי חקי מגוונים, חגורה שחורה ונעליים שחורות.

הסכם מלצ'ט

הנרי לודוויג, לורד מלצ'ט, נצר למשפחת מונד היהודית, התחנך כנוצרי, אך בשנת 1933 חזר ליהדות במחאה לעליית היטלר לשלטון. היה חבר הפרלמנט ומעשירי אנגליה. מלצ'ט הצטרף למנהיגות הציונית והגיע לביקור בארץ באביב 1933, זמן קצר לאחר שנבחר לנשיאה של אגודת "מכבי" העולמית. הוא נפגש עם אורי נדב, יושב ראש "מכבי" בארץ, והשיחה שנסבה על ענייני "מכבי", גלשה גם לבעיות הביטחון של היישוב. לפי בקשתו של מלצ'ט, הביאו נדב לביקור בקורס סגנים של האצ"ל, שם נפגש עם תהומי. בין השניים התפתחה שיחה עירה, שבסיומה שאל האורח אם תהומי יהיה מוכן לדון באיחוד עם ההגנה. התנאי של תהומי היה שהארגון המאוחד לא יהיה כפוף למפלגה כלשהי ושההגנה תאמץ את השיטה הצבאית במקום רעיון המיליציה העממית. ואכן בפגישות שקיים תהומי עם גולומב (פגישות אלה נמשכו במשך כל הזמן שתהומי עמד בראש הארגון הפורש) סיפר גולומב על ההתקדמות שחלה בהגנה בשיטת האימונים וכן על תחילתו של ייצור נשק בארץ. כאשר הביא תהומי את רעיון האיחוד בפני החברים, נתקל בהתנגדות בקרב אנשי הצה"ר ובית"ר וכן בקרב קבוצת המפקדים הצעירים ובראשם שטרן, רזיאל והלוי. אולם הרצון לאיחוד גבר ולאחר קבלת תשובה חיובית מתהומי, פנה מלצ'ט אל ראשי ההגנה. כדי להקל על החלטתם, הבטיח מלצ'ט להושיט עזרה כספית לארגון החדש ואף לגייס לשם כך תומכים מידידיו באנגליה. בחוגי ההגנה נמצאו מתנגדים רבים לאיחוד ובעיקר לצירופו של תהומי למפקדה ולכניסתו של בן חורין למרכז ההגנה המאוחד. בסופו של דבר נתרצו ראשי ההגנה והמשא ומתן לאיחודם של שני הארגונים עמד בפני סיום. תהומי הביא את פרטי ההסכם לפני ועדי הסניפים ואלה אישרו אותו ברוב קולות; אולם תהומי השהה את הסכמתו הסופית עד שקבל את הסכמת ראשי המפלגה הרביזיוניסטית בארץ.

עם קבלת הסכמתם של כל הצדדים הוחל בביצועה המעשי של התכנית. הוקמו מפקדה ראשית ומרכז לארגון המאוחד, ובראשית ניסן תרצ"ג (1933) נכנס האיחוד לתוקפו. בהסכם נקבע כי המיזוג המלא של החברים ומחסי הנשק יתבצע כעבור שישה חודשים. ואכן, כאשר הגיע החג המוסלמי נבי מוסא המועד לפורענות, עסקה המפקדה המאוחדת בגיוס החברים והיא שקבעה גם את אזורי ההגנה ליחידות השונות של שני הארגונים. ואז בא אירוע השביעי של פסח וטרף את כל הקלפים.

אירועי השביעי של פסח

בחול המועד פסח תרצ"ג (1933) נערך בתל אביב כינוס ארצי של בית"ר. בשביעי של פסח יצאו פלוגות בית"ר בשורות מסודרות אל מגרש "המכבי" לשם קיום תחרויות ספורט שונות. עם סיום התחרויות, התארגנו הבית"רים לקראת תהלוכה מסודרת ברחובות תל אביב. אלא שלקראת התהלוכה זומנו לרחובות המוני אדם, חברי קיבוצים, תנועות הנוער הסוציאליסטיות וכן פועלי תל אביב ובראשם "פלוגות הפועל" שהוקמו זה לא מכבר לשם ביצוע "תפקידים מיוחדים" (ראה להלן). המטרה המוצהרת של הבאים הייתה להפגין את הבוז שהם רוחשים לבית"רים. את אשר אירע לאחר מכן, מתאר עיתון "הארץ" מיום 18 באפריל 1933:

לפנות ערב – כשעמדו הבית"רים לחזור ממגרש הספורט בתהלוכה פומבית ומסודרת אל קברו של מכס נורדאו, התאספו לאורך רחוב אלנבי אלפי אנשים, שהצטופפו משני עברי הרחוב. למקום באו גם משמרות גדולים של שוטרים יהודים ובריטים בהנהלת קציני משטרה גבוהים מתל אביב ומיפו... בשעה 5:30 בערך נראתה הפלוגה הראשונה של בית"ר מלווה משמרת חברים ושוטרים. את פני הבאים קיבל חלק מן הקהל במחיאות כפיים וחלק בקריאות – "בוז", "בני היטלר", "ארורים יהיו מפירי השביתה הגוזלים את לחם אחיהם" – שהדן נשמע למרחוק. פה ושם פוזרו פתקאות מודפסות וכרוזים בגנות התנועה הרביזיוניסטית. אנשים בלתי אחראיים ניצלו את הצפיפות הגדולה ברחוב כדי להכות על ימין ועל שמאל... יש לציין כי חלק מן הלוחמים השתמשו במכשירים כהים ואפילו בכלי ברזל. מן ההמון נשמעו קריאות "הצילו"... על ראשי הבית"רים נזרקו גם אבנים.

נוצרה מהומה גדולה שבסופה הועברו לבית החולים לטיפול רפואי 24 ממשתתפי התהלוכה, רובם ילדים וילדות בני 12 14. יש לציין שההתנפלות על הבית"רים נעשתה ללא כל פרובוקציה מצדם.

את ההתקפה ארגנה מועצת פועלי תל אביב, בראשותם של דב הוז וזלמן אהרונוביץ ארן. כשנודע לברל כצנלסון דבר ההכנות, ניסה להניא אותם מלבצע את זממם, אבל ללא הועיל.

ההתקפה של השביעי בפסח גרמה לזעזוע עמוק לא רק בקרב הרביזיוניסטים אלא גם בקרב יריביהם הפוליטיים. כל העיתונות, מלבד "דבר" (ביטאונה של ההסתדרות), גינו בחריפות את המעשה, ועיריית תל אביב פרסמה גילוי דעת המביע: "רגש של צער עמוק ועלבון לאומי" ומוקיע

אותם "נימוסי אגרוף ואלימות שאינם לפי רוח עמנו". במאמר מערכת כותב עיתון "הארץ" מיום 19 באפריל 1933:

על השערורייה

[...] התהלכה לא פגעה באיש, וקנאים פגעו בה, התנפלו עליה, זרקו עליה אבנים והתוצאה – מוכים ופצועים. סכנת שפיכות דמים, התערבות המשטרה כדי להציל יהודים מידי יהודים... והתוצאה השנייה – התעוררות של סימפאטיה לנערי התהלכה. והמעציב והמדאיג ביותר שלא הייתה כאן התפרצות ספונטנית, שאי אפשר היה לראותה מראש ואיש לא חיכה לה. פתקאות וכרוזים הוכנו מראש ותוקפי התהלכה כאילו היו מוכנים ל"מלחמה". זהו הדבר המדאיג ביותר.

למרות כל הגינויים והמחאות, לא הביעו מבצעי ההתקפה כל דברי חרטה. בין יתר הטענות של השמאל נגד בית"ר, היו המדים החומים והטענה שהם חיקוי למדים של הנאצים – והרי לכך הוכחה נוספת לנטיות הפאשיסטיות של בית"ר. האמת היא שהצבע החום למדי בית"ר נקבע בלטביה עוד בשנת 1927, והסיבה לכך הייתה שזה היה הבד הזול ביותר שניתן היה לקנות בכמויות גדולות. רק מאוחר יותר, כאשר היה צורך להצדיק את צבע המדים מול הלחצים וההתקפות של השמאל, נאמר שזהו צבע האדמה של ארץ ישראל. ובאשר לדמיון למדים של הנאצים, אמר ז'בוטינסקי: "התנועה הסוציאליסטית לא תמיר את דגלה משום שהיטלר קבע לעצמו דגל אדום (הדגל הנאצי היה אדום עם צלב קרס), וכך גם אנחנו לא נמיר את המדים שלנו משום שהתברר שלתנועה הנאצית יש מדים דומים. אגב, הגוון של בית"ר היה שונה לגמרי מהצבע החום שחור של הנאצים".⁴³

כדי להבין את אשר אירע בשביעי של פסח, יש לזכור את ההידרדרות ביחסים בין ההסתדרות לבין הרביזיוניסטים. כותבת על כך אניטה שפירא:

44

⁴³ בנימין אליאב, זכרונות מן הימין, עמוד 51.

⁴⁴ שפירא, ברל, עמוד 394-396.

באוקטובר 1932 החלה ביישוב מלחמת אזרחים בזעיר אנפין שנמשכה כשנתיים ימים. בבית החרושת "פרומין" בירושלים פרצה שביתה בשל תביעת מועצת פועלי ירושלים מבעל בית החרושת שיכיר באירגון הפועלים במקום ויפטר פועלת אחת, שלא הייתה חברת ההסתדרות. "פרומין" סירב לפטרה והציע בוררות, אולם הצעתו נדחתה בידי מועצת הפועלים. אז פנה לבית"רים והזמינם לעבוד במקום הפועלים השובתים. הבית"רים טענו, ובמידה לא מעטה של צדק, שהתביעה שבית החרושת יעסיק רק פועלים מאורגנים מכוונת לסגור את המקום בפניהם, שכן ההסתדרות לא הכירה בזכותם להתארגן באירגון נפרד ולקבל באמצעותו עבודה... כשפנה "פרומין" אל הבית"רים והזמינם להפר את השביתה, הסכימו לעשות כן בטענה שהשביתה היא פוליטית ולא כלכלית... מעתה ואילך היו היחסים בין חברי ההסתדרות ובין הבית"רים לשאלה המרכזית על סדר יומו של היישוב...

"שביתת פרומין" הסתיימה בסופו של דבר בכישלון ההסתדרות, שנאלצה להשלים עם המשך העסקתם של בית"רים במקום. התברר, ששליטתה של לישכת ההסתדרות תקפה, כל זמן שלא קוראים עליה תיגר...

במרס 1933 נערכו בוועד הפועל של ההסתדרות דיונים ממושכים בעניין השביתה ובלקחיה. הוויכוח נפתח בדברי בן-גוריון, שאמר כי יש לסלק את הבית"רים מן העבודה בכל הארץ, אם לא יתחייבו לחדול להפר שביתות. בן-גוריון היה מוכן להטיל את כל כוחה של ההסתדרות בקרב מכריע אחד נגד הבית"רים והמעסיקים שיתמכו בהם, אפילו אם הדבר כרוך בסיכון קיומו של היישוב.

בדיון בוועד הפועל בעניין השימוש באלימות נגד הבית"רים שעבדו בבית חרושת "פרומין" אמר בן-גוריון: "בכל פעם שמרימים צעקה נגד אלימות מטעמי מוסר, אני איני מושפע, כי אני רואה בזה צביעות מעמדית. נחוצה אחריות גדולה להבחנת הגבולות בין המותר לאסור".⁴⁵

לאחר פרשת בית החרושת "פרומין" היו מקרים נוספים במקומות שונים בארץ, כמו בפתח תקווה, שבהם התנגשו אנשי ההסתדרות ובית"רים מפירי השביתה. בן-גוריון הכיר בכך שהתפרצויות אלימות בין יהודים עלולות לסכן את המשך העלייה וההתיישבות, אולם לדעתו: "הדבר הראשון, הקודם לכל דבר אחר, זהו קיום התנועה הזאת [הכוונה להסתדרות]. אם מישהו יגיד

⁴⁵ שפירא, "הויכוח בתוך מפא"י על השימוש באלימות", הציונות, ה', עמוד 143-175.

שזה נגד עלייה ונגד הבניין, אני אגיד כי אלחם נגד הכול ואגן על התנועה הזאת".⁴⁶

עמדה זאת נבעה מן התפיסה הלאומית מעמדית של בן-גוריון, לפיה לא תיתכן הגשמת הציונות בלי הסתדרות עובדים חזקה, ולכן ההגנה עליה מצדיקה אפילו סיכון היש – כי בלעדיה ממילא אין מאומה:⁴⁷

כל בית"רניק וכל יהודי יודע שבעת הריסת ההסתדרות נהרוס את היישוב, כי את היישוב הזה אי אפשר שלא להרוס אם ניתן להרוס את ההסתדרות. שמירה על ההסתדרות קודמת לכל דבר אחר. זה קודם לעלייה ולכול דבר אחר... ייהרס היישוב אם ההסתדרות צריכה להיהרס על ידיהם.

באותם ימים הקים בן-גוריון את "פלוגות הפועל", כדי להעמיד כוח מיומן בהתכתשויות בין ההסתדרות ורביזיוניסטים. תפקיד "פלוגות הפועל" היה לעמוד לרשות ההנהגה למילוי תפקידים מיוחדים מעשיים יום יומיים. בכינוס הארצי של אגודת הספורט "הפועל" בתל אביב אמר בן-גוריון: "הספורט עם כל חשיבותו... אינו מטרה לעצמה אלא אמצעי... ועל 'הפועל' לשמש "מגן העבודה".

בן-גוריון הכריז מלחמה על הרביזיוניסטים וטען שעל אלימות יש לענות באלימות. ב 15 במרס 1933 אמר בן-גוריון בישיבת המרכז של מפלגתו:⁴⁸

[...] האנשים הלוחמים בנו עומדים נגדנו בדיוק כמו שעומד היטלר נגד הפועלים. ההבדל הוא שמתנגדינו אינם יכולים לבצע את מזימותיהם... לכל עבודתנו צפוי חורבן, אם לא נלכד כוח נגד ההיטלראים שלנו. הם ישתמשו ברוב שלהם כדי להשמיד אותנו... אנו עומדים במלחמה על חיים ומוות.

בן-גוריון הרבה להשוות את ז'בוטינסקי להיטלר ובעצרת עם גדולה שהתקיימה בתל-אביב במחאה נגד הפרת שביתה גדולה בפתח תקווה על ידי הרביזיוניסטים, כינה את זאב (ולדימיר) ז'בוטינסקי בשם: "ולדימיר היטלר".

⁴⁶ שם, שם.

⁴⁷ פרוטוקול הוועד הפועל מיום 28.3.1933.

⁴⁸ טבת, קנאת דוד, ג, עמוד 37.

שורשי השימוש באלימות במאבק פוליטי נעוצה בתנועת הפועלים שקמה באירופה במאה ה-19 ואשר אומצה על ידי תנועת הפועלים בארץ. המוטו היה: "כאשר חוטבים עצים, עפים שבבים". הביטוי המעשי למסורת זו בארץ נמצא בשיטת ארגון צנטרליסטי ובניצול מנגנון ההסתדרות לשם כפיית "רצון הכללי" על פרטים וגופים. הזכות לעבודה הפכה לאמצעי לחץ עיקרי לכפיית הכלל על היחיד. באותם ימים נחשב לחץ כלכלי לאמצעי לגיטימי במאבק חברתי פוליטי. זה היה הרקע למאבק החריף שהתנהל בראשית שנות ה-20 בין ההסתדרות לבין פועלי "המזרחי". המאבק היה מלווה בהתפרצויות של אלימות, מהלומות ואף הריסת בתים שנבנו על ידי פועלי ההסתדרות המתחרה של "הפועל המזרחי". בסופו של דבר נאלצה ההסתדרות הכללית להגיע לידי פשרה ולהכיר בזכותם של "הפועל המזרחי" להתקיים כהסתדרות נפרדת ועצמאית ואף להתחלק אתם במקומות העבודה לפי מפתח קבוע.

לאירועי השביעי של פסח היו השלכות ישירות על ההסכם שנחתם לאיחוד האצ"ל עם ההגנה.

דב הוז, שהיה ממארגני ההתקפה הפראית על תהלוכת הבית"רים בשביעי של פסח, שימש גם חבר במרכז של הארגון המאוחד. בישיבת המרכז דרש תהומי מדב הוז להכחיש את השתתפותו בארגון ההתקפה או לפחות לגנותה, אולם הלה סירב בתוקף לעשות זאת. בהתייעצות של תהומי עם הוועדים הציבוריים, היו כולם בדעה שיש לבטל את ההסכם.

קשה לקבוע אם דב הוז וזלמן אהרונוביץ ארן תכננו את ההתקפה כדי לטרפד את הסכם מלצ'ט, אולם ברור מעל לכל ספק כי ביצוע ההתקפה שם קץ לניסיון הראשון של האיחוד בין הארגון הצבאי הלאומי לבין ארגון ההגנה.

הוועד המפקח

בחודש יוני 1933, נרצח בתל אביב ד"ר חיים ארלוזורוב, בשעה שטייל עם אשתו על שפת הים. רצח ארלוזורוב, ששימש כיו"ר המחלקה המדינית בסוכנות היהודית והיה מהמנהיגים הבולטים של תנועת הפועלים בארץ, היכה בתדהמה את היישוב היהודי בארץ ובעולם. ברצח הואשמו שלושה יהודים שהיו פעילים במפלגה הרביזיוניסטית ואף על פי שיצאו בסופו של דבר זכאים, נוצלה האשמתם להסתה פרועה נגד הרוויזיוניסטים ככלל. לא כאן המקום לדון בכל הפרשה, ונסתפק בהשפעתה על התפתחות האצ"ל. ההסתה הפרועה עשתה את שלה ובקונגרס הציוני ה-18, שהתכנס בפראג כחודשיים לאחר הרצח, ירד כוחה של המפלגה הרוויזיוניסטית ועלה כוחן של מפלגות הפועלים, ואולם השפעת ההסתה על התפתחות האצ"ל הייתה

הפוכה. החוגים האזרחיים לא ראו בעין יפה את העובדה שההסתדרות גייסה אף את שירות הידיעות של ההגנה לאיסוף חומר נגד החשודים ברצח. ההגנה הייתה אמורה להיות ארגון בלתי מפלגתי, והפעלתה נגד המפלגה הרביזיוניסטית חרגה מסמכות מפקדיה. בלטה לעין העובדה, שלמרות הקמתה של המפקדה הפריטטית, הַשְּׁלִיטָה בהגנה הייתה נתונה כולה בידי מפלגות הפועלים.

בצמרת האצ"ל הורגש צורך דחוף להקים מוסד ציבורי עליון, "הוועד המפקח", אשר ייקח את הארגון תחת חסותו וזאת לא רק מטעמים מוסריים אלא גם מעשיים. היוזמה באה מפרץ קורנפלד (דגן), יו"ר ועד הארגון בירושלים, שהיה מיוודד עם מיכאל השכל, עסקן ונדבן יהודי מדרום אפריקה ומידידי ז'בוטינסקי והצה"ר. השכל נפגש עם תהומי ואף תרם סכום נכבד לארגון. הם ניצלו את הקונגרס הציוני שהתקיים בפראג, לשם נסעו מטעם הארגון אברהם תהומי, אורי נדב (שהיה ציר מטעם "מכבי" העולמי) וכן פרץ קורנפלד (דגן). הוחלט לזמן לחדרו של השכל את ז'בוטינסקי מנהיג הצה"ר, את הרב מאיר ברלין ממפלגת "המזרחי", את עמנואל ניומן מן הציונים הכלליים ואת מאיר גרוסמן מ"מפלגת המדינה העברית" (שהוקמה לאחר פרישתו של גרוסמן מברית הצה"ר). על תהומי הוטל להזמין את ז'בוטינסקי. מספר ימים לפני הישיבה נפגש תהומי עם ז'בוטינסקי, הזמין אותו לפגישה וסיפר את מטרתה. להפתעתו הרבה ענה ז'בוטינסקי: "אני מצטער מאוד אבל לא אוכל להשתתף בישיבה".

תחילה חשב תהומי שהזמן לא נוח, אולם ז'בוטינסקי הסביר שהשאלה איננה במועד הישיבה וכי היו לו סיבות אחרות, אותן לא פירט. יש לזכור כי לז'בוטינסקי, מייסד הגדודים העבריים ואסיר עכו, הייתה השפעה רבה בענייני ביטחון וסירובו להשתתף בישיבה הייתה עלולה לסכן את הקמתו של הוועד המפקח.

שעה לפני מועד הישיבה התייצב תהומי בחדרו של ז'בוטינסקי וביקשו להילוות אליו לישיבה.

ז'בוטינסקי: "אני מוכרח לאכזב את אדוני, אבל החלטתי לא להשתתף בישיבה".

תהומי (לאחר שהדיבור חזר ללשונו): "יעשה אדוני כרצונו. אם לא ישתתף ישיבה, גם אני לא אהיה שם" והחל צועד לעבר הדלת.

לפי עדותו של תהומי⁴⁹ ביקשו ז'בוטינסקי לחזור ואמר שעמדתו איננה מכוונת נגדו אישית או נגד הארגון, אלא שלדעתו משגה הוא להכניס לוועד מפלגות אחרות. עמדתו של ז'בוטינסקי גרמה לתהומי אכזבה רבה; מצד אחד האשימו אותו ראשי ההגנה כי היה רביזיוניסט ואיש סודו של ז'בוטינסקי וכי הפילוג נעשה בעצה אחת עם מנהיג הצה"ר ומצד שני ז'בוטינסקי אינו מוכן אפילו לצרף את שמו לתומכי הארגון.

בסופו של דבר נתרצה ז'בוטינסקי והגיע עם תהומי לחדרו של השכל במלון אמבסדור, שם כבר חיכו להם יתר המוזמנים. "הישיבה במלון אמבסדור הייתה מוצלחת מאוד. כולם דיברו והבטיחו את עזרתם. גם ז'בוטינסקי נאם נאום יפה ואף אחד מבין הנוכחים לא ידע איזה נפתולים עברו עלי בטרום הבאתי אותו לישיבה".

לאחר דיונים ממצים, הוקם "הוועד המפקח" של הארגון הצבאי הלאומי, בהשתתפות: זאב ז'בוטינסקי (הצה"ר), הרב מאיר ברלין (המזרחי), מאיר גרוסמן (מפלגת המדינה היהודית) ויהושע סופרסקי (הציונים הכלליים). מאוחר יותר, לאחר עלייתו ארצה, הצטרף לוועד גם פרץ ברנשטין (הציונים הכלליים). מאחר שנבצר מז'בוטינסקי לבוא לארץ ישראל, ייצג אותו בוועד המפקח אליהו בן חורין. הוועד המפקח היה מתכנס בהתאם לצורך (לא היו מועדים קבועים לכינוסו) ודן רק בעניינים פוליטיים עקרוניים, כמו: בעיית ההבלגה והתגובה או שאלת האיחוד עם ארגון ההגנה. את עבודת הוועד המפקח ריכז אורי נדב. כן הוקמה מועצה ציבורית נרחבת שהייתה מורכבת לפי מפתח מפלגתי.

לוועד המפקח הייתה השפעה גדולה על התפתחות הארגון. בהמלצותיהם של חברי הוועד נסע תהומי לוורשה והקים שם ועד ציבורי שתמך בארגון ואף תרם כסף לרכישת נשק. וכך, מקבוצת "אבנטוריסטים [הרפתקנים] בלתי אחראיים" (כדברי בן-גוריון לאחר הפילוג בהגנה) הפך האצ"ל לארגון שבו תמכו לא רק מנהיג האופוזיציה בציונות (ז'בוטינסקי) אלא גם מנהיגים של מפלגות אשר השתתפו בהנהלת הסוכנות היהודית והוועד הלאומי.

פעולות רכש

תחילה עסק תהומי ברכישת אקדחים בפולין, אותם היה מעביר במזוודות ארצה. כל שבועיים היו נשלחות ארצה שתיים שלוש מזוודות שהכילו 10 20 אקדחים. לאחר הנחת התשתית לרכישת האקדחים והעברתם ארצה, פנה תהומי אל אברהם שטרן, שעשה אותה עת בהשתלמות לימודים באיטליה,

⁴⁹ מ"ז, פ-8/1/32.

וביקש אותו להפסיק את לימודיו ולנסוע לפולין כדי לטפל במשלוחי הנשק (עם שובו של שטרן ארצה, הוא שימש מזכירו האישי של תהומי). כאשר נתרבו הרכישות, החלו להעביר את הנשק במכונות ודודי קיטור אשר הגיעו ארצה עבור משה רוזנברג, סגן מפקד סניף תל אביב, שהיה פורק אותם ומוציא מתוכם את הנשק.

בחורף 1935 חל מפנה חשוב ברכישת נשק עבור הארגון. שירות הידיעות של הארגון מסר לתהומי שנתקבלה אינפורמציה לפיה עומדת להגיע לחיפה אנייה פינית עם מטען של נשק עבור הערבים. התברר שהידיעה הייתה נכונה רק בחלקה; אומנם הגיעה לחיפה אניית מפרשים של הצי הפיני בשם "סואומי" ועליה תערוכה של התעשייה הפינית שכללה גם נשק, אולם בניגוד לידיעה שקיבל תהומי, לא היה הנשק הזה מיועד לערבים. תהומי עלה על האנייה וכשביקר במחלקת הנשק, צדה עינו תת מקלע מתוצרת פינלנד שהיה חיקוי מוצלח של התת מקלע האמריקני "תומפסון". התברר לתהומי שמחירו של הכלי הפיני היה 100 דולר והגיע למחצית ממחיר הכלי האמריקאי. תהומי הגיע למסקנה שהתת מקלע הפיני יכול לשמש כנשק אידאלי לארגון והחל לחפש דרכים לרכשו בפינלנד.

תהומי פנה אל פנקס, שהיה מנהל בנק המזרחי, וביקש את עזרתו. לאחר שפנקס העמיד לרשותו של תהומי הלוואה בסך אלף לירות לא"י – שווי ערך ל-5,000 דולר (שניתנה תמורת שטרות חוב שתהומי ארגן ממספר אוהדים), הוא יצא לפינלנד. בהלסינקי פגש בסוחר יהודי שקישר אותו עם בית החרושת לייצור נשק, שם התנהל משא ומתן קצר שהסתיים בהסכם לרכישת נשק. מספר על כך תהומי בעדותו:⁵⁰

אמרתי להם שהנשק מיועד לארץ ישראל. תחילה ענו לי כי הדבר בלתי אפשרי בגלל ההסכם שיש להם עם בריטניה, אולם לאחר שאמרתי להם לא לציין על הכלים את שם בית החרושת, הם הסכימו למכור לנו. בתור הזמנת ניסיון קנייתי 20 תת-מקלעים ו 20,000 כדורים.

הקניה נעשתה באופן רשמי, ובתעודת המשלוח אשר קיבלנו היה כתוב שהנשק נקנה עבור פירמה בשנחאי. הארגזים עם הנשק נמסרו לידינו בתחנת הרכבת בהלסינקי, אבל במקום למסור אותם לסוכנות ההובלה, לקחנו אותם תחילה למחסן אשר שכרנו במיוחד למטרה זו באחד מפרוורי הלסינקי. שם הוצאנו את הנשק מן הארגזים ולאחר שמלאנו אותם בשברי ברזל ולבנים, סגרנו את הארגזים והובלנו אותם לשם

⁵⁰ עדות תהומי, מי"ז.

משלוח לסיין. אחר כך חזרנו למחסן שלנו והכנסנו את הנשק לתוך שני קומפרסורים ישנים אשר קנינו למטרה זו. בעזרת מכונת הלחמה התרנו תחילה את התחתית של הקומפרסור ולאחר שהכנסנו את הנשק לתוכו הלחמנו את התחתית בחזרה. את הקומפרסורים מסרנו לידי סוכנות אשר סדרה את כל משלוחי המוצגים ליריד המזרח והם נשלחו ביחד עם שאר הסחורות לביתן פינלנד במגרש התערוכה בתל אביב.

בשובו ארצה, פנה תהומי אל אידלסון, שהיה מנהל התערוכה, וביקש להוציא את הארגזים מן המקום. לאחר היסוסים נתן אידלסון את הסכמתו ובתנאי שהדבר ייעשה במהירות רבה. תהומי הביא למקום משאית, אותה נהג אחד מאנשי הארגון, ובעזרת סבלים העמיסו את הארגזים על המשאית והעבירו אותם למקום מבטחים. הנשק הגיע לארץ עם פרוץ פרעות הדמים באפריל 1936 ושימש כדי להדוף את התקפות הערבים. ליישוב היהודי לא היה נשק בכמות הדרושה ובעיקר הורגש הדבר ביישובים הקטנים. אנשי הארגון יצרו קשר עם ועדי הביטחון של כמה מן המושבות אשר הזמינו כמויות ניכרות של תת מקלעים פינים ושכונו לשם הסוואה "ווישינגטונים" ובקיצור "ווישים". כאשר נודע הדבר לאנשי ההגנה, פנו אף הם לארגון בבקשה לרכוש עבורם תת מקלעים ותהומי נעתר לבקשתם. המחיר שגבה הארגון מוועדי הביטחון ומן ההגנה היה כפול מן המחיר ששולם לפינים וכך אפשר היה לממן כמויות גדולות יותר של נשק. כעבור זמן קצר יצא תהומי שנית לאירופה ורכש 50 "ווישים" נוספים ו 100,000 כדורים וכן אקדחים ורובים שרכש בפולין. המשלוחים הגיעו בשלום ארצה והגבירו במידה ניכרת את כוח ההתגוננות הכללי של היישוב היהודי בארץ.

עד חורף 1936 טס תהומי לפינלנד ולפולין שלוש פעמים כדי לבצע רכישות של נשק. בכל נסיעה נהג תהומי להגיע ללונדון או לפריס כדי להיפגש עם ז'בוטינסקי. תהומי היה חדור אופטימיות אותה ניתן לראות בעדותו:⁵¹

⁵¹ שם, שם.

בשובי מאירופה הייתי מלא תקווה. גשם של הזמנות ל"ושינגטונים" ירד עלינו. הכול תלוי עכשיו בסידור המחיר של המשלוחים. שאלת השאלות – בעיית הנשק – עמדה על סף פתרונה. בעיני רוחי ראיתי כבר את ההגשמה הקרובה של מטרתנו – הסכם איחוד של שני הארגונים והקמת כוח צבאי אחד בארץ.

עם הקמת הוועד המפקח התרחבה מאוד פעילות הארגון. העובדה שז'בוטינסקי הצטרף לוועד המפקח שימשה אות לחברי בית"ר להצטרף לאצ"ל, ואלה שעדיין נשארו בהגנה, עזבוה והצטרפו לארגון. הוקמו סניפים חדשים במושבות והורחבו האימונים. את התנופה נתנו "פלוגות העבודה" של בית"ר שהיו פזורות בכול הארץ.

52 פלוגות העבודה של בית"ר

פלוגות העבודה נוסדו בארץ במחצית השנייה של שנות העשרים. בראשית 1930, זמן קצר לאחר פרעות תרפ"ט, ייסדה ברחובות קבוצת עולים בית"רים את "גדוד העבודה על שם זאב טיומקין". בדצמבר אותה שנה הגיעה קבוצה ראשונה של בית"רים מפולין ומרומניה לראש פינה שבגליל העליון לעבוד באריזת טבק. הקבוצה קראה לעצמה "פלוגת חלוצי בית"ר בגליל". קבוצות אלה קמו מתוך דחף פנימי של חבריהן למעשה חלוצי. בכינוס העולמי הראשון של בית"ר שנערך בדנציג באפריל 1931, הוחלט להקים בארץ "פלוגות עבודה של בית"ר, אשר כל חבריהן מתגייסים לשנתיים לשרות גיוס". כל בית"רי שעלה ארצה חייב היה להצטרף לפלוגות אלה מיד עם בואו לארץ. "כל פלוגה רשאית לבחור לה צורת חיים חברתית (קואופרטיב, קומונה וכו') כרצונה, בתנאי שיובטח החופש המכסימלי לכול פרט המשתתף בפלוגה" – וזאת בניגוד להתיישבות החקלאית של המפלגות הציוניות סוציאליסטיות שכפו על המתיישבים חיים שיתופיים מלאים.

עם צמצום עליית הבית"רים, חלה ירידה דרסטית במספר המגויסים לפלוגות העבודה, ובשנת 1935 הוחלט להרחיב את הגיוס לפלוגות גם לחברי בית"ר בארץ. בהתאם לכך הוסב השם ל"פלוגות הגיוס של בית"ר". בעקבות העלייה הבלתי לגאלית (ראה להלן "עליית אף על פי"), חלה בשנים 1938 1939 עלייה במספר המגויסים, ובאוקטובר 1939 הגיעו מספר החברים ל 801 ב 18 מחנות ברחבי הארץ.

⁵² על פלוגות העבודה של בית"ר, ראה ספרו של משה שטיין, "ביום שירות".

"פלוגת הכותל"

עם ריבוי הפגיעות ביהודי העיר העתיקה, הוחלט בראשית 1937 להקים שם את אחת מפלוגות בית"ר שתשהה במקום דרך קבע ותגביר את ביטחון תושבי הרובע היהודי. חברי הפלוגה היו עובדים במשך היום לפרנסתם, ובערב עסקו בשמירה ובאימונים צבאיים כדי להכשיר את עצמם לפעול במסגרת האצ"ל. חברי "פלוגת הכותל" עסקו בכל מיני עבודות: במחצבות, בבניין, בסלילת כבישים ואף בשמירה ובנוטרות. הבנות יצאו לעבוד במשק בית ובמלצרות. בלילה דאגו לביטחונם של היהודים שנהגו להתפלל ליד הכותל המערבי.

פלוגת הכותל

ירושלים העתיקה, שבה גרו יהודים, מוסלמים ונוצרים, הייתה מאז ומתמיד מקום מועד לפורענות. מראשית ימי המנדט הבריטי התנכלו הערבים ליהודים וכבר בשנים 1920 1921 וכן בפרעות תרפ"ט (1929) הותקף, כזכור, הרובע היהודי. הפרעות בארץ כולה באו לשמש לחץ פוליטי על ממשלת המנדט, אולם בעיר העתיקה היו לפרעות גם היבט דתי ומטרתם הייתה להביא לצמצומו של היישוב היהודי בעיר. בסוף המאה התשע עשרה ותחילת המאה העשרים היו היהודים רוב בעיר העתיקה, אולם עם הנדידה לעיר החדשה, הלך הרובע היהודי והצטמצם. יש לזכור כי תנאי המגורים

בעיר העתיקה היו קשים, הצפיפות הייתה גדולה ומערכת הסניטציה לא הייתה מסודרת. לכן, כל מי שיכול היה, עבר לעיר החדשה וברובע היהודי נשארו רק השכבות החלשות יותר.

תמורות בגודל היישוב היהודי בירושלים העתיקה והחדשה ⁵³

שנה	1880	1900	1910	1931	1948
יהודים בעיר העתיקה	19,000	15,000	16,000	5,500	2,000
יהודים בעיר החדשה	2,000	16,000	29,000	48,500	98,000
סך כל יהודי ירושלים	21,000	31,000	45,000	54,000	100,000

האוכלוסייה בעיר העתיקה ⁵⁴

שנה	1880	1910	1922	1931
יהודים	19,000	15,000	5,600	5,200
מוסלמים	6,500	12,000	13,500	20,000

בסוף 1937 מנתה "פלוגת הכותל" 24 חברים (לרבות שש בנות), שגרו בשכירות באחד הבתים ברובע היהודי. הימצאותה של הפלוגה בעיר העתיקה הגבירה את ביטחון היהודים במקום והגנה עליהם מפני התקפות הערבים. קרה לא פעם שחברי "פלוגת הכותל" היו מעורבים אף בחילופי יריות; בליל שבת, ה 29 באוקטובר 1937, נפתחה אש לעבר היהודים שחזרו מתפילה ליד הכותל המערבי בליווי משמר של אנשי הפלוגה. צעיר מן העיר העתיקה, אהרון אלקבץ, נורה ונהרג במקום ושני חברי הפלוגה, גוטמן (גוטקה) רבינוביץ ושלמה רוזנצוויג, נפצעו קשה. לגוטמן רבינוביץ, שנועד לשמש כעבור זמן קצר מפקד הפלוגה, נאלצו הרופאים לקטוע את הרגל מעל לברך והתקינו לו פרוטזה.

כזכור נאסרה תקיעת השופר ליד הכותל לאחר שהערבים התלוננו כי התקיעה פוגעת בקודשי האיסלאם (ראה לעיל "סכסוך הכותל"). בית"ר והאצ"ל מעולם לא השלימו עם הגזרה הזו, ומדי יום כיפור נמצא המתנדב שתקע בשופר. המקרה הראשון אירע במוצאי יום הכיפורים תרצ"א (אוקטובר 1930), כאשר הבית"ר משה סגל השתתף בתפילה ברחבת הכותל. בסיום התפילה דרש שיתקעו בשופר וכאשר בא כוח ועד הכותל

⁵³ רמי יזרעל, עידן מספר 2, עמוד 38.

⁵⁴ שם, שם וכן יהושע בן-אריה, העיר בראי התקופה, א.

הסביר לו שיש איסור תקיעה, אמר שיתקע בעצמו, אלא שליד הכותל לא נמצא שופר. על האירוע כותב עיתון "דואר היום" מיום 3 אוקטובר 1930:

אחרי תפילת נעילה, כשהשמשים והגבאים קראו את היהודים שהתפללו על יד הכותל לבוא לבית הכנסת לשמוע את השופר, לא זז הקהל מהמקום, אלא דרש שיתקעו בשופר על יד הכותל, כלומר באותו מקום שבו התפללו.

אחד הצעירים, משה סגל, באר לקבוצת אנשים מסביבו, שאבותיו נהרגו על קדושת השם מסיבה פחותה מתקיעת השופר ליד הכותל ואמר שהממשלה תוכל אומנם לגזור כל מיני גזירות, אבל אין לה הרשות לשלוט על הדת ועל המצפון.

סגן המושל ה' ג'קובס ניגש לסגל ואמר לו שהרב הראשי קוק אוסר את התקיעה ליד הכותל.

סגל הודיע, שהרב קוק לא אסר ולא יכול היה לאסור, אלא הממשלה היא שאסרה את תקיעת השופר על ידי הכותל.

סגן המושל דרש ממנו ללכת אתו אל הרב קוק כדי לברר את העניין. סגל, שגר בגליל ובא רק להתפלל על יד הכותל ביום הכיפורים, הודיע שאינו מכיר אותו ואין לו כל סיבה ללכת אתו. על זה גילה לסגל סגן המושל את משרתו ופקד על המשטרה לאסור אותו.

סגל נלקח לתחנת המשטרה בעיר העתיקה לפני גמר התפילה והיה מוכרח לגמור את תפילתו שם, ומכיוון שלא מצא שום שוטר יהודי ולא הבין את השוטרים הערבים ולא יכול לדבר אתם, היה מוכרח להאריך את תעניתו עד שעה אחת בלילה, עד שהודיעו בטלפון לקצין יהודי, והלז רשם את שמו לפניו וציווה לשחררו.

הלקח נלמד, ובשנים שלאחר מכן דאגו אנשי בית"ר והאצ"ל "להבריח" שופר לרחבת הכותל, ושם כבר חיכה המתנדב התורן שתקע את "התקיעה הגדולה" בסיום יום הצום. לעתים היו שני תוקעים ליד הכותל, כדי שאם ייתפס אחד מהם, יתקע האחר את התקיעה הגדולה. הדבר לא היה פשוט כלל ועיקר, כי שוטרים בריטים רבים מילאו את הדרכים לכותל וערכו חיפושים מדוקדקים בכליהם של היהודים שבאו להתפלל. גורלו של "התוקע" היה ברוב המקרים מאסר ב"קישלה", והעמדה למשפט באשמת "הפרת הסדר הציבורי". העונש היה בדרך כלל מאסר של שלושה עד שישה חודשים. תקיעת השופר ברחבת הכותל במוצאי יום הכיפורים מילאה לא רק פונקציה דתית, אלא גם הגבירה את הגאווה הלאומית בכל רחבי הארץ.

במוצאי יום הכיפורים תרצ"ח (15 בספטמבר 1937) היה זה הבית"רי אריה קוצ'ר שתקע בשופר ליד הכותל המערבי. הוא נעצר על ידי השוטרים הרבים שהיו במקום והובל אל בית המעצר ב"קישלה". כעבור מספר ימים הובא בפני בית המשפט מחוזי בירושלים. במשפטו טען כי:⁵⁵

[...] תקיעת השופר הוא טכס דתי לאומי ששום עם בעולם אינו יכול להכריחנו לוותר עליו, אפילו לא העם הבריטי הידוע כעם דמוקרטי. זהו טכס בלתי נפרד מהתפילה ולאחר התקיעה באה הברכה "לשנה הבאה בירושלים". אי אפשר לסיים את התפילה כל עוד לא תקעו בשופר.

השופט הפסיקו ושאל את בא כוח התביעה אם היה משפט כזה אשתקד. התובע השיב בחיוב וציין שהתוקע נידון אז למאסר 3 חודשים. בסיום הדיון נמצא אריה קוצ'ר אשם בהפרת הסדר ונידון ל 6 חודשי מאסר.

קיומה של פלוגת הכותל היה לצנינים בעיני השלטונות הבריטיים. קציני משטרה נהגו לערוך חיפושים בבית הפלוגה והתרו בחברים שלא להניף את דגל הלאום על הבית וכן אסרו עליהם לצאת בקבוצות גדולות משלושה אנשים, כל זאת בטענה שהדבר מרגיז את הערבים ומהווה פרובוקציה. המשטרה אף הידקה את הפיקוח על צעדי החברים ובאמצע 1938 נעצרו כמה מהם ולאחר חקירה שוחררו לביתם. לבסוף, הגיעה לבית הפלוגה יחידת שוטרים, הוציאה את החפצים, ניתקה את החשמל, נעלה את הבית ועל הדלת תלתה מודעה, שהוטבעה בחותמת שעווה, לאמור: "בפקודת מושל המחוז, הבית מוחרם לפי חוקי החירום". בכך באה לסיומה קיומה של "פלוגת הכותל" בעיר העתיקה.

התפשטות האצ"ל למושבות

הסניף הראשון במושבות היה בכפר סבא שבשרון. תחילה פעלו בית"רי המושבה בארגון ההגנה ואליהם הצטרפו ראשוני "פלוגת העבודה" שהוקמה במקום. בין המפקדים המקומיים היה חנוך סטרליץ (קלעי), שלאחר פרעות תרפ"ט נמשך לתנועתו של ז'בוטינסקי. הבית"רים השתלבו בעבודת הסניף וחלקם אף צורף לקורס מפקדים. בין חברי הקורס היה גם אהרון חייכמן, מפקדה הראשון של הפלוגה, שעלה ארצה מפולין. לאחר רצח ארלוזורוב, החליטה מפקדת הארגון להקים סניף במושבות. לכפר סבא הגיע משה

⁵⁵ עיתון "דבר" מיום 17.9.1937.

רוזנברג (שכזכור שימש סגן מפקד סניף תל אביב) וארגן את הסניף המקומי מחברי בית"ר ואנשי פלוגות העבודה. תחילה מונה אהרון חייכמן למפקד הסניף, אולם עד מהרה עבר הפיקוד לחנוך סטרליץ, שהיה בכיר ממנו בפיקוד בהגנה. עם פרוץ פרעות תרצ"ו (1936) מנה הסניף כ 60 מפקדים וטוראים.

בשנת 1934 הוחלט להרחיב את הפעילות ולבסס את סניפי הארגון במושבות. סטרליץ נשאר מפקד הסניף בכפר סבא, ולקח תחת חסותו גם את סניף הרצליה, בעוד חייכמן יצא לרמת גן, שם מצא סניף קטן בפיקודו של אבא זליבנסקי. חייכמן נתמנה שומר רוכב מטעם המועצה המקומית ואחר כך ממונה על הביטחון. עם פרוץ פרעות תרצ"ו מנה סניף רמת גן כ 180 איש ואישה.

נתניה הפכה עד מהרה לסניף חשוב של האצ"ל, לא במעט בגלל פלוגת בית"ר שהתיישבה ברמת טיומקין בשנת 1933.

התבססות פלוגות בית"ר בחדרה (1933), זיכרון יעקב ובנימינה (1935), הביאו להקמת סניפים נוספים של האצ"ל. בשנת 1935 לא היה לארגון ההגנה סניף בזיכרון יעקב והגנת המקום נמסרה כולה לאצ"ל, שהקים שם סניף חזק בראשותו של אליהו לנקין ("בנימין").

חברי פלוגת העבודה של בית"ר בראש פינה התגייסו תחילה להגנה, אולם עד מהרה הצטרפו לאצ"ל. אנשי הפלוגה הצליחו לשמור על יחסים טובים עם שכניהם הערבים, מהם קנו נשק ואף נעזרו בהם בהבאת עולים בלתי לגאליים שבאו מסוריה ומלבנון. אנשי הפלוגה שמרו גם על יחסים טובים עם ההגנה במקום ובפרעות תרצ"ו היה שיתוף פעולה מלא בין שני הארגונים בהגנת המקום. למפקד האצ"ל בראש פינה נתמנה דוד אסא, מפקד סניף בית"ר במושבה.

סניף האצ"ל בפתח תקווה הוקם מאוחר יותר, בשנת 1937, לאחר הפילוג באצ"ל וחזרתו של תהומי להגנה (ראה להלן).

יש לציין שהמושבות: רמת גן, בני ברק, פתח תקווה ונתניה, שימשו מרכזים חשובים של האצ"ל בתקופת המרד (1944 1948).

גיוס חברים לאצ"ל נעשה על בסיס אישי; לאחר המלצה של שני חברים בארגון, היה המועמד מוזמן לוועדת קבלה. הוא היה מגיע למקום המפגש ולאחר שאמר את הסיסמה היה מוכנס פנימה לחדר חשוך ופניו היו מוארים באלומת אור מפנס כיס, כך שלא היה יכול לראות את חברי ועדת הקבלה. המועמד היה נשאל לסיבות שהביאו להחלטתו להצטרף לארגון וניסו לעמוד על תגובותיו כדי לבדוק את אמינותו. אחר כך היו מסבירים לו את הסכנות הצפויות לו כחבר המחתרת, שכללו מאסר בידי הבריטים, האפשרות של

פגיעה גופנית בשעת פעולה, פציעה ואף מוות. לאחר מכן דברו אתו על שמירת הסודיות ולבסוף, אם עמד על דעתו להצטרף לארגון ותשובותיו הניחו את דעתם של המפקדים, הודיעו לו כי יתקשרו אתו באמצעות סיסמה שנקבעה במקום. מועמד כזה היה מצורף ליחידה בת כ 10 איש ולאחר תקופת טירונות היה נערך טקס מיוחד לכל היחידה: בחדר, על שולחן עטוף בדגל הלאום, היה מונח אקדח ותנ"ך. לאחר דברים מפי מפקד בכיר יותר על חשיבות החברות בארגון ועל האתגרים העומדים בפני החברים, ניגש כל אחד מהטירונים אל השולחן ונשבע אמונים לפי הנוסח שקבעה ה"סוחבה" ונתקבל על ידי הפיקוד הגבוה: ⁵⁶

מתוך הכרתי המלאה, בלי שום כפיה מן החוץ, הנני נשבע להיות חיל נאמן לארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל, המגן על הרכוש, הנפש והכבוד הלאומיים ומסייע לתקומת העם השלמה בארץ אבותיו. הנני מקבל על עצמי ציות ללא סירוב ושתיקה מוחלטת בכל מה שאני יודע ואדע בענייני הארגון. הנני מקבל על עצמי להישמע למפקדי ולמלא אחר כל פקודותיהם בכל מקום ובכל זמן. כה ייתן וכה יוסיף לי שומר ישראל.

עם התרחבות הארגון והקמת ועדים ציבוריים בערים הגדולות, השתפר גם מצבו הכספי של הארגון וההכנסה החודשית עלתה מ 100 לא"י ל 500 לא"י (סכום זה אינו כולל את ההוצאות עבור רכישת נשק). אחת הבעיות הקשורה באימונים בנשק הייתה המחסור בספרי הדרכה בעברית. דוד רזיאל שקד על קריאת ספרות צבאית לועזית ויחד עם חברו אברהם שטרן חיבר את ספר "האקדח", בחתימת ד. ראש – ראשי תיבות של שמותיהם. הספר הודפס בדפוס ורקר (שהיה חבר בארגון) בנחלת שבעה בירושלים, אולם לשם הסוואה נכתב שהספר יצא לאור ב"הוצאת הספריה המרכזית של ברית חיילי החזית היהודים" ונדפס בדנציג. הספר הכיל 240 עמודים והוא שימש בשנים הראשונות גם את ארגון ההגנה. בתרגום המונחים לעברית נעזר רזיאל בפרופ' קלוזנר וכן במשורר שאול טשרניחובסקי. החניכים למדו את תורת האקדח בחרדת קודש, ונעשו מאמצים מיוחדים כדי למנוע תאונות בתקופת האימונים ובשעת פעולה. כל

⁵⁶ אלפסי, א, עמוד 185.

חבר בארגון היה חייב לדעת בעל פה את חוקי הזהירות, שהיו כעין עשרת דברות:

- (א) הנוטל אקדח חייב לעמוד דום; הוא הדין במוסר.
- (ב) הנוטל אקדח יתפסנו בהחזקה נכונה ויבדקנו מיד עם התפיסה.
- (ג) המוסר אקדח יבדקנו תחילה ולא ימסרנו אלא פתוח.
- (ד) לא תשלוף אקדח כי אם לצורך.
- (ה) אחוז באקדח ביד יציבה. אל ינוע ימין ושמאל.
- (ו) לעולם תהא הניצרה סגורה. לא תפתחנה כי אם לצורך.
- (ז) לא תפנה אקדח כלפי אדם או עצם קשה.
- (ח) לא תטען אקדח לשווא; קנה מחסנאי – רק לירייה.
- (ט) פריקת הכדורים נעשית בשתיים: שלפת מחסנית – בדוק בקנה.
- (י) אל תסיח את דעתך מן האקדח. אל תשכח.

ספר נוסף שכתב רזיאל היה "תרגול הסדר המכונס והמרווח", הפעם בחתימת י. מגוש חלב (מראשי הקנאים במרד היהודים ברומאים). גם בספר זה נכתב שהוא יצא ב"הוצאת הספרייה המרכזית של ברית החזית היהודים" בדנציג.

רזיאל גרס שהאימונים בנשק חייבים להיות מלווים גם באש חיה ואת זאת נהג לבצע עם חניכיו במדבר יהודה, הרחק ממקום יישוב.

ייסוד הצ"ח

אירועי השביעי של פסח וההסתה הפרועה וחסרת התקדים לאחר רצח ארלוזורוב, הביאה להידרדרות ביחסים בין הרביזיוניסטים והמפלגות הציוניות סוציאליסטיות. היה חשש רציני לקרע בין שתי המפלגות שעלול היה להביא לנזק רב לתנועה הציונית. כדי למנוע זאת, נענה בן-גוריון להפצרותיו של פנחס רוטנברג והסכים להיפגש עם ז'בוטינסקי כדי לנסות וליישר את ההדורים.⁵⁷

הפגישה הראשונה נערכה בלונדון ב 10 באוקטובר 1934 במלוננו של רוטנברג. כשנכנס בן-גוריון בשעה שש בערב לחדרו של רוטנברג כבר

⁵⁷ טבת, קנאת דוד, ג, עמוד 102.

מצא שם את ז'בוטינסקי. "אמרתי לו שלום בלי מתן יד", רשם בן-גוריון ביומנו. "הוא קם והושיט ידו ושאל: האם אינך רוצה לתת לי יד?". בן-גוריון ענה משהו בתמיהה והושיט ידו לז'בוטינסקי.

במשך חודש ימים קיימו השניים שתיים עשרה פגישות ובמהלכן נפלו המחיצות והאווירה הלכה והתחממה. הם דנו בכל מכלול הבעיות שעמדו בפני התנועה הציונית וכן בבעיות שבין שתי המפלגות היריבות ואף הגיעו להסכמה בחלק ניכר מהם. בסיכומם של דיונים אינטנסיביים חתמו השניים על שלושה הסכמים. הראשון שבהם דן ביחסי יריבות תקינים בין הצדדים ובא להפסיק את מעשי האלימות שהתרבו בארץ בין המפלגות היריבות: "מבלי לפגוע בחופש הוויכוח והביקורת בתנועה הציונית, מתחייבות כל המפלגות להימנע מכול אמצעי מלחמה מפלגתיים היוצאים מגדר ויכוח אידיאולוגי ופוליטי, ושאינו מתאים למוסר הציוני ולנימוס החברתי".⁵⁸

ההסכם השני בא להסדיר את יחסי העבודה בין ההסתדרות לפועלים הרביזיוניסטים. בן-גוריון הסכים לקיומה של ההסתדרות עובדים נפרדת של אנשי הצה"ר ובית"ר וכן הסכים שההסתדרות תסתלק מכל ההגבלות שהנהיגה נגד פועלים רביזיוניסטים.

בהסכם השלישי נאמר שבית"ר תבטל את החרם שהכריזה על הקרנות הלאומיות ("הקרן הקיימת לישראל" ו"קרן היסוד") ובמקביל יוחזרו לבית"ר הזכויות לסרטיפיקטים (על חלוקת הסרטיפיקטים, ראה להלן).

ההסכמים בין ז'בוטינסקי לבן-גוריון עוררו זעם רב בקרב מנהיגי המפלגות הסוציאליסטיות בארץ. בדיון שנערך במוסדות ההסתדרות, לא הגיעו החברים לכלל הכרעה והוחלט לערוך משאל עם בקרב כל חברי ההסתדרות. במשאל, שהתקיים ב 24 במרס 1935, השתתפו רק כשליש מחברי ההסתדרות; ומתוכם הצביעו 60% נגד ההסכם ו 40% בעדו.

במקביל הביא ז'בוטינסקי את ההסכם בפני ההנהגה הרביזיוניסטית אשר אישרה אותו לאחר ויכוחים ממושכים.

למרות אי אישור ההסכם על ידי ההסתדרות, בוטלה האופציה של שימוש בכוח הזרוע, ובמשך החודשים של תעסוקה מלאה, התפתחו בהדרגה יחסי נורמליזציה בין ההסתדרות הכללית והסתדרות העובדים הלאומית.

ביטול ההסכם בין ז'בוטינסקי לבן-גוריון על ידי המפלגות הסוציאליסטיות, סלל את הדרך לפרישתם של הרביזיוניסטים מן ההסתדרות הציונית. שתי סיבות עיקריות גרמו לפרישה: האחת קשורה בשיטת הבחירות לקונגרס

⁵⁸ כץ, ז'בו, עמוד 924.

הציוני. זכות ההצבעה ניתנה לכל יהודי שקנה את ה"שקל" והנהוג היה שהמפלגות היו קונות שקלים עבור בוחריהם שידם לא השיגה לרכוש את השקל. שיטת בחירה זו קיפחה את המפלגה הרביזיוניסטית, כי רבים מתומכיה לא השיגה ידם לרכוש את ה"שקל". יש לזכור שעיקר כוחם של הרביזיוניסטים היה בפולין, שם כשליש מן היהודים היו מובטלים ופרנסתם תלויה הייתה בתמיכה שקיבלו מהג'וינט (ארגון פילנתרופי אמריקני שתמך בקהילות יהודיות במצוקה). גם המפלגה הרביזיוניסטית הייתה ענייה ולא עלה בידה לקנות שקלים עבור תומכיה, כפי שעשו יתר המפלגות הציוניות. הסיבה השנייה לפרישה קשורה בהחלטת ועידת ברית הצה"ר לנהל פעילות מדינית נפרדת. הדבר היה לצנינים בעיני ההנהלה הציונית ולקראת הקונגרס הציוני הי"ט (שנערך בספטמבר 1935 בלוצרן) שינה הוועד הפועל הציוני את הנוסח של ה"שקל" והוסיף סעיף שעל פיו מחזיק ה"שקל" מתחייב אישית לקבל את עול המשמעת של ההסתדרות הציונית העולמית. החלטה זו סתמה את הגולל על שיתופם של הרביזיוניסטים בהסתדרות הציונית. בקרב חברי המפלגה נערך משאל בשאלת הפרישה מן ההסתדרות הציונית; רק 3,000 חברים הצביעו נגד, בעוד 167,000 חברים הצביעו בעד הקמתה של ההסתדרות הציונית החדשה.

לא היה צורך בתשלום כלשהו כדי להשתתף בבחירות וזכות הבחירה ניתנה לכל יהודי שהצהיר כי: "אני דורש(ת) מדינה יהודית משני עברי הירדן. אני דורש(ת) הסכם חברתי בלי מלחמת מעמדות ביישוב".

בבחירות לכנס הייסוד של ההסתדרות הציונית החדשה (הצ"ח) השתתפו 713,000 יהודים, מתוכם 500,000 בפולין (לקונגרס הציוני הי"ט הצביעו 635,000 וזאת למרות שחולקו למעלה מ-900,000 "שקלים"). כנס הייסוד של הצ"ח התקיים בווינה ב-7 בספטמבר 1935 במעמד 300 צירים שבאו מרחבי העולם.⁵⁹

גם בהסתדרות העובדים העברים בארץ גברו חילוקי הדעות בין הרביזיוניסטים לבין המפלגות הסוציאליסטיות. משדחה הוועד הפועל את דרישת הרביזיוניסטים לדה פוליטיזציה של ההסתדרות תוך התרכזות בהגנת האינטרסים המקצועיים של הפועל השכיר, פרשו הרביזיוניסטים מן ההסתדרות הכללית והקימו את "ארגון עובדי הצה"ר ובית"ר", אשר בשנת 1934 היה ל"הסתדרות העובדים הלאומית" (הע"ל).

יש לציין כי גם לבן-גוריון היו הרהורי פרישה מן ההסתדרות הציונית. כבר בנובמבר 1922 הכריז בן-גוריון (ששימש מזכיר ההסתדרות) על כוונתו: "עד

עכשיו חשבנו שהצינור דרכו תתגשם הציונות היא ההסתדרות הציונית. רעיון זה התבדה. לי הדבר ברור בהחלט. עלינו למצוא כלי אחר. הכלי היחיד שיכול לעשות זאת – זוהי הסתדרות הפועלים בארץ".⁶⁰

שנה לאחר מכן אנו מוצאים ביומנו של בן-גוריון את הדברים הבאים: "הציונות הקודמת מתה... היא לא תשוב לתחייה... ועלינו לראות אם בכוחנו להעמיד ציונות חדשה... תנועה ציונית סוציאליסטית שתבוא לרשת את מקומה של הציונות הבעל ביתית".⁶¹

בן-גוריון פעל ללא לאות להגשים את רעיונותיו וב 27 בספטמבר 1931, לאחר שנים של הכנות, נפתח בברלין הקונגרס העולמי למען ארץ ישראל העובדת. ההצלחה לא האירה פנים לבן-גוריון. הקונגרס, שהיה הראשון וגם האחרון, לא זכה להצלחה רבה וחבריו של בן-גוריון, שהתנגדו לרעיון לאורך כל הדרך, הפצירו בו להפסיק מניסיונותיו. בינתיים גבר כוחם של המפלגות הציוניות סוציאליסטיות בקונגרס הציוני והם הצליחו לתפוס את השלטון בהסתדרות הציונית, כך שלא היה צורך לדון בפרישה עוד.

⁶⁰ טבת, קנאת דוד, ג, עמוד 12.

⁶¹ יומן בן-גוריון, 5.12.1923.

תחילת המרד הערבי ופרעות תרצ"ו (1936)

עם התחזקות הנאציזם בגרמניה, שקיבלה תאוצה גדולה לאחר עליית היטלר לשלטון, ובנוסף לאנטישמיות שהרימה ראש בפולין, גברה העלייה מארצות מרכז אירופה. בחמש שנים החל משנת 1931, הוכפל היישוב היהודי בארץ ישראל (מ-174,610 יהודים ב 18 בנובמבר 1931, ל-384,000 יהודים ב 31 בדצמבר 1936). ההתפתחות הזו הייתה לצנינים בעיני הערבים, אשר חששו לאבד את הרוב המספרי שהיה להם בארץ. הם דרשו משלטונות המנדט להפסיק את העלייה ולאסור את מכירת הקרקעות ליהודים. משלא נענו, פתחו במתקפת טרור הן נגד היהודים והן נגד השלטון הבריטי בארץ.

עוד בשנות העשרים החלו להתארגן קבוצות ערביות מליטנטיות, ששמו להן מטרה לפגוע ביהודים ובבריטים כאחד. אחת הקבוצות המפורסמות הייתה בראשותו של עז א דין אל קסאם, שנולד בסוריה ולאחר שנידון ב 1922 למוות באשמת השתתפותו במרד העלווים נגד הצרפתים, ברח לחיפה והצטרף ל"אגודת הצעירים המוסלמים". מאוחר יותר ייסד את האגודה החשאית שנודעה בשם הקסאמים. בתחילת שנות השלושים ביצעו חברי אגודה זו שורה של פעולות אלימות: רצחו יהודים, שרפו שדות וחיבלו במסילת הברזל. בתחילת נובמבר 1935 יצאה הקבוצה להרי השומרון ובדרכם הרגו את סמל המשטרה היהודי משה רוזנפלד. כעבור שבועיים הצליחה המשטרה לעלות על עקבותיהם. 50 שוטרים מזוינים הקיפו את אנשי הכנופיה ודרשו מהם להיכנע, אולם אל קסאם סירב והודיע שהוא מוכן להילחם עד הסוף. החל קרב עז ומחילופי היריות נהרג אל קסאם יחד עם עוד שלושה מאנשיו. הלווייתו הפכה להפגנה פוליטית רבת משתתפים וקיברו, בבלד א שייח', הפך מוקד לעלייה לרגל. עד מהרה הפך מותו של עז א דין אל קסאם לסמלו של הלוחם הערבי שמוכן למות במערכה ולא להיכנע.⁶²

ב-19 באפריל 1936 נערך בשכם כנס בהשתתפות הפעילים הלאומיים בעיר. בכנס הוחלט לקרוא לשביתה כללית נגד הממשלה וכן הוכרז בו על הקמת ועדה לאומית – הוא "הוועד הערבי העליון" שקם מספר ימים לאחר מכן בראשותו של המופתי של ירושלים, חאג' אמין אל חוסייני. הוועד הערבי העליון קרא לפלשתינים להמשיך בשביתה ולא לשלם מסים עד אשר תמלא

⁶² אל-פלג, המופתי הגדול, עמוד 42.

הממשלה את שלוש התביעות שהוגשו לה: הפסקת העלייה היהודית, איסור העברת קרקעות ליהודים והקמת מוסדות ממשל עצמאיים. ב-15 באפריל נרצחו שני יהודים ליד טול כרם, אחד מהם זקן בן שבעים שעלה שנה קודם לכן מסלוניקי. כעבור ארבעה ימים, התנפל המון ערבי משולהב על יהודים ביפו. 9 הרוגים וכ-60 פצועים היה קציר הדמים של ה-19 באפריל 1936, הוא היום הראשון של הפרעות ביפו. המשטרה התערבה ונראה היה כאילו הוחזר הסדר על כנו, אולם למחרת היום התחדשו המהומות. הן עברו מיפו, שהתרוקנה מיהודים, אל השכונות היהודיות הסמוכות (כרם התימנים, מנשייה והרחובות הסמוכים). הערבים הציתו בתים, חנויות ובתי מלאכה והאזור כלו עלה באש. בשני ימי הפרעות נהרגו 16 יהודים וכשבעת אלפים פליטים זרמו לתל אביב מיפו ומשכונות הספר.

מהומות ביפו

הטרור נגד היהודים שהחל ביפו, התפשט בכל רחבי הארץ וגבר מחודש לחודש. תחילה פגעו הערבים ברכוש: מאות דונמים של שדות תבואה עלו באש, עצי פרי נעקרו ויערות נחרבו. לאחר הפגיעה ברכוש באה ההתקפה על התחבורה היהודית הבין עירונית – תחילה ברגימת אבנים ולאחר מכן בזריקת פצצות ויריות מן המארב. שני הכבישים החיוניים ביותר ליישוב היהודי, כביש יפו חיפה וכביש יפו ירושלים, עברו דרך כפרים ערביים ועל כן

היו מסוכנים לתחבורה היהודית. הכביש לחיפה התפתל אותה עת בין הרי שכם ועבר דרך טול כרם, ג'נין ועפולה, בעוד נקודות התורפה של הכביש לירושלים היו בשער הגיא ובמעלה הקסטל. הנסיעה בכבישים אלה הייתה בבחינת סכנת נפשות ומספר הקרבנות הלך וגבר.

בנוסף להתקפה על התחבורה התחדש הטרור האישי, שהזכיר את הפרעות של שנות העשרים. יהודים שהלכו לתומם בסימטאות העיר העתיקה בירושלים נדקרו למוות ובמאי 1936 נורתה אש על הקהל שיצא מבית הקולנוע "אדיסון" בעיר החדשה. מן היריות נהרגו 3 יהודים ורבים נפצעו. בחודש אוגוסט הגיע הטרור לשיאו ורצח יהודים היה מעשה של יום יום. ב 13 בחודש נרצחו, לא הרחק מתחנת המשטרה בצפת, אב ושלושת ילדיו. למחרת הותקפה מכונית שנסעה ליד חיפה וכל ארבעת נוסעיה היהודים נרצחו. ב 16 בחודש נורתה אש לעבר רחוב הרצל בתל אביב מרכבת שנסעה מיפו לירושלים. ילד יהודי נהרג ועשרה נפצעו.⁶³

במקביל להתקפות על יהודים, הופנה הנשק הערבי גם נגד ממשלת המנדט הבריטי. שני מרכזים היו למרד הערבי: אזור שכם ואזור חברון. הלוחמים הערבים (שנקראו בידי היהודים "כנופיות" על שום שעסקו ברצח ללא הבחנה, באונס קרבנותיהם ובשוד) מצאו מחסה ביערות ובחורשות בסביבת שכם ג'נין ובמערות של מדבר יהודה בסביבות חברון. הערבים נהגו להתקיף שיירות של הצבא הבריטי שנע מירושלים לחיפה דרך השומרון, וזאת בנוסף להתקפות על מכוניות של יהודים שנעו בדרכי הארץ. כן חיבלו הערבים במסילת הברזל, התקיפו תחנות משטרה ושדדו את נשקם.

אותו זמן הגיעה גם תגבורת ערבית מן הארצות השכנות. בין הבאים – כוח מסוריה ועיראק בפיקודו של פאוזי אל קאוקג'י. קאוקג'י נולד בטריפולי אשר בסוריה ושימש קצין בצבא התורכי. הוא השתתף בהנהלת המרד הסורי בשנת 1925, נידון למוות שלא בפניו ונמלט לעיראק, שם היה מרצה בבית-הספר הצבאי. כאשר הגיע ארצה הקים את מפקדתו בהרים ליד שכם ומשם החל לארגן את הלוחמים הערבים במתכונת צבאית. בנוסף ללוחמים שהגיעו מעיראק ומסוריה, גייס צעירים מקומיים והעביר אותם אימונים צבאיים. פעולותיו הראשונות היו התקפות על השיירות של הצבא הבריטי שנעו בשומרון. הצלחותיו העלו את קרנו בעיני הערבים והוא הפך להיות גיבור לאומי. שליטתו בשכם הייתה מלאה ואנשי הממשלה לא העזו להיכנס לעיר.

⁶³ סת"ה, ב, עמוד 631.

הבריטים הביאו תגבורת מאנגליה ומספר החיילים בארץ הלך וגדל (בחודש אוגוסט 1936 היו בארץ כבר כ-7,000 חיילים). הצבא היה נחוש בדעתו לפתוח את צירי התנועה ולמגר את צבא קאוקג'י. בספטמבר הותקפה בסביבות שכם שיירה צבאית גדולה שנעה מחיפה לירושלים. בקרב שנמשך כל היום הפעילו הבריטים מרגמות ומטוסים. לפנות ערב החלה מנוסה של הערבים שהשאירו בשדה הקרב 60 הרוגים ופצועים רבים. הצבא פתח באופנסיבה וחיפש מגע עם אנשי קאוקג'י. בקרבות שהתפתחו הייתה יד הצבא הבריטי על העליונה והערבים סבלו אבדות כבדות. ב-22 באוקטובר 1936, כיתר הצבא את מחנה קאוקג'י מכל הצדדים במטרה לחסלו. אולם עד מהרה התערב הוועד הערבי העליון אצל ממשלת המנדט הבריטית וביקש להכריז על שביתת נשק ולאפשר לקאוקג'י לעזוב את הארץ. הממשלה, בחפשה אחר דרכים לפייס את הערבים, הורתה לצבא להסיר את המצור מעל מחנהו של קאוקג'י ולאפשר לו להימלט מן הארץ.

במשך ששת חודשי השביתה פסקו הפלאחים למכור את תוצרתם ליהודים, והפועלים הערבים הפסיקו לעבוד בבניין ובפרדסים שהיו בבעלות יהודית. נמל יפו נמנע מלשרת את היהודים מאחר ונוכחותם באזור הייתה בבחינת סכנת נפשות. המשק היהודי הסתגל מהר יחסית למצב החדש שנוצר. היישובים החקלאיים הגדילו את ייצור מוצרי חלב וירקות שסופקו עד אז על ידי הערבים; בתל אביב נבנה מזח, שהפך במשך הזמן לנמל, והיווה תחליף לנמל יפו. הפועל היהודי החליף את הפועל הערבי בבניין ובעבודות חקלאיות. בסיכום ניתן לומר כי השביתה הערבית הפכה מנוף לפיתוח המשק היהודי.

בששת החודשים הראשונים של הפרעות נהרגו ברחבי הארץ 80 יהודים ונפצעו 340, מתוך יישוב שמנה 348,000 יהודים. סיומה של השביתה הערבית הכללית סלל את הדרך לבואה של ועדת החקירה בראשותו של הלורד פיל.

ועדת הלורד פיל

ב-29 ביולי 1936 הודיע שר המושבות, אורמסבי גור, לפרלמנט על החלטת ממשלת בריטניה למנות וועדה מלכותית, שתחקור את בעיית ארץ ישראל ותמליץ לפני הממשלה על פתרונות. בראש הוועדה עמד הלורד ויליאם רוברט פיל, ששימש שר בממשלות אחדות ובין השאר היה שר לענייני הודו (1922-1924) וכן לורד שומר החותם (1931). הוועדה הגיעה ארצה בחודש נובמבר וגבתה עדויות ממנהיגי הערבים והיהודים. הערבים דרשו

את הפסקתה המוחלטת של העלייה היהודית ומסירת הארץ כלה ל"שלטון עצמי", דהיינו – שלטון של הערבים שהיוו את הרוב בארץ. בדיונים שהתקיימו בלונדון זמן קצר לפני מינוי הוועדה, הציע וייצמן שהסוכנות היהודית תסכים מיוזמתה להפסקת העלייה לתקופה של שנה אחת ובכך תפייס את הערבים ואת הממשלה הבריטית. בן-גוריון זועזע מן הרעיון והפציר בווייצמן לא להעלותו בפני הבריטים.⁶⁴ בין ראשי הסוכנות היהודית שהופיעו בפני הוועדה נמנו ד"ר חיים וייצמן (נשיא ההסתדרות הציונית), משה שרתוק (ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית) ודוד בן-גוריון (יושב ראש הסוכנות). בן-גוריון תבע את מילוי הבטחותיה של בריטניה כלפי העם היהודי והקמתו של הבית הלאומי בארץ ישראל, שהוא עדיף לדעתו, על הקמתה של מדינה יהודית. דבריו אלה של בן-גוריון עוררו תמיהה רבה ויריבו הרבו לנגח אותו במשך שנים על הדברים שאמר לוועדת פיל.

ז'בוטינסקי הופיע בפני הוועדה בלונדון ב 11 בפברואר 1937, לאחר שובה מארץ ישראל, וזאת משום שכזכור, אסרה הממשלה בשנת 1929 את כניסתו לארץ. ז'בוטינסקי הסביר לוועדה באריכות כי להצהרת בלפור הייתה כוונה ברורה והיא – הפיכת ארץ ישראל למדינה יהודית. הוא גם חזר ותבע את הקמתה של יחידה צבאית יהודית שתשמור על השקט והביטחון בארץ. לאחר שמיעת העדויות המשיכה ועדת פיל את חקירותיה וב 7 ביולי 1937 פרסמה את הדין וחשבון המפורט שלה. הוועדה קבעה כי מטרת הצהרת בלפור הייתה כינונה של מדינה יהודית בארץ ישראל, אולם בגלל התנגדות הערבים אין אפשרות להגשים מטרה זו. מכאן, שאם יימשך המנדט הקיים, יביא הדבר לאי שקט בארץ. לכן ממליצה הוועדה שארץ ישראל תחולק לשתי מדינות ריבוניות: מדינה יהודית, שתשתרע על פני אזור החוף והגליל, ומדינה ערבית שתאוחד עם עבר הירדן ותכלול 85% משטח ארץ ישראל. בנוסף לשתי המדינות, ועל מנת לשמור על המקומות הקדושים, יימשך המנדט הבריטי על אזור ירושלים רבתי (שיכלול גם את בית לחם), עם פרוזדור ליפו. בשלב הביניים ממליצה הוועדה להגביל את העלייה ולאסור מכירת קרקעות ליהודים.

הערבים ככלל דחו את מסקנותיה של ועדת פיל והתריעו כנגד הקמתה של מדינה יהודית העלולה לסכן את העולם הערבי כלו. בראש המתנגדים עמד המופתי, חאג' אמין אל חוסייני, בעוד שליט עבר הירדן האמיר עבדאללה תמך במסקנות הוועדה, לפיהן אמור היה החלק הערבי של ארץ ישראל המערבית להסתפח לממלכתו.

⁶⁴ טבת, קנאת דוד, ג, עמוד 141.

תכנית החלוקה עוררה ויכוח סוער ביישוב היהודי בארץ ובעולם. וייצמן תמך בהתלהבות בחלוקה: "ראיתי בהקמת מדינה יהודית אפשרות ממשית להגיע לידי הבנה עם הערבים".⁶⁵ בעיני בן-גוריון, שתמך אף הוא בחלוקה, העיקר היה הקמתה של מדינה יהודית, אפילו בחלק קטן של ארץ ישראל, שתוכל לקלוט המוני יהודים שיבואו מאירופה, תוך תקווה שבמשך הזמן ניתן יהיה להרחיב את גבולותיה. לעומתם, שלל ברל כצנלסון את הקמתה של מדינה יהודית בשלב זה של התפתחות היישוב והציונות. "מדינה יהודית ב 1937", אמר, "הנה אולי לידה ב 5 חודשים".⁶⁶ בין השוללים היו גם טבנקין ואוסישקין וכן הרב מאיר ברלין מנהיגה של ה"מזרחי". הקונגרס הציוני שהתכנס בציריך ב 6 באוגוסט 1937, דן בהמלצות ועדת פיל וייפה את כוחה של ההנהלה "לנהל משא ומתן לשם בירור התוכן המסוים של הצעת הממשלה הבריטית לייסד מדינה עברית בארץ ישראל". בן-גוריון, שכאמור תמך בהחלטת ועדת פיל לחלוקת הארץ, עקף בכך את התנגדותם של צירים רבים ממפלגתו וממפלגות אחרות.

המפלגה הרביזיוניסטית הביעה התנגדות חריפה לחלוקתה של ארץ ישראל, ובהצהרת נשיאות הצ"ח ממאי 1937 נאמר, בין השאר:⁶⁷

[...] ההתנגדות היהודית לתכנית החלוקה מבוססת על הנימוקים הבאים:

א. הצהרת בלפור והמנדט מתייחסים לכל שטחה של ארץ ישראל. הוצאת חלק של ארץ ישראל מאזור הבית הלאומי היהודי הנה הפרת המנדט והחוק הבינלאומי.

ב. צורך העם היהודי במקלט למיליוני הגוועים... אינו ניתן לסיפוק באזור מוגבל שאינו מתפשט על ארץ ישראל כלה.

ג. המספר הקטן של יהודים שיוכלו להתיישב בארץ ישראל באזור יהודי מוגבל יעשה אותו בלתי מספיק מבחינת גודלו וכוחו לאפשר את קיומו המתמיד כחטיבה כלכלית, פוליטית ותרבותית נפרדת...

ז'בוטינסקי הגיב על דו"ח ועדת פיל במילים: "לא היה ולא נברא". הוא עמד בתוקף על דעתו, שהחלוקה לא תוגשם, וחזר והטיף להקמתה של מדינה יהודית שתשתרע על שתי גדות הירדן.

⁶⁵ חיים ויצמן, מסה ומעש, עמוד 377.

⁶⁶ טבת, קנאת דוד, ג, עמוד 209.

⁶⁷ מרחביה, אוצר התעודות הפוליטיות, עמוד 475.

הבלגה ותגובה

עם תחילת הפרעות, נוצר שיתוף פעולה הדוק בין הארגון הצבאי הלאומי לבין ארגון ההגנה בהגנת היישובים היהודיים מפני התקפות הערבים. בתל אביב, למשל, חולקו עמדות ההגנה על ידי העירייה לשני הארגונים, וברמת גן אף הוקמה מפקדה משותפת שמנתה שלושה איש: אברהם קרניצי (יו"ר המועצה המקומית), פיינברג (נציג ארגון ההגנה) ומרדכי קפלן (נציג האצ"ל). איש האצ"ל, יוסף קרמין, שהיה אותה עת בירושלים, מספר בעדותו כי נתמנה לפקד על שכונת ימין משה. הוא הגיע להסדר עם מפקד ההגנה במקום לפיו האזור חולק לשניים: החלק הדרומי נמסר לשמירת אנשי האצ"ל, ואילו החלק הצפוני נמסר לארגון ההגנה. מדיניות המוסדות הלאומיים לגבי התקפות הערבים הייתה הגנה פסיבית ועיקרה – "הבלגה". שני נימוקים היוו את הבסיס למדיניות ההבלגה: הנימוק המוסרי והפוליטי פרגמטי. הנימוק המוסרי נישא בעיקר בפי האינטלקטואלים שטענו כי אין זה דרכו של היהודי להרוג אנשים חפים מפשע: "בשטח אחד נתגלה כוחם של התוקפים: רצח ממארב, רצח אנשים חפים מכל פשע ומכל חטא, רצח נשים וילדים. את השטח הזה עלינו להשאיר למרצחים הערבים. בדרך זו לא נלך". ובהמשך: "אנו לא רצינו לרדת לשפלות מוסרית כזאת, להמטיר כדורים על אנשים חפים מפשע".⁶⁸

אלא שהשיקולים הפוליטיים היו כבדי משקל בקביעת מדיניות ההבלגה יותר מן השיקולים המוסריים. עמדה זו ייצג בן-גוריון באומרו: "אנו חיים בעולם שמוסר טוב למטיפים. לא חיים על פי זה. גם היהודים חדלו לחיות על פי זה. לא נוכיח ליישוב – אם לא נוכל להוכיח לו שיש בזה אסון פוליטי – דברי מוסר בלבד לא יספיקו".⁶⁹

ראשי היישוב היהודי טענו עוד כי פעולות התגובה נגד הטרור הערבי רק מגבירות את התמיכה בכנופיות, אולם טענה זו לא הוכחה מעולם. חברי הארגון הצבאי הלאומי היו בדעה כי ההגנה הטובה ביותר היא ההתקפה. אולם הוועד הציבורי של האצ"ל נטה אף הוא להבלגה ולא אישר פעולות תגמול ונקם. תהומי הבין את הלוך הרוחות בקרב החברים, ואישר פעולות תגמול בקנה מידה מוגבל. גם חברי ההגנה פרצו מפעם לפעם את קו ההבלגה, וב 17 באוגוסט 1936, למשל, ירו חברי ההגנה לעבר ערבים שעברו בגבול בין יפו לתל אביב ולמחרת היום אף זרקו פצצות לעבר בתים

⁶⁸ רבינוביץ, עיתון "דבר" 28.6.1936.

⁶⁹ שפירא, חרב היונה, עמוד 320.

שבהם התגוררו ערבים. היה זה לאחר שהערבים רצחו שתי אחיות יהודיות ביפו וזרקו פצצות מן הרכבת שעברה בתל אביב בדרכה מיפו. בעקבות פעולות התגובה שנעשו בידי אנשי ההגנה, התקיים באוגוסט 1936 דיון במרכז מפא"י בנושא ההבלגה. באותו דיון, אמר שאול מאירוב אביגור, מראשי ההגנה, בין היתר:⁷⁰

מחוסר ברירה אנו נדחפים למעשי תגובה ואני מחייב את המעשים האלה. יש לעשות אותם יותר טוב משנעשו. אין לי כל סיפוק ממה שנעשה... עדיין מוקדם להסיק מסקנות מתוצאות השיטה הזאת, אך אני רוצה קודם כל שהערבים יתחילו לפחד. שיתחילו לשמור על יישוביהם, והן לא הייתה כזאת עד עתה... אני בעד זה שנערוך התקפות על מקומות מסוימים בכל מקרה שאנחנו יודעים שהמקום הזה אשם במעשי התנפלות וטרור נגדנו.

באותו דיון אמר אליהו גולומב: "אילו, למשל, יכלנו להעניש עונש קיבוצי כפר פושע, היה בזה משום מעשה המגלה כוח וגם מגדל כוח בתוכנו". בעיתון ההגנה "במחנה", הביעו חברים מן השורה התנגדות חריפה למדיניות ההבלגה:

שברו את הקו!
(מדברי חברים על ההבלגה)

[...] חוששני, כי סאת ההבלגה כבר נגדשה מזמן; כוס הדם שלנו עלתה על גדותיה, ומעשי התועבה האחרונים של בני "העם האציל" [הכוונה לערבים] מאלצים אותנו להסיק מסקנות אחרות לגמרי... ואם כי קורצנו מחומר המחייב לשאת בעולה של משמעת ולא להרהר אחרי מידותיהם של אלה העומדים בראש, הריני לציין בכל זאת בצער רב, כי הבלגה זו לא רק שהיא מרפה את ידינו ומביאה אותנו לידי ייאוש, כי אם גם לידי דמורליזציה גמורה העלולה להמיט עלינו שואה! בטוחני, כי לו נערך משאל בין חברי השורות שלנו כי אז היו התוצאות מפתיעות למדי.

⁷⁰ סת"ה, ב, עמוד 844-845.

אתם העומדים בראש! לא פעם... הסברתם לנו כי בני "העם האציל"... מכבד את שיטת "כל דאלים גבר"; והנה באתם והפכתם את הקערה על פיה!... הערבים מפרשים את שתיקתנו זו כפחדנות ורואים בנו מוגי לב...

ובמכתב אחר באותו עיתון:⁷¹

האם נמשיך להבליג?
(מתגובות חברי השורה)

[...] הבלגה מבחינה צבאית הוא טכסיס גרוע בהחלט, ואין לכנותה כלל בשם תכסיס. הבלגה פירושה פירוק הזין, כישלון מחפיר ידוע מראש. ההגנה הטובה היא זו היודעת להתקיף את האויב קודם שהוא מספיק לצאת להתקפה...

יורשה נא לומר בגלוי: כמה מחברינו התחילו לפקפק בערך העליון של הסתדרותנו... והנה במקום להיקרא לתפקידים אלה, שהם מוכרחים להיות אגרסיביים ואקטיביים במלוא מובן המילה, הוא נקרא לפסיביות מוחלטת. לא זו בלבד שהיישוב מתחיל להתייחס באי אמון אלינו. בסופו של דבר יתחיל החבר לזלזל בתפקידו...

ההסתדרות שלנו נוהגת לפי מנהגים, שהיו מתאימים וטובים במאורעות 1921 או 1929... כל פגיעה בערבי היא בבחינת "הקם להרגך השכם להורגו". אין אנו יכלים, בעמדנו בתוך המערכה, לחקור כל ערבי אם הוא מועד למעשי רצח או לא...

ברצוני, איפא, לקרוא קריאה מתוך השורה אל המפקדה: חדלו לכם מן ההבלגה. הגיעו מים עד נפש. חיינו הופקרו, רכושנו לבז, כבוד ישראל נתון לשמצה וכבוד הסתדרותנו עלול להתערער...

במכתב אל אורמסבי גור, שלושה ימים לאחר פרסום המלצות ועדת פיל, כותב וייצמן, בין היתר:⁷²

[...] את רוב הדברים נשאתי בדומייה: הגינותי על השלטון הבריטי באזני בני עמי מעל בימות ציבוריות, בקונגרסים, בכל חלקי תבל, לעתים

⁷¹ במחנה, גליון 11, 30.10.1936.

⁷² שם, שם.

קרובות נגד מצפוני וכמעט תמיד לרעת עצמי. למה עשיתי כן? כי בעיני נחשב שיתוף הפעולה ההדוק עם בריטניה הגדולה לאבן פינה של מדיניותנו בארץ ישראל. אולם שיתוף פעולה זה נשאר חד צדדי – אהבה בלי אהבה שכנגד.

במכתב אחר, שנכתב באפריל 1938, כותב וייצמן לשר המושבות את הדברים הבאים:⁷³

במשך כל תקופת המהומות הראו היהודים אותה מידה מוסרית של הבלגה, לפי מסורתה הנעלה של הציונות, שרכשה לה הערצתה של דעת הקהל הליברלית בכל העולם, ובייחוד מן הראוי לציין את ההתמדה בהתנהגות זו, אם נביא בחשבון שמעשי האלימות הביאו ריווח מדיני לערבים. [ההדגשה שלי – י"ל] אפילו ההכרה הרשמית לא ניתנה לה... היהודים הלכו בדרך מסורתם ושמרו על מוסרם, והשלטון הארצישראלי הלך בדרך מסורתנו והשווה "בלי פניות" יהודים וערבים במהומות. דומה היה שיש כוונה לדחוף את היהודים למעשי טרור. ואומנם קרה משהו אנושי מאוד, כאשר קבוצה של פורשים יהודים יצאה סוף סוף מגדרה בקיץ 1938 ועשתה כמעשה הערבים והשלטון. אבל עדיין היה זה מיעוט קטן מאוד. היישוב בכללו עמד איתן כל הזמן נגד הטרור היהודי.

בתקופה הראשונה של הפרעות הורה ז'בוטינסקי לחבריו בארץ "התאפקות ואורך רוח", כדי לאפשר לו למצוא פתרון יסודי לבעיית הביטחון של היישוב היהודי בארץ. ז'בוטינסקי היה עקיב בדעתו כי רק על ידי הקמת גדוד עברי, באישור השלטונות, ניתן להגן על היישוב. כבר בשנת 1920, כאשר הוטל עליו לארגן את ההגנה בירושלים, פנה, כזכור, אל הממשלה וביקש ממנה נשק לגאלי כדי לחמש בו את החברים. כאמור, התנגד ז'בוטינסקי להקמת מחתרת, בטענה שאין בכוחה להדוף את התקפות הערבים. ואכן, מיד עם פרוץ הפרעות בשנת 1936, פתח ז'בוטינסקי בפעולה מדינית ודרש מהממשלה הבריטית לאפשר הקמת גדוד עברי בארץ ישראל. ז'בוטינסקי התלבט רבות בשאלת ההבלגה והתגובה. הוא התנגד לפעולות טרור ונקם מסיבות מוסריות, אולם הבין היטב כי חוסר תגובה מצד היהודים, ייחשב על ידי הערבים כחולשה.

⁷³ חיים וייצמן, מסה ומעש, עמוד 388.

בישיבת "הוועד המפקח" של האצ"ל היו הדעות חלוקות; בעוד גרוסמן וסופרסקי צידדו בהבלגה, פסח הרב ברלין על שני הסעיפים. היחידי שהיה נחרץ בדעתו בעד תגובה היה אליהו בן חורין. תהומי עצמו חשש שמעשי תגובה ונקם יביאו בעקבותיהם גם פעולות טרור נגד הבריטים, דבר שיעמיד בסכנה את עצם קיומו של הארגון. לעומת זאת הבין שפטור בלא כלום אי אפשר, לכן אישר פעולות קטנות בצורה מבוקרת ולזאת קיבל אישור מהרב ברלין. אולם בצד פעולות שאישר תהומי, בוצעו גם פעולות ללא אישור. על אחת הפעולות שנעשו באישור, מספר בנימין זרעוני ששימש מפקד פלוגה בתל אביב.⁷⁴

ב-16 באוגוסט 1936 עלה עזריאל בנצינברג (הר ציון), כלו מתנשף, על גג הבניין שעליו עבדתי, וסיפר שזה עתה נזרק רימון לרחוב הרצל מן הרכבת שעשתה דרכה לעבר יפו דרך תל אביב. ילד קטן נהרג וכמה אנשים נפצעו. זרקתי את הפטיש שהחזקתי בידי, ומבלי להחליף את בגדי העבודה אמרתי לעזריאל: "בוא, אנחנו הולכים אל גדעון (כינויו של תהומי): זהו הקש ששבר את גב הגמל."

זרעוני הציע לתהומי לבצע פעולת תגמול נגד הרכבת העוברת בתל אביב בדרכה ליפו. על פי התכנית יפעילו מוקש שיתפוצץ מתחת לקטר, ולאחר שזה יעצור, יפתחו על הקרונות באש. תהומי נאלץ לאשר את הפעולה, אולם ברגע האחרון ביטל את פעולת המיקוש והסכים רק לפתיחה באש על קרונות הרכבת. על אשר קרה למחרת היום מספר זרעוני:

הטלתי את התפקיד על עשרה בחורים שיצאו לפעולה זו. עזריאל היה סגני, אריה בן אליעזר – נהג המכונית שהביאה את הנשק למקום ואסתר רזיאל הופקדה על הנשק... פיזרתי את האנשים בשורה חזיתית מרווחת מאחורי גדר אבנים נמוכה שחצצה בין רחוב יהודה הלוי למסילת הרכבת. הפקודה הייתה כי עם הישמע הירייה הראשונה מצדי – רשאים גם הם לירות כל אחד לעבר הקרון שממולו... כאשר התקרב הקטר, פתחתי באש לעבר הקרון הראשון ושמעתי את היריות של יתר האנשים. הרכבת המשיכה בנסיעה וכך הייתה לי הזדמנות לכסות אותה באש מן ה"ווש" [תת מקלע פיני] לכל אורכה...

⁷⁴ זרעוני, גאון ונדיב ואכזר, עמוד 35.

ההתקפה כלה נמשכה דקות ספורות ומספר הנפגעים לא היה גדול. לפי הודעת המשטרה "ארמני אחד נהרג וחמישה ערבים נפצעו. כן נפצע חייל בריטי". אולם הבהלה שאחזה בנוסעי הרכבת הכתה בתדהמה את ערביי יפו והידיעה על ההתקפה התפשטה ברחבי הארץ כלה.

ז'בוטינסקי לא היה שלם עם האישור שניתן למעשי תגובה נגד הערבים ובדרכו מדרום אפריקה חזרה לאירופה, נפגש באלכסנדריה (מצרים) עם משלחת מארץ ישראל שכללה גם את רוברט ביטקר (מפקד האצ"ל לאחר פרישתו של תהומי – ראה להלן), שבא בלוויית משה רוזנברג (ראש המטה וחבר המפקדה בזמנו של ביטקר) ואברהם שטרן (מזכיר המפקדה בראשותו של ביטקר). באותה פגישה דיברו אנשי הארגון על הצורך בתגובה למעשי הערבים.⁷⁵

ז'בוטינסקי: איני רואה כל תועלת בזה שרוצחים ערבי הרוכב על חמור לתל אביב למכור את הירקות שלו. אין אני רואה בזה כל גבורה ואין אני רואה בזה כל תועלת.

משה רוזנברג: אדון ראש בית"ר צריך להבין את האווירה שנוצרה. אני לא אוכל היות אחראי לכל ההתפרצויות העלולות להתהוות בקשר למצב הרוח הזה, שבעיני הוא צודק מאוד.

ז'בוטינסקי: אם יחול שינוי תקבלו מברק חתום על ידי מנדלסון ובו ייאמר שהעסקה נגמרה בחיוב. אחרי קבלת מברק זה תוכלו לפתוח באש.

ממצרים נסע ז'בוטינסקי ללונדון ולאחר התלבטויות רבות שלח לבסוף את המברק המיוחל ארצה.

כאמור נעשו גם פעולות ללא אישור ואחת מהן קשורה אף היא בזרעוני. במרס 1937 פתחו הערבים במעשי איבה בגליל ושיאם – רצח שלושה אנשים ביבניאל בדרכם לבאר המים. זרעוני מיהר אל תהומי והציע לצאת בפעולת תגובה ונקם על הרצח ביבניאל. בין השניים התפתח ויכוח ער ובסופו החליט תהומי שלא לאשר פעולת תגובה. זרעוני יצא מן הפגישה מאוכזב מאוד והחליט לפעול ללא אישור. הוא פנה אל אריה יצחקי, ששימש מפקד מחלקה בפלוגתו, והציע לו לצאת לפעולה למרות האיסור המוחלט של תהומי. לאחר שיצחקי נתן את הסכמתו, החליטו השניים לתקוף בית קפה ערבי באזור (יאזור), ששכן על אם הדרך לירושלים. יצחקי גייס לצורך המבצע את חניכו, בנימין כהנא, שהשתתף אותו זמן בקורס סגנים בפיקודו

⁷⁵ כץ, ז'בו, עמוד 107.

של דוד רזיאל. השניים, רכובים על אופנועו של כהנא, עשו דרכם לכיוון הכפר הערבי יאזור. האופנוע נעצר ליד בית הקפה ויצחקי, שישב מאחור, ירד כשהוא חובש כובע לראשו ומשקפיים כהים מכסים את עיניו, ושילשל רימון אל תוך אולם בית הקפה. יצחקי חזר מיד אל האופנוע שנעלם במהירות מן המקום. כעבור שניות מספר נשמעה התפוצצות חזקה וכשהמשטרה הגיעה היא מצאה במקום נפגעים רבים והרס רב. יושבי בית הקפה היו כל כך מבולבלים שסיפרו למשטרה שהפצצה נזרקה מתוך אוטובוס נוסע.

בנימין כהנא, שנעדר אותו יום מקורס הסגנים, נקרא אל דוד רזיאל כדי לברר את סיבת היעדרותו. כהנא סיפר את אשר אירע אולם לא מסר שמות. נערכה חקירה ממצה על ידי שירות המודיעין הפנימי וכעבור שבוע ימים הועמדו בנימין זרעוני ואריה יצחקי למשפט. השניים נמצאו אשמים בהפרת משמעת וגורשו משורות האצ"ל (השניים חזרו לפעילות בארגון לאחר הפילוג שנערך שבועות אחדים לאחר מכן).

לאחר שניתן האישור על ידי ז'בוטינסקי, פתח האצ"ל בשורה של מעשי תגובה (ראה להלן). דוד רזיאל ראה בפעולות אלה את המעבר מהגנה פסיבית להגנה אקטיבית. וכך הסביר את ההבדל בין שתי השיטות: עלייתו של שלמה בן-יוסף לגרדום (ראה להלן) היוותה נקודת מפנה אצל ז'בוטינסקי. לאחר התלבטות ממושכת הוא הגיע למסקנה כי הכרח הוא לנטוש לחלוטין את מדיניות ההבלגה ולהכות באויב במלוא הכוח. באחד ממאמריו כתב ז'בוטינסקי, בין היתר:⁷⁶

"אל תעיזו להעניש חפים מפשע" ... פטפוט שטחי וצבוע. במלחמה, כל מלחמה ומלחמה, הלוא כל צד וצד הוא חף מפשע. מה פשע נגדי חייל האויב היוצא כנגדי – אביון כמוני, עיוור כמוני, עבד כמוני, שגייסוהו באונס? אם תפרוץ מלחמה, פה אחד נדרוש כלנו הסגרים והסגר יבשה על [אדמת] השונא, להרעיב את תושביו עם נשים וטף החפים מפשע. ואחרי התקפת המטוסים הראשונה על לונדון ופאריז נצפה לתגובת אווירונים על שטוטגרט ומילאן, אשר בהן רבו נשים וטף. אין מלחמה אלא בחפים מפשע כמו שאין מלחמה אלא מלחמה אחים באחים. לכן ארורה היא כל מלחמה על כל צורותיה, תגר ומגן גם יחד, ואם אינך רוצה לנגוע בחף מפשע – גווע. ואם אינך רוצה לגווע – ירה ואל תפטפט.

⁷⁶ ניב, ב, עמוד 77.

יש לציין כי בנוסף לשיקול המוסרי והפוליטי שעמדו בבסיס מדיניות ההבלגה, היה גם שיקול מעשי, הקשור במגעים בין הסוכנות היהודית לממשלת המנדט לגיוס יהודים לשורות השוטרים המוספים – הנוטרים.

77 הנוטרים

עם פרוץ פרעות תרצ"ו (1936) נוצר מגע בין הסוכנות היהודית לבין הממשלה בדבר שיתוף פעולה צבאי כנגד הפורעים הערבים. הסוכנות היהודית הציעה לאפשר גיוס מתנדבים לחיל הנוטרים שתפקידם יהיה לשמור על היישובים היהודיים. על פי ההצעה, ישלמו היישובים חלק ממשכורתם של הנוטרים. ואכן במאי 1936 החל הגיוס ו 600 נוטרים (שוטרים מוספים) הושבעו. הממשלה סיפקה להם בגדים, נשק ותחמושת וכן שלישי ממשכורתם. ככל שגברו התנכלויות הערבים, כך גבר קצב הגיוס ובספטמבר 1936 הגיע מספר הנוטרים ל 3,000. הממשלה אף קיבלה על עצמה לשלם את מחצית משכורתם (3 לא"י לחודש). הנוטרים צוידו ברובים ובמקלעי לואיס ואומנו בידי סמלים מהצבא הבריטי. הודפסו חוברות הדרכה בעברית, ששימשו גם את חברי ההגנה בכל רחבי הארץ. פעולת הנוטרים הלכה והתרחבה, ובשנת 1939 התקרב מספרם ל 15,000. הנוטרים היו לעזר רב לארגון ההגנה בכך שסייעו לחפות על פעולות ההגנה ביישובים השונים. הנוטרים נהגו לאמן את חברי ההגנה בנשק, שנלקח לצורך זה מן התחנה, ובכך שימשו מסווה נוח לאימוני הארגון. היו מקומות בודדים, שבהם הייתה השמירה מופקדת בידי אנשי האצ"ל, כמו: ראש פינה, רמת טיומקין (ליד נתניה), זיכרון יעקב, שוני (ליד בנימינה), קלמניה, באר יעקב ונחלת יצחק שבהרי ירושלים. במקומות אלה התקיימו קורסים של האצ"ל, שפעלו בחסות תחנת הנוטרים המקומית.

קלמניה נוסדה כחווה חקלאית בשנת 1938 על ידי משה גרידינגר, יהודי עשיר מאנגליה, שקרא למקום על שם אביו, קלמן. קלמניה שכנה ליד קיבוץ רמת הכובש, ובמשך שנים רבות הייתה החווה החקלאית הפרטית הגדולה ביותר בארץ (היא השתרעה על פני 1,400 דונם). עם פרוץ הפרעות בשנת 1936, הייתה קלמניה מטרה לצליפות מן הכפרים הערביים שבסביבה. בחווה הוקמה תחנת משטרה, בפיקודו של ישראל אקסלרוד, איש האצ"ל, והמקום הפך להיות מרכז אימונים ארצי. בקורסים שנערכו בחווה הולבשו החניכים בבגדי נוטרים והשתמשו בנשק שהיה בתחנה. מפקד הקורסים

⁷⁷ ניב, ב, עמוד 99 וכן סת"ה, ב, עמוד 881.

היה שלמה פוזנר והמדריכים היו מבכירי המפקדים באצ"ל, ביניהם דוד רזיאל ואהרון חייכמן.

בעקבות התקפת האצ"ל על הכפר הערבי הסמוך ביר עדס במאי 1939 (ראה להלן), הופסקו האימונים בקלמניה ומרכז ההדרכה הארצי של האצ"ל עבר לשוני שליד בנימינה.

"פלוגות האש"

בסתיו 1937 הגיע לארץ הקפיטן צ'ארלס אורד וינגייט כדי להיספח אל שירות המודיעין הצבאי. לאחר שלמד את בעיות הביטחון בארץ בא לידי מסקנה שעל היישוב העברי לעבור בהקדם לשיטת ההגנה האקטיבית. עד לבואו שימשו הנוטרים בתפקידי הגנה סטטיים ולא הורשו לצאת אל מחוץ לגדר. על פי שיטה זו הייתה היזמה תמיד בידי הערבים ועמדות הנוטרים שימשו מטרה ברורה. באביב 1938 יזם וינגייט את הקמתן של "פלוגות הלילה המיוחדות", שנודעו גם בשם "פלוגות האש". הפלוגות היו מורכבות מקצינים וחיילים בריטיים ואליהם צורפו חברים נבחרים של ארגון ההגנה. "פלוגות האש" היו יוצאות אל מחוץ לגדר, ועורכות מארבים לכנופיות הערביות. וינגייט נודע בחיבתו המיוחדת לתנ"ך, היה תומך נלהב בהקמתה של מדינה עברית בארץ ישראל, והתנגד למדיניות הממשלה הבריטית בשאלת ארץ ישראל. הוא לא הסתיר את דעותיו מפני הממונים עליו ובאוקטובר 1938 הוחזר לתפקידו בשירות המודיעין הצבאי.

בסוף מאי 1939 סיים וינגייט את תפקידו בארץ וחזר עם בני משפחתו לאנגליה. במהלך מלחמת העולם השנייה נשלח לבורמה, שם הצליח לחדור אל מעבר לקווי היפנים ולגרום הרס ובהלה לאויב. בסוף מרס 1944 נהרג בטיסה שיגרתית.

הפילוג השני

מאז הפילוג בהגנה (ב 1931), ראה תהומי את קיומו של הארגון החדש כדבר זמני, עד אשר תאמץ ההגנה את החשיבה הצבאית במקום זו הקרויה "מליציונית" ותקבל על עצמה את מרות המוסדות הלאומיים (במקום מרות ההסתדרות). במשך כל התקופה שבה שימש תהומי מפקד הארגון הצבאי הלאומי הוא קיים פגישות עם גולומב ועקב מקרוב אחר התפתחות ההגנה. הניסיון הראשון להסכם בין תהומי להגנה נעשה, כזכור, ביזמת הלורד מלצ'ט ב 1933. ההסכם, שתהומי תמך בו בכל מאודו, לא בא לידי מימוש כתוצאה מההתקפה הפראית על הבית"רים בשביעי של פסח. על כך מספר תהומי בעדותו:⁷⁸

ראינו את הפילוג כמצב בלתי נורמלי וקיוונו שביום מן הימים גם ההגנה תיהפך לארגון צבאי במקום "מליציה עממית", ולארגון בלתי מפלגתי במקום ארגון הנתון לפקודת מפא"י. ואז, כך קיווינו, יקום הכוח הצבאי של היישוב.

עם פרוץ הפרעות באפריל 1936, גברה התחושה שיש לאחד את הכוחות כדי שהיישוב יוכל להדוף ביתר יעילות את התקפות הערבים. לאחר דיון שנערך בוועד הלאומי בדבר הצורך באיחוד הכוחות, קיימו הרב ברלין וברל כצנלסון מספר פגישות שבסיומן חתמו על מצע לאיחוד שני הארגונים. וזה נוסח המצע:⁷⁹

- I. חובה לאומית ראשונית היא שהגנת היישוב תהיה אחת וכוללת ונתונה לפיקוחם ולמשמעתם המוחלטת של הוועד הלאומי וההנהלה הציונית.
- II. כל המפלגות הציוניות ואישי המפלגות חייבים להשתמש במלוא השפעתם ונאמנותם כדי לקיים ארגון מגן אחד העומד לרשותם של המוסדות השונים, ולשים קץ לכל כפילות וכל חוסר משמעת לאומית בשטח זה.
- III. המפקדה המקצועית תמונה על יסוד בחירה אישית, באישור המוסדות העליונים.

⁷⁸ עדות תהומי, מי"ז.

⁷⁹ ניב, א, עמוד 268.

- IV. יחס צודק והוגן לכל גוף ציבורי וכל אדם המוכן להשתתף בהגנת היישוב, אם הוא מקבל את חובת המשמעת.
- V. כל צד שיסרב לקבל את חובת האיחוד על יסוד העיקרים הנ"ל – מוצא מכלל אפשרות של תמיכה פרטית וציבורית.
- VI. לשם הגשמת האיחוד מרכיבים המוסדות העליונים ועדה מיוחדת המורכבת מאנשים ציבוריים מסוגים שונים.

באותה תקופה התרחבו השורות בארגון הצבאי הלאומי ומספר החברים גדל בעיקר בעקבות הצטרפותם של חברי בית"ר. הלחץ מצד המפלגה הרביזיוניסטית להגדיל את השפעתה על דרכו של הארגון הלך וגדל. דרישה זו גברה עם הגידול שחל בפלוגות הגיוס של בית"ר, שהיוו גורם מכריע בסניפי האצ"ל במושבות. אולם תהומי עמד על העיקרון שהארגון חייב להיות על מפלגתי; עליו להישמע לוועד המפקח (שהיה מורכב ממספר מפלגות) ולא להיות נתון למרותה של מפלגה אחת. ככל שגבר הלחץ המפלגתי על תהומי, כך חתר ביתר שאת לאיחוד עם ההגנה. במשך שש השנים שבהן עמד תהומי בראש הארגון, לא הצליח להגשים את שתי המטרות העיקריות בגללן התפלג מן ההגנה: הפיכת הארגון לצבא והכפפתו למרות כלל יישובית. אמנם באצ"ל הייתה נהוגה משמעת צבאית, אבל חוסר הכסף, הנשק והאמצעים הסביבתיים לא אפשרו לו להפוך לארגון צבאי. באשר למרות הכלל יישובית: האצ"ל אמנם השתחרר מן המרות של ההסתדרות הכללית, אולם המיר אותה במרות של המפלגות האזרחיות ולאחר מכן הופעל עליו לחץ לקבל את המרות של ז'בוטינסקי והמפלגה הרביזיוניסטית. כל אלה חיזקו אצל תהומי את הרצון לשוב ולהתאחד עם ההגנה, שבינתיים הלכה והשתחררה ממדיניות של מליציה עממית ואף העמידה עצמה, לפחות להלכה, תחת מרות הוועד הלאומי והסוכנות היהודית.

ב-10 בנובמבר 1936 התקיימה בווינה מועצה סגורה של התנועה הרביזיוניסטית ובין המשתתפים הייתה משלחת גדולה מארץ ישראל (שכללה את ד"ר א' אלטמן, ד"ר ב' לובוצקי, א' בן חורין ואורי צבי גרינברג). ז'בוטינסקי כתב לתהומי וביקשו לבוא גם כן כדי שהשניים יוכלו להיפגש ולדון בעניינים העומדים על הפרק. יש להדגיש כי תהומי לא היה בית"רי ולא השתייך לתנועה הרביזיוניסטית ועל כן גם לא השתתף בישיבות שהתקיימו בווינה. במועצה דנו, בין השאר, גם בשאלת ההבלגה והתגובה, אולם אותה עת נמנע ז'בוטינסקי מלנקוט עמדה חד משמעית בנושא זה. לאחר הישיבה נפגש ז'בוטינסקי עם תהומי וביקשו להיפגש שוב בפריס, שם ידונו במכלול

הבעיות המשותפות לארגון ולתנועה הרביזיוניסטית וכן בשאלת האיחוד עם ההגנה.

ב-5 בדצמבר 1936 התקיימה בפריס הפגישה בין ז'בוטינסקי לתהומי. ז'בוטינסקי הסביר כי יש לקשור את האיחוד של שני ארגוני המחתרת לאיחוד בין שתי ההסתדרויות הציוניות ולכן אל לו לתהומי לחתום על הסכם כלשהו עם ההגנה ללא קבלת אישור מז'בוטינסקי. כדי למנוע אי הבנות הציע ז'בוטינסקי שהשניים יחתמו על הסכם סודי שיסדיר את היחסים ביניהם. תהומי היה מופתע מן ההצעה כי ראה בה התערבות מפלגתית בשיקולי הארגון לאיחוד עם ההגנה. הוא התנגד להסכם וניסה להשתמט מחתימה עליו, אולם לאחר ויכוח שנמשך מספר שעות חתמו השניים על ההסכם. את הסכמתו לחתום על ההסכם מסביר תהומי בעדותו:⁸⁰

היה לי חשד גדול שאם אני אסרב לחתום ישלח ז'בוטינסקי מברק לבן חורין, שבינתיים חזר כבר ארצה... כדי שישתלט על הארגון. זה יכול היה להיות קל מאוד, כי דוד רזיאל היה מחסנאי בירושלים וגם בתל אביב היו להם מגעים עם מחסן הנשק. חוץ מחיפה, שם לא היה לרביזיוניסטים קשר למחסן. כך שכול המחסנים היו עוברים לידי בלי מלחמה אפילו... הרגשתי נורא, שאני אחזור ארצה וכול המחסנים יהיו בידי הרביזיוניסטים. פילוג שיהיה אחרי זה יהיה פילוג בלתי מעשי, כי אינני מאמין בפילוג מבלי שיהיה נשק. ואז הייתי צריך לחתום על ההסכם ולעשות מעשה שעד היום אני מגנה אותו... לאחר שחתמתי על ההסכם, חזרתי לבית המלון ומיד כתבתי מכתב לאליהו בן גרא, ששימש ממלא מקום מפקד הארגון, ונתתי לו פקודה: להוציא מיד את הרביזיוניסטים מכול מגע עם מחסני הנשק... כשחזרתי ארצה ונודע לי שהפקודה הוצאה לפועל והמחסנים היו שלמים – היה זה רגע מאושר מאוד בחיי.

וזה נוסח ההסכם בין ז'בוטינסקי לבין תהומי:

⁸⁰ עדות תהומי, מי"ז.

פריס, יום 5 בדצמבר 1936

הסכם בין ז. ז'בוטינסקי ובין א. תהומי

1. כללי
 - א. תהומי קיבל את תפקידו בתור מפקד הארגון מידי נשיא הצ"ח וינהל את הארגון ברוח הוראותיו.
 2. היחס ל"איחוד"
 - א. אנו בעד ארגון מאוחד.
 - ב. תנאי הכרחי לזה: עם ציוני מאוחד ויישוב מאוחד.
 - ג. על כן: קודם כל – מועצת השולחן העגול בין כל המחנות השואפים לאיחוד.
 - ד. כל מו"מ בארץ ישראל על עניין האיחוד יתנהל ע"י א.ה. [אברהם תהומי] בידיעת ועדת המגע.
 3. לעת עתה:
 - א. לעת עתה נשאר הארגון הימני עומד ברשות עצמו.
 - ב. אנו מסכימים, באופן עקרוני, למפקדה פריטטית (אותו מספר נציגים משני הצדדים) בתנאי שלא תיפגע באוטונומיה הפנימית של כל אחד משני הארגונים.
 - ג. בימי הפרעת הסדר בארץ נסכים ליצירת Etat Major (מטכ"ל) משותף המורכב ע"י שני הארגונים, בשני התנאים דלמטה:

המוסד הזה אין לו שליטה על המבנה הפנימי של הארגונים, ביחוד ביחס להיררכיה שלהם;

יפוי כוח המוסד הזה עומד רק כל זמן שקיים ההסכם.
 4. היחס עם ועד המורשים נוצרת ועדת מגע תמידית לטיפול בכל העניינים הנוגעים ליחס שבין הארגון והתנועה.

הרכב הועדה: אלטמן, תהומי, ע. ז'בוטינסקי, יוסף כצנלסון (א. תהומי ישתדל להכניס את י.כ. [יוסף כצנלסון] למרכז הארגון).

אם יעזוב אחד מהם את תפקידו העכשווי, יבוא במקומו יורשו...

ז. ז'בוטינסקי

א. תהומי

תהומי לא סיפר לאיש אודות ההסכם עם ז'בוטינסקי ופעל במרץ לזירוז המשא ומתן עם ההגנה. הוא נפגש לצורך זה עם אליהו גולומב ואף עם בן-גוריון, אשר דרש לא לצרף את הרביזיוניסטים לאיחוד.

בשלב מסוים, כאשר נדמה היה לתהומי שההסכם שנחתם בפריס הודלף, פנה ביזמתו לרב ברלין וסיפר לו את דבר ההסכם. הרב ברלין כעס מאוד כי ראה בכך פגיעה חמורה בסמכויות הוועד המפקח.

בסוף ינואר 1937 התכנס מרכז הארגון והחליט החלטה פנימית בזכות האיחוד עם ההגנה. בהנחיות שניתנו למנהלי המשא ומתן, נאמר כי הגוף המאוחד יהיה נתון למרות הוועד הלאומי, וזאת כדי לאפשר גם את הצטרפות הרביזיוניסטים (שהיו חברים בוועד הלאומי, אולם לא היו חברים בהנהלת הסוכנות היהודית). מאוחר יותר, כאשר היה ברור כי הרביזיוניסטים לא יצטרפו לגוף המאוחד, ויתר תהומי על תנאי זה ואכן בהסכם שנחתם לבסוף מופיעים שני המוסדות הלאומיים: הנהלת הסוכנות היהודית והוועד הלאומי.

ראשי המפלגות האזרחיות הפעילו לחץ על ז'בוטינסקי שיצטרף להסכם האיחוד, ובראשית אפריל 1937 שלח לו ישראל רוקח (ראש עיריית תל אביב) מברק ליוהניסבורג והפציר בו להורות לנציגיו בארץ שיסכימו לאיחוד. במברק התשובה חזר ז'בוטינסקי ואמר כי הוא שואף לאיחוד מלא אולם מתנגד להעמדת הארגון תחת מרות הסוכנות היהודית ללא איחוד בין הצ"ח לבין ההסתדרות הציונית. נוכח התנגדותו של ז'בוטינסקי החליטו המפלגות האזרחיות לבצע את האיחוד ללא הרביזיוניסטים. כשנודע הדבר לז'בוטינסקי, שלח לתהומי מכתב, הכתוב ברמזים, ובו דרישה לקיים את הסכם פריס:

יוהניסבורג, 9 באפריל 1937

אדוני.

עתי הנני מוכרח להזכירך את הנדר אשר נדרת וחתמת בלונדון [צ"ל פריס] ולתבוע את מילוי.

כאשר פחדנו קרה: מפני אהבת המוסד [הוועד המפקח] נתתם השפעה מוגזמת בהנהלתו ליסודות שרק מיעוט המניות היה בידיהם והנה המסקנה. לכל הפחות נדע לנצל את הלקח.

אין לך הרשות להתפטר. אתה צריך לשמור לנו את הרכוש, במידה הצודקת והמתאמת לחלקנו בתרכובת הפירמה וגם לחלקנו ביצירת

הקניין; ואתה צריך ליצור כעת מוסד "מעור אחד" ולהעמיד אותו על הגובה הדרוש למרות כל המכשולים. אתאמץ בכל כוחותי שלא תרעבו; ולא תרעבו אם אני עצמי לא ארעב. אך גם בעוני, אם נשאר עניים, אני בטוח שלא תעזוב את מה שיצרת.

בכבוד ובידידות

ז. ז'בוטינסקי

בסוף המכתב מרמז ז'בוטינסקי לטענות שהיו לתהומי בעניין חוסר העזרה הכספית מצד המפלגה הרביזיוניסטית לארגון.

פילוג באצ"ל. תהומי חוזר לארגון ההגנה.

לא היה במכתבו של ז'בוטינסקי כדי לשנות את דעתו של תהומי ולמנוע את הצטרפותו להגנה. ז'בוטינסקי כנראה לא הבין כי עצם דרישתו מתהומי לקבל עליו את מרות המפלגה הרביזיוניסטית פגעה בציפור הנפש של ייסוד האצ"ל. תהומי פרש, כזכור, מההגנה כי התנגד לכפיפותה להסתדרות ולמפלגת הפועלים, ולא הייתה לו כל כוונה להמיר מרות מפלגה אחת בשנייה. זאת ועוד; תהומי ידע היטב את התנגדותו של ז'בוטינסקי להקמת מחתרת יהודית בארץ ישראל ואת טענתו שרק גדודים עבריים, במסגרת הצבא הבריטי, יכולים להגן על היישוב מפני התקפות הערבים. בדרישתו להמשיך את קיומו העצמאי של האצ"ל, לא שינה ז'בוטינסקי את דעתו, אלא החליט לנצל את קיומו של הארגון כקלף מיקוח פוליטי במשא ומתן לאיחוד שתי ההסתדרויות הציוניות וחזרתם של הרביזיוניסטים לחיק ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית. המכתב של ז'בוטינסקי יכול היה רק לזרז את חזרתו של תהומי לארגון ההגנה. ואמנם כשבועיים לאחר כתיבת המכתב, חתם תהומי על ההסכם עם ההגנה:⁸¹

⁸¹ סת"ה, ב, עמוד 732.

זיכרון דברים

1. שני הארגונים מתמזגים ומקבלים על עצמם את מרות הנהלת הסוכנות והוועד הלאומי.
2. בהסכמת הנהלת הסוכנות והוועד הלאומי מוקמים המוסדות הבאים:
 - I. מרכז של 16 חברים ועשרה סגנים, שחציו מבאי כוח הסתדרות העובדים, וחציו מבאי כוח חוגים אחרים.
 - II. במקרה של שישה – שלושה מכול צד.
 - III. שני מרכזים, אחד מכול צד.
 - IV. ועדת ערעורים בנשיאות פ.ר. [פנחס רוטנברג], ושניים מכול צד.
3. במשך תשעה חודשים יש הרשות לארגון ב' לקיים את היחידות שלו כמו שהן, וגם לשמור על מחסניו במצב הקיים, אולם הפיקוד המאוחד חל מיד על כול החברים בלי יוצא מן הכלל.
4. עם ההתמזגות אין הארגונים הקודמים עושים שום פעולה מיוחדת בשטח כספים, רכישה, ארגון וכ"ו.
5. הנהלת הסוכנות תמנה לפי הצורך איש מיוחד לפקח על הכספים, הנהלת החשבונות והמשק.
6. סידורי הוועדים בסניפים שהתקיימו בהם שני ארגונים נעשים בהסכם הדדי, כמתכונת ההרכב של המרכז.

ירושלים, ט"ו אייר תרצ"ז 25.4.1937

[ד. גפן] [א. גולומב] [ש. מאירוב]
[א. נדב] [א. תהומי]

בסוף אפריל 1937 נתכנסה המועצה הארצית של האצ"ל לישיבה מיוחדת כדי לדון בהסכם עם ההגנה. הישיבה, שנוהלה על ידי הרב ברלין, נחלקה לשתי קבוצות: הרביזיוניסטים, שהתנגדו להסכם, ונציגי שאר המפלגות האזרחיות שציידו בו. לאחר דיון ממושך הוחלט ברוב קולות להגשים את האיחוד עם ההגנה על בסיס התנאים שהוסכם עליהם. בגלל חילוקי הדעות הוחלט לקיים משאל חברים כללי. לקראת משאל החברים, חיברו רזיאל ושטרן כרוז "לנאמנים לשבועה" המביעה התנגדות להסכם עם ההגנה:⁸²

⁸² אלפסי, א, עמוד 132.

לנאמנים לשבועה

הרעיון והמטרה של האצ"ל בא"י [בארץ ישראל] שלשמה נוצר היא האמונה שהמדינה העברית לא תוכל לקום בלי להישען על גוף צבאי בלתי תלוי.

הסוכנות מקווה עכשיו לקבל אישור לפעולה חופשית לאלה העומדים תחת פקודתה תמורת השתעבדות לשלטון הזר והכנעה לתוכניות של הקנטוניזציה של הארץ [הכוונה לדיוני ועדת פיל שיביאו לחלוקת הארץ]. על האצ"ל בא"י הוטל להיות הכוח הממשי היחידי שיצטרך ויוכל להילחם לתקומתה של האומה העברית בארץ ישראל נגד המזימות של האויב החיצוני וההכנעה של אלה המוכנים לבגוד מבפנים... [ההדגשות שלי – י"ל].

כיום קיימים בארץ שני ארגונים: אחד שמאלי כפוף למרות השמאל, שלצערנו הגדול הצטרף אליו חלק מאנשינו; והשני הוא האצ"ל בא"י והוא ממשיך בתפקידו להילחם על כבודה וחייה של האומה בתחייתה. אנו מאמינים בנכונות הקרב וההקרבה של נוער ישראל שהציב לו למטרת חיים את עוצמתו ועצמאותו של גרעין הכוח העברי. חילים אלמונים!

גרעין הכוח העברי עומד נכון לכל צו ולכל קורבן.
"משורה ישחרר רק המוות!"

ת"א [תל אביב], 23 באפריל 1937

בכרוז זה אנו רואים את רעיונותיו הפוליטיים של אברהם שטרן ("יאיר"), שהיוו מאוחר יותר את הבסיס לפילוג נוסף באצ"ל בשנת 1940; לראשונה מוזכר השלטון הבריטי כ"שלטון זר" וכן שיש להילחם נגד "תוכניות הקנטוניזציה של ארץ ישראל" (הכוונה לתכנית החלוקה שנידונה בוועדת פיל). זאת ועוד, על האצ"ל מוטל התפקיד הלאומי של מלחמה לתקומתה של האומה העברית בארץ ישראל נגד המזימות של "האויב החיצוני" ואפשר להבין כי הכוונה היא לבריטים. כדי להשיג את היעדים המדיניים לאומיים חובה על האצ"ל להיות ארגון בלתי תלוי מבחינה פוליטית, ולכן אסור לו להתאחד עם ההגנה הנמצאת תחת מרותן של מפלגות השמאל. אי התלות הפוליטית הייתה מאוחר יותר אחת מאבני היסוד של טענות יאיר נגד קבלת המרות של המפלגה הרביזיוניסטית על ידי דוד רזיאל.

ככל פילוג, גם פילוג זה היה מלווה במריבות והאשמות הדדיות. נערכו פגישות עם מפקדים ואנשי שורה כדי לשכנעם להצטרף לצד זה או אחר. המהומה שנוצרה פגעה קשות בחשאיות שאפיינה את תנועת המחתרת, ומפקדים רבים שנהגו להסתתר, הופיעו לפתע בגלוי לעיני כל. אמנם גם לפני כן לא הקפידו כל כך על הסודיות, ויעידו על כך תרגילי הסדר הפלוגתיים שנערכו בחולות תל אביב בהשתתפות של 200 עד 300 איש בבת אחת. והיה מי שהתבונן ורשם את שמות המפקדים ותיאוריהם.

לפי ניב, הודיעו 65% מהחברים את התנגדותם להסכם בעוד 35% (שכללו את כל הפיקוד הבכיר) הביעו תמיכה בתהומי. לפי עדותו של תהומי הצטרפו להגנה כמחצית מ 3,000 חברי האצ"ל. בין הנשארם באצ"ל היו הבית"רים, שקיבלו את מרותו של ז'בוטינסקי וכן האקטיביסטים הבלתי תלויים, שאימצו לעצמם את השם: הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל. בראש הנשארם היו: משה רוזנברג, חנוך סטרליץ (קלעי), דוד רזיאל ואברהם שטרן. חלוקת הנשק לא נעשתה בצורה פרופורציונלית, ואת רובו העביר תהומי לארגון ההגנה.

הדעות היו חלוקות בעיקר באשר להתפלגות הכוחות בתל אביב ובירושלים, הגדולים בסניפי הארגון. בחיפה הלכו הרוב אחרי מפקד הסניף, בן זיו, שהיה חברו של תהומי, לעומת זאת במושבות (רמת גן, כפר סבא, נתניה ועוד) היו כולם נגד ההצטרפות להגנה. גם אנשי "פלוגות הגיוס" של בית"ר שמרו אימונים ל1 ונשארו בארגון.

הגשמת האיחוד

אברהם תהומי צורף למפקדה המאוחדת ונתמנה אחד משני המרכזים של ההגנה. המרכז השני היה שאול מאירוב (אביגור). בתל אביב נתמנה אברהם קריצ'בסקי (גיורא) לסגן מפקד המחוז, כמתחייב מן ההסכם, אולם במקומות אחרים נתקל הביצוע בהתנגדות הפיקוד המקומי.

בחיפה אמור היה אברהם בן זיו, מאנשי תהומי, להתמנות סגן מפקד העיר, אולם מפקד המחוז, יעקב דוסטובסקי (דורי), התנגד לכך בכל תוקף ומנע את המינוי. גם בירושלים התעוררו בעיות כאשר הפיקוד המקומי, שזכר הפילוג של 1931 היה עוד טרי אצלו, התנגד למינויים שהתחייבו מן ההסכם, ואף התערבותו של גולומב לא הועילה. כך עברו תשעה חודשים ומאחר שהאיחוד לא התבצע על פי המוסכם, ביקש תהומי להאריך את תקופת ההסתגלות בתשעה חודשים נוספים. כאשר עברו גם תשעת החודשים הנוספים נפגש תהומי עם גולומב לסיכום איחוד המחסנים והיחידות:

תהומי: הלא התחייבת להעמיד בראש ההגנה בירושלים את אליהו
בן גרא?
גולומב: אני מוכרח להודות כי רציתי, לחמתי על כך, אך חברי אינם
מסכימים.

ההסכם בין שני הארגונים לא השיג את מטרתו – הארגון הצבאי הלאומי המשיך להתקיים. הוא נעשה הומוגני בהרכבו ובהשקפתו הפוליטית ואנשיו קיבלו את מרותו של ז'בוטינסקי. לעומת זאת היה הישגו הגדול של בן-גוריון – ביטול הוועד המפקח והחזרת מפלגות ה"מזרחי" והציונים הכלליים למרות המוסדות הלאומיים.

התארגנות באצ"ל

לאחר הפילוג באצ"ל וחזרתו של תהומי להגנה, החלה תקופה חדשה. בסוף אפריל 1937 התכנסה ועדה מיוחדת בהשתתפות דוד רזיאל, אברהם שטרן, אוריאל שלח (יונתן רטוש) וחיים לובינסקי, שניסחו את עקרונות הארגון:⁸³

- א. גורל העם העברי יוכרע בכוח הנשק העברי על אדמת המולדת.
- ב. האצ"ל רואה כבן ברית לו כל יהודי התומך במטרה זו.
- ג. האצ"ל יראה כבן ברית לו כל בן אומה אחרת המכיר בזכותו של העם העברי לעצמאות מולדתו.

מן הראוי לציין כי בכתיבת העקרונות מורגשת השקפתו של אברהם שטרן ש"גורל העם העברי יוכרע בכוח הנשק העברי" מבלי לציין מי הוא האויב אליו יופנה הנשק, האם זה "השליט הזר" או שמא אלו הם הערבים המתנכלים להקמת המדינה העברית בארץ ישראל? בעניין בעלי הברית אין הכותבים משאירים כל מקום לספקות – "כל בן אומה אחרת המכיר בזכותו של העם העברי לעצמאות מולדתו". בעקרונות לא מוזכרת שום זיקה למפלגה הרביזיוניסטית או לז'בוטינסקי.

⁸³ ניב, עמוד 301.

לאחר פיזור "הוועד המפקח" הפך ז'בוטינסקי לסמכות העליונה של הארגון. ב 30 באפריל הוא שלח מדרום אפריקה (שבה ביקר) מכתב ובו הוא מפרט את כפיפותו של האצ"ל למפלגה הרביזיוניסטית וקובע את יחדי הגומלין בין שני הגופים.⁸⁴

הוראות לענייני הארגון

- א. ועד משבעה חברים, בהם מורשה ראשי, נציב בית"ר, מורשה קרן תל חי; השאר מהאדונים [מופיעה רשימה של אישים רביזיוניסטים].
 - ב. המנהל [הכוונה למפקד האצ"ל] משתתף בישיבות הוועד ברשות הצבעה. הוא מוציא לפועל את כל ההחלטות. אם יצטרך, ימנה לו עוזרים או קולגיה עוזרת [הכוונה למפקדה]. לאמור: המוסד המחוקק – הוועד יחד עם המנהל; המוסד המוציא לפועל – המנהל לבדו.
 - ג. במקרה של סכסוך בין המנהל והוועד יכריע זאב [ז'בוטינסקי].
 - ד. בשאלת ההבלגה מכריע זאב [ז'בוטינסקי].
- פקודתי בתנאים הנוכחים: אם תתחדשנה הפרעות, ואם תתבטא בהן הנטייה להתנפל גם על יהודים, אל תבליגו. אבל יש הרשות לוועד, אם ימצא צורך להבליג, לפנות לזאב לבקשת הסכמתו להבלגה – והוא יכריע.
- מצד אחר, רשות לו לזאב לפקד על הבלגה מתוך יוזמתו הוא.
- ז. המנהל ישתמש בבית"ר, במידה הכי רחבה, בתור מוסד המכין את חבריו. בית"רים ובוגרי בית"ר לא יתקבלו לארגון אלא ברשיון הנציב {הכוונה לנציב בית"ר בארץ ישראל}. פלוגות הגיוס תוכרנה בתור יחידות הארגון, בתפקיד כפול, וראש מחלקת הפלוגות יתמנה בהסכם הדדי בין המנהל והנציב.
 - ח. אין קשר ואין גשר בין הארגון והוועד מצד אחד, ובין איזה שהוא אורגן רשמי של הצ"ח, הצה"ר, בית"ר ובדומה מצד שני, ואלה אינם אחראים על פעולת אלה. גם זאב מכהן בעניין הזה בתור פרט. [...]

למרות האמור בסעיף ח כי "אין קשר ואין גשר", היה האצ"ל כפוף בתחילת דרכו למפלגה הרביזיוניסטית. גם לדברים כאילו ז'בוטינסקי מכהן בתור פרט אין שום משמעות, מאחר שהוא היה מנהיג התנועה הרביזיוניסטית.

⁸⁴ אלפסי, א, עמוד 15.

משה רוזנברג מספר בעדותו⁸⁵ כי ראה את הארגון כזרוע הצבאית של המפלגה הרביזיוניסטית וכשהיה מפקד האצ"ל, נהג להיפגש עם ד"ר אלטמן לפני כל פעולה רצינית ולבקש את אישורו. הכוונה הייתה להיבט המדיני של הפעולה ולא לביצועה הטכני. לפי עדותו של ד"ר אלטמן מינה ז'בוטינסקי גוף מדיני עליון בארץ שנקרא "השלישייה" שעסקה בקביעת האסטרטגיה של הארגון. בגוף זה השתתפו מפקד הארגון, נציב בית"ר ואלטמן (יושב ראש ועד המורשים של הצה"ר) ששימש יושב ראש "השלישייה". בזמן העדרו מן הארץ (באפריל 1938 נסע אלטמן לחו"ל וחזר רק בספטמבר 1939) הפכה ה"שלישייה" ל"רביעייה", עליה מספר בנימין לובוצקי (אליאב) בעדותו:⁸⁶

ד"ר אלטמן לא היה באותה תקופה בארץ, ובפגישותיה של הועדה המדינית המצומצמת לקחו חלק דוד רזיאל ואברהם שטרן מן האצ"ל, יוסף כצנלסון ואני [מן המפלגה הרביזיוניסטית]. תפקידנו לא היה מבצעי, כלומר, לא קבענו באיזה מקום ובאיזה יום תתפוצץ פצצה ובאיזה גודל היא תהיה. את זה קבעו המפקד ואנשי מטהו. אנחנו היינו אמורים להחליט האם לפעול, באיזה כיוון לפעול; כלומר, מה המשמעות המדינית של הפעולות ומה צריך להיות סדר הגודל שלהן והיקפן, משהו בדומה לתפקידי מפקדת ההגנה.

עם כל זאת יש להדגיש כי למפלגה הרביזיוניסטית הייתה השפעה מוגבלת על האצ"ל. הועדה המדינית קבעה מדיניות, אולם לא הייתה כל התערבות ברמה הארגונית או הצבאית. אמנם ז'בוטינסקי הוא שמינה את מפקד האצ"ל על פי המלצת יו"ר ועדת המורשים, אבל המפלגה לא התערבה במינוי חברי המפקדה או מפקדי המחוזות. ככלל ניתן לומר כי למרות קיומה של הועדה המדינית, הלכו וגברו הניגודים בין האצ"ל, שהיה ארגון מחתרת צבאי, לבין המפלגה הרביזיוניסטית שהייתה לגאלית וגלויה וראשיה חשופים. במשך הזמן כפה האצ"ל על ההנהגה של המפלגה הרביזיוניסטית, ולעתים אף על ז'בוטינסקי, דרכי עשייה שלא היו מקובלות עליהם. לאצ"ל היו נטיות לעצמאות ובמשך הזמן ניהל הארגון מדיניות הסברה עצמאית באמצעות שליחיו באירופה ובארצות הברית. ז'בוטינסקי מחה על כך נמרצות, אולם לא היה בכוחו למנוע זאת.

⁸⁵ עדות רוזנברג, מי"ז.

⁸⁶ עדות אליאב, מי"ז.

עם ריבוי המאסרים בקרב פעילי המפלגה הרביזיוניסטית, ביטל ז'בוטינסקי את הועדה המדינית, ובמכתבו מלונדון מה 22 באוגוסט 1938 אל המפלגה בארץ נאמר, בין היתר:⁸⁷

לצה"ר בא"י.

[...]

ב. הועדה הפוליטית מתבטלת, בלי שום ערזאץ [תחליף]. אין קשר ואין גשר, לא רשמית ולא למעשה, בין הצ"ח ואגפיה שבא"י לבין החוגים הקשורים במר מנדלסון [הכוונה לאצ"ל].

ד. תעמדו על הנקודה שגם אנו עומדים עליה: הצ"ח וכל ענפיה הם תנועה מדינית, חוקית מאלף עד תיו. איננה מקבלת שום אחריות בעד מאורעות שהם מחוץ לחוק. אם יש לה יחס חיובי או שלילי כלפי המאורעות הללו – זה עיסקה היא, ואין חוק שיוכל להכריחה לשנות את היחס; ואם היא מסרבת לחתום על כרוזים וכדומה שהם רעים בעיניה, גם הסירוב הזה הוא דבר חוקי....

מיד לאחר הפילוג היה צורך לבחור במפקד חדש לאצ"ל. על כך מספר אליאב בעדותו:⁸⁸

היה ברור לנו כי משה רוזנברג – שהנהיג את קבוצת מפקדי בית"ר בתל אביב – לא יוכל להיות מפקד הארגון. היו לו "הליכות צבאיות", אבל לא הייתה לו סמכות מספקת. ואז, בתור מוצא של מבוכה, נתמנה כמפקד הארגון רוברט ביטקר. המינוי היה של "ועד המורשים", והיה צורך להיעשות בהסכמה של מפקדי הסניפים הגדולים: בנימין זרעוני, יצחק ז'רז'בסקי, דוד רזיאל, משה רוזנברג, הלל קוק ואולי אנשים נוספים.

עד למינויו של ביטקר, עמד רוזנברג בראש הארגון, וכמה ימים לאחר הפילוג, ערך מפגן כוח רב רושם. תחת מסווה של בית"ר, נערך בשדרות חן מסדר של חברי הארגון בתל אביב ולאחר מכן יצאו כולם במצעד ברחובות העיר.

⁸⁷ אלפסי, א, 37

⁸⁸ עדות אליאב, מי"ז.

יש לתמוה על עריכת המסדר, שצולם על ידי כל מי שהתעניין באצ"ל ובהרכבו, בין אם היה זה משירות הידיעות של ההגנה או מהבולשת הבריטית. עם כל הרצון להראות כי רבים נשארו בארגון ולא הלכו אחרי תהומי בחזרה להגנה, הרי שהייתה זו פגיעה קשה בחוקי החשאיות (קונספירציה) של ארגון מחתרת.

רוברט ביטקר נולד בקיסרות הרוסית. הוא שירת כקצין בצבא "הלבנים" שנלחם בבולשביקים לאחר המהפכה (1917) ובשנת 1921 הגיע לשנחאי שבסין. הוא היה מן המתבוללים, אולם בראשית שנות השלושים הצטרף לבית"ר (תנועת הנוער היהודית היחידה בעיר) וכעבור מספר שנים הגיע לדרגת נציב בית"ר בסין. חברי בית"ר קיבלו הכשרה צבאית במסגרת גדוד המתנדבים היהודי, שהורכב כולו מאנשי בית"ר בעיר. הגדוד נוסד ב 1932 כחלק מחטיבת המתנדבים האירופים שנועד להגנת האוכלוסייה בתחומי הזיכיון הבינלאומי בעיר, ובה יחידות רוסיות, אנגליות ואמריקניות. ביטקר נתמנה מפקד הגדוד ושימש בתפקידו בדרגת קולונל. בשנת 1937 עלה ביטקר ארצה, וראשי הצה"ר הציעו לו את הפיקוד על האצ"ל. הם כתבו על כך לז'בוטינסקי, אשר אישר את המינוי במכתבו אל ד"ר אלטמן (יו"ר הצה"ר בארץ ישראל) מיום 21 במאי 1937.

רוברט ביטקר

21.5.1937

ד"ר אלטמן היקר,

[...] אמור נא למפקדים ולפרטים שנאמנו לנו שהנני מתפאר בהם. כפל כפליים צר לי עתה שלא אוכל לבקר את הארץ וללחוץ את ידיהם... הנני מסכים למינויו של ברל [ביטקר]. תשלח לי, במכתב מובטח באחריות, ממצרים, את נדרו ונדרי המפקדים.⁸⁹

במכתב אחר (מיום 8 ביוני 1937) אישר ז'בוטינסקי את מבנה המפקדה והמטה.

ביטקר לא שלט בשפה העברית (הקשר אתו היה באמצעות השפה הרוסית) וכן לא הכיר את תנאי הארץ והמנטליות של תושביה. בנוסף לזאת לא הספיק בשנות פעילותו המעטות בבית"ר בסין ללמוד יהדות או היסטוריה יהודית וציונית. הקשר שלו עם חברי הארגון לא היה הדוק ולכן הניח לפיקודיו מידה רבה של חופש פעולה.

על היחס של מפקדים בארגון אל ביטקר ניתן ללמוד מעדותו של בנימין אליאב:⁹⁰

בארץ הוא עסק במסחר, ובעיני רבים נחשב לטיפוס אפל למדי. הוא היה איש גבוה, שמן, נהג ללכת בחליפה לבנה ונהגו לקרוא לו "מונטבלאן" (ההר בעל הפיסגה הגבוהה ביותר בין הרי שוויץ, המכוסה שלג במשך כל השנה ומכאן שמו: "ההר הלבן"). בשיחות צופן כינינו אותו גם "אבו בימבאדי", על שם בית הקפה בימבאד ברחוב בן יהודה קרוב למוגרבי, שבו נהג לשבת ולאכול בכל יום ארוחת בוקר. העובדה שהיה איש מגוחך מעט הייתה ברורה לכולם כבר מהתחלה, אבל מהר מאוד התברר שהאיש היה גם מסוכן.

פעולתו הראשונה של ביטקר הייתה להפעיל את המפקדה החדשה ואת המטה. חברי המפקדה היו: אברהם שטרן – מזכיר; דוד רזיאל – מפקד מחוז ירושלים (יוסף קרמין נתמנה סגנו); אהרון חייכמן – מפקד מחוז תל אביב; חנוך קלעי – מפקד מחוז חיפה והמושבות; ומשה רוזנברג – ראש המטה. ליד המפקדה הוקם מטה שחבריו היו: חיים לובינסקי – ממונה על קשר עם גורמים בחוץ לארץ; הלל קוק – ממונה על ענייני כספים; אריה

⁸⁹ אלפסי, א, עמוד 17.

⁹⁰ עדות אליאב, מי"ז.

פוסק – הופקד על שירות הידיעות; ויוסף פעמוני – עמד בראש השירות הרפואי. כעבור זמן הופרדו המושבות ממחוז חיפה והפכו למחוז בפני עצמו. בראשו עמד תחילה משה מולדבסקי, ולאחר שיצא לפקד על סניפי הגליל העליון, מילא את מקומו משה חסון.

בראשית דרכו עסק ביטקר בלימוד הבעיות ואיפשר למפקדי המחוזות להחליט על פעולות תגמול למעשי התקפה של ערבים על יהודים. אמנם באותה תקופה הייתה מעין הפוגה, עקב פעילותה של ועדת פיל, ובכל זאת היו פה ושם מעשי התנכלות והאצ"ל הגיב עליהם ללא דיחוי.

לאחר הפילוג של תהומי הייתה קופת הארגון ריקה והיה צורך דחוף בכסף. ביטקר יזם החרמת כסף ולשם כך התקשר עם אנשי "ברית הבריונים" שלא היוו חלק אורגני של האצ"ל (ראה לעיל, עמ' 19). ביום 12 בספטמבר 1937 בשעה 9:30 בבוקר הותקף ברחוב מונטיפיורי בתל אביב שליח בנק הפועלים, והתיק שנשא בידו ובו 5,400 לא"י נחטף ממנו. החוטפים נכנסו למכונית שחיכתה להם, אולם הנהג טעה בדרך ובמקום לפנות ימינה, הוא פנה שמאלה והגיע לשוק הכרמל שהמה מאנשים. המכונית פגעה בדוכן עמוס סחורה ונעצרה. קמה מהומה ונשמעו צעקות "תאונה", "תאונה". נוסעי המכונית ניסו לברוח, אולם לרוע מזלם עמד בקרבת מקום שוטר יהודי שחשב כי זוהי תאונה של "פגע וברח" ועצר את נוסעי המכונית. במשטרה התברר כי לא מדובר בתאונה אלא בשוד. בסך הכל נעצרו חמישה משתתפי השוד; שניים מהם – א' סלמן וא' קיפניס שוחררו מחוסר הוכחות ושלושת האחרים – חיים בוצ'קו, חיים דבירי וציון גבאי הובאו כעבור שישה חודשים למשפט ונידונו לשלוש שנות מאסר עם עבודת פרך.

השוד עורר זעם רב ביישוב כלפי הרביזיוניסטים וגם בתוך האצ"ל לא שקטו הרוחות; אנשי המפקדה טענו כי לא שותפו בסוד העניין וכי דבר השוד נודע להם מן העיתונות. השוד גרם נזק גדול לארגון הן כלפי חוץ והן כלפי פנים.

בתקופת כהונתו של ביטקר קרה מקרה נוסף שהסעיר את הרוחות ביישוב ובקרוב אנשי הארגון. היה זה המעשה בצבי פרנקל. ב 8 בספטמבר 1937 נמצאה בירקון גופת גבר צעיר. לפי ממצאי המשטרה שהתה הגופה במים כשלושה ימים ולאחר חקירה מאומצת היא זוהתה כגופתו של צבי פרנקל. פרנקל היה חבר באצ"ל והשתתף באחת מפעולות התגמול שבה נהרג ערבי ליד הכפר סומל, בצפון תל-אביב. המשטרה ערכה חיפושים בסביבה, ובביתו של פרנקל מצאה אקדח שממנו נורו היריות לעבר הערבי. צבי פרנקל הצליח להתחמק מן הבית, אולם המשטרה אסרה את אמו ופתחה בחיפושים אחרי

הבן. הארגון עזר להחביא את פרנקל, אולם כאשר ביקש להסגיר את עצמו למשטרה כדי שזו תשחרר את האם, התעורר אצל מפקדיו של פרנקל החשש שמא יישבר בחקירה ויגלה סודות של הארגון ועל כן הוחלט להורגו ולהטביע את הגופה בירקון.

מתוך העדויות השונות עולה כי ביטקר לא היה שותף להחלטה לחסל את פרנקל, אולם העניין נזקף לחובתו ותרם לסילוקו מן הארגון.

שמואל (מוקי) כץ נשלח על ידי אלטמן לוורשה כדי לדווח לז'בוטינסקי על המתרחש ולבקשו לפטר את ביטקר מתפקידו.

ב 12 באוקטובר 1937 הגיע שמואל כץ לוורשה. לאחר שז'בוטינסקי שמע את סיפורו של האורח, ענה בכעס: "מדוע הבאת לי את הדין וחשבון הזה? מדוע לא הגיע אלי באמצעות המפקד עצמו? מר ביטקר הוא אדם הגון ואין לי ספק שהיה מדווח ביושר ובלי להסתיר מאומה".⁹¹

כעבור מספר ימים חזר כץ אל ז'בוטינסקי כדי לקבל את החלטתו ולהפתעתו פגש שם את ביטקר, שהגיע בינתיים לוורשה. לאחר שביטקר יצא מאת ז'בוטינסקי, נכנס אליו כץ ובשיחה שהתפתחה ביניהם התברר כי ביטקר מסר גרסה דומה לזו של כץ. ז'בוטינסקי החליט לשחרר את ביטקר מתפקידו, ובמכתב שמסר בידי שמואל כץ מינה ז'בוטינסקי את משה רוזנברג למפקד האצ"ל.

משה רוזנברג נולד בשנת 1898 במריאופול שבקיסרות הרוסית. עלה ארצה ב 1921 ונטל חלק בהגנה על יהודי יפו. הצטרף לארגון ההגנה בירושלים והשתתף בקורס מפקדים יחד עם אברהם תהומי וירמיהו הלפרין. שימש סגנו של הלפרין, מפקד בית הספר למדריכי בית"ר ויחד רכשו נשק כדי ללמד את חניכי הקורס להשתמש בו. כאשר הלפרין נסע לאירופה, קיבל רוזנברג את הפיקוד על הקורס. לאחר שתהומי ייסד את האצ"ל, הצטרפו חניכי הקורס לארגון החדש ורוזנברג נתמנה סגן מפקד מחוז תל אביב וזאת בנוסף להיותו מפקד קן בית"ר בעיר. היה חבר במפקדה של ביטקר ושימש ראש המטה. אהרון חייכמן נתמנה מפקד מחוז תל אביב במקומו.

בתקופה שבה נתמנה רוזנברג לעמוד בראש הארגון, חידשו הערבים את מעשי האלימות.

⁹¹ כץ, ז'בו, עמוד 1020.

משה רוזנברג

חידוש המרד הערבי

כאמור, דחו הערבים את מסקנות ועדת פיל, שהתפרסמו ב-7 ביולי 1937, והזעם נגד ממשלת בריטניה חזר ועלה. בסוף חודש אוגוסט חודשו מעשי האלימות נגד היהודים, וחודש מאוחר יותר הופנה הנשק גם כלפי ממשלת המנדט. ב-29 באוגוסט נורה אוטובוס שהיה בדרכו מתל אביב לירושלים, ולמחרת היום נורו למוות שני יהודים ממושב כרכור שליד חדרה. תגובת האצ"ל לא איחרה לבוא: בשעה 8:30 בבוקר נורו יריות לעבר אוטובוס ערבי שנסע מליפתא לירושלים; שעתיים לאחר מכן נורה ונהרג ערבי בשכונת רחביה ובשעות הערב נורה ערבי בשכונת סנהדריה בצפון ירושלים. בתל אביב נזרקו שני רימונים על בית קפה ערבי ברחוב הכרמל ולפנות ערב נורה ערבי בצפון תל-אביב. פעולות תגמול נעשו גם ליד חדרה, שבסביבתה נרצחו שני היהודים מכרכור. אגב, לאחר שהתברר כי שני היהודים מכרכור היו מפקדים בהגנה, בוצעה פעולת תגמול גם על ידי חבריהם שהרגו שני ערבים בפרדס סמוך.

התגובה המהירה של היהודים על מעשי הרצח הכו את הערבים בתדהמה. הוועד הערבי העליון פרסם כרוז ובו קריאה לערביי הארץ להבליג. העיתון היפואי "פלשתין" יצא באותו יום בכותרת גדולה: "ההתאפקות – אמצעי הצלה". העיתון הערבי "א ליוא" פנה אל "האומה האמיצה והאצילה לשמור על שלוותה וכבודה מפני הפרובוקציה המגונה בזאת...".⁹²

⁹² ניב, ב, עמוד 23.

הבריטים הגיבו במעצרים אדמיניסטרטיביים בקרב אנשי פלוגת הגיוס של בית"ר בחדרה. ב 2 בספטמבר נכנסו שוטרים למועדון בית"ר בירושלים ועצרו בית"רים שהיו במקום, שישה מהם נידונו לשנת מעצר אדמיניסטרטיבי ונשלחו לכלא עכו. אותו יום נעצרו בתל אביב ד"ר ב' לובוצקי ומ' ארבר, מראשי בית"ר, ונידונו לשישה חודשי מעצר. אף הם נשלחו לכלא עכו לריצוי העונש. כמו כן נאסרה הופעתו של עיתון "הירדן", ביטאונה של התנועה הרביזיוניסטית, לתקופה של חודש ימים החל ב 2 בספטמבר 1937. המעצרים האדמיניסטרטיביים נעשו לפי "חוקי שעת חירום", וללא צורך להביא את העצורים לפני שופט.

ראשי הסוכנות היהודית יצאו אף הם במשא נגד האצ"ל, ובנאום שנשא ב-3 בספטמבר משה שרתוק (שרת) באולם גן רינה בתל-אביב, אמר, בין היתר: "יוגד בגלוי שאם לא נגיע לידי משמעת אחידה ואחריות אחידה בהגבתנו על מעשי הרצח הנתעבים – תהיה מלחמת אחים ביישוב".⁹³ ב-29 בספטמבר רצחו הערבים בנצרת את לואיס אנדרוס, הממונה על מחוז הצפון, בשעה שחזר לביתו מתפילת יום הראשון. זה היה האות לחידוש מעשי האיבה נגד הבריטים בכל הארץ.

תגובת המשטרה לא איחרה לבוא: למחרת הרצח נעצרו עשרות חשודים ערבים, וב-30 בספטמבר פוזר הוועד הערבי העליון וחבריו נעצרו. בנוסף לזאת נעצרו מספר מנהיגים ערבים נוספים ו 5 מהם הוגלו לאיי סיישל. המופתי, חאג' אמין אל חוסייני, נמלט למסגד עומר. כוחות משטרה שמרו על מבואות הר הבית אבל לא נכנסו למקום הקדוש. כעבור שבועיים הצליח המופתי לחמוק מירושלים כשהוא מחופש לבדו ודרך נמל יפו הגיע ללבנון, משם ניהל את המאבק בארץ ישראל.

הממשלה בלונדון החליטה על חילופי גברי בשלטון המנדטורי בארץ; באוקטובר 1937 נתבקש הנציב העליון ווקופ להתפטר מתפקידו ובמקומו נתמנה סיר הארולד מק מייקל, מושל טאנגנייקה, שעשה שנים רבות בסודן ונחשב מומחה לענייני הערבים (שלט בשפה הערבית). הוא נכנס לתפקידו החדש בפברואר 1938.

התקפות הערבים נגד היהודים הלכו וגברו ובחודש אוקטובר הן התחזקו במיוחד בירושלים. ב-14 בחודש הותקפו מכוניות נוסעים בדרך למוצא ואוטובוס עירוני הותקף בדרכו משכונת בית הכרם למרכז העיר. למחרת היום הותקף קיבוץ רמת רחל שבדרום העיר וב 21 בחודש נורה ונהרג ד"ר אבינועם ילין, שהיה מזרחן נודע ושימש פקיד גבוה במחלקת החינוך

⁹³ שם, עמוד 25.

הממשלתית. כעבור חמישה ימים הותקפה שיירת מכוניות שעשתה דרכה מים המלח לירושלים ואחד מנוסעיה נהרג.

המרד הערבי גבר בסוף שנת 1937 ובמחצית הראשונה של 1938. הפגיעות הלכו והתרחבו הן כלפי היהודים והן כלפי ממשלת המנדט הבריטי. שדה התעופה בלוד, שעמד בבנייתו, הותקף ומתקניו עלו באש; רשת הטלפונים בחברון חובלה, כן חובלו מסילות הברזל והרכבות הפסיקו את מהלכן בין הערים הגדולות; תחנות משטרה נסגרו לאחר שהותקפו ונשקן נשדד; חובל צינור הנפט שהוביל נפט מעיראק לבתי הזיקוק בחיפה והנפט שזרם בו עלה באש; עמודי הטלפון ברחבי הארץ חובלו והקשר הטלפוני ניזוק קשה.

שיאה של ההתקוממות היה בקיץ 1938. המורדים הצליחו להשתלט על מרבית האזור ההררי של הארץ, וכן על עזה וסביבותיה; הם גבו מסים, הקימו בתי משפט ושלטו בתושבים ביד רמה. בחודש אוקטובר 1938 השתלטו המורדים על העיר העתיקה בירושלים, נעלו את השערים והניפו דגל ערבי מעל שער שכם. משמרות שוטרים הותקפו ותחנת המשטרה בעיר העתיקה הועלתה באש. בעקבות ההצלחה של סוף 1937 ותחילת 1938, החלו פעולות עונשין של הכנופיות נגד אישים ערבים שהתנגדו למרד ומספר הערבים שנהרגו בידי אחיהם היה רב.

הבריטים הביאו תגבורת צבאית מעבר לים ובסוף 1938 הגיעה מספר החיילים בארץ ישראל ל 16,000. הוכרז על משטר צבאי בכל הארץ והצבא הבריטי, שפתח באופנסיבה רבת, נהג ביד קשה נגד המורדים. תחילה פרץ הצבא אל תוך העיר העתיקה ושחררה משלטון המורדים. אחר "טיהר" את הערים יפו, עזה והכפרים שבסביבתם משלטון הכנופיות. בדצמבר הופעלה מחדש מסילת הברזל בין לוד לירושלים וצבא החל חודר בהדרגה מהערים אל האזורים הכפריים. הצבא הטיל עונשים כבדים על אנשי הכנופיות ומשתפי הפעולה: בתים נהרסו, פרדסים נעקרו ויחידות צבא שאנשיהן נהרגו על ידי המורדים, ביצעו פעולות נקם ללא הבחנה. חשודים בסיוע למורדים נעצרו לפי תקנות שעת חירום ועונשי מוות הוטלו על אלה שהשתתפו בפעולות טרור והובאו בפני בתי דין צבאיים. על פי דו"ח ממשלת המנדט למועצת חבר הלאומים (ראה להלן), הועלו לגרדום 66 ערבים ו 2,463 נעצרו בשנת 1938. (מתזכיר שהגיש הנציב העליון בארץ ישראל למזכיר המושבות בלונדון עולה כי מספר הערבים שנתלו בשנים 1937-1939 הגיע ל 108. מספרים דומים מופיעים גם במקורות ערביים.⁹⁴

⁹⁴ יהושע פורת, ממהומות למרידה, עמוד 283.

הבריטים נעזרו רבות בידי התושבים הערביים האחרים שנאנקו תחת עול השלטון של הכנופיות. ההתמרמרות הייתה רבה בגלל סחיטת הכספים, איומים ברצח, פגיעה במקורות הפרנסה ופגיעה ברכוש. בקיץ 1939 דעך המרד. מפקדי הכנופיות ברחו לארצות השכנות והצבא השלים את השתלטותו גם על האזורים ההרריים המרוחקים. בשנת 1938 ובששת החודשים הראשונים של 1939, נהרגו כאלפיים ערבים (חלק ניכר בידי אנשי הכנופיות עצמם) ו 131 שוטרים וחיילים בריטים. מספר הקרבנות היהודים באותה תקופה הגיע ל 342 (לפי ספר תולדות ההגנה נהרגו באותה תקופה 378 יהודים). פירוט הנפגעים מופיע בטבלאות הבאות:⁹⁵

מספר האבדות בשנת 1938 וששת החודשים הראשונים של 1939

אנגלים	ערבים	יהודים	
5	714	263	אזרחים
17	57	79	שוטרים
83	---	---	חיילים
---	1,219	---	אנשי כנופיות
26	---	---	נהרגו תאונות
131	1,990	342	סך הכול

פסקי דין מוות שהוצאו לפועל על ידי הבריטים

יהודים	ערבים	
2	52	מנובמבר 1937 עד סוף 1938
---	14 ⁹⁶	1.1.39 עד 30.6.39
2	66	סך הכול

⁹⁵ המספרים לקוחים מדו"ח על ענייני ארץ-ישראל, שהגישה ממשלת המנדט למועצת חבר הלאומים, כפי שפורסם בעיתון "הארץ" בתאריכים 13.6.1939, 14.6.1939 וכן 4.7.1929.
⁹⁶ 59 נידונו למוות באותה תקופה, אולם ל-45 הומר גזר-דין המוות במאסר עולם.

עצורים

	יהודים	ערבים	
	80	2,463	נעצרו במשך 1938
	36	2,033	היו עצורים בסוף 1938

"יום הראשון השחור"

ב-9 בנובמבר 1937, יצאו חמישה פועלים יהודים בקריית ענבים לעבודה בשדה. החמישה כותרו על ידי כנופייה ערבית ולאחר חילופי יריות הרגו את החמישה ושדדו את רוביהם (על שמם של ההרוגים הוקם מאוחר יותר היישוב "מעלה החמישה"). הרצח הכה בתדהמה את היישוב היהודי בירושלים, אולם למרות הכאב והזעם, קראו ראשי הסוכנות היהודית לאיפוק ולהבלגה.

ביום הרצח הודיעה ממשלת המנדט הבריטית על הקמתם של בתי דין צבאיים בארץ ישראל. בהודעה רשמית 20/37 פורטו העבירות שיהיו נתונות לשיפוטם של בתי דין אלה:

- (א) ירייה בנשק חם על כל אדם תהא עברה שנענשים עליה עונש מוות.
 - (ב) נשיאת נשק, פצצות וכדומה, תהא עברה שנענשים עליה עונש מוות.
 - (ג) הוא הדין במעשי חבלה והטלה אימה.
- תוקף התקנה החדשה נקבע ל 18 בנובמבר 1937.

יוסף קרמין, ששימש סגן מפקד האצ"ל בירושלים, מספר כי לאחר רצח החמישה ליד קריית ענבים, פנתה מפקדת ההגנה בעיר בבקשה להימנע מפעולות נגד הערבים משום שהפעם הם החליטו להגיב בחוזקה. האצ"ל חיכה מספר ימים ולאחר שלא באה כל תגובה מצד ההגנה, החליט האצ"ל לפעול.⁹⁷

ביום הראשון, 14 בנובמבר 1937, יצאו יחידות הארגון למבצע רחב היקף, שהתנהל במקומות שונים בארץ. האות ניתן בירושלים. על הפעולה ניצח דוד רזיאל והוא אשר קבע את הטקטיקה של ביצוע התקפות במקומות שונים בעת ובעונה אחת, וזאת כדי למנוע מן המשטרה להגיב במהירות.

⁹⁷ עדות וסף קרמין, את"ה 122/26

חוליית המתנקשים הייתה מורכבת על פי רוב משלושה משתתפים: אחד העביר את הנשק לפני הפעולה, האחר היה היורה או הרמן, והשלישי סילק את הנשק לאחר הפעולה. תכליתה העיקרית של החלוקה הייתה שאם ייתפס המתנקש עצמו, לא ימצא בידו נשק.

יום ה-14 בנובמבר, הידוע גם בשם "יום הראשון השחור" (את הכינוי טבע יצחק בן צבי, יושב ראש הוועד הלאומי), נתקדש בארגון כיום שבירת ההבלגה. אמנם לא הייתה זו הפעם הראשונה שאנשי הארגון יצאו לתקוף ערבים כתגובה על תקיפת יהודים, אלא שהפעם נעשה הדבר ביזמת המפקדה הראשית ובאישורו של ז'בוטינסקי.

פעולות האצ"ל ב-14 בנובמבר הכו את הערבים בתדהמה וההתקפות על היהודים פסקו לזמן מה. המשטרה הבריטית נחלצה לפעולה וביצעה מאסרים רבים בקרב פעילי המפלגה הרביזיוניסטית. עקב המאסרים ופרסום התקנות המאפשרות מתן פסק דין מוות למחזיק בנשק, הורה רוזנברג להפסיק את פעולות הארגון "עד יעבור זעם". בעדותו מספר רוזנברג כי הורה להפסיק את הפעולות בעיקר בגלל חוסר נשק ואמצעי לחימה. "היינו חלשים מאוד ורק העמדנו פני חזקים".⁹⁸ החלטתו זו של מפקד הארגון עוררה תסיסה רבה בקרב החברים ושוב חזרה התופעה של פעולות יחידים שנעשו ללא אישור. הפסקת פעולות האצ"ל נמשכה שמונה חודשים – עד ליולי 1938.

גם חברי ההגנה לא ישבו בחיבוק ידיים, ופתחו בירושלים בשורה של מעשי תגובה.⁹⁹

שתי חוליות של אנשי ההגנה זרקו פצצות לשני בתי קפה ברוממה וברחוב יוליאן, שבהם היה ה"שבאב" הערבי מתאסף להתייעץ על דרכיו ולהתהלל במעשי "גבורתו" כלפי היהודים. ערבי אחד נהרג ועשרה נפצעו. ההסבר הרשמי כלפי המוסדות היה, כי בבתי קפה אלה נועדו, מן הסתם, הרוצחים לאחר זריקת הפצצה על היהודים. מעשה זה עורר שמחה בלב אנשי השורה [...] מאז התקיים סדר זה של תגובות במשך כמה חודשים, עד שנקרא מפקד העיר, יעקב פת, לבירור בפני הסוכנות בירושלים. כנראה היה הדבר לאחר רצח החמישה חברי קריית ענבים.

⁹⁸ עדות משה רוזנברג, את"ה 187/4.

⁹⁹ סת"ה, ב, עמוד 841.

ב-14 בנובמבר 1937 התקיימה ישיבה של הנהלת הסוכנות היהודית. בישיבה זו דנו באריכות בפעולות התגובה של האצ"ל ונבחנו דרכים להפסיקן. להלן קטעים מדברי המשתתפים באותה ישיבה:¹⁰⁰

בן-גוריון [יו"ר הסוכנות היהודית]: [...] ומי הם כנופיות הבריונים העושים דין לעצמם? הם לא נוקמים נקמה פרטית – מה שהם עושים הם עושים כביכול בשם היישוב כולו, בשם כל אחד מאיתנו. מי נתן להם הרשות לכך? ואם נשתוק נישא באחריות ולא נוכל להגיד: ידינו לא שפכו הדם הזה. על ההנהלה, יחד עם שאר מוסדות היישוב, לאחוז באמצעים נמרצים לבעור הרע מקרבנו. הבריונים האלה מוטב להם שישלחו על ידינו מן הארץ.

גרינבוים [הציונים הכלליים]: האם זה אפשרי?
בן-גוריון: אינני בטוח; אבל ייתכן שאפשר יהיה לעשות זאת.

הרב פישמן מימון [נציג "המזרחי"] (חלק על דברי בן-גוריון. הוא לא היה שלם עם מדיניות ההבלגה והתנגד לפעול נגד אנשי האצ"ל).

[...] מיום הלוויית חמשת ההרוגים [שנהרגו ליד קריית ענבים] איני מוצא מנוחה לנפשי, ויש לי הרגשה שאנו אשמים בשפיכת הדם הזה על ידי הטפתנו המתמדת להבלגה. והנה גם הגענו להגבלות בעלייה. לצערי נוכחתי לדעת כי ממשלתנו היא ממשלת רשע... בזמן נאום ההספד של שרתוק [בהלוויה של חמשת ההרוגים] נמצא על ידו רב חשוב שבכה במשך כל הזמן וכששרתוק הטיף להבלגה, שאל הרב: "מי נתן לו את הרשות לך? לא ייתכן להפקיר דם צעירים שלנו שבאו לבנות את הארץ. אילו הייתי צעיר גם אני הייתי יוצא לנקום את דם היהודים שנשפך..."

הדת שלנו מתנגדת לרצח ושפיכות דמים, אבל בימים אלה הרי לפי הרמב"ם יש לראות כל אחד מהעדה שממנו יוצאים הפושעים – כאילו הוא פושע.

אוישיסקין [יו"ר הקרן הקיימת לישראל]: אינני מסכים לדברי בן-גוריון. העניין יותר מדי חשוב ורציני, ואי אפשר להגיד שאנו פה נקבע עמדה זו

¹⁰⁰ אצ"מ, פרוטוקול מישיבת הנה"ס שהתקיימה ביום 14.11.1937.

או אחרת... אני נזכר באימרה של ד"ר וייצמן לאורמסבי גור [שר המושבות] באחת השיחות: "כנראה שאתכם אפשר לדבר רק בפצצות". אני כל הזמן הייתי בעד הבלגה, אבל אפשר להבין את נפש האנשים שהם בעד תגובה. בן-גוריון אמר שהאנשים האלה הם גרועים מרוצחים פשוטים, אבל זה לא נכון. אפשר להגיד שהאנשים האלה טועים בדרכם, אבל אינם גרועים מרוצחים. אני נזכר בטרור שהיה ברוסיה הצארית. נפלו הרבה אנשים חפים מפשע, ובכל זאת אנשים רבים, אנשי מוסר, היו בעד הטרור...

גרינבוים: ... בן-גוריון דיבר על גירוש האנשים והוסיף, אגב, שלא כאן המקום לדבר על כך. אני סבור שרק כאן המקום לדון בשאלות כאלה. אנו הגוף האחראי ולא ייתכן שגוף אחר יחליט בדברים שאנו למעשה אחראים להם...

ממהלך הדיון הבין בן-גוריון כי אין בהנהלת הסוכנות היהודית רוב לפעולה נגד האצ"ל ועל כן לא העמיד הצעה זו להצבעה.

משה רוזנברג סוקר מסדר בתל-אביב

פסקי דין מוות

בשנות השלושים ניתנו חמישה פסקי דין מוות נגד יהודים. שניים מהם עלו לגרדום; בעוד לשלושת האחרים הומר פסק דין המוות במאסר עולם.

יחזקאל אלטמן

בסתיו 1937 הוקם בקילומטר ה 11 מירושלים, סמוך לכביש המקשר את הבירה עם השפלה, משלט במסגרת "פלוגת הגיוס" של בית"ר. משלט זה, שניתן לו השם "פלוגת הכביש", נודע גם בשם "נחלת יצחק".

"פלוגת הכביש" קבעה את משכנה בבית אבן ששימש בזמנו נווה קיץ מבוצר לקונסול הצרפתי בירושלים. מעבר לכביש הראשי, מול הכפר הערבי צובה, הקימה חברת "נחלת יצחק" מחצבה, שבה עבדו חבריה ועליה התפרנסו. זמן קצר לאחר הקמתו, הוכר המשלט על ידי השלטונות כתחנת נוטרים, ומפקד הפלוגה, סנדר דוידזון, היה האחראי לתחנה. במשך הזמן נעשתה "נחלת יצחק" בסיס אימונים לחברי הארגון בירושלים, שהיו באים למקום בימי שבת ומתאמנים ברובים ובתרגילי שדה.

בחודש דצמבר 1937 גברו התקפות הערבים על התחבורה היהודית שעשתה את דרכה בכביש ירושלים – תל אביב. ב 27 בחודש ירד יחזקאל אלטמן, מנוטרי הפלוגה, אל הכביש הראשי וירה באוטובוס ערבי ממרחק קצר, אולם הרכב חמק והמשיך בדרכו. מן היריות נהרג ילד ערבי. לאחר מכן ירה אלטמן במשאית שהובילה אבטיחים, ולבסוף, לאחר שירה במכונית של משטרת אבו גוש שיצאה לסיור שגרתי, חזר לפלוגה. כשנודע לו שהמשטרה מחפשת אותו, יצא לקריית ענבים הסמוכה ומשם טלפן למשטרה והסגיר את עצמו. בחקירתו טען שבאותו ערב יצא כרגיל לשמירה בשטח המחצבה וזמן קצר לאחר מכן שמע יריות שבאו מכל העברים. הוא השיב באש באפלת הלילה ולאחר מספר שעות חזר לפלוגה.

ב-2 בפברואר 1938 הובא אלטמן בפני בית דין צבאי, שם חזר על סיפורו, אולם בית הדין לא קיבל את טענותיו ודן אותו למוות בתלייה. הוא קיבל את גזר הדין בשלווה ובאומץ, לפליאתם של השופטים והנוכחים באולם בית הדין, והועבר לבית הסוהר המרכזי בירושלים. כעבור שבעה ימים, שבהם ישב בשלווה בתא הנידונים למוות בבגדיו האדומים, הודיעו לו כי מפקד הצבא הבריטי במזרח התיכון החליט לחון אותו ולהמיר את גזר הדין במאסר עולם. אלטמן לא ריצה את מלוא תקופת עונשו; הוא שוחרר כעבור שש שנים, ונצטווה להתייצב מדי יום במשטרה.

אלטמן לא קיבל אישור ממפקדיו לבצע את מעשהו ואף חבריו לא שותפו בתכניותיו.

שלמה בן-יוסף

ב-28 במרס 1938 הותקפה בכביש עכו צפת מכונית נוסעים שעשתה דרכה מחיפה לצפת. מן היריות נהרגו ארבעה יהודים, ביניהם ילד ושתי נשים. הנהג ואחת הנוסעות הצליחו לברוח, אולם גופותיהם נמצאו מאוחר יותר לא רחוק ממקום ההתקפה. ביום ה-16 באפריל אותה שנה יצאו חמישה חברי ההגנה לסיור בשבי ציון ובחניתה, שני יישובים שסבלו מהתקפות קשות של ערבים. אל החמישה נלווה גם דוד בן גאון. בדרכם

חזרה לביתם בקריית חיים, הותקפה מכוניתם באש עזה בעוברה ליד הכפר הערבי באסה. מן האש נהרגו שלושה מבין נוסעי המכונית: דוד בן גאון, אברהם דניאלי ויוסף רוטבלאט. שאר הנוסעים ניצלו מאש התוקפים. דוד בן גאון (קורט מנגן), מראשוני הבית"רים בברלין, עלה ארצה מגרמניה בשנת 1932. בארץ שירת שנתיים בפלוגות העבודה, בתוכן גם בפלוגה בראש פינה, שם גם הצטרף לשורות האצ"ל וסיים קורס סגנים. לאחר גמר שירותו בפלוגות התיישב בנהרייה והמשיך את פעילותו באצ"ל ובבית"ר.

מקרי הרצח גרמו סערת רוחות בקרב חברי פלוגת העבודה של בית"ר בראש פינה. שלושה מחברי הפלוגה, אברהם שיין, שלום ז'ורבין ושלמה בן-יוסף (טבצ'ניק), החליטו שאין לעבור בשתיקה על מעשים אלה. מבלי לקבל אישור ממפקדם, וללא ידיעת המחסנאי, הוציאו ממחסן הנשק שני אקדחים ומספר רימונים. ב-21 באפריל בשעה חמש בבוקר יצאו השלושה בשעה חמש בבוקר לכביש המקשר את צפת עם ראש פינה. על פי התכנית אמורים היו שיין וז'ורבין לירות על אוטובוס ערבי, שנהג להגיע בסביבת השעה 7:30 לעיקול הדרך בדרכו מטבריה לצפת. על בן-יוסף היה להטיל על המנוע רימון יד ולשתקו. בשעה היעודה הגיע האוטובוס אולם לפתע התקרבה מונית יהודית וחצצה בין התוקפים לבין האוטובוס. ברגע האחרון הספיק בן-יוסף לעכב את הצתת הפתיל והרימון נשאר בידו. הם חיכו במקום ובשעה אחת וחצי, כשהאוטובוס חזר מצפת בדרכו לטבריה, ירו השניים עליו ובן-יוסף זרק את הרימון. הרימון לא התפוצץ והאוטובוס המשיך בדרכו כשמתוכו בוקעות צעקות הנוסעים. הם עזבו מיד את המקום והסתתרו בחורבה עזובה באזור. לרוע מזלם, הבחין בהם השוטר מזרחי במנוסתם, ולאחר זמן קצר באה המשטרה ואסרה את השלושה.

מפקדת האצ"ל ראתה בפעולה של בן-יוסף וחבריו הפרת משמעת חמורה ובהודעת המפקדה הראשית מס. 103 נאמר:¹⁰¹

[...] אין הארגון אחראי למקרה של ר"פ [ראש פינה], למסיבותיו ותוצאותיו. הארגון גא בזה שבעוד מספר ההתקפות שערך עולה לעשרות, לא נגמרה אף אחת מהן באפס תוצאות כזה ובכישלון חמור כזה. ואת הלקח הראוי מן המקרה ילמד כל מי שצריך ללמוד; כי לא דבר ריק הוא ולא רשות היחיד ולא מעשה שעשועים. [...]

שיין, ז'ורבין ושלמה בן-יוסף הועמדו ב 24 במאי 1938 לדין בפני בית הדין הצבאי בחיפה והואשמו בנשיאת נשק שלא כחוק וכן "בכוונה לגרום למוות או נזק אחר לאנשים רבים". לפי התקנות לשעת חירום, כל אחד מסעיפי ההאשמה נחשב עברה שדינה עונש מוות. ראשי ברית הצה"ר ניסו להציל את חיי השלושה ולשם כך שכרו את עורכי הדין פיליפ ג'וזף ואהרון חוטר ישי, שהציעו להכריז על ז'ורבין כמי שנתערער שיווי משקלו הנפשי ולהמציא עבור שיין תעודות המאשרות שעדיין לא הגיע לגיל שמונה עשרה. לבן-יוסף הוחלט למצוא אליבי ולהוכיח כי בשעת המקרה היה עסוק בעבודה חקלאית אצל אחד מאיכרי המושבה. השלושה דחו את קו ההגנה הזה, והודיעו כי בדעתם להפוך את המשפט לבמה פוליטית, ומעליה יכריזו בגלוי על השקפותיהם. הסניגורים הפעילו לחץ על הנאשמים לקבל את עמדתם, אולם ללא הועיל. לבסוף נמסר לשלושה מברק מז'בוטינסקי ובו פקודה להישמע לעורכי הדין. בכך הסתיים המאבק; השלושה הסכימו לשתף פעולה והדיון בבית המשפט הצטמצם בחקירת עדים והעלאת נימוקים משפטיים יבשים.

ב-5 ביוני ניתן פסק הדין: ז'ורבין הוכרז בלתי שפוי בדעתו ונידון לכליאה בבית חולים לחולי רוח "עד שהנציב העליון יחליט לשחררו". שיין ובן-יוסף נידונו "למוות בתלייה עד שתצא נשמתם". השניים קיבלו את גזר הדין בשלווה נפשית בלתי רגילה, ובתום דברי השופט הכריזו: "תחי מלכות ישראל משתי גדות הירדן".

בן-יוסף וז'ורבין הועברו לכלא עכו, שם הולבשו בבגדים אדומים והוכנסו לתא הנידונים למוות. 20 יום ישבו בתא זה, מחכים להחלטתו של הגנרל הייניג, מפקד הצבא בארץ, אם לאשר את גזר הדין או להמירו במאסר עולם. יחד אתם ציפו להחלטה זו היישוב היהודי בארץ והמוני ישראל בתפוצות.

¹⁰¹ אלפסי, א, עמוד 136.

בין הפונים אל השלטונות הבריטיים לחנינה היו הרבנים הראשיים, הנהלת הסוכנות היהודית, ארגונים ציוניים ומוסדות יהודיים בארץ ובעולם. אולם כל זה ללא הועיל; ביום 25 ביוני 1937 נתפרסמה הודעה רשמית לפיה אישר מפקד הצבא יום קודם לכן את גזר הדין נגד שלמה בן-יוסף, והמתיק את דינו של אברהם שיין למאסר עולם, בשל גילו הצעיר.

שלמה בן-יוסף (שלום טבצ'ניק) נולד ב 7 במאי 1913 בעיר לוצק בפולין ובגיל צעיר הצטרף לבית"ר. בספטמבר 1937 הצליח להגשים את חלום חייו ועלה לארץ ישראל בעלייה בלתי לגאלית. עם הגיעו ארצה, יצא לשרת בפלוגת הגיוס של בית"ר בראש פינה. מחשש שיגלו כי הוא בלתי לגאלי, החליף את שמו לשלמה בן-יוסף – ובשם זה נכנס להיסטוריה.

שלמה בן-יוסף

מיד לאחר אישור פסק הדין על ידי מפקד הצבא בארץ, פנו מנהיגים רבים אל ממשלת בריטניה בבקשה לחון את בן-יוסף. הפגנות רבות נערכו ברחבי פולין וממשלתה פנתה אל ממשלת בריטניה בבקשה לחנינה. גם בארץ נערכו הפגנות המוניות. אף בחיפה "האדומה" נערכה הפגנה המונית והושמעו קריאות: "קץ לטרור וקץ להבלגה". המפגינים פוזרו על ידי המשטרה ושבעה נאסרו. בתל אביב ובירושלים נערכו הפגנות גדולות, תוך התנגשות עם המשטרה, בדרישה לחון את בן-יוסף.

הפגנה בתל-אביב בדרישה לחון את שלמה בן-יוסף

בחמשת הימים לאחר אישור גזר הדין הרשו שלטונות בית הכלא לבקר את בן-יוסף ועשרות באו לבקרו בבית הכלא. כולם יצאו המומים מדברי הניחומים שהרעיף עליהם. בין הבאים היה גם משה רוזנברג, שבא יחד עם כמה מראשי התנועה הלאומית אל תא הנידון למוות כדי להיפרד ממנו. הם שוחחו ביניהם בידיש (בן-יוסף לא שלט היטב בשפה העברית). בן-יוסף היה רגוע ושלם עם עצמו. בתום הביקור ליווה הסרג'נט הבריטי את רוזנברג החוצה ואמר לו:

"אם יש לכם בחורים כמותו, מגיעה לכם מדינה עברית".

יום לפני ההוצאה לפועל של גזר הדין, הוכרז על "יום כיפור קטן" בכל רחבי הארץ. בירושלים התפרסם כרוז מטעם הרבנות הראשית הקורא לקהל לסגור את החנויות בשעה 4 אחר הצהריים וללכת לבתי הכנסת להתפלל לשלומם של הנידון למוות. זמן קצר לאחר מכן הופיע כרוז שני, הפעם בחתימת הנהלת הוועד הלאומי והרבנות הראשית, נגד ביטול מלאכה והתקהלויות. מסתבר כי כאשר נודע לראשי הוועד הלאומי דבר הכרוז הראשון של הרבנות הראשית, לחצו על הרבנים הראשיים לבטל את

בקשתם לסגירת החנויות, ולחתום, יחד עם הוועד הלאומי, על הכרוז השני. וכל זאת כדי למנוע את הרושם כאילו קיימת הזדהות עם הנידון למוות. הציבור הירושלמי לא שמע לבקשת הוועד הלאומי ובשעות אחר הצהריים נסגרו החנויות והחלה התקהלות ברחובות. בבתי הכנסת נערכה תפילה מיוחדת לשלומם של בן-יוסף ולאחר התפילה יצאו המתפללים בתהלוכה, אליה הצטרף קהל רב. המשטרה הגיעה למקום ופיזרה את המתקהלים תוך שימוש בכוח רב. אותה עת הייתה התנגשות אלימה ברחוב יפו, ליד מועדון בית"ר. לפתע באה הודעה על הטלת עוצר בירושלים והקהל התפזר. מן ההתנגשויות נפצעו צעירים רבים שנזקקו לעזרה רפואית. גם בתל אביב נאספו מאות אנשים בבתי הכנסת לתפילת מנחה, לאמירת סליחות של "יום כיפור קטן" ותקיעות בשופר. המונים יצאו לרחובות וההתקהלויות נמשכו עד שעה מאוחרת בלילה. ז'בוטינסקי, ששהה אותה עת בלונדון, פנה לצירי פרלמנט ועורכי עיתונים וכן פנה לנציב העליון של אירלנד, ראשי כנסיות נוצריות ובתי כנסת – מכולם ביקש לפעול אצל הממשלה כדי לשנות את גזר הדין. ביום ה-28 ביוני, שנקבע כיום ההוצאה להורג, עשה ז'בוטינסקי מאמצים נואשים לחלץ את בן-יוסף מן הגרדום. בנוסף לפגישתם של שני צירי פרלמנט מן המפלגה השמרנית עם מקדונלד, התקבל אף ז'בוטינסקי עצמו לפגישה עם שר המושבות והתנהלה ביניהם שיחה גלויה וחריפה:¹⁰²

מקדונלד: יש ללמד אלמנטים מפירי סדר לקח חמור שיפחיד אותם וידעו להיות שקטים.
 ז'בוטינסקי: הם לא ייבהלו – אדרבה, העלאת בן-יוסף לגרדום תעורר תגובות חריפות בנוער היהודי בארץ.
 מקדונלד: אני בטוח שהגופים הציוניים הרשמיים שולטים שליטה מלאה על הנוער. אם ינסו כמה חמומי מוח לפרוץ את שליטתם, יתנגד להם התנגדות אפקטיבית כל היישוב ונציגותו הרשמית.

המאמצים להצלתו של בן-יוסף נמשכו כל הלילה, אולם לשווא. קריאה אחרונה שבאה מהרבנות הראשית בירושלים, אף היא לא נענתה. כן נודע כי גב' טבצ'ניק, אמו של בן-יוסף, שלחה מברק לנציב העליון ובו בקשה ותחנונים לדחות את ההוצאה לפועל של גזר הדין עד שהיא (אישה

¹⁰² שכתמן, ג, עמוד 252.

בת 60) תוכל להגיע לארץ ישראל, כדי לראות את בנה, לחבק אותו בזרועותיה ולהיפרד ממנו לפני עלייתו לגרדום. גם בקשה זו הושבה ריקם. נוהג הוא שמרשים לנידון למוות לומר וידוי לפני רב, אולם תאריך התלייה של בן-יוסף חל בראש חודש, שבו אין רבנים רשאים לקבל וידוי (על פי ההלכה, גם אין להוציא יהודי להורג בראש חודש). הרבנים ביקשו דחייה של יום אחד, אולם גם בקשתם זו נדחתה.

כשאמרו לבן-יוסף ערב תלייתו שלא יוכל לומר וידוי לפני רב, מחה על כך. אבל הסוהר הסביר לו שאם יגלה התנגדות, יוליכו אותו לגרדום בכוח ואנשים יחשבו שברגע האחרון פחד. בן-יוסף קיבל עליו את הדין, אבל ביקש מן הסוהר להסביר זאת לחבריו. וכך, בבוקר ה-29 ביוני, נטל את ידיו, צחצח את שיניו, שתה כוס תה וחיכה לקריאה. כשהגיעה השעה שמונה צעד בקומה זקופה, ובקול חזק שר את שיר בית"ר מראשיתו ועד סופו. כאשר צעד את צעדו האחרון לפני הגרדום, אמר: "יחי ז'בוטינסקי". בן-יוסף נקבר בראש פינה על ידי חבריו לפלוגת העבודה.

את ההלוויה תיאר עיתון "הארץ" מיום 30 ביוני 1938:

אבל כבד ודיכאון רב שררו אתמול בבוקר ובמשך כל היום בראש פינה, צפת ובכל מושבות הגליל כשנתקבלה הידיעה שהקדוש שלמה בן-יוסף הועלה לגרדום בבית הסוהר בעכו בשעה 8 בבוקר. עם קבלת הידיעה על מותו נסגרו בצפת כל החנויות וגם התנועה שבתה. בשעה 11 לפני הצהרים הובאה גופתו של הקדוש לראש פינה והוכנסה לדירת פלוגת בית"ר. שם עטפו אותה בטלית תכלת לבן וחבריו נפרדו ממנו קבוצות קבוצות. לפי פקודת המשטרה הועברה הגופה תיכף לבית הכנסת וכאן נאמרו תפילות לעילוי נשמתו. באותן השעות נסגרה הדרך בין טבריה לראש פינה... בצפת היה ביטול מלאכה עד הערב.

בתל אביב נסגרו כל החנויות והמסעדות והקהל זרם לרחובות. עד השעה 11 בבוקר נמשכה תנועת האוטובוסים של "המעביר", אולם בלחץ הקהל נפסקה כל התחבורה. בערב נערכה הפגנה מאורגנת, אשר פוזרה על ידי המשטרה, שהפעילה כוח רב. מן ההתנגשויות נפצעו עשרות מפגינים, כמה מהם פצועים קשה שנזקקו לטיפול ממושך בבית החולים. החל משעה 7 בערב הוטל על העיר עוצר שנמשך עד 5 בבוקר.

עיריית תל אביב ערכה ישיבת אבל מיוחדת, בהשתתפות רבה הראשי של העיר הרב עוזיאל, אשר אמר, בין היתר: "ביום אבל זה אנחנו כולנו תפילה

לאלוהינו שבשמים: יכניס את הקורבן הקדוש לחיים של מעלה, וייתן לנו כוח להמשיך בעבודתנו הקדושה בבניין ארצנו. ולאם השכולה ולמשפחה – אין נחמה בפינו, רק נחמה אחת, והיא ההכרה שלמען העם והמולדת הקריב את חייו".

אחריו קרא ראש העיר, ישראל רוקח, הודעה בשם כל חברי המועצה: "יחד עם כל עם ישראל ועם היישוב העברי בארץ, אני מביע בשם עיריית תל אביב את צערנו ואת מחאתנו על אשר כל האמצעים של היישוב לחנינת הנידון שלמה בן-יוסף לא נשאו פרי – רגשי הרחמים שותקו – והאסון קרה."

לאחר ישיבת מועצת העיר, נפסקה העבודה במשרדי העירייה ובמקומות עבודה רבים. דוד רמז, מזכיר ההסתדרות, הורה להניף דגל שחור על בניין הוועד הפועל כביטוי לזעם נגד הבריטים. כשנודע הדבר לבן-גוריון הורה להסיר את הדגל השחור, ולאות מחאה על תגובת ההסתדרות – התפטר מהוועד הפועל.

בערב התקיימה ישיבה של מרכז מפא"י, בה אמר בן-גוריון, בין היתר:¹⁰³

תלייתו של בן-יוסף תכניס מבוכה בתוך מחננו ותגביר את ידי המיעוט המתנגד לעמדתנו... משהציעו הרביזיוניסטים "הפגנה" כדי להציל את בן-יוסף מן הגרדום, סירבנו, כי הם לא היו מעונינים בהצלתו. להם הייתה דרושה תלייה, והם השיגו את שלהם. ובכן, מהו יום זה: יום אבל? היום הזה הוא יום אסון וקלון. אינני מזועזע מתליית יהודי בארץ-ישראל. אני מתבייש במעשה שהביא לתלייה... הניסיון להפוך את בן-יוסף לקדוש בעיני הוא אסון [ההדגשות שלי – י"ל]. לא הממשלה, אלא הרביזיוניסטים העלו אדם לגרדום: בחינוכם, בתעלוליהם, בתכסיסיהם. עד היום לא יכולתי להגיד זאת, כי הדבר היה עלול להזיק לבן-יוסף. לא רציתי שהוא יישא בעונשם של הרביזיוניסטים. הוא אינו אשם שקיבל חינוך מושחת זה. אולי יש גם לנו יד בזה שהנוער נמצא תחת השפעת הרביזיוניסטים.

(דוד רמז בקריאת ביניים: הודיעו לי שהורידו את הדגל [העוטה שחור שהונף מעל בניין הוועד הפועל]. מי הוריד הדגל? אני עוזב את הבית הזה...)

¹⁰³ בן-גוריון. זיכרונות, ה, עמודים 220-223.

בן-גוריון: אני דרשתי להסיר הדגל, ועזבתי את הוועד הפועל כשרמז סירב להסיר את הדגל. אני דרשתי ממצכירות הוועד הפועל הסרת הדגל).

על אשר אירע בתל אביב לאחר עלייתו לגרדום של בן-יוסף, כותב משה שרת ביומנו: ¹⁰⁴

מתל אביב הגיעו דוחות שהעיר כולה נסחפה בגל גואה של תגובה אלימה נגד ההוצאה להורג. כל החנויות היו סגורות, הונפו דגלים ציוניים עם סרטים שחורים. ההסתדרות הניפה דגל שחור. העבודה הופסקה, ההסתדרות ויתרה כדי למנוע התנגשויות דמים עם הרביזיוניסטים, שעברו מבית לבית ומחנות לחנות, כשהם תובעים להפסיק את העבודה, וגם מפני שבאופן פסיכולוגי היא נסחפה בזרם. הנהגת ההסתדרות שהחליטה להניף את הדגל השחור לא הבינה כנראה שבכך הצטרפה ההסתדרות להערצת בן-יוסף כמרטיר [קדוש מעונה]. אי אפשר היה להימנע מהרושם שחזותה של העיר הביעה לא רק צער של היישוב על יהודי שנתלה, אלא גם הזדהות עם המעשה שבגללו נתלה. השפעות מאוחרות אלה של ההפגנה, שנתבררו לאחר מכן, לא עלו כנראה על דעתה של מזכירות ההסתדרות שעה שהחליטה להניף דגל שחור. הם עשו זאת בלי להתייעץ עם בן-גוריון שהיה בתל אביב אותו בוקר, או ב'.

לאחר עלייתו לגרדום של בן-יוסף, התכנסה הועדה המדינית של הארגון בהשתתפות דוד רזיאל ואברהם שטרן (מטעם האצ"ל), בנימין לובוצקי ויוסף כצנלסון (מטעם הצ"ח). לובוצקי הציע לפעול כנגד הבריטים אולם בדיון שנערך נתקבלה דעתו של כצנלסון לפיה המטרה המדינית אינה מאבק בבריטים (בעניין זה היה נאמן לגישתו של ז'בוטינסקי). מטרת הארגון היא להיאבק בערבים כדי לא לאפשר להם להיות גורם בעל כוח, כדי להבהיר שלא הם, הערבים, יקבעו את גורל הארץ. "הוחלט לכוון את כל פעולות הנקם על תלייתו של בן-יוסף נגד הערבים. ההנחה הייתה כי עם תלייתו של בן-יוסף פשטה ההבלגה את הרגל בהכרת הציבור היהודי ובהרגשתו, והשעה כשרה לפתוח בטרור בלתי מוגבל ובלתי מרוסן נגד הערבים, על מנת להטיל עליהם אימה עד שיפסיקו לפגוע ביהודים". ¹⁰⁵

¹⁰⁴ שרת, יומן מדיני, ג, 29.6.1938.

לתלייתו של בן-יוסף הייתה השפעה רבה על הנוער הלאומי והפכה את הקרבת החיים והעלייה לגרדום לדרגה עליונה של המאבק למען העם והמולדת. עמידתו הגאה של בן-יוסף והנכונות להקריב את החיים למען המטרה הלאומית הנשגבה, עוררה סערה ביישוב היהודי בארץ, ובמפלגות השמאל התעורר החשש מפני היסחפות בני הנוער ימינה. בעקבות עלייתו של בן-יוסף לגרדום גברו בקרב חברי ההגנה הקולות נגד ההבלגה ובעד פעולות תגובה. ראשי המוסדות הלאומיים ניסו לעצור את הסחף והגיעו הדברים לידי כך שהם האשימו את הרביזיוניסטים וחברי האצ"ל כאילו ייחלו לתלייתו של בן-יוסף כדי שתמציא לארגונם מופת וגיבור.¹⁰⁶ אולם כאשר מסכמים את המאמצים להצלתו של בן-יוסף מחבל התלייה, נראה בעליל כי לטענה זו לא היה שחר.

בהודעת המפקדה הראשית של האצ"ל מ.ס. 104 באה תגובה לתלייתו של בן-יוסף:¹⁰⁷

(לאזכרה דום)

הארגון מקדש את זכר חברו, שלמה בן-יוסף, הקורבן הראשון של מלחמת השחרור העברית למולך השלטון הזר. בן-יוסף לא ידע ללחום, אבל ידע למות בהדר שבגבורה ובאמונת נצחוננו הסופי. בעיניים אמיצות ידע להביט אל המוות המתקרב... לא מפרקתו נשברה בחבל התלייה, אלא כבלי ההכנעה. ובמדרגות הגרדום עלה אל משכן כבודם של לוחמי חרות בישראל ובעמים, אשר במותם כבשו את הדרור לדורותיהם. בזה היה כוחו גדול ועל זה יתקדש זכרו לנצח.

מספר ימים לפני המועד שנקבע להוצאתו להורג של בן-יוסף, שלח ארצה ז'בוטינסקי מברק, לפי הכתובת של המהנדס יונה קופ תמיר (בן אחותו של ז'בוטינסקי) בו הוא מורה לארגון להגיב בחוזקה אם אמנם ייתלה בן-יוסף:

"if final, invest heavily. MENDELSON"
 ("אם סופי, השקיעו בעוצמה").

¹⁰⁵ ספר תולדות ההגנה, ב, עמוד 106

¹⁰⁶ שם, עמוד 1059.

¹⁰⁷ אלפסי, א, עמוד 138.

ז'בוטינסקי היה ער לעובדה שבן-יוסף וחבריו יצאו לפעולת נקם בערבים ללא אישור, ובנאום שנשא בוורשה ב-12 ביולי 1938, אישר ז'בוטינסקי את הפעולה בדיעבד: "הם (השלושה) רצו לשים קץ למצב, שבו דמו של יהודי מותר ודמו של לא יהודי אסור. מצב כזה אסור שיהא קיים. ואם יש צורך הרי לאחר מעשה אני ראש בית"ר נותן לך, בן-יוסף, ולשני חבריך פקודה לצאת לדרך המלך ולעשות את אשר עשיתם".¹⁰⁸

מרדכי שוורץ

חודש וחצי לאחר עלייתו של שלמה בן-יוסף לגרדום, בוצע פסק דין מוות נגד מרדכי שוורץ, שעלה לגרדום ביום 16 באוגוסט 1938. ב-30 ביולי 1937 התקיפה כנופייה ערבית את דניאל סטניצקי ואיסר טנקוס ממושב כרכור שליד חדרה, שיצאו לבדוק מכון מים במרחק של קילומטר אחד ממשטרת כרכור. הם נורו ונהרגו. השניים היו חבריו של מרדכי שוורץ ששימש אותה עת שוטר במשטרת פלשתינא א"י ושהה במחנה אוהלים של משמר הנציב העליון בעתלית. אור ל 2 בספטמבר התגרה בשוורץ אחד השוטרים הערבים, מוסטפה כורי, קילל את היהודים והוסיף כי הערבים יהרגו יהודים נוספים כפי שהרגו את השניים בכרכור. התפתחה תגרה שבמהלכה ירה שוורץ בכורי והרגו. שוורץ נעצר והועמד למשפט בפני בית דין לפשעים חמורים. בעדותו, ב 25 בינואר 1938, סיפר:

109

אני בן 24 ולפני חמש שנים עליתי ארצה מצ'כוסלובקיה. בינואר 1937 התגייסתי למשטרה וב 31 באוגוסט 1937 הועברתי למחנה הנציב העליון בעתלית. נמסר לנו כי השוטרים יהיו חייבים לשמור בלילות רק בשעת הימצאו של הנציב העליון במחנה. בהעדרו, הם רשאים לישון בלילה. ב-1 בספטמבר 1937 שכבתי לישון בשעה תשע. בלילה התעוררתי לקול יריות, קפצתי ממיטתי, אחזתי ברובה שלי ועניתי בשתי יריות מתחת לאוהל. אחר כך יצאתי מהאוהל, יריתי עוד שלוש יריות פעמיים. כשחזרתי לאוהל להצטייד בכדורים נוספים מארגז הבגדים שלי, הדלקתי את מנורת החשמל ואז ראיתי כי חברי השוטר מוסטפה כורי, הנמצא איתי באוהל, מוטל מת על הרצפה ודם נוזל ממנו

¹⁰⁸ ניב, ב, עמוד 72.

¹⁰⁹ עיתון "הארץ" מיום 25.1.1938

הוצאתי את המשרוקית וכן יריתי ירייה לכוון תחנת המשטרה כדי להזעיק עזרה... בסך הכל יריתי 7 כדורים ו 2 כדורים מסרתי לקצין חוסייני. לאחר כמה זמן באה המשטרה למקום. לא עלה בדעתי שחושדים בי כנאשם ברצח, אלא אחרי שהודיע לי על כך הקצין לוסי סמית.

בפסק הדין ציין השופט כי אפשר ששוורץ הרג את השוטר הערבי במקרה או במריבה, מאחר ו"הנרצח תואר כאדם פנטי בעוד הנאשם היה יהודי דתי". בית הדין לא השתכנע מסיפורו של שוורץ ודן אותו למוות בתלייה. מרדכי שוורץ קיבל את פסק הדין בלי התרגשות יתרה והועבר לבית הסוהר המרכזי בעכו.

פסק הדין לא עורר הדים רבים בציבור, מאחר ולמשפט היה גוון פלילי ולא פוליטי כבמשפט השלושה מראש פינה. אמנם הרבנות הראשית ביקשה מהנציב העליון לחון את הנאשם, אולם לא נעשה ניסיון להפעיל אישים בארץ ובעולם כדי להמיר את פסק דין המוות במאסר עולם.

במכתב שהבריח שוורץ מן הכלא, לאחר שנמצא אשם ברצח בכוונה תחילה, כתב: "לא יכולתי לשמוע את דבריו [של השוטר הערבי] ונקמתי בשביל אחי שנהרגו באותו יום. כך היה עושה כל יהודי..."¹¹⁰ לפני הוצאת גזר הדין לפועל, פירסם האצ"ל את הכרוז הבא:

יהודים! יישוב עברי בארץ-ישראל

ביום ג' ה 16 באוגוסט עומד השלטון לתלות את השוטר מרדכי שוורץ. הדבר נעשה בידיעת הסוכנות, בשקט גמור: בכדי "שהיהודים לא יקימו רעש".

י ה ו ד י ם !

מה נעשה בכדי להצילו מתלייה, מהתלייה המאיימת עליו? השעה דוחקת ודרושה פעולה מהירה.

כמאתיים וחמישים ערבים שרצחו יהודים מטיילים חופשיים בארץ... אין עונש לרוצחי יהודים בארץ-ישראל. אבל שוורץ, שלא הוכח בכלל שהוא רצח את מישהו, שלא הייתה נגדו אף עדות אחת. שאחד השופטים

התנגד לעונש המוות שלו, עומד עכשיו לצאת להורג בשתיקה גמורה ומתוך גניבת דעתו של הציבור היהודי.

אם נעבור בשתיקה על התלייה השנייה של יהודי, יתלו מחר אחד אחד את בנינו ובנותינו, בסיטונות ובעלילות שקר. היישוב יהיה נתון להשמדה כפולה: בידי הרוצח הערבי ובידי התליין הבריטי.

י ה ו ד י ם !

התרגלתם להיות נרצחים בידי הערבים ואין מוחה, הגם לתליות כבר התרגלתם?

י ה ו ד י ם !

הרימו מחאתכם נגד הרצח המשפטי השני שהשלטון רוצה לבצע, הפעם לא נגד רביזיוניסט, אלא נגד סתם יהודי. תבעו דין וחשבון מהסוכנות וממפא"י הרוצים לכסות על דמיו של שוורץ!..

יום לפני עלותו לגרדום ביקרו אצל מרדכי שוורץ בבית הסוהר בעכו ארוסתו, בן-דודו ואחד מחבריו. בביקור אמר שוורץ, כי בזמן שבארץ נופלים הרבה חללים, הוא מצטער מאוד שעליו למות באופן שבו נגזר עליו. ובכל אופן: "אני מוכן לקבל עלי את הדין, אך אין להתייאש, כי עוד עבודה רבה בארץ, שהיא הרבה יותר חשובה מן הטרגדיה של היחיד".

ביום שלישי, ה-16 באוגוסט 1938, בשעה שמונה בבוקר, עלה מרדכי שוורץ לגרדום בקריאת "שמע ישראל".

כשעה לפני התלייה הורשה הרב קניאל מחיפה לשוחח בפעם אחרונה עם שוורץ לפני מותו. שוורץ נמצא בתאו לבוש בבגדיו האזרחיים, חולצה לבנה ומכנסיים בהירים. הרב בא לקבל ממנו וידוי כדין. שוורץ ביקש מהרב להודות לכל אלה שהתעניינו בגורלו ולכתוב מכתב תנחומים להוריו בצ'כוסלובקיה ולהודיע להם שהוא מת כיהודי. לאחר הווידוי קיבל הרב משוורץ הצהרה בכתב בה נאמר כי איננו אשם במעשה הרצח. הוא הוסיף שהדבר נעשה על ידו כשהיה נטול הכרה, מתוך טירוף הדעת.

לפני מותו שלח מרדכי שוורץ מכתב למערכת עיתון "דבר" בו נאמר:¹¹¹

כדי להימנע שלא ינצלו את ההזדמנות הזאת אנשים ידועים למעשי פרובוקציות, היכולים לגרום לשפיכת דמי אנשים חפים מפשע, הנני מודיע שאין לי שום קשר עם התנועה הזאת [הכוונה לרביזיוניסטים] ולפי השקפתי הנני מתנגד לטרור ולשפיכת דמים.

¹¹¹ עיתון דבר מיום 23.1.1938.

את המקרה שלי חושב אני לשגיאה פרטית ברגע של טירוף הדעת שתקף אותי. אני מתחרט על המעשה בכל לבי ומקבל עלי את גזר הדין ברצון.

דרישת שלום לכל החברים ברמת גן ושכונת בורוכוב. תסלחו לי בעד זה שבגדתי בחינוך ובתנועה שלנו.
אל תלכו בעקבותיי, שלום לכולם
מרדכי שוורץ,

15.8.38

בית הסוהר בעכו

מכתב זה מסביר את ההבדל בין שלמה בן-יוסף וחבריו לבין מרדכי שוורץ. השלושה מראש פינה היו שלמים עם מעשיהם והפכו את בית המשפט לבמה פוליטית כדי להסביר את השקפת עולמם. עמידתו ההרואית של בן-יוסף הפכה אותו לסמל של גבורה גם בקרב אלה שלא היו שותפים לדרכו הפוליטית. לעומתו התנגד מרדכי שוורץ לפעולות התגובה נגד הערבים והביע חרטה על מעשיו. בניגוד לשלושה מראש פינה, לא קיבל שוורץ גיבוי ממפלגת הפועלים שאליה השתייך. עלייתו לגרדום נדחקה לקרן זווית ונעשה הכל כדי להשכיחה.

יעקב קוטיק

ב-20 באוגוסט 1938 בשעה שבע בערב, פשטה המשטרה במשרדי הסתדרות העובדים הלאומית בתל אביב. השוטרים, שהופיעו בבגדים אזרחיים, חיפשו אצל כל האנשים שהיו נוכחים אותה עת במשרד. יעקב קוטיק יצא למסדרון עם מזוודה, אולם נתפס כאשר ניסה לצאת את הבניין. במזוודה נמצאו 3 אקדחים, 405 כדורים מסוגים שונים, 8 נפצים (דטונטורים) ו-7 אצבעות ג'ליגנייט (חומר נפץ). כעבור למעלה מחודש ימים הועמד קוטיק בפני בית הדין הצבאי בירושלים. הוא הכחיש כל קשר לנשק שנמצא במזוודה, אולם מאמצי הסניגור, עורך הדין מכס זליגמן, לא הועילו ובית הדין דן את יעקב קוטיק למוות בתלייה. קוטיק קטע את אב בית הדין וקרא: "תחי מדינת היהודים משני עברי הירדן" ואחר שר את "התקווה". הוא הועבר לתא הנידונים למוות בבית הסוהר המרכזי בירושלים ולאחר חמישה ימים נמסרה לו הודעה כי העונש הומר למאסר עולם. חמש שנים ישב קוטיק בבית הסוהר, וב-20 בפברואר 1943 קיבל חנינה ושוחרר.

תקופה חדשה

בקרב חברי מפקדת האצ"ל שררה התמרמרות רבה נגד רוזנברג עקב החלטתו להפסיק את פעולות התגובה נגד הערבים. התרעומת הייתה גם על כך שרוזנברג המשיך בעסקיו הפרטיים והקדיש רק חלק מזמנו לעבודת הארגון. באחת מישיבות המפקדה הוצע למנות את דוד רזיאל סגנו של רוזנברג, ולאחר התייעצות עם ד"ר אלטמן, ובהסכמתו של רוזנברג, נתקבלה ההצעה. דוד רזיאל עבר לגור לתל אביב וחונך קלעי ("זאב") נתמנה מפקד מחוז ירושלים.

למחרת ביקורו של רוזנברג אצל בן-יוסף (ראה לעיל), נסע רוזנברג לקפריסין בענייני עסקיו הפרטיים. מן הארץ הודיעו לו לא לחזור כי הבריטים מחפשים אותו. חודשיים שהה בקפריסין (חודשים יולי ואוגוסט 1938) ובתור מפקד האצ"ל, קיבל מידע שוטף על הנעשה בארץ ובארגון. מקפריסין נסע לוורשה, שם נאספו ראשי התנועה הרביזיוניסטית להתייעצויות לקראת הכינוס העולמי השלישי של בית"ר, שהתקיים בספטמבר 1938. העדרו של רוזנברג מן הארץ חיזק את ההתנגדות כלפיו במפקדה ובסניפים ובפגישה שהתקיימה בין חברים מהמפקדה לבין יוסף כצנלסון (שהחליף את אלטמן בתפקיד יו"ר ועד המורשים), הוצע להחליף את רוזנברג ולמנות את דוד רזיאל תחתיו. המלצה ברוח זו נמסרה לז'בוטינסקי, אשר כתב לרוזנברג שהוא מודה לו על שירותו ומבקשו להעביר את תפקידו לדוד רזיאל. את מכתב הפיטורים קיבל רוזנברג בעלותו על האנייה בדרכו לפולין. בפגישה שנערכה בוורשה בין רוזנברג לז'בוטינסקי הציע הלה לרוזנברג תפקידים שונים במסגרת בית"ר העולמית; אולם רוזנברג דחה את כל ההצעות, משום שרצה לחזור ארצה – גם אם ייאסר. בתשובתו לז'בוטינסקי אמר: "אולי אדוני צודק שהציונות היא בגולה, אבל ארץ ישראל היא המולדת וכוונתי לחזור הביתה".

כאשר חזר רוזנברג ארצה בראשית 1939, פגש אותו בנמל חיפה אחד בשם יוסף רפאלי, שעבד בבולשת הבריטית. רפאלי טיפל בהעברתו של רוזנברג דרך ביקורת הדרכונים וביקשו להצטרף אליו לנסיעה לירושלים. למחרת היום נפגשו השניים עם ג'יילס (מפקד הבולשת) ששאל את רוזנברג לגבי תכניותיו. לאחר ששמע כי רוזנברג החליט להפסיק את הפעילות המחתרית שלו – הניח לו לנפשו (אגב, אותו רפאלי הצטרף מאוחר יותר לשורות הארגון והעביר מידע מודיעיני חשוב מן הבולשת).

ממסמך הבולשת הבריטית עולה כי הבריטים ידעו על מהלכיו של רוזנברג באמצעות מודיע (שכינויו Z.I.) שפגש את רוזנברג בביקורו בפולין ודיווח על כך לממונים עליו: "2.9.38. משה רוזנברג קיבל פקודה דחופה מז'בוטינסקי לפגוש אותו בפולין כדי לדון בראורגניזציה של הארגון... כאשר רוזנברג יגיע לוורשה, קורט גרינברגר ואני ניצור יחד עם רוזנברג מעין גוף להתייעצויות..."¹¹²

באותו מסמך מדווח המודיע פרטים על העלייה הבלתי לגאלית וכן על הנישואים הפיקטיביים שערכו בית"רים מארץ ישראל עם בחורות בפולין וכך אפשרו להן לעלות ארצה. אחד מהם, אריק וולף, נשא לאישה את אחותו של קורט גרינברגר. קורט, שלפי המסמך נשא בתפקיד בכיר בארגון, עלה ארצה ושובץ במחלקת המודיעין של האצ"ל (המש"י).

לאחר שובו ארצה, חזר רוזנברג לפעילות בבית"ר והיה מראשי התנועה. לאחר מינויו של רזיאל נציב בית"ר בארץ, בנוסף להיותו מפקד האצ"ל (ראה להלן "הסכם פריס"), נפגשו השניים לעתים מזומנות ושיתפו פעולה ביניהם. בשנת 1941 התגייס רוזנברג לצבא הבריטי וחדל להתעניין בנעשה באצ"ל.

113

דוד רזיאל (רוזנסון) נצר למשפחת רבנים, נולד בעיירה סמורגון שבפלך וילנה (ליטא), ב-11 בנובמבר 1910. בהיותו בן שלוש עלתה המשפחה ארצה ואביו שימש מורה לעברית בבית ספר יסודי בתל אביב. בזמן מלחמת העולם הראשונה גורשה משפחת רזיאל על ידי התורכים למצרים, יחד עם אלפי יהודים שהחזיקו באזרחות זרה. ממצרים נדדה משפחת רזיאל לרוסיה ובשנת 1923 חזרה לארץ ישראל.

את השכלתו הראשונה בשפה העברית רכש דוד בבית אבא. עם שובה של המשפחה ארצה, השלים את לימודיו בבית ספר יסודי בתל אביב ואחר בבית הספר הריאלי "תחכמוני", אותו סיים בשנת 1928. בפרוץ פרעות תרפ"ט, הצטרף דוד רזיאל לארגון ההגנה בירושלים ועם הקמת האצ"ל, היה מראשוני חבריו. בנוסף לפעילותו המחתרתית, למד רזיאל באוניברסיטה העברית (מדעי הרוח, פילוסופיה ומתמטיקה), שם הצטרף אל ברית הסטודנטים הלאומיים "אל-על" ומילא בה תפקידים מרכזיים. דוד רזיאל היה שומר מצוות ונהג להתפלל ליד הכותל המערבי לעתים מזומנות. מאז עמד על דעתו, ראה רזיאל בערבים את אויביה של הציונות. רזיאל גרס כי לא יהיה מנוס ממלחמה עם הערבים ותוצאת המלחמה הזו תקבע

¹¹² סוכן z,1 מסמך 219/4/3, את"ה 47/58.

¹¹³ עדות משה רוזנברג, מי"ז.

את גבולות המדינה היהודית. הוא ראה בהתקפות הערבים מלחמה ממש ולא "מאורעות" או "מהומות" כפי שניסו לתאר זאת אז. במלחמה זו אי אפשר לנצח על ידי ויתורים או טובות הנאה. מאחר שהיעד של הערבים הוא לאומי, יש לפסול את רעיון ההבלגה על הסף, כי "במלחמה, כמו במלחמה". מכאן שיש לתת לנוער חינוך צבאי, כדי שבבוא היום ניתן יהיה להקים צבא עברי שבו איכותו של הלוחם תגבר על כמות האויב. רזיאל הקדיש חלק גדול מזמנו לקריאת ספרות צבאית ואף כתב ספרי לימוד צבאיים בעברית. חבריו מעידים עליו שהיה איש צבא בכל רמ"ח איבריו. כמפקד, היה מעורב בפרטי התכנון של פעולות צבאיות ועמד מקרוב על ביצוען.

דוד רזיאל

על רזיאל, כותב בנימין זרעוני (מפקד מחוז חיפה), שהכירו מילדות: ¹¹⁴

דוד רזיאל היה מפקד בחד עליון. הוא גילה נטייה לצבאיות ושקד על ספרי טקטיקה ואסטרטגיה צבאית. הקפיד לשמור על הדת לכל דקדוקיה, החמיר עם עצמו וגם לא הקל עם אחרים. כדרך כל האנשים שהעמידו את הצבא בראש מעיניהם, לא בלט ביותר בתחום המדיני, ומשום כך בחר להיתלות באילן גדול – ז'בוטינסקי.

¹¹⁴ זרעוני, גאן ונדיב ואכזר, עמוד 59.

בניגוד לנטייתו הצבאית של רזיאל, בלט חברו הטוב ביותר, אברהם שטרן ("יאיר"), בכושר ניתוח פוליטי ובשאיפה לעצמאות במחשבה המדינית. בזה השלימו האחד את השני, וכל עוד לא נפרדו, היו יחידה שלמה אחת שהנחתה את האצ"ל בדרכו המלחמתית.

ובמקום אחר: ¹¹⁵

נהגתי לנסוע במכונית שלי אחת לשבועיים לתל אביב לישיבות עם רזיאל, כדי לדווח לו וכדי לקבל הוראות. דוד רזיאל היה שולף מאחד הכיסים פתק צר וארוך, שעליו היו רישומים בכתב יד זעיר. היה זה סיכום על כל מה שהוחלט בינינו, וכך בוצעה הבדיקה אם הכל נעשה במוסכם. רק לעיתים רחוקות שוחחנו בישיבות על המצב הפוליטי ביישוב ועל התפתחות האצ"ל, או החלפנו דעות על החלטות המפקדה. רזיאל לא סבל שום ביקורת. הוא סבר שעל החלטות המפקדה אין לערער או אפילו להביע דעה כלשהי. הן היו בבחינת "כזה ראה וקדש".

לאחר שקיבל רזיאל את המינוי מז'בוטינסקי, כינס את המפקדה לישיבה ראשונה בראשותו. באותה ישיבה הציע שמעמדו יהיה "ראשון בין שווים" ובזאת ביטל את התואר "ראש המפקדה". חברי המפקדה היו: חנוך קלעי (סגנו של רזיאל ומפקד מחוז ירושלים), אהרון חייכמן (מפקד מחוז תל אביב) ואברהם שטרן (שהיה ממונה על התעמולה וקשרי החוץ). הארץ כולה חולקה לחמישה מחוזות: מחוז ירושלים (בפיקודו של חנוך קלעי); מחוז תל אביב (בפיקודו של אהרון חייכמן); מחוז חיפה (בפיקודו של בנימין זרעוני); מחוז הגליל (בפיקודו של משה מולדבסקי, שבחר בראש פינה למקום מושבו); ומחוז המושבות, שהיה נתון לפיקודו של משה חסון. לא כל המפקדים היו שבעי רצון מפיטוריו של רוזנברג ומינויו של רזיאל. זאת ניתן לשפוט ממכתבו של ז'בוטינסקי אל מפקד מחוז תל אביב אהרון חייכמן, שנכתב בנימה של נזיפה: ¹¹⁶

¹¹⁵ שם, אמוד 66.

¹¹⁶ מ"ז, א 1/29/1 וכן אלפסי, א, עמוד 48.

פריס, 9 בפברואר 1939

למפקד בתל אביב

אדוני המפקד הנכבד,

נמסרה לי, על ידי המפקד הראשי [רזיאל], בקשת אנשים אחדים מאנשי חבר המפקדים לגדוד התל אביבי, שאסביר לפניהם את הסיבות אשר הביאוני בקיץ שעבר לתמורת המפקד הראשי.

בכל הכבוד הראוי שהנני רוחש כלפי חבר המפקדים, אינני מוצא כי יאה הדבר מצידם לפנות אלי בשאלות כאלה; בלי ספק לא יאה היה מצדי לו נעניתי לדרישתם. במוסד כמוסדנו, אי אפשר לפעול אם אין בידי המנהל הראשי הרשות השלמה והבלתי מוגבלת לעשות שינויי גברא בן יום ואפילו בן רגע, לפי הכרח השעה. רק הוא לבדו יוכל להכיר ורק הוא לבדו ישא באחריות עליהם. על העיקרון הזה אעמוד בכול תוקף; הן הפעם והן בעתיד לא אסכים לבוא בדברים עם מישהו בעניין שהריהו פרירוגטיבא יסודית למשרתי.

אנא מאדוני למסור את תשובתי זו לשואלים וגם להודיע להם כי הזה העניין נגמר.

יש לציין כי חלק מן המפקדים פרש מן הארגון בתגובה להחלפת המפקד הראשי.

יחסו של רזיאל לשלטון הבריטי

בריטניה לא נחשבה בעיני רזיאל אויב. אמנם הם בגדו בהתחייבותם להקים בארץ ישראל מדינה עברית, אולם המאבק בהם צריך להיות פוליטי ולא צבאי. בכך היה רזיאל תמים דעים עם ז'בוטינסקי, שגרס כי בעזרת דעת הקהל באנגליה ובארצות אחרות, ניתן יהיה לשנות את מדיניות הממשלה הבריטית ולהחזירה למדיניות שנקבעה על ידי חבר הלאומים, לפיה מטרת המנדט הבריטי היא הקמת בית לאומי ליהודים בארץ ישראל. ואמנם כל עוד שימש רזיאל מפקד האצ"ל, נמנע הארגון מלתקוף יעדים בריטיים. רק לאחר מאסרו, במאי 1939, החל האצ"ל לפעול במישרין נגד השלטון הבריטי בארץ.

כדי למנוע אי הבנות עם שלטון המנדט הבריטי, ואולי גם כדי להקל על הרדיפות שרדפה הבולשת את אנשי הארגון, כתב רזיאל ב 29 בדצמבר 1938 מכתב לראשי השלטון הבריטי בארץ – לנציב העליון, למפקד הצבא

ולארתור ג'יילס, ראש הבולשת. מטרת המכתב הייתה להסביר לראשי הממשל כי האצ"ל אינו רואה בהם אויב. להלן קטעים מן המכתב:¹¹⁷

אני מבקש להתנצל על שהנני מטרידך במכתב, בעוד שאין בינינו כל היכרות. למרות זאת, אני מרגיש שעלי להבהיר את אי ההבנות שיוזכרו להלן, אשר עלולות להביא לפעולות שיש להצטער עליהן.

א. אי ההבנה החמורה הראשונה היא בעמדה המיוחסת לי כלפי הממשלה. אם המידע שבידי הינו מהימן, מתארים אותי כאויבה של בריטניה הגדולה בפלשתינה, כאדם המחפש דרכים במתכוון כדי להקשות יותר על מצבה הלא נוח של ממשלת בריטניה. זוהי טעות מוחלטת...

ב. הצד הפוליטי של השאלה הוא כמובן המכריע ז'בוטינסקי... מחייה של הציונות הפוליטית, הטיפף לאוריינטציה אנגלית בציונות. בזמן שכל "המנהיגים" של ימינו פחדו מכל מדיניות מוגדרת, פן תנצח גרמניה במלחמה, הוא יצר את הלגיון היהודי כדי שילחם בצד הבריטי, ועל כך ספג לעג, בוז וחרם מצד אותם "מדינאים", והממשלה, אשר היה לה לעזר, מסרבת לחלוק לו כבוד... הציונות אינה יריבה לאנגליה. ההפך הוא הנכון: אין לנו כל ספק שארץ ישראל יהודית תהיה מעוז לאינטרסים הבריטיים במזרח הקרוב. אנו רואים את העמדה העוינת כלפי הציונות מצידם של נושאי משרות מסוימים כאי הבנה מצערת, או כבורות. כל מדינה ערבית יכולה, ביום מן הימים, לנתק את קשריה עם כל מעצמה אירופית. מדינה יהודית אינה יכולה. ארץ ישראל יהודית, מוקפת משלושת עבריה על ידי ערבים, תצטרך תמיד לסמוך על מעצמה אירופית ועל מדיניות נאמנה...

ג. ייתכן שפעולות מסוימות גרמו לך צרות [הכוונה לפעולות התגובה של האצ"ל נגד הערבים, שהפילו חללים רבים]. יש להצטער על כך, אך חשוב להבין כנגד מי וכנגד מה הן כווננו. לטווח ארוך יוכח שהן נעשו לטובת ממשלתך, אשר היה עליה להתעלם מהן במקום להפעיל מעצרים...

¹¹⁷ אלפסי, א, עמוד 433.

את המכתב חתם רזיאל ב"מיטב הברכות לקראת שנה חדשה, מאושרת ובהירה" והוסיף את ההערה הבאה: "פ.ס. חוששני שהאנגלית שלי אינה תמיד נכונה. על כך הנני מתנצל פעם נוספת".

בנוסף למכתבו זה של רזיאל, פרסם האצ"ל שני כרוזים באנגלית, שהיו מיועדים לחיילים הבריטים ששירתו בצבא הבריטי בארץ-ישראל. גם בכרוזים מודגש שהאצ"ל אינו רואה בבריטים אויב וכי אפילו לאחר תלייתו של בן-יוסף, לא נשפך דם בריטי בארץ.

להלן תרגום של מספר קטעים מן הכרוזים:¹¹⁸

אל שוטרי וחיילי הוד מלכותו בארץ ישראל

הנוער היהודי בארץ ישראל, יחד עם כל העם היהודי, מאוכזבים קשות מהמדיניות של ממשלת המנדט הבריטי בשנים האחרונות. אבל למרות זאת, היהודים רוצים להאמין באנגליה, כפי שהאמינו באנגליה לפני עשרים ואחת שנים.

אנו משוכנעים, שהאינטרס המשותף של האימפריה הבריטית והעם היהודי בארץ ישראל, יאלץ את אנגליה לשנות את המדיניות שלה לגבי היהודים, ולעזור להם להקים מחדש את מדינתם ההיסטורית משני גדות הירדן.

[...] למרות מה שקרה בשנתיים האחרונות, אנו עדיין מאמינים בשיתוף הפעולה בין העם הבריטי והעם והיהודים.

[...] זכרו כי הנוער שהפגין ברחובות, ואשר הפעלתם נגדו כוח, אינו האויב שלכם.

[...] זכרו! אפילו לאחר תלייתו של בן-יוסף, שזעזעה את העם היהודי בארץ ובעולם, לא נשפך דם אנגלי בידי יהודים.

עליכם לזכור כי תפקידו של הנוער היהודי להילחם עד הסוף עבור מולדתו, כפי שתפקידכם להילחם עבור ארצכם.

האם אינכם מסוגלים להבין שהיהודים יהיו נאמנים לבריטניה כל עוד בריטניה תהיה נאמנה ליהודים ולציונות?

האצ"ל מגיב בעוצמה

לאחר עלייתו של בן-יוסף לגרדום, הגיעו הכנות התגובה של האצ"ל לשיאן. היה זה בעוד רוזנברג עושה באירופה ורזיאל ממלא את מקומו כמפקד הארגון.

¹¹⁸ מ"ז, כ-1/13/4

מברק הפקודה של ז'בוטינסקי: "אם סופי השקיעו בעוצמה", הגיע לארץ בימים בהם חלה עלייה של הרג יהודים בידי הכנופיות הערביות. להלן מקצת מהכרוניקה:¹¹⁹

9 ביוני – נרצח יהודה נוסינובסקי, שטייל לתומו בין חדרה לכרכור.
 17 ביוני – נרצח בקלקיליה יעקב שחר, מנהל עבודה יהודי, שהיה בא יום יום לפקח על תיקון המסילה באזור זה.
 24 ביוני – חטפו על ידי הכנופיות שלושה פועלים יהודים, ביניהם נער בן 13. הם הועמדו לפני "בית דין צבאי" של הכנופיות ונרצחו בידי שוביהם. אותה שעה הכריזו אנשי הכנופיות מלחמת השמד על גבעת עדה הקטנה. ירו עליה, עקרו את כרמיה ופרדסיה וארבו לאנשיה. השרון הפך תוך זמן קצר ביותר לאחד האזורים הפרועים והמסוכנים בארץ.

בחודשים יוני יולי 1938 נהרגו ברחבי הארץ 82 יהודים, והתגובה המחודשת לא איחרה לבוא.
 ב-4 ביולי 1938 פתח האצ"ל במתקפה רבת עצמה במקומות שונים בארץ. בערים המעורבות (ירושלים, חיפה ויפו) הוחרדו השכונות הערביות מרעם יריות והתפוצצויות והערבים תושבי הספר הוכו בתדהמה. בעיר העתיקה בירושלים, ברחוב דוד, הוטלה פצצה פרימיטיבית ובשוק הערבי של חיפה התפוצצו כדי חלב ממולכדים; עשרות ערבים נהרגו ונפצעו. ההתקפות התפשטו גם לאזורים כפריים ומוקשים הונחו בדרכים ובשבילים שהובילו אל הכפרים הערביים.
 ב-15 ביולי שוב התפוצץ מוקש בעיר העתיקה בירושלים, וב 27 בחודש הופעל מוקש חשמלי בשוק הערבי בחיפה. לפי ההודעה הרשמית של הממשלה נהרגו 35 ערבים ו 70 נפצעו.

תגובת המוסדות הלאומיים

ב-8 ביולי פורסם בעיתונות העברית כרוז של הוועד הלאומי המגנה את הטרור היהודי:

¹¹⁹ סת"ה, ב, עמוד 808.

ימי דמים ובלהות היו הימים האחרונים לארצנו. נקפד פתיל חייהם של עשרות אנשים, יהודים וערבים, חפים מפשע, ועשרות פצועים המתהפכים במכאוביהם על ערש דווי... מעשים אלה, אם גם הם מעשי יחידים מחוסרי אחריות ציבורית, מטילים אחריות כבדה על היישוב ומעמידים בסכנה את שלום הארץ כולה... לפיכך מגנה היישוב מעשים כאלה ומתקומם נגדם. בשעה קשה וחמורה זו הננו רואים צורך לפנות אל כל בני הציבור העברי בארץ, לכל זרמיו ומפלגותיו, לתת את ידם למוסדות היישוב למניעת מעשי איבה ונקם...

גם הרבנות הראשית פרסמה כרוז ברוח דומה. אולם חריף במיוחד היה הכרוז שהתפרסם מטעם מפא"י ב-10 ביולי בעיתון "דבר".

אל פועלי ארץ-ישראל

[...] קומץ של אנשי הפקר חדלי מעשה בשטח היצירה וההגנה, שלא עלה בידם לבצע את מזימת ה"שבירה" בחזית הציונות הפנימית, מנסים שוב כוחם בחזית החיצונית ומחקים את מעשי הכנופיות הערביות. כאן תקוותם ל"הצלחה" גדולה יותר... כאן הם נשענים על רפויי הרוח שבקרב היישוב, על אלה אשר סבל הימים ערער את שכלם הישר והיכה אותם בסנוורים למצוא תנחומים במעשי נקם אוויליים, שאינם פוגעים לגמרי בטורריסטים הערבים, אבל הם מעטים קלון ושואה על היישוב היהודי [...]

ומאת עצמנו נדרוש:
חיזוק וביצור כושר ההגנה העצמית של היישוב ומלחמה בהפקרות דמים ונקם.

אותו יום, ה-10 ביולי, כונסה מליאת הוועד הלאומי לישיבה סגורה, בהשתתפות חברי הנהלת הסוכנות היהודית, באי כוח הרבנות הראשית, העיריות ומועצות המקומיות.¹²⁰ את הישיבה פתח יצחק בן-צבי (יו"ר הוועד הלאומי) ובדבריו הציע לפתוח בפעולה נגד האצ"ל. במסגרת פעולה זו יש לגרש מבתי הספר תלמידים החשודים בהשתייכות לאצ"ל וכן ליצור בציבור אווירה שתורם ותקצץ את יכולת הפעולה של הארגון.

¹²⁰ אצ"מ, j 1/7238

משה שרתוק שרת (ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית) תקף בחריפות את פעולות האצ"ל נגד הערבים וטען כי כדי לשתק את הארגון יש להפעיל נגדם כוח, גם אם כתוצאה מכך יישפך דם יהודי.

יתר נציגי המפלגות הציוניות סוציאליסטיות תמכו בהפעלת כוח ואף בשיתוף פעולה עם השלטונות, כדי לשתק את פעילות האצ"ל. תקיף במיוחד היה בן-גוריון (יו"ר הנהלת הסוכנות היהודית), שיצא בחריפות נגד פעולות האצ"ל בשווקים הערביים. הוא הסביר כי היישוב היהודי בארץ ישראל זקוק לתמיכת הממשלה במלחמה בטרור הערבי (כמו אספקת נשק לנוטרים היהודים, שהגנו על היישובים היהודיים ברחבי הארץ) ולכן אין מנוס משיתוף פעולה עם הממשלה גם נגד האצ"ל. בן-גוריון התפלמס עם הרב הראשי ואמר כי אין להסתפק בהטפת מוסר, הגם שרצח ערבים היא קודם כל שאלה מוסרית. "אבל אנו חיים בעולם שמוסר טוב למטיפים", אמר. "לא חיים על פי זה. גם היהודים חדלו לחיות על פי זה. לא נוכל להוכיח ליישוב בדברי מוסר בלבד, אלא אם כן נוכל להוכיח שיש בזה אסון פוליטי". מכאן עבר למסקנה המתבקשת והיא פעולה תקיפה נגד האצ"ל.

נציגי האזרחים תקפו בחריפות את דברי השמאל בטענה שהצעותיהם יובילו למלחמת אחים ואת זה יש למנוע בכל מחיר. "האם אתם חושבים שהיום זה הזמן לעשיית החשבון של מלחמת אחים? אני חושב שזו טעות, לא טעות – זה חטא שאין דוגמתו", דברי דניאל סירקיס (חבר הוועד הלאומי מטעם ה"מזרחי"). הוא הוסיף ואמר שבמקום לצאת למלחמה נגד האצ"ל ולגרש תלמידים מבתי הספר (לפי הצעתו של יצחק בן צבי), יש לגנות את מעשי הממשלה על שהיא מרשה את מעשי הטרור הערביים. בסיום דבריו הציע לקיים שולחן עגול עם "אלה שחושדים בהם" (הכוונה לאצ"ל).

מעניינים דבריו של יהושע סופרסקי (יו"ר ברית הציונים הכלליים) שהסביר כי השאלה אינה אם שלמה בן-יוסף צודק או לא. הרוב, לדעתו, חושב שפעולתו של בן-יוסף לא הייתה צודקת, אולם תלייתו גרמה "לרגש של עלבון, של סטירת לחי לכל העם העברי בארץ ובחוץ לארץ, שקיבלנו מהממשלה פה ובלונדון. היו מקרים שרוצחים קיבלו חנינה. פה לא היה רצח, היה אולי ניסיון לרצח, היה שיגעון, אבל הלא דם לא נשפך, והיישוב צעק מתוך גרונו. כאשר דברו בבית המשפט שבמשך 2000 שנה לא תלו יהודי בארץ, זה עשה רושם".

מסתבר כי פעולות התגובה הגדילו את האהדה של הנוער לאצ"ל ועל כן מיצר שפרינצק, שטען כי יש "להכריז מלחמה על אהדת הנוער לתגובה". אחרון הדוברים היה אליהו אלישר (חבר נשיאות ועד הקהילה בירושלים), שיצא בחריפות נגד הצעות של נציגי השמאל: "למלחמת אחים לא ניתן יד.

אנו נגד רוצחים.. להבלגה כולנו נלך. אבל אני רואה שמובילים אותנו למלחמה פנימית ויגיעו הדברים לידי כך שאנו נירה איש ברעהו. כל הדברים ששמענו כאן מפי באי כוחם הרשמיים של חוגים ידועים מעידים על כך. אני אומר לכם שהסכנה היא גדולה".

בסיכום ניתן לומר כי תוצאות הכינוס היו כישלון ניסיונה של מפא"י ללכד חזית נגד הרביזיוניסטים. בן-גוריון אף לא נקב בדרכים קונקרטיות שיש לנקוט בהן כדי להילחם בטרור היהודי – כמו שיתוף פעולה עם הבריטים והפעלת כוח כדי למנוע את פעולות הטרור (ראה להלן). הוא הבין כי לא יוכל להשיג רוב להצעות כאלה, מאחר שרוב הנאמים באספה הביעו התנגדות לכך בחששם שהפעלת כוח נגד האצ"ל והרביזיוניסטים עלולה להביא לידי מלחמת אחים; ואת זאת רצו למנוע בכל מחיר.

על הלך הרוחות ביישוב היהודי בכל הנוגע לשאלת ההבלגה והתגובה, ניתן ללמוד מיומנו של שרתוק (שרת) מיום ה-22 ביולי 1938:¹²¹

בציבור השתררה היסטריה. היום בא הרב פישמן להזהירני על מצב רוח זה. ה"הבלגה", לפי דבריו, נגמרה; מלבד האנשים שבבית הסוכנות, אין איש שומע לדבר ה"הבלגה". צריך להפסיק את הקשרים עם השלטון [הבריטי] ולא להיפגש איתו עוד. גם הרב ברלין טילפן אלי ומסר לי את הצעתו – לאיים על הממשלה שאם לא יושם קץ למצב הפרוע בארץ, תתפטר הנהלת הסוכנות היהודית.

לפני הישיבה של הוועד הלאומי, שלח האצ"ל מכתב אל יצחק בן צבי עם בקשה לקוראו בפני באי הישיבה. למכתב זה צורף העתק ממכתבו של הלורד וג'ווד לאיגוד הקצינים העבריים בארץ ישראל (ראה להלן).¹²²

מכתב לוועד הלאומי

[...] אנו חושבים את הויכוח בשאלת ההבלגה והתגובה למחוסר תועלת, אחרי שנתיים וחצי של מאורעות בלתי פוסקים. על אף כל ההישגים של ההבלגה המורמים על נס, מראה הממשלה נכונות לתת ליהודים קומפלימנטים במחיר הבלגתם ולערבים ויתורים ממשיים במחיר התנפלויותיהם. דעת הקהל העולמית מתייחסת אל ההבלגה

¹²¹ שרת, ומן מדיני, ג, עמוד 237.

¹²² אלפסי, כרך א, עמוד 411.

היהודית במנוד ראש ובלעג יותר מאשר באהדה. שום גורם פוליטי לא הונע על ידי ההבלגה לחפש פתרון למצב הבלתי נסבל בארץ, בעוד שכמה וכמה גורמים פוליטיים הונעו דווקא על ידי הטרור הערבי בכיוון סיפוק דרישותיהם של הערבים. ולא עוד אלא שידיד ותיק לציונות כקולונל וג'וד סירב בפירוש להתערב לטובת היהודים, כאשר לדעתו חובת היישוב היא ללחום ולא להבליג. ואם נגזר על היישוב להביא קורבנות נוספים, מוטב שיהיו קורבנות ההגבה ולא קורבנות ההבלגה. ההבלגה לא הביאה קץ לטרור הערבי, וגם לא תביא אותו בעתיד. בעוד שטרור נגדי מכריח את כל הגורמים הנוגעים בעתיד הביטחון בארץ לפתור את השאלה באופן יסודי ומידי. ויש לנו כוח ואמצעים להמשיך במלחמתנו עד הניצחון השלם. [...]

בסוף מאי 1938 פורסם מכתבו של הלורד וג'וד אל "אגודת הקצינים היהודים המשוחררים". המכתב עורר סערה בקרב היישוב היהודי בארץ וזעם רב בקרב ממשלת המנדט הבריטי. וג'וד, חבר הפרלמנט הבריטי, כיהן ב 1924 כשר בממשלתה הראשונה של מפלגת העבודה בראשותו של רמזי מקדונלד. בזמן מלחמת העולם הראשונה שירת כקצין תותחנים בחזית גליפולי, שם פגש את גדוד נהגי הפרדות בפיקודו של יוסף טרומפלדור ומאז נעשה ידיד הציונות ואחד מידידיה של התנועה הרביזיוניסטית. וג'וד מתח ביקורת על מדיניות הממשלה הבריטית ובמכתבו ליהודי ארץ ישראל קרא להם להכריז על מרי אזרחי. בגלל תוכנו, אסר הצנזור לפרסמו בארץ ישראל. להלן קטעים מן המכתב:¹²³

מכתבכם מיום 10 במאי עורר בי מחשבות רבות... לפי ניסיוני, בייחוד בזמנים קשים, יודע אני כי אין דרכן של ממשלות להיכנע אלא בפני פעולה. תביעות, שמאחוריהן אין עומד דבר פרט לחוש הצדק, ממלאות רק תפקיד זעיר בדברי ימי הזמן החדש... איני סבור, כי פעולות תגמול בדרך של רצח ערבים חפים מפשע מוצדקות מבחינת מוסרית. כאשר החוק הרגיל מתמוטט בא במקומו בדרך כלל חוק הליניץ' ... נשאר אפוא התנגדות פסיבית מסוג זה שהופעל על ידי גנדי בדרום אפריקה ובהודו. פעולה כזאת מחייבת אחדות דעות ונכונות לסבול ואף ללכת לבית הסוהר. סבורני שהיא מחייבת גם חרם חברתי ונטישת

¹²³ מ"ז, ארכיון הצ"ח, ג 10 א. וכן אלפסי, א, עמוד 297.

קיומם של יחסים תקינים עם המושלים. להתנגדות הפסיבית צורות מספר:

2. סירוב לשלם מסים, הפרת החוק והליכה לבית הסוהר;

4. השתתפות בהפגנות שהוכרזו כבלתי חוקיות;

5. הפצת ספרות בלתי חוקית;

6. סיוע לעלייה בלתי חוקית;

אשתקד הובאו כמה עולים יהודים בלתי חוקיים לבית כלא בעכו, כשהם כבולים בידיהם. סבורני, שאילו שחררתם אותם תוך כדי הליכתם, אפילו בכוח, דעת הקהל הבריטית הייתה תומכת בכם ודבר זה שוב לא היה קורה לעולם.

[...] אילו הייתי פקיד בריטי בארץ ישראל הייתי "בוחל" גם אני בתלונותיכם והייתי מכבד אתכם הרבה יותר אילו קיללתם ואילו פעלתם למען הצדק בשביל בני ארצכם...

כמוכם רוצה אני לראות בארץ ישראל שוב עם לוחם, בן חורין, אמיץ, כמכבים... מתוך אי רצון הגעתי למסקנה, כי רק בדרך הקשה שציינתי לעיל נוכל להגיע אל המטרה...

פרסום מכתבו של וג'ווד עשה רושם רב מאחר והוא היה בין הבריטים היחידים שיצא בגלוי נגד ההבלגה וקרא ליישוב להתנגד בצורה גלויה לפעולות הממשלה הבריטית בארץ.

יעקב רז

ב-26 ביולי 1938 נשלח יעקב רז לעיר העתיקה בירושלים, מחופש לערבי ונושא על גבו סל ירקות ובו מוקש. מפקדיו של רז, שתכננו את הפעולה זמן רב מראש, לא שמו לב לעובדה שבעקבות ההתקפות הרצופות של האצ"ל בירושלים ובמקומות אחרים בארץ הכריזו הערבים שביתה כללית באותו יום. וכך קרה שכאשר הניח יעקב רז את הסל ליד אחת החנויות שדלתותיה היו נעולות, עורר הדבר את חשדם של הערבים. הם הפכו את הסל וכאשר מצאו בתוכו את המוקש, התנפלו על רז ודקרו אותו בסכינים בכל חלקי גופו. כאשר חשבוהו למת, הניחו אותו שותת דם וברחו מן המקום. אולם יעקב רז לא מת מן הדקירות, והמשטרה שהוזעקה למקום, העבירה אותו לבית החולים הממשלתי. למרות מצבו הקשה, חקרה הבולשת הבריטית את יעקב רז בכל תקופת שהותו בבית-החולים. במשך שבועיים נאבק על חייו, וכאשר הרגיש כי כוחותיו הולכים וכלים, חשש שמא לא יוכל לעמוד יותר בחקירות. כדי למנוע מצב שבו לא ישלוט עוד בעצמו ויגלה את סודות

המחתרת, הסיר מעליו את התחבושות שכיסו את גופו, וכעבור זמן קצר מת מאיבוד דם.

יעקב רז

יעקב רז היה החלל הראשון בפעולות ההתקפה של האצ"ל, והגבורה שגילה בעת חקירתו ובמיוחד מותו ההרואי, הפכו אותו לסמל, שעליו התחנכו במשך שנים דורות של צעירים. יעקב ראס (רז) נולד בשנת 1919 באפגניסטן ובהיותו בן עשר, עלתה משפחתו לארץ ישראל והתגוררה בשכונת הבוכרים בירושלים. היה זה בעיצומם של פרעות תרפ"ט, אשר הטביעו את חותמם על הילד יעקב. בגיל צעיר הצטרף לתנועת בית"ר, ואחר כך לשורות המחתרת. מחמת המצב הכלכלי הקשה ששרר בבית, הוא לא סיים את לימודיו היסודיים ובגיל צעיר יצא לעבוד כדי לעזור בפרנסת המשפחה. עקב שליטתו בשפה הערבית, נשלח יעקב רז לפעולות תגובה מיוחדות בלב העורף הערבי ובאחת מהן, כאמור, מצא את מותו.

פעילות בתל-אביב

בתל-אביב נערך הארגון בעמדות מגן בשכונות הספר וזאת במקביל לעמדות של ההגנה. חלק מחבריו אף הצטרף למשטרה במסגרת הגיוס לשוטרים מוספים וכן לנוטרות, אולם בין החברים גברה הדרישה לפעולה

יזומה נגד הערבים. בנוסף ליריות יזומות נגד ערבים ביפו ובשכונות הספר, כוונה אחת הפעולות נגד הכפר הערבי סלמה הסמוך לתל אביב. לאחר עריכת סיור מוקדם, יצאו שתי יחידות, 12 איש בכל אחת, לדרך. בין המפקדים היו גם עזריאל בנצינברג (הר-ציון) ואריה יצחקי, שהשתתפו גם בסיור המוקדם. בהגיעם לפאתי הכפר, פתחו באש רובים ותת מקלעים ומיהרו לחזור לתל אביב, כדי להגיע לבסיס לפני אור יום. הייתה זו פעולת השדה הראשונה שערכו לוחמי האצ"ל בתל אביב, ונתגלה בה חוסר מיומנות בניווט.

ב-26 באוגוסט 1938 הוטמן בשעות הבוקר המוקדמות מוקש בשוק הערבי ביפו. נשמעה התפוצצות אדירה, ועל פי ההודעה הרשמית נהרגו מן ההתפוצצות 24 ערבים ונפצעו 35. נוצרה בהלה גדולה בקרב תושבי העיר ונפוצה שמועה שההתנקשות נעשתה בידי הבריטים. המון רב יצא להתקיף את בנק ברקליס והצית את מכוניתו של אחד הפקידים הבריטים. בהתפרעויות נהרגו ערבים נוספים, הפעם מיריות החיילים הבריטים, והדבר הגביר את המהומה והבהלה בעיר.

הפעילות הרבה של הארגון והמאסרים שבאו בעקבותיה, היו הגורמים העיקריים להחלטתו של רזיאל להפוגה זמנית לצורך התארגנות והצטיידות. בעקבות פעולות האצ"ל שוב התעורר הוויכוח בנושא ההבלגה והתגובה בכל עצמתו. כחלק מן הוויכוח פרסם האצ"ל באוגוסט 1938 כרוז ובו דיון מעמיק בשאלת ההבלגה והתגובה:¹²⁴

דברים גלויים אל העם היושב בציון

ציבור עברי!

הטרם נוכחת, מתוך ניסיון הדמים, האש והחורבן, העובר עליך כשנתיים וחצי, שה"הבלגה" הורסת וממיתה את כל תקוותינו לעתיד, ושאם לא נסתלק ממנה כליל, יהיה גורלנו להיות עבדי ערב במולדת?

ציבור עברי

[...] בשלושה סוגי נימוקים מסתייעים חסידי ההבלגה. נברר לך אותם אחד לאחד ונראה לך את אפסותם.

הסוג הראשון הוא בשטח "המוסרי". התגובה נוגדת, לדעתם, למוסר היהדות, ולכן היא פסולה. על פי מסורת היהדות, לדעתם, מותר להרוג רק את הרוצח, ואסור לפגוע בערבים חפים מפשע.

הסוג השני של הנימוקים הוא בשטח "המעשיות"; על ידי ההבלגה – הם אומרים – גדל כבודנו בעולם ובייחוד באנגליה. מעשי התגובה יציגו אותנו כ"ברברים" בפני העולם ובפני אנגליה, והם יחדלו לכבד אותנו וייטלו מאיתנו את זכויותינו במולדת.

ואחרון אחרון – הנימוק ההגיוני השלישי; מעשי התגובה עלולים להרגיז את הערבים עוד יותר ולעורר מצידם מעשי נקם, שיביאו לידי חורבן גמור של היישוב.

נסתור את הנימוקים ראשון ראשון ואחרון אחרון. הנימוק המוסרי מבוסס על דעה מסולפת של מהות "מוסר היהדות". היהדות אף פעם לא סילפה את המושג "אויב" ולא ראתה באויב ידיד נפש. הרי היהדות היא שהכניסה בתור מצוות עשה: תמחה את זכר העמלק. מוסר היהדות גזר כליה על מלך עברי גדול (שאול), על שחמל על העמלק, אף על פי שגם בין העמלקים היו בוודאי "חפים מפשע" ו"תמימי דרך", ולפי חז"ל יצאה בת קול ואמרה על המלך הרחמן "אל תצדק הרבה!". אותה האמרה אפשר להגיד כלפי חסידי מוסר ההבלגה: "אל תצדק הרבה!"...

נעבור לנימוק "המעשי", לפיו "הרבתה ההבלגה את כבודנו באנגליה ובעולם, והתגובה תהרוס את כבודנו ומעמדנו".

הניסיון של השנתיים וחצי האחרונות הראה את ההפך מזה; עקב ההבלגה לא הוספנו כבוד, אלא אבדנו את שארית כבודנו; כי הגויים ראו בהבלגה מורך יהודי. עקב ההבלגה באים לקרוע את הצהרת בלפור, ולמסור לצד שאינו מבליג, לאויב, את מולדתנו. עקב ההבלגה חדלו להתחשב ביהודים כגורם פוליטי ומתחשבים רק בערבים, הרוצחים והמחריבים...

לא נתעכב על הנימוק השלישי: "הרגזת הערבים"? הנימוק הזה מכוון מלכתחילה לעורר את המורך שבלב. הרי עצם העובדה שאנו נמצאים בארץ הזו, מרגיזה את הערבים. אם נתחשב "שלא להרגיז את הערבים", עלינו לוותר על הכול, למסור להם לא רק את ירושלים אלא גם את תל אביב והמושבות, להימכר להם לעבדים – ועדיין לא יידעו שובעה. הנימוק הזה הוא נימוק של כניעה גמורה – והסתלקות מן המולדת. וזוהי הרי דרישת הערבים...

כל הגנה פאסיבית סופה כישלון; כשִׁירו על היהודים מיפו, עזבנו את יפו – כך ציוותה עלינו ההגנה. "נסוגונו לעמדות האחרונות" – בתל אביב. עכשיו זורקים הערבים פצצות גם בתל אביב. לאן ניסוג עכשיו? אל הים הגדול?

הסזון הראשון

השם "סזון" (עונת הצייד) ניתן לרדיפות שרדפה ההגנה את האצ"ל בשנת 1944/5. אולם מסתבר כי הסזון לא היה אירוע חד פעמי, אלא שיטה, שבה נקטה ההגנה באלימות נגד האצ"ל או לח"י, בכל פעם שאלה פעלו נגד הערבים או נגד האנגלים ללא הסכמת ראשי היישוב המאורגן.

הרעיון לפעול נגד האצ"ל הובא על ידי ראשי מפא"י ב 10 ביולי 1938 לפני "הכינוס היישובי" (ראה לעיל). אלא שכאמור רוב המשתתפים בדיון התנגדו לכך באופן נמרץ. תוצאות הכינוס היו כישלון ניסיונה של מפא"י ללכד חזית נגד הרביזיוניסטים ולא בכדי תאר עיתון "הירדן" את הכינוס היישובי כניצחון החוגים הלאומיים על מפא"י.

אולם בן-גוריון לא אמר נואש, והחליט לפעול נגד האצ"ל והרביזיוניסטים גם ללא הסכמת המוסדות הלאומיים.

אמנם באופן פורמלי היה ארגון ההגנה כפוף למוסדות הלאומיים, אולם מאחר שרוב המפקדים הבכירים היו חברי מפלגת הפועלים, לא היה כל קושי להפעילם גם ללא הסכמת הוועד הלאומי או הסוכנות היהודית.

למחרת הכינוס היישובי נפגשו דוד בן-גוריון ומשה שרתוק (שרת) עם הנציב העליון. בפגישה דובר על שיתוף הפעולה בין הסוכנות היהודית לבין ממשלת המנדט במלחמתם נגד הטרור היהודי. וכך כותב שרת ביומנו:¹²⁵

בן-גוריון פתח בדברים על ההתפרצות שהייתה אמש בחיפה [הפצצה בשוק הערבי]. הוא אמר שהיה זה דבר נורא. אין לסוכנות שום ידיעות בדבר מקור הפצצה. אנו רוצים מאוד לעזור לממשלה ככול יכולתנו בגילוי האמת. אם נשפוט על פי אופייה המסובך של הפצצה והמומחיות הרבה בייצורה, אין היא נראית מוצר מקומי ואפשר שיובאה מחוץ לארץ. מכאן הגיע למסקנה כי ייתכן שלסוכנים נאציים הייתה יד בדבר.

הנציב אמר שהעניין עוד לוט באפלה. הוא מצידו אינו שולל את האפשרות שהזכיר בן-גוריון. מצד שני, ייתכן מאוד שההתפרצות בוצעה על ידי רביזיוניסטים. נראה כבלתי מתקבל על הדעת לחלוטין שהערבים עצמם עשו זאת. הפצצות שהם השתמשו בהם היו בדרך כלל פרימיטיביות. הוא יודע מה עמדת הסוכנות בעניין ועד כמה הייתה לעזר בעבר בעשותה ככול יכולתה כדי לרסן את היהודים שלא ינקטו פעולות נקם. אין הנושא דורש נאומים רבים... העיקר הוא למצוא היכן מייצרים

¹²⁵ שרת, יומן מדיני, 26.7.1938.

פצצות כאלה. ייתכן שמייבאים אותם מחוץ לארץ, אולם אין הוכחות לכך. הבולשת עושה כמיטב יכולתה לגלות את האמת. הוא יודע שמחלקת המודיעין של הסוכנות טובה לא פחות מזו של הממשלה אם לא יותר. אולי יהיה באפשרותה לעזור לממשלה באיתור מרכזי-ייצור כאלה [הדגשות שלי – י"ל]

אמרתי שעשינו מאמצים בכיוון זה והם יימשכו, אולם לרוע המזל התברר שהתפקיד הוא קשה מאוד...

לפני שנפרדנו דיבר הנציב על בעיית החימוש [של הנוטרים] ואמר, שפעולות התגמול אינן מקילות על הממשלה להמשיך ולחמש את היהודים להגנה עצמית... הוא חושש שהציבור הערבי יטען: הריגת ערבים מצד אחד וחימוש יהודים מצד שני.

בערב בערב ה-31 ביולי 1938 נערכה בביתו של שרת פגישה עם הוועדה הפוליטית של מפא"י, לדיון בפעולות התגמול היהודיות. השאלה שנדונה הייתה האם יש להתנגד להן באמצעים שישנם בידי היישוב המאורגן או גם לשתף פעולה עם המשטרה.¹²⁶

בדיון מפורט יותר "על הטרור היהודי הרביזיוניסטי ועל דרכי המלחמה בו", שנערך באותם ימים במסגרת כנס פעילים לענייני ביטחון של הקיבוץ המאוחד, חשף בן-גוריון את כוונותיו.¹²⁷

ראשון הדוברים היה יצחק טבנקין, אשר כרך את המלחמה בטרור עם המאבק ברביזיוניסטים, שלגביו הם אויבי תנועת הפועלים:

[...] וקיימת השאלה של צורת מלחמתנו בתופעות אלו של טרור יהודי, הקשורה בשאלת מלחמתנו ברביזיוניסטים בכלל, שהיא בשבילנו מלחמה בפאשיזם, מלחמה על עצם קיומה של תנועת הפועלים... אין לדחות את המלחמה הפעילה ברביזיוניסטים... יש אומרים שחובתנו לעשות את המלחמה הזאת יחד עם הממשלה, אחרת – זה חיפוי על הרביזיוניסטים... יש לנו מלחמת פועלים ברביזיוניסטים, ויש לנו גם מלחמה בהם שהיא כללית לאומי, שאותה עלינו לעשות עם כל היהודים...

¹²⁶ שם, 31.7.1938.

¹²⁷ אורי בר נר, הקיבוץ בהגנה 1923-1939, עמוד 241.

דוד בן-גוריון ביקש להפריד בין המלחמה בטרור לבין המאבק בתנועה הרביזיוניסטית. הוא חשש שללא הפרדה כזו, לא יוכל לקבל את תמיכת היישוב היהודי למלחמה בטרור ובמיוחד בתכניתו להלשין לבולשת על חשודים בהשתייכות לאצ"ל:

[...] אך את שאלת הטרור הרביזיוניסטי נגד הערבים אי אפשר להעמיד כחלק

משאלת מלחמתנו ברביזיוניסטים... זה קובע את יחסי העם היהודי עם שני כוחות חיצוניים הקובעים את גורלנו, ערבים ואנגלים... עניין הטרור שכנגד הוא עניין יהודי [ולא מעמדי]. ואם יהודי בא למסקנה שטרור נגד הערבים מזיק לנו הרי זה מזיק ליהודים ולא רק כפועלים יהודים...אף אילו ידעתי שכל העם היהודי הוא נגד הדעה אשר אביע, אומר שאילו ראיתי בחור יהודי יורה בערבי העובר ברחוב, הייתי קורא לשוטר, בין יהודי, בין אנגלי, בין ערבי, ומוסר אותו. לדעתי כך צריך לעשות יהודי... אפשר להילחם בטרור רק בעזרת הממשלה, איני רואה בזה פסול מוסרי. מהי מלחמה נגד הטרור – השמדת הטרוריסטים. אם נעשה דין לעצמנו – לא בעזרת הממשלה – יביא הדבר לטרור פנימי ונאכל איש את רעהו...

אני רואה סכנה איומה בחיפוי, שכן החיפוי הוא הזדהות. איני יכול ואסור לי להזדהות עם רוצח. ולטרוריסטים היהודים יש לי יחס כמו לטרוריסטים הערבים. אסורה ההזדהות עם בן-יוסף, מבחינה ממלכתית היה צריך שייתלה. אילו הייתה מדינה יהודית הייתה משמידה בן-יוסף וחבריו.

איני יכול להבין מדוע פסולה עזרת הממשלה נגד הטרור היהודי המסכן אותנו יותר מאשר הטרור הערבי; אני אומר: בעזרת הממשלה!

דבריו הברורים של בן-גוריון לא הותירו שום מקום לספק; הוא לא הסתפק "במלחמה יישובית", דהיינו הפעלת ההגנה נגד האצ"ל, אלא דרש במפגיע גם שיתוף פעולה עם השלטונות הבריטיים, דהיינו – הלשנות. לצורך זה הוקמה במחלקה המדינית של הסוכנות היהודית בירושלים יחידה חשאית מיוחדת בראשותו של ראובן זסלני (שילוח). זסלני היה קשור ישירות עם ראש הבולשת הבריטית והיה מעביר אליו רשימות של חשודים בהשתייכות לאצ"ל. את הרשימות קיבל זסלני מדוד שאלתיאל, שעמד בראש הש"י (שירות הידיעות של ההגנה). אותו זמן הוקמה בש"י מחלקה מיוחדת

("המחלקה היהודית") שעסקה באיסוף מידע על אנשי האצ"ל, בעיבוד החומר והעברתו לבריטים.

בנימין זרעוני (שהיה מפקד מחוז חיפה) מספר כי בשורות האצ"ל היה סטודנט אחד שמצבו הכלכלי היה קשה. אותו סטודנט סיפר כי פנו אליו משירות הידיעות של ההגנה והציעו לו תשלום עבור מסירת ידיעות על הנעשה באצ"ל. זרעוני החליט להפוך את הסטודנט ל"סוכן הכפול" והעביר באמצעותו ידיעות מושטלות להגנה. כאשר ביקשה ההגנה לדעת את שמו ותיאורו של קצין המבצעים במחוז חיפה (תפקיד שלא היה קיים באותה עת), העביר זרעוני, באמצעות הסוכן הכפול, את התיאור הבא: יוצא הצבא האוסטרי, שהגיע ארצה בעלייה הבלתי לגאלית ושמו הַנְס זִילְבֶּרְגֶּבֶה (שם שזרעוני בדה מלבן). לא עבר זמן רב עד שהמשטרה החלה בחיפושים אחר אותו זילברגבה.¹²⁸

ב-1 בפברואר 1944 הכריז האצ"ל על המרד בשלטון הבריטי בארץ ישראל. כעבור חודשיים נערכה בגבעת ברנר ישיבה של הוועדה הפוליטית של מפא"י, בה דנו בדרכים להפסקת הפעילות של האצ"ל נגד הבריטים. באותה ישיבה אמרה גולדה מאירסון (מאיר), בין היתר:¹²⁹

פעם נתקיימה מועצת ההסתדרות באותו היום שנזרקה פצצה בחיפה [יולי 1938], ונפגעו ערבים רבים. אני זוכרת שבן-גוריון דיבר במועצה ההיא. לא היה כל ספק אצל בן-גוריון שאנחנו צריכים לעזור לחסל כל אפשרות של פעולה כזאת להבא... לי אין מעצור מוסרי בנוגע לקבוצה זו, ואני עדיין חושבת כך. בן-גוריון לא צריך לשאול איך לחסל, אם יש לעשות משהו [כדי שהם] לא יעשו דברים כאלה, יש לחסל גם על ידי חיסול כמה בחורים (בן-גוריון: והם ישתקו?) אני לא שאלתי גם אז איך לחסל שהרביזיוניסטים לא יזרקו פצצות גם בנו, הייתי בעד זה ולא שאלתי פרטים...
אני חושבת שזה רע, שהם מביאים אסון לנו, לא רק לקצינים בריטיים, ולכן מותר לעשות להם הכול.

¹²⁸ זרעוני, את"ה, 147/14.

¹²⁹ ארכיון מפא"י (בית ברל), ישיבת הוועדה הפוליטית של מפא"י, 27.4.1944.

חטיפתו של אליהו רפופורט

ב-25 ביולי 1938, ביום שבו הוטמנה הפצצה בשוק הערבי בעיר התחתית, יצאו שני לוחמי האצ"ל למארב בשכונת הרצליה שלייד הדר הכרמל בחיפה, במטרה לבצע פעולת תגמול נגד ערבים. והנה נקרה בדרכם אדם שחבש תרבוש לראשו ומאחר שחשבוהו לערבי, ירו בו ופצעוהו קשה. השניים נמלטו מן המקום בריצה, אולם אחד מהם, אליהו רפופורט, נפל תוך כדי ריצה ונפגע (הוא הספיק למסור את האקדח שהיה בידו לחברו, שהצליח להימלט מן המקום). עוברים ושבים התנפלו עליו, ופעילי ההגנה שהגיעו למקום, לקחו את הצעיר במכוניתם אל מקום מחבוא, שם הודיעו לו כי האיש שחבש תרבוש לראשו היה יהודי שנפטר כתוצאה מן הירי. לאחר שערכו חיפוש בביתו, חקרו אותו למעשיו באותו בוקר וכן להשתייכותו המפלגתית. החוקרים ביקשו לדעת מי היו מפקדיו וחבריו ואיימו עליו שאם לא ישתף אתם פעולה – ימסרוהו לבולשת הבריטית.

כשנודע דבר חטיפתו של רפופורט, החליטה המפקדה הראשית של האצ"ל לעצור אחד ממפקדי ההגנה ולהחזיק בו כבן ערובה עד לשחרורו של אליהו רפופורט. ואכן ב-1 באוגוסט נחטף בתל-אביב זכריה קיקיון, ממפקדי ההגנה בעיר, ובהמשך לחטיפה נמסרה הודעה להגנה כי שחרורו מותנה בשחרור אליהו רפופורט. קיקיון הוחזק בבית מחוץ לתל אביב בתנאים נוחים ואף הורשה לשלוח מכתבים להוריו. חלק מן המכתבים פורסמו אחר כך בעיתונות היומית. בינתיים הסגירה ההגנה את רפופורט לבולשת הבריטית, ולאצ"ל לא נותר אלא לשחרר את קיקיון.

את החקירה הראשונה עבר רפופורט במשטרת בת גלים ולאחר מכן הועבר לבית הסוהר המרכזי בירושלים, שם הוכנס לצינוק. החקירה התרכזה בהטמנת הפצצה הגדולה בשוק הערבי בחיפה וכן מסירת שמות של מפקדים באצ"ל. החקירות היו מלוות בעינויים קשים: מכות ובעיטות, הרעבה ושליטת שינה. לאחר ימים של חקירות, הוחזר רפופורט לחיפה. מאחר ולא היו נגד רפופורט כל הוכחות, אי אפשר היה להעמידו למשפט ולהאשימו ברצח ובהחזקת נשק חם. הוא נידון למעצר אדמיניסטרטיבי של שנה בכלא עכו.

אמנם רפופורט ניצל מעמוד התלייה, אולם העינויים ותנאי המעצר הקשים גרמו להידרדרות במצב בריאותו. מעכו נשלח למחנה המעצר בצריפין ובמזרע וכעבור שנתיים שוחרר. הוא המשיך בפעילות מחתרית בשורות לח"י, נעצר שוב והיה בין 251 עצירים שנשלחו, באוקטובר 1944, לגלות באריתריאה שבאפריקה. כעבור שנתיים, כאשר מצב בריאותו התדרדר, שוחרר והוחזר ארצה. הוא נפטר בשנת 1947 בחיפה.

אליהו רפפורט היה איש האצ"ל הראשון שההגנה חטפה. לאחר החטיפה של רפפורט, פרסם האצ"ל כרוז בו כתוב, בין היתר:¹³⁰

[...] מפא"י מנסה, על ידי שורה של פרובוקציות, להכניס את היישוב לתוך האסון האיום של מלחמת אזרחים בין יהודים. [...] המחנה הלאומי לא ייתן את ידו ולא ייענה לפרובוקציה זו. שום יד של צעיר לאומי לא תתרומם נגד יהודי, יהיה אשר יהיה. כל מאמצינו קודש למלחמה באויבים החיצוניים [...]

חטיפתו של נתן (ניקו) גרמנט

בשנת 1935 עלתה ארצה מחרבין שבסין קבוצה של בית"רים, וביניהם נתן ניקו גרמנט. עם עלייתו הצטרף לפלוגות הגיוס בגליל וכעבור שנה הועבר לפלוגת הכותל בירושלים. בהיותו בראש פינה הצטרף לאצ"ל, ובירושלים עבר קורס סגנים. הוא לקח חלק בפעולות התגמול נגד ערבים בירושלים ובאחת מהן נתפס על ידי חברי ההגנה כאשר ברשותו אקדח. הוא הוכנס למכונת, שם נקשרו עיניו והוא הובל לאחד הקיבוצים בסביבת ירושלים. בחקירתו נשאל בדבר שמות מפקדיו וכאשר לא שיתף פעולה, בוים נגדו משפט שבסופו ניתן פסק דין מוות. בינתיים נודע דבר החטיפה למפקדת האצ"ל, אשר שלחה אזהרה חמורה למפקדת ההגנה לשחררו מיד, ולא – ייחטפו גם אנשי הגנה. האיום עשה את שלו וכעבור שלושה ימי מעצר, הובא גרמנט במכונת לאחד היישובים הערביים בסביבת ירושלים ושם שוחרר, בלי פרוטה בכיסו ומבלי שידע היכן הוא נמצא. בסכנת נפשות הצליח להגיע לירושלים.

חטיפות בשרון. רצח אליהו שלומי

שנתיים לאחר חטיפתו של רפפורט, חזרה ההגנה לשיטת החטיפות והחקירות שהיו מלוות בעינויים. תחילתה של הפרשה בקיץ 1939, כאשר האצ"ל גילה בהרצליה שני מחסני נשק של ההגנה בפרדסי המושבה. חברי האצ"ל פתחו את המחסנים והחרימו את תכולתם שכללה: שלושים רובים, שני תת מקלעים, רימונים ותחמושת. אנשי ההגנה עמדו על כך רק כעבור שנה לערך, בקיץ 1940, כאשר ערכו ביקורת במחסנים. הם פתחו מיד בחיפושים יסודיים בפרדסי הרצליה, בניצוחו של ישראל זבלדובסקי (עמיר), מפקד שירות הידיעות של

¹³⁰ מ"ז, כ 1/13/4.

ההגנה, שהיה בעבר מפקד ההגנה בהרצליה. אנשי ההגנה חטפו את מחסנאי האצ"ל המקומי וחילצו מפיו, במכות ובעינויים, פרטים על המחסנים של ארגונו. כיוון שכמות הנשק שנמצאה בהרצליה הייתה קטנה מדי, חטפו אנשי ההגנה את הממונה על מחסני הנשק של האצ"ל בכפר סבא ולאחר חקירה מאומצת, שלוותה אף היא בעינויים, גילו את המחסנים והחרימו 2 מקלעי הוצ'קיס, 79 רובים מן המשלוחים מפולין ו-7,300 כדורים. נשק זה היה בהיקף גדול בהרבה מזה של ההחרמה בהרצליה. בדיווחים של מפקד ההגנה, מ.ה., שהיה אחראי לחטיפות ועל מהלך החקירה אנו מוצאים את הפרטים הבאים:¹³¹

[...] כשהגענו לפרדס של פלסר נתקלנו בהתנגדות. הבן, שמואל, סירב לתת לנו לחפש בפרדסו. נכנסו לפרדס למרות רצונו ... שמואל פלסר עמד בסירובו והתחיל לאיים על מ.ה., שהכיר אותו מקודם, שימסור אותו למשטרה. מ.ה. סטר לו על הלחי ולקח אותו בכוח ... קשרנו את עיניו והחילונו לחקור אותו. הובלנו אותו יחף בין עצי הפרדס והודענו לו שאם לא יספר לנו כל מה שידוע לו על הגניבה בהרצליה, לא ישוב לראות את בני משפחתו. אחרי ששוב סירב, בדק אחד החברים את הדופק שלו והגשנו לאפו 'טיפות מרדימות' (ה'טיפות' היו אגרוף שהוגש לאף וזה השפיע בצורה הטובה ביותר, כפי שקיוונו). אחרי זה הוספנו לו שתי מלקות על כפות רגליו. פלסר הודיע שיש לו כמה דברים פרטיים מתחת לעץ המהווים את רכושו וכי לא ידוע לו דבר על הנשק שהוחרם בהרצליה. לבסוף הביא פלסר את החבילה שהכילה 5 נפצים חשמליים, 2 פצצות טורקיות ריקות, כלי קטן ו-25 כדורים..

מפרדסו של פלסר, הלכו אנשי ההגנה אל פרדסו של אנצילביץ במגדיאל:¹³²

[...] בנוכחות אביו של אנצילביץ, הודענו לו שבאנו לקבל מידו את הנשק שנטמן בפרדסו. אנצילביץ הכחיש את שייכותו לעניין הזה. לאחר שהוצא מן הבית, הובא לחורשה שממול הבית... לאחר שסירב למסור כל ידיעה. הכינו אותו 5 6 מלקות על כפות רגליו [שיטת עינויים שהייתה נהוגה אצל התורכים] ולאחר שעמד בסירובו, הוספנו עוד 20 25 מלקות על כפות הרגלים... לבסוף הוא גילה כי המחסנים נמצאים בפרדסו,

¹³¹ סת"ה, ג, עמוד 55.

¹³² את"ה, 112/1050.

בהם מצאנו נשק רב. כן גילה שאורבוך ויעקב פולני הם שהטמינו את הנשק בפרדס...

בפרדס שלישי בכפר סבא נחקר בעל הפרדס ואשתו. הוא סירב לשתף פעולה והכחיש כל קשר למחסני הנשק של האצ"ל. לאחר שהאישה הוצאה מן הבית, הוצא גם הבעל והחלה חקירה יסודית, מלווה במלקות על העקב, כפי שעשינו במקרים הקודמים... לבסוף נמצא נשק בכמות גדולה ובמצב מצויין. על ידי גילוי המחסנים הללו, מגיע ערכו של הנשק שנלקח מן האצ"ל לכפליים ומעלה מזה שנגנב.

בסיכום של הדו"ח נקבע כי :

- א. בכל מקרה היה השימוש בכוח יעיל בהחלט.
- ב. יש להניח כי בנוסף לשימוש בכוח, השפיעה על הנחקר בהרצליה העובדה שהיה עצור במשך ימים ולכן חשב שחבריו הפקירו אותו....

פיקוד ההגנה לא אמר די בכך והחליט לנצל את המקרה כדי להעניש את אנשי האצ"ל בהרצליה. תחילה נעשה ניסיון לחפש את הנשק האבוד בצריף של פלוגת בית"ר במקום. יעקב לנקין, מפקד הפלוגה, הניח להם לערוך את החיפוש באין מפריע. לא זו בלבד שבצריף לא נמצא דבר, אלא שאנשי הפלוגה בהרצליה לא ידעו כלל היכן מצוי הנשק. בשעה שהוחרם הנשק ממחסני ההגנה, היה יעקב גלבוע-פולני (פוליאקוב) מפקד האצ"ל בהרצליה. היה זה בעיצומו של הפילוג בין רזיאל ושטרן (ראה להלן) ומכיוון שפולני הלך יחד עם אברהם שטרן ("יאיר"), ההנחה הייתה כי מרבית הנשק הועברה לפלג של "יאיר".

אולם ההגנה לא הרפתה. ב-18 באוגוסט 1940, בשעות הבוקר המוקדמות, התנפלו כמאתיים מאנשיה, מזוינים באלות ובאגרופנים, על פלוגת בית"ר בהרצליה, ניתקו את המים למקום ומנעו כל קשר עם הסביבה. בתגרה שהתפתחה, הכו אנשי ההגנה (שעלו במספרם על הבית"רים עשרת מונים) את חברי בית"ר מכות נמרצות. רבים מהנתקפים נפצעו והבית"רי אליהו שלומי שהובהל לבית החולים במצב אנוש, מת מפצעיו. הצריף, על כל מה שהיה בו, נהרס כליל.

אליהו שלומי (דייכס), בן ה-21, עלה ארצה מווילנה (ליטא) באופן בלתי לגאלי באנייה "דראגה". הוא שירת בפלוגות הגיוס של בית"ר בזיכרון יעקב ובפתח תקווה ואחר עבר להרצליה.

אנשי ההגנה היו עתידים להודות בספר תולדות ההגנה ¹³³ כי לא באו לחפש נשק ולא רצו אלא "להטיל סנקציות נגד הפורשים".

הפגישה בין גולומב לז'בוטינסקי

החטיפות וההלשנות הביאו להידרדרות ביחסים בין ההגנה והאצ"ל והחשש למלחמת אחים הלך וגבר.

ב-10 ביולי 1938 נפגש אליהו גולומב (א') עם ז'בוטינסקי (ז') בלונדון בניסיון לבוא לידי הסכמה בין שני הארגונים ועל ידי כך למנוע מלחמת אחים. להלן קטעים מן הפגישה הזו: ¹³⁴

א': כשהייתי אצלך לפני שבועיים, דיברנו... על הכוח העברי ההולך ונוצר בארץ ועל פעולות משותפות הנעשות עם הממשלה [הכוונה לנוטרים]... יש להתחלה זו ערך רב עוד יותר אם הוא יתפתח בעתיד עד כדי כך שיוכל לעמוד לנו בשעות יותר חמורות בעולם... והנה המקרים שקרו בזמן האחרון [פעולות התגובה של האצ"ל] חותרים גם נגד ההתחלות שנעשו בר, וגם נגד התפתחותם. משום כך באתי אליך שתעשה איזה פעולה למען שים קץ למקרים כאלה מעתה.

ז': האם אתה בטוח שיהודים עשו את זה? [הכוונה לפצצה שהתפוצצה בשוק הערבי בחיפה] קראתי בעיתון שזה היה מעשה של וכן פרובוקטור...

א': כל זמן שהאנשים לא נתפסו מובן שיהודים אינם רוצים להודות שעשו זאת יהודים... אבל בשיחה בינינו אין צורך להעלות השערות. לנו ברור כי הן אינן נכונות.

ז': ואם עשו זאת אפילו יהודים, האם בטוח אתה שאנשינו עשו זאת? האם יש לך ידיעות על זה או אלה רק השערות?

א': אתה יודע כי אני כבר חודש לא נמצא בארץ, אבל לגבי ההתחלה רביזיוניסטים... אבל נשוב לעניין ונראה מה אפשר לעשות כדי שלא יהיו מעתה מעשים שיהרסו את הניצנים של הכוח העברי בארץ.

¹³³ סת"ה, ג, עמוד 474.

¹³⁴ מ"ז, 43-2/19.

ז': מה אתה מציע? לאיחוד ההגנות הלא אני הסכמתי. אינני יודע מה נמסר לך בעניין זה.

א': נמסר לי שאתה התנגדת שעניין התגובה ייכנס לאיזה סמכות משותפת.

ז': זה נכון! אני חושב כי אסור לאיזה סמכות שהיא לקבל עליה אחריות בעד ענייני תגובה...

א': יש די כוח ביישוב למנוע את המעשים האלה... אילו רצינו להשתמש בכוח היינו יכולים למנוע גם את חבריכם לעשות את המעשים האלה, אבל זה יחייב מלחמת אחים. וזו צרה לא יותר קטנה מאשר המצב שנוצר על ידי המעשים האלה. לכן אני מציע שתעשה מצידך הכל כדי למנוע את הדברים האלה מבלי שיהיה איזה צורך של שימוש בכוח... [הדגשה שלי: י"ל].

מעניין להשוות את דבריו של גולומב לז'בוטינסקי, לדברים שאמר לבגין שש שנים לאחר מכן. הכוונה לפגישה בין גולומב לבגין בספטמבר 1944, בה דרש גולומב להפסיק את הפעולות נגד הבריטים, שנעשו במסגרת המרד שהכריז האצ"ל בפברואר 1944. גולומב אמר, בין היתר:¹³⁵

אנו דורשים מכם להפסיק מיד [את הפעולות נגד הבריטים]... איננו רוצים שתתחיל מלחמת אחים... אולם נהיה מוכנים גם לכך. נהיה נאלצים לאחוז באמצעים שלנו למען מנוע את מעשיכם. המשטרה, לדעתנו, לא תוכל לחסלכם, אולם אם היישוב יתקומם הרי הדבר יביא לידי כך. ברור שאיננו מדברים על חיסולכם הפיסי, אולם התפתחות דברים תביא גם לכך, היא תביא להשמדתכם, ואז לא חשוב מי התחיל הראשון – זה עניין של תעמולה והסברה.

מספר ימים לאחר הפגישה עם גולומב, שלח ז'בוטינסקי ב-12 ביולי מברק אל ד"ר אלטמן, בו נאמר, בין השאר:¹³⁶

סכנת התנפלות השמאל על חברי הארגון הידועים להם – התנפלות מזוינת. אליהו גולומב ביקרני בלונדון והביע את האיום הזה באוזני; ואחר כך שמע בוקשפן [מראשי המפלגה הרביזיוניסטית בארץ] אותו

¹³⁵ יהודה לפידות, הסזון צייד אחים, עמוד 58.

¹³⁶ אלפסי, א, עמוד 35.

הדבר מפי פינקס [ממנהיגי "המזרחי"] בנוכחות רוקח [ראש עיריית תל אביב].

ז'בוטינסקי החליט להשיב מלחמה שעה, והזהיר שמלחמת אחים לא תהיה מוגבלת רק לארץ ישראל. באסיפה פומבית בוורשה אמר, בין השאר:¹³⁷

אם בארץ ישראל מצדדי הם מיעוט, בגלל שיטת הסרטיפיקטים ומפני ששעריה נעולים בשבילנו, הרי כאן בגלות, וכאן בארץ פולין, הם אינם כבר כלל וכלל מיעוט! ואם כבר נגזר על עם ישראל שתיפול עליו הכלימה של מלחמת אחים, להווי ידוע לכם, שהיא לא תצטמצם בארץ ישראל בלבד.

משום כך פונה אני אל כל אלה אשר בידם השפעה ואשר מחובתם לעמוד על המשמר: דאגו נא לאחוז בכל האמצעים, שהדברים לא יגיעו לכך! כי אם בכל זאת יגיעו הדברים לכך, הרי תתנהל מלחמת אחים זו במלוא העולם היהודי כולו.

אזהרתו של ז'בוטינסקי, שנתקבלה בתשואות סוערות על ידי קהל שומעיו, אכן עוררה מנהיגים רבים הרחק מעבר לגבולותיה של פולין, ופניות ומחאות זרמו ובאו לשני הצדדים.

במסיבת עיתונאים, שבה השתתפו כתבים מבריטניה וארצות הברית, מפולין ומהעיתונות היהודית, אמר ז'בוטינסקי:

הסכנה הזאת [של מלחמת אחים], לרוע המזל, היא ממשית. כבר בראשית יולי שמעתי אותו איום מאיש הקרוב מאוד לשירות הביטחון של הסוכנות היהודית; הוא הבהיר אז מעל לכל ספק, שאם לא יצליחו להשיג אחדות בשאלת ההבלגה, יפעילו הגורמים הנתונים להשפעת הסוכנות את נשקם נגד הרביזיוניסטים... ניסיון כזה לפוגרום יהודי פנימי יגרור אחריו הגנה עצמית יהודית פנימית...

על פי הדיווח של עיתון "הארץ" מיום 23 באוגוסט 1938, לא השיגה מסיבת העיתונאים את מטרתה:

¹³⁷ כץ, ז'בו, עמוד 1052.

כל העיתונים היהודים, ואף אלה שהצטיינו עד עתה באהדתם לרביזיוניסטים, מוקיעים את הודעתו של ז'בוטינסקי במסיבת העיתונאים בוורשה על מלחמת האזרחים העומדת לפרוץ ביישוב העברי בארץ ועל סכנת "ליל ברתולומאוס" [ליל טבח ההוגנוטים בידי הקתולים בפריס ב-23 באוגוסט 1572] שמכינים ביישוב.

אברהם שטרן עשה אותו זמן בפולין בשליחות הארגון. רזיאל כתב לו על החטיפות ועל גל המאסרים בקרב אנשי הארגון ומנהיגי המפלגה הרביזיוניסטית (שמספרם הגיע לכ-150¹³⁸). בתשובתו, כתב אברהם שטרן ב-19 באוגוסט 1938:¹³⁹

היום הייתה לי פגישה עם פיט [כינוי לז'בוטינסקי על שם ראש ממשלת בריטניה ויליאם פיט] שיחה קשה ומייגעת. עוררתי את שאלת ההגבה כאן [בפולין] ותשובתו הייתה: להגבה כאן אין מקום... מלבד זאת מכות כאן, לא תהיינה להן השפעה; זאת היא תגובה חלשה מדי... בהגבה חזקה יותר ממכות נוכל להשתמש רק אם הם בארץ ישפכו דם. אז נשפוך את דמם בגולה. עכשיו אנו צריכים, אם אנו יכולים, להמשיך ולתת להם לחטוף את אנשינו. בזה נראה לעולם היהודי שכפינו נקיות ואין אנו משתמשים לרעה ומועלים באמון העם.

ענית: ... מה נעשה אם הם לא ישפכו את דמינו אלא ימשיכו במלשינות ובחטיפות?

בתשובה באה מצידו הצעה לשקול הפסקת הפעולות נגד הערבים ואז תחדלנה החטיפות, המשטרה תירגע ואנחנו נוכל לנוח ואחר כך נחדש את הפעולות... "אתם פלוגה שעברה את קו החזית, והאויב הקיף אותה מכל העברים. אתם מנותקים, מנוקיים, מנוקיים! האם תוכלו לעמוד במערכה ואיך תעשו זאת?"

ענית: השאלה היא לא אם נוכל לעמוד אלא אם יש פקודה להמשיך. כשהפלוגה מנותקת משתדלת המפקדה (א) להציל או (ב) נותנת הוראות ללחום עד חורמה...

לבסוף (הייתי מדוכא אבל שקט) אמרתי: נניח שהתגובה לא תעזור, אבל אם "החזית שפעלה והקריבה קורבנות" מבקשת עתה לא עזרה כספית אלא תמיכה מוסרית, ומאמינה שהתגובה תעזור, האם איננה

¹³⁸ את"ה, 47/61.

¹³⁹ אלפסי, א, עמוד 373.

ראויה לתמיכה כזו? זה שכנע אותו כנראה. הוא קרא לנציב [אהרון פרופס, נציב בית"ר בפולין] ושאל אותו אם יוכל לפוצץ את האסיפה של מרמינסקי [הכוונה לאסיפה מטעם פועלי ציון שהתקיימה ביום 21 באוגוסט 1938] שצריכה להתקיים ביום א'.
ענה: אשתדל.

מן המכתב של אברהם שטרן עולה כי לאימיו של ז'בוטינסקי, בדבר התגובה בפולין על התגרורות השמאל בארץ, לא היה כיסוי. ז'בוטינסקי היה מודע לחולשתו הפוליטית, ובמכתב ליעקובי מיום ה 22 באוגוסט הוא כותב כי "פירוש הדבר שנדחקנו לקרן זוית ואין טעם רב להמשיך לנפנף ידיים" וכי "יהיה עלינו להודיע זאת ברורות לנוגעים בדבר [הכוונה למפקדת האצ"ל בארץ]".

דבריו של ז'בוטינסקי הוסיפו להרגשת האין אונים שפשטה במפלגה הרביזיוניסטית בארץ עקב גל המאסרים הגדול ששיתק את הפעילות הפוליטית. ההלשנות ומסע ההשמצות של המוסדות הלאומיים שיתקו אף את הארגון, כפי שניתן ללמוד מהודעת המפקדה הארצית מס' 105 מיום 18 באוקטובר 1938:¹⁴⁰

[...] במקום להילחם נגד המלשין, במקום לעודד את לוחמי החרות, במקום לשבור את כוחות האויב – שקע היישוב בטמטום החושים והלך בעצת מלשינים. האצ"ל נשאר מנותק, ללא בסיס גיאוגרפי וללא גב ציבורי, מנותק ומבודד מול גדודי ערב, ממשלה אויבת, אלפי מלשינים מגוייסים בפקודה; אלפי גפירים, במקום לעכב את האויב החיצוני, קיבלו על עצמם לעכב את פעולות הארגון. כך נאלץ הארגון לעבור לתקופת שתיקה ממושכת, על אפו ועל חמתו, ולאסון היישוב והעם. כיום אוכל היישוב את פרי טמטומו; שלטון ערבי בדרכים ובערים, הפסקת העלייה ואסונות פוליטיים אחרים המחכים לפרסום. [...]

זה היה הרקע למשא ומתן להסכם בין הארגון ובין ההגנה.

¹⁴⁰ אלפסי, א, עמוד 139.

ההסכם עם ההגנה

את המשא ומתן יזם שמשון יוניצ'מן, מראשי בית"ר והצ"ח, שפנה אל אליהו דובקין ומשה שרת מהנהלת הסוכנות היהודית. לאחר שיחות ראשונות הופנה יוניצ'מן אל אליהו גולומב, אשר ביקש שבדיונים ישתתף נציג של המפקדה הראשית של האצ"ל. רזיאל התנגד למשא ומתן, אולם נכנע ללחץ שהופעל עליו מטעם ראשי המפלגה הרביזיוניסטית ומינה את חיים לובינסקי, חבר המטה, לנציגו במשא ומתן. בתקופת המשא והמתן התחייב האצ"ל להימנע מכל פעולות נגד הערבים.

הפגישה הראשונה, שהתקיימה ב 30 באוגוסט 1938, נסתיימה ללא הסכמה. לובינסקי פתח ואמר כי "אין כל מקום להסכם על יסוד קו ההבלגה" וכי "אנו מוכנים להשתתף בכל הדרכים של המלחמה נגד החזית הערבית". תשובתו של גולומב הייתה ברורה לא פחות: "הסכם יכול להיות רק על יסוד מניעת פעולות התגובה שלכם, ובעניין זה אין מקום לשום ויתורים ולשום פשרות". נראה היה כאילו המרחק בין הצדדים כה גדול עד שאין מקום לפשרה. אלא שהייתה זו עמדת פתיחה אפיינית, אשר לא מנעה את המשך המגעים. לאחר מספר פגישות הגיעו הצדדים להסכמה, וב 19 בספטמבר נחתם הסכם בראשי תיבות בפגישה שנערכה בביתו של ישראל רוקח, ראש עיריית תל אביב. מטעם האצ"ל חתם על ההסכם חיים לובינסקי ומטעם ההגנה – אליהו גולומב. ואלה הם עיקרי ההסכם:¹⁴¹

1. מטרת ההסכם היא לאפשר קו פעולה משותף בין שני הארגונים הממשיכים את קיומם העצמאי והבלתי תלוי...
2. ארגון ב' [האצ"ל] מתחייב להפסיק כל פעולות היוצאות מגדר ההגנה הרגילה, שלא תסכים להן הוועדה הפריטטית...
3. הוועדה הפריטטית תקבע אם, מתי ובאיזה אופן יש לאחוז בפעולות היוצאות מגדר ההגנה הרגילה... היא תשמש כמו כן ועדת קשר מתמדת בין המפקדות של שני הארגונים בכל השאלות הנוגעות להסכם זה... החלטות הוועדה מתקבלות פה אחד.
4. ארגון ב' יקבל את חלקו המתאים בהגנה הלגאלית וישותף בכל צורותיה (שוטרים נוספים, קבוצות מארב וקבוצות נודדות) וביחידות הצבאיות העלולות להיווצר בעתיד. [...]
7. ארגון ב' [האצ"ל] ישלח את אנשיו להגנה הבלתי לגאלית ביחידות מיוחדות עם מפקדים מיוחדים... כל יחידה תעמוד לפקודת מפקד

¹⁴¹ ניב, ב, עמוד 112.

המקום, שימסור את פקודותיו למפקד היחידה... במספר נקודות מוגבל יימסרו הפיקוד והאחריות להגנת המקום לארגון ב' ...

8. [...] כל הדרכת אנשי ארגון ב' תיעשה תחת הפיקוח של מפקדת ארגון ב'...

9. ועדה טכנית תורכב מיד לאחר קביעת יסודות ההסכם כדי לקבוע את זמן ההסכם וכן לעבד באופן מעשי את פרטי ההגשמה של סעיפי ההסכם.

10. ועדה של שלושה, מורכבת מבא כוח מכל צד ובורר מוסכם על ידי שני הצדדים, תורכב לשם בירור תלונות על הפרת ההסכם או התנאים שייקבעו על ידי הוועדה הטכנית, לקביעת הצד המפר ולהטלת עונשין...

מיד לאחר החתימה על ההסכם התכנסה הוועדה הטכנית לדיון בפרטים הטכניים. היא קבעה שההסכם יחול למשך שנה כניסיון וכי תוך שבועיים ייחתם סופית על ידי המוסדות המוסמכים של שני הארגונים.

במכתב לאברהם שטרן, מסביר רזיאל את היתרונות שהוא רואה בהסכם עם ההגנה. המכתב פותח בכך שרזיאל התנגד, כאמור, לכל המשא ומתן עם ההגנה, אולם נאלץ לבסוף להסכים בגלל הלחץ שהופעל עליו מטעם ראשי המפלגה הרביזיוניסטית. להלן הוא מונה את היתרונות שהושגו בהסכם שנחתם בראשי תיבות; כבר בסעיף הראשון מכירה ההגנה, דה פאקטו לפחות, בעצמאותו הארגונית של האצ"ל: "הקיום העצמאי הנפרד נשאר ללא שינוי וללא פגיעה, בהווה ובעתיד" וכפועל יוצא מכך אין הארגון כפוף למרות המוסדות הלאומיים: "מרות המוסדות הס מלהזכיר". מנקודת ראותו של רזיאל זהו ההישג החשוב ביותר של ההסכם. בנוסף לזאת "תינתן לנו האפשרות לנצל את כל האפשרויות הקיימות בידיהם לשטח הלימודים והעבודה המעשית". יש לזכור שעם גבור הרדיפות שרדפה ההגנה את הארגון, הוגבלו מאוד אפשרויות האימונים, מה שהשפיע רבות על מיומנותם של המגויסים החדשים ויכולת הביצוע שלהם. החיסרון היחידי שרואה רזיאל בהסכם הוא כמובן ההתחייבות שלא לבצע פעולות יזומות אלא באישור הוועדה הפריטטית. נחמה פורתא מוצא רזיאל בעובדה שההסכם הוגבל לשנת ניסיון אחת, כך שבמקרה שהניסיון לא יעלה יפה, יחזור המצב לקדמותו.

להלן מסביר רזיאל את הסיבות להסכמתו לתנאי ההסכם: עקב הפעילות האינטנסיבית של הארגון, נוצר מחסור באמצעי לחימה ובכסף, כך ש"מסיבות טכניות ומקצועיות, מצבו של מנדלסון [זה היה הכינוי של ז'בוטינסקי, אולם במכתב זה הכוונה היא לארגון] איננו מאפשר לו כל

פעילות במשך החודשים הקרובים". לזאת נוספו הרדיפות, ההלשנות והתעמולה הארסית נגד הארגון שהשפיעו מאוד על המשך הפעילות: "האטמוספירה החיצונית והפנימית לפני חודש וחצי הייתה כזאת שברצינות גמורה איימה עלינו התפוררות פנימית". כתוצאה מכך זקוק היה הארגון לרגיעה זמנית בפעולותיו, לצורך גיוס צעירים חדשים שיבואו במקום אלה שנעצרו וכן לצורך אימונים וארגון מחדש.

בסיכום רואה רזיאל בהסכם ויתורים רבים יותר מצד ההגנה, עד שהדבר מעורר בו חשד: "חשודה מאוד היא עמדתו של הצד השני. מדוע הם נותנים פתאום כל כך הרבה ויתורים? אפשר היה לחשוב שטמנו פה פח, אך זה אינו נכון". אין ספק שבהשוואה להסכם שנעשה עם תהומי שנה וחצי קודם לכן, יש להסכם עם רזיאל יתרונות רבים והחשוב שבהם היא ההכרה בעצמאותו הארגונית של האצ"ל (כזכור, בהסכם עם תהומי היה על האצ"ל להתפרק ואנשיו היו אמורים להיטמע בין חברי ההגנה).

בסופו של המכתב, מוסיף רזיאל הערה אישית הקשורה ברינונים בתוך הארגון נגד מנהיגותו. הדבר פגע בו מאוד עד כי החל להרהר בדבר התפטרות: "כבר שמעתי רמזים מכוערים; אמנם לא במידה גדולה, אבל אינני רגיל לזה. ברצוני לפנות את מקומי למי שיעשה חשבונות באופן יותר מוצלח. בין כך ובין כך ירמזו המרמזים; אלה במקרה שהעניין יצא לפועל ואלה במקרה שלא יצא לפועל. אינני רגיל בכך ואינני רוצה להתרגל לחיות בתוך לכלוך".

כך או כך, מיד לאחר החתימה בראשי תיבות, טס לובינסקי לוורשה כדי להביא את נוסח ההסכם לידי ז'בוטינסקי. לאחר דיון עם מספר פעילים רביזיוניסטים, שבאו לוורשה לרגל מושב המועצה העולמית של הצה"ר, החליט ז'בוטינסקי לאשר את ההסכם. את החלטתו הסביר בשיחתו עם אלטמן: "אם אנשי הארגון בארץ חושבים כי ההסדר הזה טוב ונחוץ, מי אני כי אומר "לא" וכך אסכן את חייהם, בעוד אני עצמי בחוץ?"

מן הדברים עולה כי לבו של ז'בוטינסקי לא היה שלם עם ההסכם, אולם הוא לא הביע התנגדות בגלל התמיכה של המפקדה בארץ להסכם.

כל אותה עת שהה בן-גוריון בלונדון, וכשנודע דבר המשא ומתן, שלח לגולומב את המברק הבא:¹⁴²

¹⁴² שכטמן, זאב ז'בוטינסקי-פרשת חייו, ג', 244.

לאליהו [גולומב] תל אביב לונדון 14.9.38

מתנגד בהחלט למשא ומתן ולהצעת ההסכם. עכב המשכו. אעביר לך נימוקי.

במכתבו, כותב בן-גוריון, בין השאר:¹⁴³

כל זמן שהמפלגה הרביזיוניסטית, וז'בוטינסקי בראשה, לא קיבלו בעניינים פוליטיים משמעת ההסתדרות הציונית, אין שום ייסוד למשא ומתן עם הבריונים בשאלות ההגנה. הבריונים הללו רוצים עכשיו שני דברים: א. להיכנס לכוחות ההגנה הלגליים וב. להכשיר עצמם בעיני הציבור היהודי. אין אני רואה עכשיו מדוע אנו צריכים לסייע להם בדבר השני, אבל אני מתנגד בכל תוקף לדבר הראשון.

בתשובתו כותב גולומב:

לבן-גוריון, לונדון תל-אביב, 21.9.38

הוסכם הסכם פרלימינרי. צריך להיחתם בעוד שבועיים. אם תרצה למנוע, עליך לבוא. אם נגיע להסקת מסקנות אבטל חתימתי ואתפטר. פרטים והערכה כתבתי שלשום והיום.

תשובתו של בן-גוריון לא איחרה לבוא:

לאליהו[גולומב], תל אביב לונדון, 23.9.38

לא אוכל שבועיים לעזוב לונדון. אם לא נחתם אל תחתום, אם חתמת תבטל החתימה. שלחו טופס ההסכם.

במכתב לדובקין, מיום 13 באוגוסט 1938, כתב בן-גוריון:

¹⁴³ את"ה 53/116, בן-גוריון אל גולומב 13.9.1938.

בריונים אלה מחקים בכול טכסיסי הנאצים, הם אויבינו בנפש. אם אפשר לרסן אותם – יש לעשות הכול לשם כך, אבל אסור לדבר איתם כדבר עם אנשים ישרים... אין זאת אומרת שיש להימנע מכול שיחה איתם – גם עם המופתי אני מוכן לשוחח – אבל יודע עם מי אני מדבר.

על תגובתו של בן-גוריון, כותב מיכאל בר זוהר: ¹⁴⁴

בדברים קיצוניים אלה חשף בן-גוריון עוד סיבה להתנגדותו למשא ומתן עם הרביזיוניסטים: שנאתו אליהם. גם באקלים ההשמצות והנאצות ההדדיות, שמנהיגי המפלגות בארץ התמסרו להן בחדווה, היו דבריו של בן-גוריון יוצאי דופן והעידו על מטען כבד של משטמה כלפי מי שראה כאויבים בנפש...

המערכה סביב ההסכם שלא נחתם בין ההגנה והאצ"ל הבליטה את שנאתו היוקדת של בן-גוריון לרביזיוניסטים שהתפתחה במשך השנים ותאפיין את מדיניותו כלפיהם עוד עשרות שנים בעתיד, בתקופת המאבק וגם אחרי קום המדינה.

התנגדותו החריפה של בן-גוריון עיכבה, ובסופו של דבר אף מנעה את חתימת ההסכם, הגם שרוב ראשי ההגנה והמפלגה בארץ תמכו בו. בינתיים נפלה ההתכתבות בין בן-גוריון לגולומב לידי מחלקת הידיעות של האצ"ל (המש"י). מסתבר כי המש"י נהג באותה תקופה לעקוב אחר ההתכתבות של ראשי הסוכנות היהודית ושל אנשי ממשל בריטיים. בבית הדואר בתל אביב עבד מאיר בר גיורא, אשר נהג להוציא מתאי הדואר את המכתבים של ראשי הסוכנות היהודית וראשי ההגנה. המכתבים היו מועברים למשרדי המש"י, שם היו מוצאים מן המעטפות ולאחר שצולמו – היו מוחזרים לתא הדואר. כך נתפסו המכתבים והמברקים שהוחלפו בין בן-גוריון וגולומב בקשר למשא ומתן שנערך בין האצ"ל לארגון ההגנה.

הדיונים בצמרת מפלגת הפועלים נמשכו זמן רב והחתימה על ההסכם בוששה לבוא. מספר הפגישות בין הצדדים נתמעטה והלכה ולכולם היה ברור שההסכם טורפד. רק אז החליט רזיאל להסיר את המסכה מעל פניהם וחלק מחליפת המכתבים והמברקים בין בן-גוריון לגולומב פורסמו בעיתון "הירדן". בכך תמה פרשת ההסכם בין האצ"ל לבין ההגנה.

¹⁴⁴ בר-זוהר, בן-גוריון, א, עמוד 379.

עלייה הבלתי לגאלית

בקבלה את המנדט על ארץ ישראל, התחייבה הממשלה הבריטית לאפשר עליית יהודים והתיישבותם הצפופה בארץ וזאת כחלק בלתי נפרד והכרחי מהקמת בית לאומי לעם היהודי בארץ ישראל. אולם כבר ב-1922 פורסם הספר הלבן של צ'רצ'יל, שקבע, בין היתר, הגבלות לעלייה: "אין מדדי העלייה יכולים להיות כה גדולים, עד שיעברו את גבול יכולתה הכלכלית של הארץ באותה שעה לקלוט עולים חדשים. חיוני הדבר להבטיח, שהעולים לא יפלו למעמסה על תושבי ארץ ישראל בכללם ולא ישללו מכל חלק של האוכלוסייה הקיימת את עבודתו."¹⁴⁵

ממשלת המנדט יצרה קריטריונים לעלייה – כניסה חופשית תינתן לבעלי מעמד כלכלי מובטח, כמו לבעלי הון (שברשותם לפחות אלף ל"ש) וכן לסטודנטים שנתקבלו למוסדות אקדמיים ושהחזקתם מובטחת עד שיהיו עצמאיים. באשר לעובדים, תינתן אחת לחצי שנה מכסה מיוחדת ("שדיוול" Schedule) בהתאם לכושר הקליטה הכלכלי של הארץ. רשיונות העלייה (הסרטיפיקטים) שניתנו לפי קריטריון זה, נמסרו לסוכנות היהודית לחלוקה בהתאם לשיקוליה. יש לציין שמדי חצי שנה היו ויכוחים מרים בין הסוכנות היהודית לממשלה באשר ליכולת הקליטה של הארץ וככלל היו ההערכות של הסוכנות גבוהות בהרבה מהאישורים שניתנו בסופו של דבר על ידי הממשלה.

חלוקת רישיונות העלייה היוותה את אחד ממוקדי החיכוך בין הרביזיוניסטים לראשי הסוכנות היהודית. רוב רישיונות העלייה חולקו לחוגי החלוץ ותנועות השמאל, ולחברי התנועה הרביזיוניסטית, שמספרם הלך וגדל, הוקצב רק מספר קטן של רישיונות עלייה. כך, למשל, קיבלה בשנת 1931 תנועת בית"ר בפולין רק 17 סרטיפיקטים (לעומת 757 שקיבלו תנועות השמאל); ובשנת 1932, קיבלה תנועת בית"ר בפולין כ-100 רישיונות עלייה (מתוך 5,177) למרות שמספר הבית"רים הגיע ל-30,000! בוועדת העלייה של סוכנות היהודית, שנערכה באביב 1933 היה דיון בתופעות הקשורות בחלוקת רישיונות עלייה. התגלתה "תמונה איומה של קורופציה [שחיתות], אשר חדרה לתוך חוגים רבים של התנועה הציונית... עסקנים ציונים בפולין קיבלו תשלומים בעד השתדלות להשיג סרטיפיקטים ולקחו 'שכר טרחה' עד 150 דולר לאחד. הכספים נועדו לצרכים מפלגתיים ולפעמים נוצלו גם למטרות פרטיות".

¹⁴⁵ דב יוסף, השלטונות בארץ-ישראל, עמוד 107.

כעבור שלוש שנים, ב 8 במאי 1936, כתב ד"ר ורנר סנטור, חבר הסוכנות היהודית (שייצג את הבלתי ציונים), דו"ח סודי לבן-גוריון ובו ביקורת קשה על השיטה הנהוגה במשרדי מחלקת העלייה של הסוכנות בכל הנוגע לחלוקת רישיונות העלייה (הסרטפיקטים). זמן קצר לאחר כתיבת הדו"ח, זכה שמואל כץ לביקור של ידיד שהיו לו קשרים בסוכנות היהודית (כץ היה רביזיוניסט ידוע ואיש אצ"ל, ושימש אותה עת מנהל הלשכה של נציג דרום אפריקה בארץ ישראל. לאחר צאתו, "שכח" הידיד על שולחנו של כץ מעטפה ובה הדו"ח של סנטור, והמעטפה עשתה את דרכה אל נציב בית"ר – ערי ז'בוטינסקי. ערי נזדעזע מתוכן הדו"ח והחליט לתת לו תפוצה מרבית; הדו"ח פורסם במודעת קיר גדולה, שהודבקה על קירות הבתים בתל אביב וכן בעיתון "הירדן". להלן קטעים מן הדו"ח:¹⁴⁶

הנני מודיע שבשום אופן לא אוכל להשלים עם מצב הדברים כפי שהוא משתקף בתופעות המרובות שמצאתי... כל השנים נלחמה הנהלת הסוכנות מלחמה קשה נגד השימוש לרעה ברישיונות העלייה, אולם יש לציין כי מלחמה זו לא נתמכה כראוי מצד המפלגות הציוניות... אין כמעט אפשרות ליהודי הפשוט והבלתי מאורגן לעלות לארץ לפי רישיון במכסת העבודה... שיטה זו היא שמביאה בעקבותיה חלוקת רישיונות בלתי צודקת והרעלת היחסים בארצות השונות... כוונת המלחמה של המפלגות השונות לרישיונות עלייה נתגלתה במקרים רבים בצורה הזולה ביותר, דהיינו, לשם השגת כספים לקיום המפלגה, לקיומה של ההסתדרות החלוצית או הארגון. מפלגות שונות מכרו רישיונות עלייה באופן ישיר או עקיף וקנו בעד הכספים שקיבלו שקלים כדי לממן את מלחמת הבחירות לקונגרס הציוני... [ההדגשה שלי – י"ל] עולים בפולין נתבעים לשלם מס עלייה (135 זהובים) ומס הכשרה (100 זהובים). המעילות לא פסקו ואנו עדים ליחס בלתי אנושי מצד פקידי קטנים... כלפי עולים שלא יכלו או לא רצו לשלם...

פרסום הדו"ח עורר זעם רב בקרב חברי בית"ר, שמחבריהם באירופה נמנעה האפשרות לעלות ארצה באמצעות רישיונות העלייה (סרטפיקטים). נערכו הפגנות נגד הסוכנות ונשלחו תזכירים, וב 14 בפברואר 1937 נערכה

פשיטה על משרדי מחלקת העלייה של הסוכנות בירושלים. על אשר אירע,
פורסם בעיתון "הארץ" מאותו יום:

בית"רים עשו פרעות במשרדי הסוכנות בירושלים כ-30 בית"רים נאסרו

היום בשעה 10:30 באו למשרדי הסוכנות היהודית ונכנסו דרך הכניסה הראשית כ 50 בית"רים מסודרים בשורות. בכניסתם פנו מיד שמאלה לצד משרדי מחלקת העלייה ונחלקו לקבוצות קטנות וכל אחת מהן נכנסה לאחד החדרים ומיד התחילו לשבור את השולחנות, הטלפונים, השמשות, הכיסאות, קרעו ניירות וזרקו החוצה. כל המלאכה נמשכה לא יותר משני רגעים. נראה שהם הכינו את עצמם לכך.

אומרים שאחדים מהם קראו: "הבו לנו סרטיפיקטים". לקול הרעש יצאו הפקידים מחדרי עבודתם וחשו למקום ההתנפלות השפלה. בינתיים נכנסו המתנפלים לעוד חדר אחד, להמשיך בעבודתם. אולם כאן נעצרו על ידי הפקידים שלא נתנו להם לצאת. מיד הוזמנה המשטרה. שוטרים רבים באו למקום ואסרו את המתנפלים שנמצאו בחדר, וכן כמה מן המתנפלים שהצליחו להתערב בין הקהל, או שעלו לקומה העליונה. שאר "הגיבורים" התחמקו וברחו.

קשה לתאר את המראה בחדרים שפעלו בהם גיבורי ההתנפלות. פרעות לכל פרטיהן ודקדוקיהן. כל הרהיטים והחלונות שבורים ועל הרצפה שברי זכוכית וכו'. ניזוקו שני חדרי מחלקת העלייה (של ה"ה חיים ברלס ומשה שפירא, ראשי מחלקת העלייה) וחדר אחד של מחלקת הארגון. כמה מן הפקידות קבלו מכות.

האסירים הובאו באוטו של אסירים לבית הסוהר המרכזי בירושלים. כשהוכנסו לאוטו שרו "ז'בוטינסקי ראש בית"ר, חי, חי וקיים".

לפי עדותו של ערי ז'בוטינסקי,¹⁴⁷ נעצרו 37 בית"רים, הועמדו למשפט והואשמו בגרימת נזק למשרדי הסוכנות היהודית. הסנגור, עורך הדין א' בנימיני, הודה בשם הנאשמים באשמה ולהגנתם קרא את הדו"ח של ד"ר סנטור. הוא טען שהנזק שנגרם לסוכנות אינו עולה על הרווח שיש לסוכנות ממכירת סרטיפיקט אחד, מה עוד שהדבר נעשה במאות ובאלפים – כל זאת בהסתמך על הדו"ח של ד"ר סנטור. הסנגור הדגיש כי הסרטיפיקטים ניתנים

¹⁴⁷ עדות ערי ז'בוטינסקי, מי"י.

על ידי הממשלה לסוכנות היהודית לשם חלוקתה ולא לשם מכירה. השופט התרשם מטענות הסנגוריה ופסק לכל אחד מן הנאשמים קנס של שלוש לירות, פרט לאחד מהם שהתברר שהוא נמצא בארץ באופן בלתי לגאלי ונקנס בחמש לירות.

המשפט זכה לכותרות גדולות בעיתונות היומית וגרם להפצת הדו"ח של סנטור ברבים.

הגזרות של הממשלה הבריטית ומעלליה של הסוכנות היהודית עודדה את העלייה הבלתי לגאלית של תנועת בית"ר, שניזונה בעיקר מנימוקים אידאולוגיים, אותם ביטא ז'בוטינסקי במאמרו "על אוואנטוריזם" שפורסם בפברואר 1932.

[...] ברגע זה, במסיבות הנתונות, יש לדעתי להגן על האוונטוריזם – ראשית כול בגלל שהיום הוא בלתי נמנע...

היום מעניין אותי צד אחר של אותה בעיה: הנה יושב לפניכם צעיר או צעירה, אולי בן או בת שלכם, והם שואלים: "מה עלי לעשות? לא אנו ככלל אלא אני בפרט, כיחיד? האם עלי לקבל את הדין שגזרה בריטניה? האם עלי להרכין ראש ולומר: טוב, אהיה ממושמע ואמתין כל עוד אינני מקבל רישיון חוקי לעלייה... אך קיימת סכנה שבמצב זה לא אחזיק מעמד ועל כן מוטב לנסות שיטה אחרת לגמרי – לנסות דווקא את שיטת האוונטוריזם. היכן זה כתוב שהכניסה לארץ תלויה אך ורק בוויזה? האם לא מספיק שמעתי את הסיפור על הימים, בהם היו נוהגים 'לגנוב את הגבול'?" גילי, שהוא רחוק מלהיות צעיר, מונע ממני מתן עצות במישרין. ואולם אילו הייתי צעיר, הייתי לועג לוויזות שלהם ולאיסורים שלהם. בלתי אפשרי? ספרו לסבתא ולא לי. קשה – כן; קשה מאוד – כן; אבל בכך עיקרה של האוונטורה שמדובר בטיפוס על הרים גבוהים. על גבעות נמוכות אין להעפיל. אילו הייתי צעיר אפשר שהייתי מתחיל בשיטה חדשה של תעמולה, שסמלה "הצפצפה"; כן, "צפצפה" פשוטה מפח, שאין מחירה עולה יותר מגרושים ספורים. וסימתה של תעמולה זו הייתה: צפצוף על חוקיהם ועל איסוריהם. לבריטניה אבדה הזכות לתבוע יחס של כבוד מוסרי כלשהו לתחיקתה בארץ ישראל. כל פעולתה בארץ ישראל היא פגיעה במוסר וביושר. כפי שבזנו לתחיקה הצארית כן עלינו להתייחס לשלטונה של בריטניה בארצנו. בידיה של בריטניה הכוח הפיסי והיא יכולה לעשות שם כרצונה, אבל בסיס קיומה המוסרי נשלל ממנה.

שבע שנים לאחר כתיבת דברים אלה חזר ז'בוטינסקי על קריאתו לעלייה בכל הדרכים. במאמרו "הספורט הלאומי" העמיד ז'בוטינסקי את העלייה הבלתי לגאלית כמשימה המרכזית של הנוער היהודי בעולם:

הספורט הלאומי שאני ממליץ עליו בכל לב לפני הנוער היהודי, שמו העלייה החופשית. ללא ספק זהו הספורט האציל ביותר בעולם... הספורט הלאומי עוזר לפרוץ שער, שלפניו ניצבים מיליונים של מזי רעב: הוא עוזר לרכוש מולדת להמון חסרי בית והופך המון זה לעם. שאר סוגי הספורט אינם, בסופו של דבר, אלא משחקים: הספורט שלנו הוא רצינות קדושה.

ז'בוטינסקי התנגד לשימוש במונח "עלייה בלתי לגאלית" וטען שעלייה של יהודים לארץ ישראל היא תמיד לגאלית.

תחילתה של העלייה הבלתי לגאלית

עליית יהודים לארץ ישראל ללא רישיון, בצד העלייה החוקית, ימיה כימי ההתיישבות העברית החדשה בארץ. תחילתה של ההעפלה בתקופת השלטון התורכי והמשכה בתחילת שנות העשרים, לאחר שממשלת המנדט החלה בהגבלת העלייה בנימוק של כושר הקליטה הכלכלי. עיקר העלייה היה מגבול הצפון, מלבנון; אנשי משק כפר גלעדי וחברי פלוגת בית"ר מראש פינה סייעו לעולים לחצות את הגבול ולאחר קליטה זמנית, העבירו למרכז הארץ. ההצלחה בהעברת יחידים את הגבול עודדה התארגנות של קבוצות. דוד אסא, מפקד בית"ר בראש פינה, היה פעיל במיוחד. שליטתו בשפה הערבית אפשרה לו ליצור קשר עם ערבים וצ'רקסים שעסקו בהברחת הגבול דרך קבע. אסא יצא לבירות שבלבנון, שם פגש את העולים וארגן אותם בקבוצות. אחר מסרם לידי המבריחים הצ'רקסים שהעבירו את הגבול, שם כבר חיכו להם אנשי פלוגת בית"ר, אתם המשיכו את המסע אל תוך הארץ. במשך הזמן החלה ההתארגנות כבר באירופה. קבוצות בית"רים היו מגיעות לבירות כתיירים ומשם הייתה הדרך קצרה לארץ ישראל. בין הבאים היה גם אברהם סטבסקי, שהחליט לנצל את ניסיונו האישי בהבאת עולים כדי להגדיל את העלייה דרך גבול הצפון. אולם הוא לא הספיק לפעול, כי זמן קצר לאחר הגיעו ארצה הועמד למשפט בקשר לרצח ארלוזורוב. לאחר זיכוי ושחרורו מבית הסוהר יצא סטבסקי לפולין ושם היה לאחד מעמודי התווך של מפעל ההעפלה הרביזיוניסטית.

אחד העולים שהגיע ארצה בדרך בלתי לגאלית דרך גבול הצפון היה יעקב מרידור (לימים מפקד האצ"ל). הוא השתייך לקבוצה בת 27 בית"רים שהפליגו באנייה מפולין לבירות וב-20 בדצמבר 1932 חצו את הגבול והגיעו לכפר גלעדי. כאשר נסעו באוטובוס בדרך לחיפה, נעצרו על ידי משטרת הגבולות ונשפטו לגירוש מן הארץ. כעבור זמן, ניסו את מזלם בשנית. הם נתפסו שוב, אולם הפעם הצליחו לשחד את השוטר הערבי, שאפשר להם להיכנס לארץ ישראל באין מפריע.¹⁴⁸

בשנים 1930 - 1934 העבירו אנשי בית"ר דרך גבול הצפון כמה אלפי עולים. עם התרחבות העלייה דרך גבול הצפון, הגבירו הבריטים את השמירה ועצרו במידה רבה את זרם העולים שהגיעו בדרך זו ארצה. כדי לעקוף את השמירה על הגבול היבשתי, נהגו קבוצות יהודים שהגיעו לבירות לשכור סירות ולהגיע באמצעותן לחוף הצפוני של ארץ ישראל.

דרך נוספת לעקיפת חוקי העלייה הייתה בארגון קבוצות "תיירים". הקונסוליות הבריטיות באירופה לא הגבילו את הכניסה של תיירים לארץ; על כל תייר היה להפקיד כעירבון סכום של 60 לא"י, שהיה מקבלם בחזרה עם עוזבו את הארץ. בשנת 1932 הקימו הרביזיוניסטים בפולין מחלקה מיוחדת שטיפלה בארגון תיירים לארץ ישראל, בראשה עמד המהנדס חיים זייצ'יק. תוך שנה אחת הצליחה מחלקה זו להעביר ארצה למעלה מאלף יהודים. בקיץ אותה שנה נערכה בתל אביב ה"מכבייה" הראשונה (כינוס הספורט העולמי של אגודת "מכבי"), ולאירוע הגיעו 25,000 איש. התנועה הרביזיוניסטית הייתה שותפה בארגון התיירים למכבייה, שחלקם הגדול נשאר בארץ.

עם התגברות התופעה, החלה המשטרה בנקיטת אמצעים מיוחדים כדי לאתר עולים שנמצאו בארץ באופן בלתי חוקי. הוקם מטה מיוחד ליד המשטרה, שתפקידו לעסוק בציד התיירים היהודים. אגב, הסוכנות היהודית התנגדה באותם ימים לכל צורה של עלייה בלתי לגאלית, משום שלא רצתה לאבד את השליטה בעלייה לארץ ישראל. המפלגות הציוניות סוציאליסטיות גרסו שיש להעלות ארצה חלוצים, שיצטרפו בארץ לעבודה חקלאית במסגרת שיתופית, ולהימנע מעלייתם של "סתם יהודים" שיתיישבו בערים ויעסקו במסחר. בפגישה עם הנציב העליון, אמר שרתוק כי: "אין בדעת הסוכנות היהודית להתנגד לפיקוח יותר חמור על התיירים, אולם היא סבורה שכמה מהאמצעים המוצעים יפגעו שלא לצורך בתיירים ישרים".¹⁴⁹ יצחק

¹⁴⁸ עדות יעקב מרידור, מי"ז.

¹⁴⁹ בן-גוריון, זיכרונות, א, עמוד 679.

גרינבוים (שהיה ממונה על תיק העלייה בסוכנות היהודית), הצהיר בישיבה סגורה שהתקיימה בוורשה, כי יילחם בכל האמצעים בתיירות הבלתי לגאלית ושהנהלת הסוכנות תנקוט אמצעי ענישה חריפים נגד תיירות יהודית כזאת.¹⁵⁰ ואכן, המשטרה ערכה חיפושים באוטובוסים, בבתי קפה, במועדונים, בבתי קולנוע ומקומות ציבוריים אחרים והאנשים נצטוו להזדהות ולהוכיח את חוקיות הימצאותם בארץ. בנוסף לזאת הייתה גם תופעה של מלשינות ושוטרים הגיעו בלילות לכתובות פרטיות שנמסרו להם ואסרו תיירים שנשארו בארץ באופן בלתי חוקי. על כך מביא עיתון "הארץ" מיום 8 בינואר 1934 את הסיפור הבא:

והנה מודיעים לנו שוב על מקרים, שיש בהם להסעיר מחדש את הרוחות כלפי הגורמים לכך. אור ליום ראשון בערך בשעה תשע באו שוטר חרש עם שני שוטרים במדים לבית ברחוב קהילת יעקב (נווה שלום), נכנסו לחדרים וחיפשו אחר תיירים "בלתי לגאליים". בדירה מצאו באותה שעה רק בחור אחד וכנראה שהלה לא סיפק את מבוקשם, כי המשיכו לסובב את הבית וגם העמידו משמר ליד דלת הכניסה, עד שבאו עוד שני דיירים ואחד מהם, זילכה יעקב (מבגדד), נעצר והובא למשטרה. בו בלילה נדרש ממנו לתת ערבות שלא יימלט וכשנתנה – שוחרר. הדייר השני הצליח להוכיח שהוא לגאלי בארץ על ידי פספורט שהיה ברשותו.

עולים בלתי לגאליים שנתפסו, נשפטו למאסר ולקנס ולבסוף אף גורשו מן הארץ.

"ציד התיירים" עורר זעם רב בקרב היישוב היהודי בארץ, וב 9 בדצמבר 1933 נערכה מטעם המפלגה הרביזיוניסטית אספת מחאה ב"בית העם" בהשתתפות כחמשת אלפים איש. לאחר סיום האספה יצאו משתתפיה לרחוב והצטרפו לקבוצה של צעירים שנשאו דגל כחול לבן וכן כרזה: "הלאה גזירות העלייה. תחי העלייה החופשית". המפגינים, שמספרם הלך וגדל, הגיעו לרחוב אלנבי, שם נתקלו בקבוצת שוטרים שניסו לפזרם בכוח. "סערת המפגינים הלכה וגברה ובתשובה למכות השוטרים ולניסיונם להוציא את הדגל מידי הנושאים, ענו הנתקפים במכות נמרצות וברגימת אבנים.

¹⁵⁰ ס"ב, כרך ב, חלק ראשון, עמוד 195.

האבנים נלקחו בשעת המבוכה מבית חרושת ללבנים בשכונת התימנים ומן הבניינים שבקרבת מקום".¹⁵¹

בתגרה שפרצה נפצעו רבים מן המפגינים ומן השוטרים כאחד. בינתיים הגיעה תגבורת של המשטרה וההפגנה פוזרה תוך שימוש באלימות. הפצועים הרבים הועברו לבית החולים "הדסה" וחלקם נשאו לטיפול נוסף. למחרת נערכו מאסרים בין הרביזיוניסטים ברחבי הארץ, ביניהם כאלה שלא השתתפו כלל בהפגנה. חמישה עשר מבין העצורים הובאו כעבור מספר ימים בפני שופט והואשמו בהסתה. בפסק הדין הטיל השופט על הנאשמים עונשי מאסר לתקופות של 2 עד 6 חודשים.

למאורעות בתל אביב היה הד גדול בעיתונות הבין לאומית; "רויטרס" הביא תיאור מפורט של ההפגנה וה"טיימס הלונדוני" כתב על כך בעמוד הראשי.

ז'בוטינסקי שלח מברק לראש עיריית תל אביב, מאיר דיזנגוף, בזו הלשון: "אבקש למסור למפגיני תל אביב את הדברים דלקמן: התפרצות מחאתכם הצודקת וקורבנותיכם הנשגבים יישארו בתולדות ישראל, כיום הולדתה של ההתקפה המכרעת שהיהדות העולמית מתחילה בה. המלחמה הפוליטית הזאת תשבור את שלטונה של שנאת ציון בארץ ישראל, ותביא את זריחת שמשה של מלכות ישראל".

ובמאמר ב"חזית העם" כתב ז'בוטינסקי על ההפגנה, בין היתר: "ההפגנה היהודית בתל אביב, שנערכה ב 9 בדצמבר, אינה צריכה ואסור לה שתעבור בחינם. היא מוכרחה להיות התחלה להתקפה העולמית הכללית, שכל העם היהודי חייב סוף סוף להתחיל בה נגד אותו חיזיון עצמו, שבו נלחמו אחינו בתל אביב, ובעד אותה סיסמא: נגד משטר של שנאת ציון בציון ובעד המדינה היהודית...".

בנוסף לניצול התיירות, נקטו הרביזיוניסטים בדרך נוספת לעקיפת חוקי העלייה של ממשלת המנדט – נישואים פיקטיביים. בחורים שהשתייכו לבית"ר נהגו לצאת מן הארץ לאירופה ושם התחתנו באופן פיקטיבי ועל ידי כך אפשרו לנשים יהודיות לעלות ארצה.

נתן קלפוס, ממפקדי האצ"ל ברמת גן, נתמנה להיות מלווה אניות שעסקו בעלייה הבלתי לגאלית (ראה להלן). באחד מביקוריו בפולין, התחתן בנישואים פיקטיביים עם צעירה יהודייה ויחד עלו ארצה כזוג נשוי. קלפוס חזר לאירופה והמשיך בהבאת עולים ארצה דרך הים. הוא נעצר בהגיעו עם ספינת המעפילים "טרנסילבניה" (פברואר 1940) והואשם בנשיאת דרכון

¹⁵¹ עיתון "הארץ" מיום 10.12.1933.

מזויף. פסק הדין היה קנס של 10 לא"י, ששולמו במקום, אולם בצאתו מאולם בית המשפט נעצר מעצר אדמיניסטרטיבי. כעבור שנה שוחרר והתגייס לצבא הבריטי. לימים התאהב ברבקה גולדשמידט וכאשר החליטו השניים להינשא, נזכר נתן כי הוא כבר נשוי (מרוב עיסוקיו, שכח לתת לצעירה שהביא מפולין גט כריתות). נתן שיטח את בעייתו בפני אביו, שעבד במשרדי ועד הקהילה בתל אביב, ולאחר מאמץ ניכר אותרה הצעירה וניתן לה גט כדת וכדין.

אניות ראשונות

האנייה "ולוס"

בארבע השנים הראשונות של שנות השלושים חל גידול משמעותי במספר המועמדים לעלייה מטעם תנועת החלוץ, אולם מספר הסרטיפיקטים שהועמדו לרשותם על ידי הסוכנות היהודית לא עלה, ואולי אף ירד במקצת (עקב המשבר הכלכלי באירופה והתגברות האנטישמיות ניתנו רוב רישיונות העלייה לאנשי המעמד הבינוני). הגיעו הדברים לידי כך שעל חברי ה"חלוץ" היה לחכות זמן רב, לעתים שנים, עד שיגיע תורם לעלייה. הדבר גרם לתסכול רב בקרב החברים והתעורר חשש לעזיבת צעירים את התנועה. זה היה הרקע להתארגנות קבוצת החלוץ לעלייה עצמאית, בלתי לגאלית, שנעשתה בשיתוף תנועת "הקיבוץ המאוחד" בארץ, אך ללא הסכמת המוסדות הלאומיים (ראה להלן).

ביולי 1934 הגיעה לחופי הארץ אניית המעפילים הראשונה "ולוס", כשעל סיפונה 380 מעפילים מפולין, מליטא ומלטביה. האנייה כוונה לחופי כפר ויתקין ונתניה, שם חיכו להם אנשי ההגנה שעזרו בהורדת העולים לחוף. היה זה אליהו גולומב שהורה להפעיל את אנשי ההגנה וזאת מבלי להביא את העניין לפני המפקדה הארצית. הוא חשש ש"קבלת החלטה על כך במפקדה הארצית הייתה גורמת לויכוחי סרק ממושכים ולהשהיות, משום שרבים ביישוב, בכל המפלגות, ואף בין אנשי הסוכנות היהודית... ראו בהעפלה גורם למתיחות יחסים בין היישוב והשלטונות וחששו לפגיעה בעלייה החוקית...¹⁵²

¹⁵² סת"ה, ב, עמוד 528.

"ולוס" מפליגה שנית

לאחר הורדת העולים לחופי הארץ, חזרה האנייה ליוון ומשם הופנתה לבולגריה. האנייה יצאה שוב לדרך כשעל סיפונה 360 חלוצים, וכעבור כמה ימים הגיעה לחופי הארץ. הבריטים גילו את האנייה, ואילצו אותה לחזור ללב ים, עד שתימצא דרך להורדת העולים. כך הסתובבה האנייה ימים רבים, ורק פעם אחת הצליחו להוריד 50 עולים בחוף כפר ויתקין. כאשר מלאי הפחם באנייה הלך ואזל, הוחלט להחזירה ליוון. לאחר הצטיידות בפחם ובמזון, הפליגה האנייה בשנית אל חופי הארץ, אולם המשמר הבריטי מנע את הורדת העולים לחוף, והאנייה נאלצה לחזור ליוון. "כיוון שהפעולה נכשלה, ביקשנו לחלץ לפחות את האנשים מן המייצר ופנינו אל הנהלת הסוכנות היהודית שתקציב להם רשיונות עלייה מן המכסה החלוצית, אך ההצעה נדחתה".¹⁵³ למעלה מחודשיים עגנה האנייה בסלוניקי, אולם כל פתרון לא נראה באופק. בינתיים עלו ההוצאות הכספיות מעל למשוער, ותנועת "החלוץ" בפולין לא יכלה לעמוד במעמסה. באין פתרון אחר, הוחלט לבסוף להחזיר את האנשים לפולין. ההוצאות בפרשת "ולוס ב'" הסתכמו ב-20,000 ל"ש, סכום עתק שנפל כולו על שכמי "החלוץ". מסכם זאת יהודה בראגינסקי (מראשי עלייה ב' של "החלוץ" ומאוחר יותר – מפעילי המוסד לעלייה ב'):¹⁵⁴

כישלוננו הסופי של "מבצע וְלוֹס" השני היה מהלומה קשה ל"החלוץ" ויותר משלוש שנים שותקה כל הפעילות בתחום זה. היו אלה שנים יקרות, שחלפו באפס מעשה והתבזבזו לריק, בעוד ששוֹאָה מאין דוגמתה בחיי עמנו הלכה וקרבה.

בנוסף לבעיות הכספיות והארגוניות, הכבידה מאוד על "החלוץ" העובדה שהמוסדות הלאומיים התנגדו בחריפות לכל צורה של עלייה בלתי לגאלית. הם חששו שתמיכה בעלייה בלתי לגאלית תשבש את שיתוף הפעולה עם ממשלת המנדט הבריטי ותפגע בקבלת רישיונות העלייה החוקית. ממשלת המנדט הבריטי תבעה מן הסוכנות היהודית לפעול להפסקת העלייה הבלתי לגאלית, ולהצהיר בפומבי שהיא שוללת אותה. ב-19 בנובמבר 1934 התקיימה ישיבה של הנהלת הסוכנות היהודית בנושא זה.

¹⁵³ בראגינסקי, עם חותר אל החוף, עמוד 27.

¹⁵⁴ שם, עמוד 36.

באותה ישיבה הביעו שרתוק (שרת) ובן-גוריון עמדה ברורה נגד העלייה
הבלתי לגאלית: ¹⁵⁵

שרתוק: טרם ענינו למכתב השדיול [מכסת העלייה] של הממשלה [הדן
במספר הסרטפיקטים שתקבל הסוכנות בחצי השנה הקרובה], המחייב
תשובה, ובייחוד הניכוי על חשבון תיירים [שנשאר בארץ באופן בלתי
חוקי] ובלתי לגאליים. אי אפשר לעמוד על הניכוי הזה מבלי להתעכב על
יחסנו לעלייה הבלתי לגאלית. ממלא מקום הנציב העליון אמר דברים
ברורים, שהסוכנות צריכה לעשות דבר מה כדי לעקור את החששות
בנוגע ליחסה לעלייה הבלתי לגאלית. ועוד אמר שמצדנו אין רואים
פעולה... הממשלה רוצה להיות בטוחה שאנו נלחמים נגד העלייה
הבלתי לגאלית...

מציע להביע עמדה גלויה נגד העלייה הבלתי לגאלית.
סנטור: ... עלינו להילחם בכל תוקף בעלייה בלתי חוקית באמצעים
שלנו.

בן-גוריון: מסכים לעמדת שרת, אולם מתנגד שנצא כעת בהודעה. אם
ההנהלה תוציא כרוז – יתנו לזה פירושים פוליטיים. יש לקחת בחשבון
את המצב הכאוב של העלייה. צריך לפעול בעיתונות בחו"ל שיתנו
הסברה נכונה למצב העלייה הבלתי לגאלית.

ב-8 בפברואר 1935 התקיימה בירושלים ישיבה משותפת של נשיאות
המשרד הארץ ישראלי בוורשה עם הנהלת הסוכנות היהודית. בדיון בענייני
העלייה הבלתי לגאלית, הציע שרתוק להילחם בתופעה של צעירים שבאים
ארצה ללמוד באוניברסיטה העברית ואחר כך נשארים בארץ ללא רשות. כן
הציע שרתוק להילחם בנישואים הפיקטיביים שארגנו הרביזיוניסטים.
באותה ישיבה התקיים גם דיון בקשר לסחר בסרטיפיקטים. ד"ר קלינבוים
(סנה) שהגיע מפולין, סיפר על המלחמה שמנהל המשרד הארץ ישראלי
בפולין בתופעה זו, אולם ללא הצלחה. עוד סיפר כי לפני שנים היה המסחר
בסרטיפיקטים נעשה בצורה גלויה, אולם עכשיו מעבירים את הכספים באופן
נסתר.

מוסיף על כך יהודה בראגינסקי: ¹⁵⁶

¹⁵⁵ אצ"מ, פרוטוקול ישיבת הנה"ס מיום 19.11.1934.

¹⁵⁶ בקגינסקי, עמוד 41.

הנהלת הסוכנות אף ניסתה להצר את צעדיהם של מארגני עלייה ב', ובעיקר של חברי ההסתדרות הציונית, על ידי עריכת משפטים נגדם מטעם מוסדותיה, וכן על ידי איומים על המפלגות שיזמו וארגנו עלייה זו כי היא תפסיק להקציב להן רישיונות עלייה. אף שהנהלת הסוכנות הכירה בחומרת המצב בו הייתה נתונה יהדות הגולה, היא לא הסיקה מכך את המסקנה הפוליטית שהפעולה העצמאית להעלאת יהודים לארץ ישראל היא כורח חיים לעם.

העלייה הרביזיוניסטית

בתי הספר לימאים

כדי להקים צי של אניות, היה צורך בימאים יהודים ואכן בכינוס העולמי הראשון של בית"ר בדאנציג (אפריל 1931), הוחלט להקים מחלקה להכשרה ימית. המחלקה הוקמה ביזמתו של ירמיהו הלפרין, יורד ים מנוסה, שאף עמד בראשה. אמנם בארץ הוקמה האגודה הימית "זבולון", שמרבית חבריה היו בית"רים, אולם הרעיון להקים בית ספר ימי בארץ, שיכשיר את חניכיו להיות יורדי ים, נתקל בהתנגדות מחשש של התערבות השלטונות הבריטים בתכנית הלימודים.

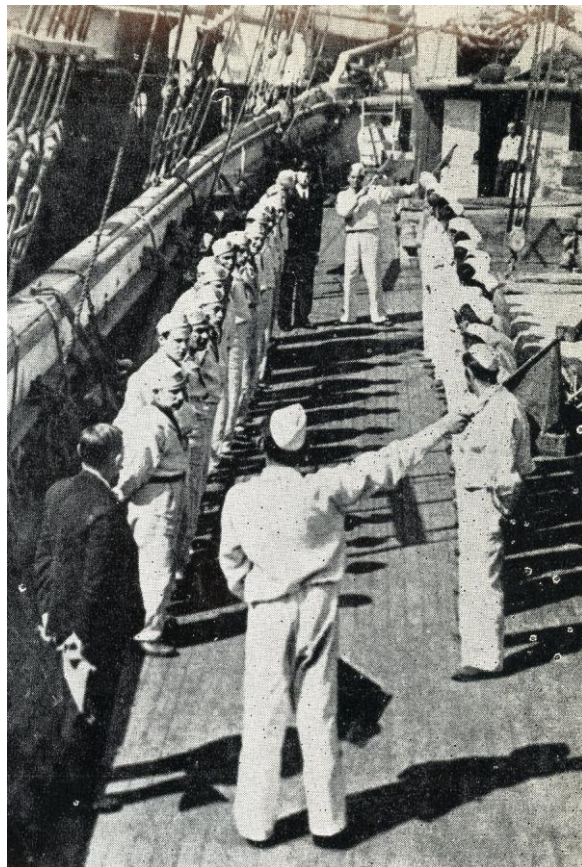
בשנת 1933 התארגנה בריגה (שבלטביה) קבוצת בית"רים, בשם "רודי גל", שעסקה בדיג. כעבור שנתיים נשכרה, בכספי אגודת ידידים של בית"ר, ספינת אימונים ששימשה את החניכים, שהגיעו מקנני בית"ר שברחבי המדינה. הספינה, "תאודור הרצל", הכשירה את חניכיה להיות יורדי ים, ואומנו בה כחמישים בית"רים, בשלושה מחזורים. פיקוד האנייה היה בידי אנשי מקצוע לא יהודים, ומימון בית הספר נסתייע בהכנסות מהובלת סחורות. תוך כדי לימודים, הפליגו החניכים בנמלי הים הבלטי ועסקו בפריקה וטעינה של סחורות שונות. בראש המפעל בריגה עמד דב ריבלין, עד עלייתו ארצה בשנת 1939.

מסעה האחרון של "תאודור הרצל" נערך בקיץ 1938 בים הבלטי, וזכה להתעניינות ולפרסומת רבה בנמלים שבהם עגנה. הספינה הישנה לא עמדה בסערות שפקדוה ונאלצה לשבות לאחר פעילות של ארבע עונות. במקביל לפעילות בלטביה, הוקם בצ'יוויטבוקיה שבאיטליה בית ספר ימי לחברי בית"ר. איטליה הייתה ידועה מאז ומתמיד כמכניסת אורחים לסטודנטים זרים, ובית הספר הוקם ביזמתו של ליאונה קארפי, נציב בית"ר באיטליה, וסגנו מאוריצי מנדס. צ'יוויטבוקיה היא עיר נמל קטנה שבעבר הרחוק שימשה נמלה של רומי, ובשנות השלושים עסקו תושביה בדיג ובמסחר ימי. מפקדו של בית הספר שימש הקפיטן ניקולא פוסקו (FUSCO), יורד ים ותיק ומנוסה. המחזור הראשון, שמנה 30 בית"רים שבאו מארצות שונות, החל את לימודיו בנובמבר 1934. פתיחת בית הספר הייתה למאורע חשוב בבית"ר העולמית, וז'בוטינסקי כתב לחניכים מכתב ובו הנחיות להתנהגותם. בין היתר כתב:¹⁵⁷

¹⁵⁷ "ו", ב, עמוד 171.

אל תתערבו בשום וויכוח מפלגתי הנוגע לאיטליה: אל תביעו דעות על שום עניין פוליטי איטלקי, אל תבקרו את המשטר הקיים באטליה, אותו משטר שתחת חסותו ניתנה לכם היכולת ללמוד בבית הספר הזה, אך גם את המשטר שהיה לפניו אל תבקרו. אם ישאלו אתכם על אמונתכם המדינית והסוציאלית תענו: ציוני אנוכי, משאת נפשי מדינה עברית ובארצנו אני מתנגד למלחמת המעמדות, וזוהי כל אמונתי.

ביוני 1935 נרכשה עבור בית הספר ספינת מפרש מכספי תרומתו של ייפים קירשנר, סוחר פרוות אמיד שהתגורר בפריס. שם הספינה הוסב ל"שרה א", על שם רעייתו של התורם.

אימוני החניכים על הספינה "שרה א"

המחזור השני, שכלל 52 חניכים, החל את לימודיו בינואר 1936, ותלמידיו שוכנו בספינה "שרה א". הלימודים נמשכו כעשרה חודשים ושולבו בהם הפלגות ברחבי הים התיכון. בפברואר 1937 החל המחזור השלישי, הגדול מכולם, שכלל 70 חניכים מרחבי אירופה, ביניהם גם 15 מהארץ. לקראת סיום הלימודים, הפליגה הספינה לארץ ישראל בפיקודו של ירמיהו הלפרין. הצוערים, לבושים במדי בית"ר, נתקבלו בהתלהבות רבה ונערכו להם קבלות פנים בעריה השונות של הארץ. בחיפה השתתפו בקבלת הפנים גם קונסולים של איטליה. עם סיום הביקור בארץ, הפליגה הספינה חזרה לאיטליה. ליד קורסיקה פקדה את הספינה סערה עזה ו"שרה א" טולטלה ועלתה על שרטונות. כל המאמצים של אנשי הצוות ושל ספינות נוספות שבאו לעזרה עלו בתוהו, והיה צורך לפנות את החניכים והצוות. ירמיהו הלפרין היה היחידי שנשאר על סיפונה של הספינה, ורק כאשר אפסה כל תקווה, פונה אף הוא.

המחזור השלישי, שסיים את לימודיו לאחר טביעתה של הספינה "שרה א", היה המחזור האחרון של בית הספר. בסתיו 1938 נתהדקו הקשרים בין מוסוליני להיטלר ולא היה מקום להמשיך את הפעילות הבית"רית על אדמת איטליה. בית הספר הימי בצ'יוויטבוקיה פעל ארבע שנים (1934-1938) ולמדו בו 162 חניכים בשלושה מחזורים.

בוגרי בתי הספר לימאים השתתפו בהשטת אניות שהביאו מעפילים לארץ ישראל, וחלקם הניחו את היסודות של הצי המסחרי והצבאי של מדינת ישראל.

האנייה "אניון"

כאשר התברר שממשלת המנדט הגבירה את השמירה על גבול הצפון והכבידה בכך מאוד על העלייה הבלתי לגאלית מלבנון, החליטו מוסדות הצה"ר לנסות את העלייה בדרך הים. נשכרה ספינה קטנה בשם "אניון" וכאשר הייתה מוכנה להפליג, הגיעו לאחד מאיי יוון 117 בית"רים מפולין ויצאו בדרך הים לארץ ישראל.

ב 25 באוגוסט 1933 הגיעה האנייה אל מול מגרשי התערוכה בתל אביב. מאה מנוסעי האנייה הצליחו לרדת בשלום לחוף, אולם אחרוני הנוסעים השתהו בים בגלל מים שחדרו לסירתם. בינתיים האיר השחר ומטוס בריטי גילה את הסירה. בהגיעם לחוף נתקלו בכוח של המשטרה שהעבירם לבית הסוהר. הם לא הועמדו למשפט, אולם כעבור חודש ימים הוחזרו אל האנייה וגורשו מן הארץ; על רב החובל ועל בעל האנייה הוטל גם קנס כספי.

פרשת "וואנדה"

בקיץ 1934 פנה אל מפקד בית"ר במחוז לודז' (פולין) יהודי בשם חניכוביץ' והציג את עצמו כסוכן חברת אניות. הוא סיפר כי שכר אנייה והציע להעמידה לרשות בית"ר כדי שתשמש לעלייה בלתי לגאלית. מפקד בית"ר בלודז' התלהב מן הרעיון, ו-50 בית"רים יצאו לעיר הנמל דאנציג כדי להגשים את חלומם לעלות לארץ ישראל. בנמל הם מצאו ספינה קטנה ורעועה, שעל אחת מדפנותיה התנוסס השם "וואנדה". הספינה הפליגה לים הפתוח כשעל סיפונה 50 הבית"רים. כל הלילה השמיע מנוע הספינה רעשים מוזרים ולפנות בוקר הופתעו הנוסעים כשמצאו את עצמם ליד נמל המוצא. התברר שחל קלקול במנוע, וכאשר הורד העוגן – נקרעה השרשרת והעוגן צלל לים. הגלים החלו לטלטל את הספינה לעבר הים הפתוח, אולם למרבה המזל הצליחו הבית"רים להגיע בשלום לחוף.

פרשת "וואנדה" עוררה שערורייה ציבורית גדולה. הסוכן חניכוביץ' הועמד למשפט ונידון למאסר ולתשלום קנס עבור מעשה רמאות. מסתבר כי הרצון העז לעלות לארץ ישראל נוצל על ידי רמאים לעשיית רווחים קלים. אלא שמקרים כאלה היו מעטים ולא הפריעו באופן משמעותי למהלך העלייה הבלתי לגאלית.

ראשיתה של עליית "אף על פי"

עם עליית היטלר לשלטונות ב-1933 גברו רדיפות היהודים בגרמניה. חנויות היהודים הוחרמו ועל בתיהם הושם הכתם הצהוב. בנוסף לזאת הוחל במאסרים המוניים ובהקמת מחנות ריכוז. בספטמבר 1935 פורסמו חוקי נירנברג, לפיהם נשללה מהיהודים אזרחותם והם הפכו להיות "נתיני המדינה". נאסרו נישואי תערובת, יחסי אישות בין יהודים לשאינם יהודים הוקעו כחילול הגזע ול"עבריינים" נקבעו עונשים חמורים. אולם המהלומה המכרעת הונחתה ב-9 בנובמבר 1938 בפרעות הידועות בשם "ליל הבדולח". חנויות ודירות היהודים נשדדו, חלונות הראווה נופצו ואלפי יהודים נכלאו במחנות ריכוז. התואנה לפרעות אלו הייתה ההתנקשות של היהודי הרשל גרינשפן באחד מעובדי השגרירות הגרמנית בפריס. בעקבות ההחמרה במצבם, החלה בריחת יהודים מגרמניה, תחילה לארצות השכנות ולאחר מכן גם לארצות רחוקות.

גם בפולין השכנה התעוררה האנטישמיות לאחר מותו של פילסודסקי.¹⁵⁸

¹⁵⁸ בשנת 1935 נפטר פילסודסקי, שתפס את השלטון בפולין בשנת 1926, נבחר לנשיא ושלט במדינה עד סוף ימיו.

הפולנים הכריזו חרם על סוחרים יהודים ומהומות דמים פרצו ברחבי המדינה. גל הפרעות הגיע לשיאו בשנים 1936 1937. במרס 1936 התרחשו פרעות ביהודי פשיטין – 3 יהודים נהרגו ו 60 נפצעו, חנויות נשדדו ורכוש היהודים נפגע. הפרעות בעיירה פשיטיק, ש-87% מתושביה היו יהודים, הפכו לשם דבר ולסמל ברחבי העולם היהודי.¹⁵⁹

בשנת 1937 גברו המהומות בעיירות שבהן התגוררו יהודים ואף אל וורשה הבירה הגיעו. במאי 1937 נערך פוגרום בעיר בריסק, שתואר בעיתון "הארץ" מיום 21 במאי 1937: "חורבן והרס בהיקף כזה לא חשבנו לאפשרי", אלה הדברים שאמרו חברי וועדת החקירה הממשלתית שבאו לבריסק לאחר הפוגרום... כ 800 משפחות יהודיות בבריסק היו קורבנות ההרס הנורא בעיר."

זה היה הרקע להתעוררות העלייה הבלתי לגאלית שהחל בה המחנה הרביזיוניסטי.

חידוש העלייה הבלתי לגאלית דרך הים קשורה בשמו של משה גלילי (קריבושיין), בית"ר מארץ ישראל שלמד באיטליה. בקיץ 1936 ביקר גלילי במחנה פליטים יהודים שברחו מגרמניה הנאצית. הביקור עשה עליו רושם קשה והתחזקה אצלו המחשבה שהפתרון לבעיית הפליטים היא בעלייתם לארץ ישראל. מאיטליה יצא לצרפת וגם שם מצא המוני פליטים יהודים הנוודים מעיר לעיר. גלילי פנה למנהיגים יהודים והרצה לפנייהם את תכניתו לרכז את הפליטים באחד מאיי יוון ומשם להעלותם באניות ארצה. אמנם הוא מצא אוזן קשבת, אולם לכלל מעשה לא הגיע. מפריס יצא ליוון לברר אפשרויות של רכישת אניות, ובדרכו חזרה התעכב בווינה. כאן התקשר עם ראשי הצה"ר שעודדוהו ואף העמידו לרשותו את הכספים הדרושים למבצע, שנקרא על ידי גלילי עליית "אף על פי".

במרס 1937 עלה גלילי יחד עם 15 בית"רים לספינה קטנה בעלת נפח של 50 טונות, שעגנה בנמל היווני פיראוס. הספינה עשתה את דרכה בים במשך חודש ימים, וב 13 באפריל הגיעה לחופי הארץ, לא רחוק מנמל חיפה. גלילי ירד בסירה לחוף ועשה את דרכו לביתו של עו"ד אברהם ויינשל, מראשי הרביזיוניסטים בעיר. כך נוצר הקשר עם החוף. בסופו של דבר הורדו נוסעי הספינה בשלום לחוף והועברו לפלוגות הגיוס של בית"ר. גלילי התקשר עם ערי ז'בוטינסקי, נציב בית"ר בארץ-ישראל, שגילה עניין רב בעלייה הבלתי לגאלית ואף הבטיח עזרה ושיתוף פעולה. מעודד מהצלחת ההפלגה הראשונה חזר גלילי לאירופה, פנה אל שלטונות בית"ר והציע

¹⁵⁹ על הפרעות בפולין, ראה: מלצר, מאבק מדיני במלכות יהודי פולין 1935-1939.

הסדר לפיו הוא יהיה אחראי לצד הארגוני של המבצע, ואילו מוסדות בית"ר יכשירו את המועמדים לעלייה וירכיבו את השיירות.

אמנם מספר העולים שהביא גלילי בספינה הראשונה היה קטן, אולם זו הייתה בבחינת פריצת דרך. עם התפתחות העלייה הבלתי לגאלית, נשכרו ספינות גדולות יותר ונעשו סידורים מתאימים להורדת העולים, שמספרם הלך לגדל.

אותו זמן נשלח לווינה מן הארץ יצחק בן עמי (רוזין), חבר האצ"ל ומפקד פלוגת הגיוס של בית"ר בזיכרון יעקב. בן עמי נשלח ביזמתו של ערי ז'בוטינסקי ובברכתו של דוד רזיאל. תפקידו היה לתאם בין האניות העמוסות בעולים, לבין האצ"ל בארץ שאמור לטפל בהורדת העולים ופיזורם בארץ (כדי ליצור כיסוי לשהותו באוסטריה, נרשם כסטודנט באוניברסיטת ווינה). לפני צאתו נפגש בן עמי עם אליהו לנקין, שפעל כמפקד הארגון במחוז השומרון ובנוסף לזאת שימש גם ראש "יחידת השומרים" בזיכרון יעקב. לנקין נתמנה על ידי רזיאל לאיש הקשר עם האניות והאחראי להורדת העולים.

ההתחלה הייתה בספינות קטנות שארגן משה גלילי (קריבושן) ובהשך הגיעו ספינות גדולות יותר שהכילו מאות ואף אלפי עולים.

"ארטמיזיה" 1

בחודש אוגוסט 1937 יצאה לדרכה קבוצת בית"רים שנייה, שמנתה 54 צעירים וצעירות מפולין, ליטא ולטביה. הם הגיעו לווינה במסווה של סטודנטים שיצאו לבלות את הקיץ במחנה באוסטריה, ובכוונתם להמשיך בטיול לדרום אירופה. הם הופיעו בתלבושת ספורט אחידה, והתאכסנו במחנה היערכות שהוקם בקוטינגברון שבקרבת ווינה ואשר שימש בעבר מחנה קיץ לחברי בית"ר. לאחר התארגנות יצאו ה"סטודנטים" בדרכם לאלבניה, כולם לבושים במדים כחול אפור, לסיור בים התיכון בהנהגתו של משה גלילי. בהגיעם לעיר הנמל דוראצ'ו, הסתדרו בשורות, ובדגלים מונפים צעדו ברחובות העיר כשהמתופפים צועדים בראש. כעבור מספר ימים עלו על סיפון אנייה יוונית "ארטמיזיה" והפליגו לארץ ישראל. מיד לאחר שהקבוצה עזבה את המחנה באוסטריה, טס בן עמי ארצה כדי לתאם את הורדת העולים. בספטמבר הגיעה הספינה לחוף טנטורה. על הפגישה עם הספינה מספר אליהו לנקין, שהיה אחראי להורדת העולים יחד עם מרדכי פייקוביץ אלון, ראש השומרים בבנימינה:¹⁶⁰

¹⁶⁰ לנקין, ביפורו של מפקד אלטלנה, עמוד 30.

כאשר קיבלנו את הידיעה כי האנייה עומדת להגיע, התקשרנו עם "אגד" שהסכים להעמיד מספר אוטובוסים לפיזורם של המעפילים, ועם חשכה חיכינו על החוף במקום המותנה.

שעת האפס הייתה 11 בלילה.

שעת האפס הגיעה וחלפה. לא כלום.

ריקם חזרנו בבוקר הביתה. למחרת, בחצות, הבחנו בים בסירה מוארת באורות אדום וירוק. אף כי ידענו שספינתנו צריכה להיות מואפלת, פלטנו משום מה כמה סימני איתות. הסירה נפנתה מיד לעברנו, ובעודה מתקרבת הבינונו כי זוהי סירת משמר החופים של המשטרה. מיהרנו להסתתר בין השיחים, ובלבנו תפילה שספינתנו לא תגיע דווקא ברגע זה. אך ממילא לא הגיעה.

גם בלילה השלישי לא הגיעה הספינה.

לבסוף החלטנו שאין עוד טעם להמשיך במשמרות על החוף, ואני, זה לי בוקר שלישי, שוב נסעתי אל מנהלי "אגד" בתל אביב כדי להתנצל.

דווקא בלילה הרביעי הגיעה האנייה. מסתבר כי בדרך חל קלקול במנועים והספינה עצרה לשלושה ימים באיזה נמל יווני לצורך תיקונים.

גילי ירד בסירה אל החוף והגיע לבנימינה ויצר אתנו קשר...

למחרת כבר דיברתי בביטחון עם אנשי "אגד" ובלילה עלו לחוף 54 הבית"רים מנוסעי הספינה, וביניהם היה גם צעיר בשם שלמה בן-יוסף, שכעבור פחות משנה עלה לגרדום בכלא עכו.

גילי ערך על החוף מסדר וחזר לבדו לספינה, שהחזירה אותו לאירופה.

"ארטמיזיה" 2

בינואר 1938 התקיימה בווינה תערוכה בין לאומית, ולא היה כל קושי לקבל ויזה לאוסטריה. כך התארגנה קבוצה נוספת של בית"רים מפולין, מליטה ומלטביה, ולאחר שהגיעו לווינה הועברו שוב למקום ההיערכות במחנה בקוטינגברון. הצעירים והצעירות, שהולבשו שוב במדים בצבע כחול אפור, נסעו במסווה של סטודנטים היוצאים לסיור בים התיכון. הם נסעו ברכבת לפיומה ומשם לאלבניה. בהגיעם לעיר הנמל דוראצי, נערכה להם קבלת פנים נרגשת על ידי המשפחות היהודיות המעטות שהתגוררו במקום ואשר זכרו את ההפלגה הראשונה. מלווים ביהודי המקום, עלו הבית"רים על הספינה "ארמטיזיה". בהיותם על הסיפון, שרו את "התקווה", כאשר עיני

היהודים שעמדו על הרציף זולגות דמעות. הספינה יצאה בפברואר 1938 למסעה השני כשעל סיפונה 86 בית"רים. כעבור מספר ימים הגיעה לחופי ארץ ישראל והעולים הורדו לחוף טנטורה ללא כל קושי. גלילי חזר עם הספינה לאירופה כדי לארגן את הספינה הבאה.

בפברואר 1938 יצא בן עמי מווינה לפראג (צ'כוסלובקיה) כדי להשתתף בכנס של ההסתדרות הציונית החדשה (הצ"ח). לכנס הגיעו גם נציגי האצ"ל מהארץ (אברהם שטרן, הלל קוק ואריה בן אליעזר) כדי להשתתף בדיון על ענייני עלייה וביטחון. בשעת הדיון ציין בן עמי: "חסרה ההבנה לרצינות המצב, ואילו התירוץ של חוסר כספים הוא תירוץ מסוכן. בית"ר צריכה לחדול מלהתאים את עצמה לתנאים האובייקטיביים ולהתאמץ כדי לשנותם. יש לקבוע מיד את חובת העלייה כעיקרון בבית"ר..."¹⁶¹

משה גלילי (בלבן) עורך מסדר של מעפילים ביוון לפני ההפלגה ארצה

ארטמיזיה 3

מעודדים מהצלחת העלייה הבלתי לגאלית, הוחלט לנסות ולהביא קבוצות גדולות יותר. לשם כך מינה האצ"ל נווטים שישתתפו בהפלגות ויתאמו את הנחיתה עם אנשי הארגון שימתינו על החוף. על בן עמי הוטל לחזור לווינה כדי לעזור בארגון העלייה משם.

בינתיים חלו תמורות פוליטיות באוסטריה שהיוו מהפך בכל הנוגע לעלייה הבלתי לגאלית.

¹⁶¹ ס"ב, ב, עמוד 715.

ב-11 במרס 1938 נכנס הצבא הגרמני לאוסטריה וכעבור ארבעה ימים סיפח היטלר את אוסטריה לגרמניה. זמן קצר לאחר מכן הוזמנו כמה מפעילי העלייה הבלתי לגאלית בווינה, וביניהם ד"ר פאול הארל (שהיה פעיל באגף המקסימליסטי של התנועה הרביזיוניסטית) ויצחק בן עמי, לפגישה עם ד"ר לאנגה, ראש היחידה המיוחדת בגסטאפו לענייני היהודים. ד"ר לאנגה קיבל את אורחיו בסבר פנים יפות ואמר כי ידוע לו שהם עוסקים בסיוע ליהודים להגר לארץ ישראל ללא הסכמת הממשלה הבריטית. בהמשך אמר כי ברצונו לעודד את פעולתם זו ולשם כך מינה אדם מיוחד, את אדולף אייכמן, שיפקח על עבודתם ויעמוד אתם בקשר מתמיד. ואכן אייכמן הגיש עזרה משמעותית לבן עמי ואנשיו בארגון העלייה הבלתי לגאלית של יהודי אוסטריה.

סיפוח אוסטריה על ידי גרמניה הנאצית חולל תמורה דרמטית ביחס היהודים הווינאים לגבי העלייה הבלתי לגאלית. בעוד שלפני ה-11 במרס היה כמעט בלתי אפשרי לשכנע הורים יהודים להרשות לילדיהם להצטרף לקבוצות העולים, הרי שלאחר כניסת הצבא הגרמני לאוסטריה היו מאות מועמדים לעלייה. ככל שהנאצים הידקו את אחיזתם, כך גדל מספר המועמדים להעפלה.

ביוני 1938 הגיעה למחנה בקוטינגברון קבוצה שמנתה 381 בני אדם. השלטונות לא הקשו על יציאת הקבוצה לדרך; הבנק הלאומי של אוסטריה אף הקציב מטבע חוץ להוצאות הנסיעה, בהתאם לרשימה שהוגשה לגסטאפו, אולם התעוררו קשיים גדולים בקבלת ויזות מעבר וכן ויזות כניסה ליוון. כאשר הקונסול היווני הסכים להנפיק ויזות ליוון, התעורר קושי חדש – בין הנוסעים היו רבים נתיני חוץ או חסרי נתינות, ואי אפשר היה להשיג עבורם דרכון אוסטרי. הבעיה באה על פתרונה כאשר הגסטאפו הוציא עבור אנשים אלה דרכון חד פעמי ובתוכו חותמת "גם לפלשתינה". כך הצליחה השיירה לצאת את ווינה בדרכה ליוון, שם חיכה להם משה גלילי, ששיכן אותם במחנה קיץ באחד האיים. לאחר מכן עלו הבית"רים על שלוש אניות והפליגו לארץ ישראל. "גלילי הרגיש עצמו כאדמירל... ובאמצע הים הוא יורד מ"ספינת הדגל" בסירה ועורך ביקורת ביתר שתי הספינות כשהאנשים על הסיפון ערוכים במסדר צבאי מלא.¹⁶²

גם הפעם בוצעה הנחיתה בחוף טנטורה, כאשר על הפעולה מנצחים, כבעבר, אליהו לנקין ומרדכי פייקוביץ אלון. העולים הועברו מן הספינות לשלוש סירות, 13 איש בכל סירה. הסירות נאלצו לעשות את הדרך מן

¹⁶² לזר, אף על פי, עמוד 94.

הספינה לחוף עשר פעמים עד אשר כל העולים נחתו בשלום על החוף. הם הועברו למקום מיוחד שהוכן עבורם ליד בנימינה ולמחרת בבוקר הועלו על אוטובוסים של "אגד". בכל אוטובוס ישב שליח של הארגון, והעולים פוזרו בין פלוגות הגיוס של בית"ר ברחבי הארץ. עם שובו של גלילי לווינה, חל נתק בינו לבין האחראים על העלייה הבלתי לגאלית. מסביר זאת יצחק בן עמי:¹⁶³

עם נחיתת 381 המעפילים סיימו את שיתוף הפעולה עם משה גלילי. משימתנו גדלה ודרשה סוגים חדשים של מומחיות. זכיתי להכיר את גלילי היטב בתשעת החודשים האחרונים והייתי מלא התפעלות מאומץ ליבו, אבל לא יכולנו להסכים לדמיונותיו הפוליטיים. היינו חייבים לחשוב ולתכנן בצורה רציונלית, ואילו גלילי היה תמיד ספונטני ורומנטי. הוא חלם על אלפי לוחמי חירות ממושמעים, צעירים מכול תפוצות הגולה, המפליגים לעבר ארץ ישראל חמושים ומאומנים היטב, מובילים סיסמאות ודגלים ותזמורות צבאיות ומערימים בעוז על סירות המנוע של המשטרה.

זה היה חלום נפלא ואנו פעלנו לקראתו, אבל ראשית ומעל לכול היינו צריכים להציל יהודים רבים ככל האפשר.

"לא מצאתי שום לשון משותפת אתם", מספר גלילי בעדותו. בהמשך, הוא אומר כי כאשר הציעו לו להשתלב בארגון ההעפלה, ענה:¹⁶⁴

אם לארגן הלאה, אז אני מארגן כפי שארגנתי עד עכשיו ומאחר שהצלחתי, אין כל סיבה שלא אארגן את זה הלאה באותו אופן. אם אתם רוצים להתלבש על העסק הזה, התלבשו לכם. אני בין כה וכה לא מגייס יותר אנשים, לא מקבל כסף מאנשים, אני לא עושה כלום. הכול בידכם...

אכן, שיטות העבודה של גלילי לא התאימו לעבודה בקנה מידה גדול, ומאחר שהיה אינדיווידואליסט, לא מצא את מקומו במסגרת הגדולה שהתארגנה. ההתלהבות בקרב חברי בית"ר שהשתתפו בעלייה הבלתי לגאלית הייתה רבה ואף שני שירים מיוחדים חוברו למבצע זה. שירים אלה מבטאים את

¹⁶³ בן עמי, שנות זעם ימי תהילה, עמוד 128.

¹⁶⁴ גלילי, מי"ז.

ההתלהבות לעלייה ואת הציפייה לחיים חדשים במולדת. את "שיר מעפילי בית"ר" כתב משה גלילי בוינה בשנת 1937:

שיר מעפילי בית"ר

קדימה!
לארץ!
למרות המכשולים,
על אף המעצורים,
קדימה, קדימה בית"רים,
לגאול את מולדת העברים
להתנער מרפש הגולה
לקרוע כבלי מאסרנו,
אז בדמנו,
במחיר חיינו
יקום בארץ דור חדש,
דור חיילים וגיבורים
דור של הדר, דור של עברים –
תל חי.

את השיר השני, "הן לא איכפת לי", כתב טוביה ויטקובסקי:

הן לא איכפת לי

הן לא איכפת לי מאין ומדוע
עלית, אח, על הסיפון הנע!
ודרכך לך הוא רק ידוע
ואת הקץ תדחק בכוונה

האנייה המלאה רוֹבָה
מתחתיתה ועד הארובה
המתנדנדת על גלי הים
אף כי בלי לוע של תותח מורם

היא אניית מלחמה
המובילה גדודי צבא
שגם בלי נשק כוחם גדול,

עולים לבנות מיסוד
עתיד העם על אדמות
ואת ארצנו לכבוש, לגאול!

בתשעה באב תרצ"ח (12 ביולי 1938) נשא ז'בוטינסקי נאום בוורשה שכותרתו "למות או לכבוש את ההר", ובו הסביר, בין היתר, את עמדתו בשאלת ההבלגה והתגובה. בהמשך נאומו הזהיר ז'בוטינסקי במלים נרגשות בפני האסון ההולך וקרב ופנה ליהודי פולין להציל את נפשותיהם ולעלות לארץ ישראל, לפני שיהיה מאוחר מדי. היה בדבריו חזון נבואי לעתיד לקרות ליהדות אירופה:¹⁶⁵

זה שלוש שנים אני מפציר בכם, יהודי פולין, עטרת היהדות העולמית, מתחנן לפניכם, מזהיר אתכם בלי הפוגות שהאסון קרוב לבוא. שערי הלבין ואני זקנתי במשך השנים האלה, כי לבי יוצא אליכם, אחים ואחיות יקרים, שאינכם רואים את הר הגעש שעוד מעט יתחיל לפלוט את להבות ההשמדה שלו. אני רואה תמונה איומה. הזמן הנותר להצלתכם הולך ופוחת. אני יודע שאינכם יכולים לראות זאת, שהרי דאגות של יום יום מטרידות אתכם ומבלבלות אתכם... שמעו לדברי בשעה הזאת, השעה השתים עשרה, למען השם: יציל כל איש ואיש את עצמו, כל עוד יש פנאי לכך, כי הזמן הולך ופוחת.

בסיום הנאום השלים ז'בוטינסקי את חזונו:

ואני רוצה לומר לכם עוד איזה דבר היום, התשעה באב: אלה שיצליחו להימלט מן הפורענות יזכו לרגע חגיגי של שמחה יהודית גדולה: חידושה והקמתה של המדינה היהודית! אינני יודע אם אני עצמי אזכה לראותה – אבל בני יזכה! בזאת אני בטוח, ממש כמו שאני בטוח שמחר בבוקר תזרח השמש. בכל לבי אני מאמין בזה.

¹⁶⁵ כץ, ז'בו, עמוד 1068.

"דראגה" א'

הממשלה הבריטית החליטה להילחם בעלייה הבלתי לגאלית בשני משורים: האחד – להגביר את השמירה על חופי הארץ באמצעות סירות משמר מיוחדות; והמישור האחר – לחץ על ממשלות הגובלות עם הים התיכון שלא לתת ויזות לפליטים הבאים מווינה או מפולין ושכל כוונתם היא להפליג לארץ ישראל. הלחץ הבריטי נתן את אותותיו ומעבר השיירות מווינה לאיטליה וליוגוסלביה נעשה קשה יותר ויותר.

בוורשה נודע, שהנציג המסחרי האיטלקי בפולין מאוהב בבחורה יהודיה. הוחלט לנצל עובדה זו, ובתיווך האהובה סיפק הנציג המסחרי ויזות מעבר איטלקיות, בתנאי שהאנשים לא ישתהו באיטליה אלא זמן קצר בלבד. ואכן, יצאו מוורשה 80 בית"רים ברכבת הנוסעת לפיומה שבאיטליה. בדרך עלו על הרכבת בית"רים נוספים והשיירה הגיעה בשלום לפיומה. במקביל שלח דוד רזיאל מן הארץ את שמואל טגנסקי והטיל עליו לעזור מטעם הארגון בטיפול בעלייה הבלתי לגאלית. טגנסקי הגיע לאתונה ויחד עם מרדכי כץ (מזכיר שלטונות בית"ר) החלו לטפל בחכירת אנייה עבור השיירה שהגיעה לפיומה. לאחר משא ומתן ארוך ומייגע הצליחו לחכור את הספינה "דראגא" שהניפה את דגל פנמה. האנייה עשתה את דרכה לפיומה, שם עלו על סיפונה 170 בית"רים בדרכם לארץ ישראל. בנוסף ל"דראגא", נשכרה ספינה קטנה, "ארטימיסיה", שתפקידה היה לפגוש את ה"דראגא" במרחק יממה מחופי הארץ, כדי להעביר את העולים לחוף. הרעיון היה, שאם תקרה תקלה והעולים יתגלו על ידי משמר החופים, עדיף שתאבד הספינה הקטנה ובכך תינצל האנייה הגדולה. ואכן, ב 6 באוקטובר 1938, נפגשו שתי הספינות לא הרחק מחופי הארץ. טגנסקי, שמונה מפקד האנייה, הודיע לאנשים להתכונן לנחיתה, אולם אותו לילה לא נראו סימנים המוסכמים מן החוף. גם בלילה שלמחרת לא נוצר קשר עם החוף. בינתיים הודיע קברניט ה"ארטימיסיה" שהפחם בספינה הולך ואוזל ולא יוכל להמשיך ולהמתין זמן רב בים הפתוח יהיה עליו להפליג לאלכסנדריה כדי להצטייד בפחם. טגנסקי החליט לבצע את הנחיתה גם אם לא יקבל סימנים מהחוף, אולם למרבה המזל נתקבלו אותו לילה האותות המצופים מן החוף וכל העולים ירדו בשלום בחוף טנטורה.

המרכז בווינה

לפני הפלגתה הראשונה של ה"דראגה" מאיטליה, יצאה שיירה של 870 יהודים מווינה בדרכם לאיטליה. הם הצטיידו בוויזות מעבר והרכבת

המיוחדת בת עשרה קרונות יצאה לדרכה. בהגיעם לגבול האיטלקי, סירבו השלטונות לאפשר להם לעבור. אמנם היו להם אשרות מעבר איטלקיות, אבל לא היו להם ויזות הגירה ליעדם הסופי. השלטונות האיטלקיים ידעו כי ה"אורחים" מתכוננים להפליג לארץ ישראל באופן בלתי לגאלי, אולם חששו כי במקרה שההפלגה לא תוכל לצאת אל הפועל הם יישארו באיטליה כפליטים, ואת זאת רצו למנוע. הרכבת הארוכה נשארה ליד הגבול האיטלקי במשך יותר משלושה שבועות, בהם נעשו ניסיונות נואשים לשכנע את השלטונות האיטלקיים לאפשר להם להמשיך במסע. כאשר נגזזה כל תקווה, חזרה השיירה לוינה.

במשרד העלייה הבלתי לגאלית בווינה, שהיו חברים בו ד"ר פאול הלר, ווילי פרל (עורך דין במקצועו, מראשי הצה"ר בווינה) ויצחק בן עמי (נציג האצ"ל שהגיע לווינה מארץ ישראל), חיפשו דרכים חלופיות להעביר את השיירה לארץ ישראל מבלי להזדקק לוויזות מעבר. תוך כדי חיפושים עלה הרעיון להעביר את העולים דרך נהר הדנובה (שמקורו בהרי השווארצוואלד בגרמניה ובהמשכו נשפך לים השחור ברומניה) וזאת משום שבשנת 1856 נקבע כי השייט בדנובה כמוהו כשייט בים הפתוח ולמדינות הגובלות עם הדנובה (אוסטריה, סלובקיה, הונגריה, יוגוסלביה ורומניה) אין רשות לעצור ספינות השטות בנהר, גם כאשר אין לנוסעים ויזות ליעדים סופיים. הכרזה זו אושרה מחדש בשנת 1923. לאחר שהמשרד המרכזי של הגסטאפו שטיפל בהגירת היהודים אישר את ההצעה, נשכרה ספינת דנובה בשם "מלק", שהייתה צריכה לקחת את העולים עד לים השחור. שם אמורים היו העולים לעבור לאניית קיטור אשר תיקח אותם לארץ ישראל. מאחר שהיה זה המסע הראשון במסלול הדנובה, הוחלט שבן עמי ילווה את השיירה עד לים השחור.

"דראגה" ב'

באחד מימי נובמבר 1938 עלו על ה"מלק", שעגנה ליד בית המכס של הדנובה בווינה, 550 יהודים. בן עמי החליט לא לקחת סיכונים מיותרים, ובדרכונו של כל נוסע הייתה ויזה לליבריה. כדי לתת תוקף פורמלי נוסף למבצע, הודפסו כרטיסי רכבת מיוחדים עם הכתובת "ליבריה טרנספורט". אנשי גסטאפו רבים היו בבית המכס ובדקו את היוצאים, שהורשו לקחת אתם רק מטען אישי ככל שיכלו לשאת. אדולף אייכמן ניצח באופן אישי על המבצע, וכאשר עלה הנוסע האחרון – הורשתה הספינה לצאת לדרך.¹⁶⁶

¹⁶⁶ יצחק בן עמי, שנות זעם ימי תהילה, עמוד 128.

"מלק" הייתה ספינת שעשועים, שנבנתה כדי להכיל 80 איש לטיול נופש של עשר שעות על הדנובה. אותו יום היו בספינה 550 נוסעים, שאמורים היו לחיות עליה במשך שבועיים ימים ויותר. ב-9 בנובמבר הגיעה הספינה לבודפשט והמשיכה בדרכה בנתיב הבין לאומי של הנהר. כעבור שבוע, ב-16 בנובמבר, לאחר הרפתקאות לא מעטות, הגיעה ה"מלק" לנמל היעד – סולינה, מקום שם נשפך נהר הדנובה לים השחור. בסולינה היו העולים צריכים לעבור לספינה גדולה יותר שתביא אותם לארץ ישראל, אולם שום ספינה לא נראתה בסביבה. בן עמי המודאג ניסה ליצור קשר עם המשרד בווינה ולברר את סיבת הדבר. למחרת היום הודיעו לבן עמי כי בגלל בעיות בירוקרטיות התעכבה הספינה המיועדת בקונסטנצה, הנמל הרומני הראשי בים השחור. לאחר דין ודברים, הורשתה הספינה להמשיך בדרכה ובשעות הצהריים הגיעה לנמל סולינה. הייתה זו ה"דראגה", שזה עתה חזרה ממשימתה הראשונה בהביאה עולים לחופי הארץ. כל 550 העולים שהיו על ה"מלק" הועברו לספינת הקיטור "דראגה" שהפליגה לארץ ישראל. כאשר הגיעה ה"דראגה" מרחק יממה מן הארץ, נפגשה שוב בספינה הקטנה יותר "ארטימיסיה" שקלטה כ-200 מנוסעי ה"דראגה" ופנתה לעבר חוף נתניה שהפך להיות שער העלייה לארץ ישראל במקום חוף טנטורה. בחוף נתניה כבר חיכו אנשי האצ"ל לבוא הספינה ועזרו בהורדת העולים. את הלילה עשו העולים באולם קולנוע "אסתר" (שבעליו, אייזיק גרינשטיין, העמידו לרשותם) ולמחרת בבוקר הועברו באוטובוסים של "אגד" למקומות שנקבעו מראש ברחבי הארץ. הבית"רים הועברו לפלוגות הגיוס של בית"ר, בעוד הסתדרות העובדים הלאומית (הע"ל) טיפלה בסידור עבודה ליתר העולים. עד לקבלת העבודה, שוכנו העולים ב"בית עולים לאומי", ברחוב אלנבי בתל אביב, שם קיבלו את סידורם הראשון ואת כלכלתם.

השימוש בנהר הדנובה כנתיב למעבר ספינות מעפילים היה בבחינת פריצת דרך בארגון העלייה הבלתי לגאלית. נתיב זה היה זול יותר ופתר את הצורך בקבלת רשות מעבר דרך ארצות שונות כדי להגיע לעיר הנמל בים התיכון או בים השחור. מעניין לציין, כי פעילי תנועת ה"חלוץ" התנגדו תחילה לשימוש בנהר הדנובה למעבר ספינותיהם, מחשש שמסע הספינות יתגלה לעיני כל ויסכן את המשך המסע לארץ ישראל. אולם לאחר ההצלחה הרביזיוניסטית החלו גם פעילי ה"חלוץ" להשתמש בדנובה נתיב לעלייה ב'.

המרכז בבוקרשט

עם סגירתם של נמלי איטליה, יוגוסלביה ויוון בפני העלייה הבלתי לגאלית, נעשתה רומניה למקום היציאה העיקרי של אניות המעפילים. את הקרקע

לכך הכשיר ז'בוטינסקי, שנפגש פעמיים עם ראש ממשלת רומניה – פעם ראשונה בקיץ 1938 בלונדון, ובפעם השנייה – באוקטובר אותה שנה בבוקרשט. השניים הגיעו להסכם לפיו תאפשר רומניה מעבר ותיתן סיוע לעולים בלתי לגאליים, שיכללו גם יהודים מרומניה.

ז'אן קוסטין, שהיה נציגה המדיני של הצ"ח ברומניה, ניהל את מגעים עם שרי הממשלה, ובעיקר עם שר הפנים ועם ראש הממשלה. המפעל הגדול התנהל ביזמתם ובהשתתפותם של יעקב שיבר, נציב בית"ר ברומניה, שבתאי גוטנמכר נדיב ואחרים. ואמנם בסוף 1938 ניתנה הוראה לקונסולים של רומניה בארצות מזרח אירופה ומרכזה לתת אשרות מעבר ליהודים המבקשים זאת, מבלי להיזדקק להליכים הפורמליים המקובלים. המעפילים הגיעו לרומניה בשיט על הדנובה, ובנמל הרומני סולינה היו מועברים לספינה גדולה שהביאה אותם לארץ ישראל. אחרים הגיעו בדרך היבשה, באמצעות הרכבת, ויצאו את רומניה דרך נמל קונסטנצה.

המרכז בוורשה

לאחר סיפוחה של אוסטריה לגרמניה, עבר בהדרגה מרכז הכובד של פעילות ההעפלה לוורשה.

פולין, על שלושת מיליון יהודיה, הייתה מדרך הטבע העתודה הגדולה ביותר לעלייה. פולין הייתה גם המרכז החשוב ביותר של התנועה הרביזיוניסטית, ונציגי האצ"ל שנשלחו לוורשה הצליחו לפתח בעזרת ז'בוטינסקי קשרים מיוחדים עם בכירים בממשלה ובצבא (ראה להלן).

מאז 1935 הציף, כאמור, נחשול של פרעות את יהודי פולין, ומספר המועמדים לעלייה הבלתי לגאלית הלך וגבר.

בקרב הפעילים היו ויכוחים סוערים באשר לאפיה של העלייה. היו שטענו, ובראשם יוסף כצנלסון, שהעלייה צריכה להיות בראש וראשונה של בית"רים ואנשי התנועה. בעוד אחרים טענו כי העלייה חייבת להיות פתוחה לכל דיכפין. ואילו נציג האצ"ל דרש שהעלייה תהיה מורכבת בעיקר מצעירים מאומנים שיוכלו להצטרף לכוח הלוחם בארץ.

באה המציאות וכפתה על הצדדים את הפשרה. התברר כי לשם ביצוע העלייה הבלתי לגאלית היו דרושים סכומי כסף גדולים שלא עמדו לרשות התנועה. אמנם הארגונים הפילנטרופיים, כמו הג'וינט ואחרים, השקיעו כספים רבים בתמיכה בקהילות היהודיות החלשות, אבל לא היו מוכנים להפנות משאבים לעלייה הבלתי לגאלית. לכן היה צורך לפנות למימון עצמי של העולים, אלא שרוב הבית"רים היו שייכים לשכבות החלשות מבחינה כלכלית ולא היה ביכולתם לשלם את חלקם. מכאן בא הפתרון לפיו הורכבו

שיירות מעורבות, חלקם בית"רים וחלקם יהודים בעלי אמצעים שמימנו גם את הוצאות המסע של הבית"רים. בוורשה הוקמו שני משרדים להרשמה של המועמדים לעלייה: האחד, לחברי בית"ר וחברי התנועה, בראשותם של דוד יוטן ואלחנן פונימונסקי, והאחר, בראשותו של אברהם סטבסקי, ליהודים ללא קשר לשייכותם הארגונית.

מן הראוי לציין כי הבית"רים, בהיותם גוף מאורגן וממושמע, עזרו במתן השירותים בספינות ותרמו רבות לקיום חיים תקינים במהלך ההפלגה. אלא ששאלת הסמכות העליונה שתקבע בכל העניינים הקשורים לעלייה הבלתי לגאלית נשארה ללא פתרון.

בסתיו 1938 הגיע לוורשה ערי ז'בוטינסקי (לאחר ששחרר מכלא עכו), והקדיש את כל זמנו לענייני העלייה. הוא נפגש עם הלל קוק, נציג האצ"ל באירופה, ויחד עיבדו הצעת הסכם להסדרת ענייני העלייה הבלתי לגאלית. לאחר מספר פגישות ניסחו השניים הסכם המפרט את סמכויותיו של כל אחד מן הגורמים, כולל מקורות המימון וגובה התשלומים של המועמדים השונים לעלייה. בין היתר הוסכם כי בנוסף למפקדה הראשית, יוקמו גם מפקדות ארציות, ובפולין יעמוד מנחם בגין בראש המפקדה.

ההסכם לא יצא אל הפועל מאחר שלא אושר על ידי המוסדות העליונים של התנועה. ז'בוטינסקי נזף בבנו ובהלל קוק על שהם מכניסים ראשם לעניין כה חשוב מבלי שתהיה להם הסמכות לכך. ההסדר בענייני העלייה הושג בסופו של דבר בוועידת פריס שהתכנסה בפברואר 1939 ואשר דנה במכלול היחסים בין האצ"ל לבית"ר (ראה להלן). על פי ההסכם הוקמה רשות עליונה לענייני העלייה הבלתי לגאלית, בהשתתפות כל הגורמים העוסקים בכך. הוקמו מספר מחלקות: ארגון השיירות וההובלה היבשתית (באחריות ערי ז'בוטינסקי); ההובלה הימית (באחריות יצחק ז'רז'בסקי); ומחלקת הכספים והפיקוח על התשלומים וההוצאות – באחריות יוסף כצנלסון, שכיהן גם כמנהל הכללי של המרכז והיה הרוח החיה בכל פעולותיו.

כצנלסון זכה לאמון רב של כל הגורמים שעסקו בעלייה הבלתי לגאלית והכול קיבלו את מרותו. הוא שקע כל כולו בעבודה והתרוצץ ברחבי אירופה כדי לפתור את הבעיות הרבות שהתעוררו עם התרחבות העלייה הבלתי לגאלית, החל ברכישת ספינות וכלה בארגון השיירות. בקיץ 1939 חלה במחלת כליות חשוכת מרפא ולאחר הפלישה הגרמנית לפולין נשאר בוורשה וכעבור זמן קצר נפטר.

הממשלה הפולנית, שהייתה מעונינת בצאתם של היהודים מפולין, עזרה רבות לעלייה הבלתי לגאלית. כך, למשל, ניתנה הוראה מיוחדת למושל

מחוז וורשה להקל ככל האפשר בהוצאת דרכונים לעולים. כאשר מספר העולים הלך וגדל, פעלו משרדי הממשלה גם ביום ראשון, כשאת מקום הפקידים הפולנים ששבתו אותו יום מעבודתם תפסו פקידי נציבות בית"ר. בנוסף לזאת העניקה הממשלה לעולים הנחה של 50 אחוז מהתשלומים עבור הדרכון והנחה של 25 אחוז ממחיר כרטיסי הרכבת.

"אלי", "גי'פו" ו"דלפא"

לאחר שהספינה "ארטימיסיה" סיימה את הורדת העולים מהאנייה "דראגה" ב', היא יצאה לתורכיה, שם פגשה את האנייה "אלי", כשעל סיפונה 550 עולים. טגנסקי ליווה את האנייה "טלי" לחופי הארץ, ושוב חזר לתורכיה, הפעם כדי לפגוש את האנייה "גי'פו", כשעל סיפונה קרוב ל 800 עולים. טגנסקי עלה על ה"גי'פו", ומלווה ב"ארטימיסיה" הפליגו לחופי הארץ. גם הפעם הורדו העולים בשלום בחוף נתניה וטגנסקי חזר ליוון כדי לחדש אל דרכונו. אלא שבאתונה נעצר על ידי המשטרה היוונית ובהתערבות הקונסוליה הבריטית הוצא נגדו צו גירוש מיוון. עם הגיעו לנמל חיפה נעצר על ידי המשטרה הבריטית ונשלח למאסר אדמיניסטרטיבי בכלא עכו. נתן קלפוס, ממפקדי האצ"ל ברמת גן, היה בחברתו של טגנסקי ונעצר אף הוא באתונה, אולם שוחרר למחרת היום. קלפוס טס לפולין ומשם נשלח לקונסטנצה ועלה על האנייה "דלפא" כשעל סיפונה 250 עולים. בלילה שבו עזבה הספינה את הנמל, פרצה סערה שאילצה את רב החובל לחזור לנמל היציאה. למחרת שוב יצאה הספינה לדרך תוך שהיא מתמודדת עם הגלים הגבוהים שליוו אותה עד הגיעה ארצה. קלפוס ארגן את הורדת העולים לחוף נתניה ובשובו לספינה הריקה, התלווה אליו דוד רזיאל שעשה את דרכו לפגישה עם ז'בוטינסקי בפריס. הספינה הגיעה בשלום לאתונה ומשם טסו רזיאל וקלפוס לוורשה, שם נפרדה דרכם; רזיאל יצא לפריס, ואילו קלפוס נסע לקונסטנצה כדי ללוות שיירה שמנתה 800 עולים.

המרכז בפראג

עוד בתחילת 1938 פנה משה גלילי לנציבות בית"ר בפראג בהצעה לארגן עלייה המונית דרך הים, אולם באותה עת שררה עדיין שאננות בקרב יהודי צ'כוסלובקיה. יש לזכור כי צ'כוסלובקיה הייתה ארץ דמוקרטית, ולראשונה באירופה הכירה חוקת הרפוליקה משנת 1920 בלאום היהודי – לראשונה באירופה – ובכך הובטחו ליהודים זכויות של מיעוט לאומי (נשיא צ'כוסלובקיה, תומס מסריק, גילה עניין רב בציונות והיה ראש המדינה האירופי הראשון שביקר בארץ ישראל בתקופת המנדט. לזכרו הוקם בארץ

כפר מסריק). היהודים נהנו משוויון זכויות מלא ומצבם הכלכלי היה טוב ולכן לא ראו צורך לצאת להרפתקה המסוכנת של העלייה הבלתי לגאלית. המפנה חל עם התכנסותה של ועידת מינכן (29 בספטמבר 1938), שבה השתתפו צ'מברלין (ראש ממשלת בריטניה), דלאדיה (ראש ממשלת צרפת), היטלר (מנהיג גרמניה) ומוסוליני (מנהיג איטליה). בסיומה של הוועידה הוסכם כי צ'כוסלובקיה תמסור לגרמניה את כל המחוזות שבהם היו הגרמנים יותר ממחצית מכלל התושבים, כגון את חבל הסודטים. הגרמנים הבטיחו מצדם לערוב לשלמות צ'כוסלובקיה בגבולותיה החדשים. כישלון הפייסנות כלפי היטלר הוכח חודשים מספר לאחר מכן, כאשר ב 23 במרס 1939 סיפח היטלר לגרמניה גם את בוהמיה ומורביה. בכך שם היטלר קץ לצ'כוסלובקיה והתכחש להתחייבותו בהסכם מינכן.

התעוררות יהודי צ'כוסלובקיה לא איחרה לבוא, ותורים ארוכים השתרכו לפני המשרד לעלייה הבלתי לגאלית בפראג שהוקם והתנהל על ידי אליהו גלזר גלעזר, נציב בית"ר בצ'כוסלובקיה, ונפתלי פלטין, קצין הנציבות של בית"ר במקום. משרד העלייה בפראג היה מסודר מאוד, אולי המסודר במשרדי העלייה הבלתי לגאלית באירופה. לקראת כל שיירה, היה המשרד מעביר הוראות מפורטות על אופן רישום המועמדים וההכנות שיש לעשות לקראת הנסיעה. בחוזר הוראות מיום 29 בנובמבר 1938, למשל, אנו מוצאים את ההוראות הבאות:¹⁶⁷

ההרשמה מתחילה ב-1 בינואר 1939 ומסתיימת ב-11 בו.
כל מועמד צריך למלא שאלון, לצרף צילום ותעודה רפואית.
לשאלון לצרף המלצה של שני אנשים.

למועמד יש להסביר שההרשמה אינה מחייבת והאישור הסופי יבוא מהמשרד הראשי...

יחד עם ההסכמה של המשרד הראשי, שתועבר למועמד בכתב או באורח טלגרפי, יועבר גם טופס להעברת התשלום עבור הנסיעה...
כמועמדים לעלייה באים בחשבון גברים ונשים יהודים שאינם למטה מגיל 16 ולא מעל גיל 35. רביזיוניסטים ובית"רים – עד גיל 40...

לאחר כניסת הצבא הגרמני לפראג, ב-15 במרס 1939, העביר גלעזר את המשרד לפריס, ובראש המשרד בפראג נשאר פלטין, שהצליח להמשיך ולארגן את העלייה הבלתי לגאלית תחת המשטר החדש.

¹⁶⁷ לזר, עמוד 145.

"קטינה"

השיירה הגדולה הראשונה, שמנתה 800 מעפילים מצ'כיה, סלובקיה ורוסיה הקרפטית, רוכזה בברין (צ'כיה). היא זכתה לתמיכת השלטונות, שהעמידו לרשות השיירה רכבת מיוחדת. בכל קרון היו 50 איש, מחולקים לקבוצות ובראשן האחראים. ב 18 בינואר 1939 יצאה השיירה לדרך וכעבור יומיים הגיעה לנמל קונסטנצה שברומניה. הם לא מצאו שם את קלפוס, שאמור היה ללוותם לארץ ישראל באנייה "קטינה" ובמקומו נתמנה מפקד השיירה ד"ר זליג פאול, בית"ר מריגה (לטביה) שהיה בין הנוסעים. קלפוס, שהגיע באיחור, עלה על הספינה "ארטימיסיה" ויצא לפגוש את "קטינה" בדרכה ארצה. בקרבת קפריסין נערכה הפגישה בין שתי הספינות, ו 237 עולים הועברו אל "ארטימיסיה" שעשתה את דרכה לחוף הרצליה, שם ארגן קלפוס את ההורדה. לפני סיום ההורדה, הגיעה ספינת משמר בריטית ולאחר פתיחה באש, השתלטה על "ארטימיסיה" כשעל סיפונה 17 בית"רים שלא הספיקו לרדת לחוף. כל אנשי הצוות נעצרו ובחיפוש שנערך על הספינה נמצא דרכונו של נתן קלפוס, שסייע אותה עת בהורדת עולים לחוף כשהוא לבוש בגדים ועל כן לא נתפס בידי המשטרה. קלפוס יצא שוב לאירופה, הפעם בדרכו מזויף, והמשיך בענייני ההעפלה.

ב-22 במרס 1939 הובאו 17 העולים ו 11 אנשי הצוות בפני שופט והואשמו בכניסה בלתי לגאלית לארץ ובהושטת עזרה לעולים בלתי לגאליים. 17 העולים נידונו לשלושה חודשי מאסר וגירוש מן הארץ, אולם כשהסתיימו שלושת חודשי המאסר, נמנעו הבריטים מלגרשם מן הארץ מאחר שלא ידעו את ארץ מוצאם (כל העולים נהגו להשמיד את דרכוניהם לפני עלותם לאנייה) וב 15 במאי הם שוחררו מכלא עכו והורשו להישאר בארץ.

את רב החובל דן השופט ל 9 חודשי מאסר ולקנס של 100 לירות, ואת האנייה ציווה להחרים. 11 המלחים שוחררו והורשו לעזוב את הארץ. אנשי "קטינה" חיכו ליד קפריסין לבואה של "ארטימיסיה", אולם לשווא. כאשר חלפו הימים ו"ארטימיסיה" לא נראתה באופק, החליטו ראשי העולים לחזור לחופי יוון. העולים קיבלו את ההחלטה ברוגז רב והיה צורך במאמץ מיוחד כדי להרגיע את הרוחות. תלאות רבות עברו בדרך, כולל מותם של שני צעירים מדלקת קרום המוח, אולם לבסוף הגיעו בשלום לאתונה. ד"ר פאול ירד לחוף כדי ליצור קשר עם פראג ולדווח את הקורות אותם.

באותם ימים עשה יוסף קרמין בביירות בענייני העלייה הבלתי לגאלית, וכאשר דיווחו לו מן הארץ על תפיסתה של "ארטימיסיה" ועל כך שזה 17 יום

אין ידיעה מן האנייה "קטינה", יצא מיד ליוון כדי למצוא קשר עם האנייה. בהגיעו כעבור שלושה ימים לאתונה, הצליח ליצור קשר עם "קטינה" וכאשר שמע כי המזון באנייה אזל, התקשר עם ד"ר ראובן הכט, נציג האצ"ל בשווייץ, וזה שלח מיד את הכסף הדרוש. לאחר שהאנייה הצטיידה מחדש בפחם ובמזון ועמדה להרים עוגן, הגיע לפתע מברק לפיו זה עתה הפליגה מנמל קונסטנצה הספינה "ג'פו" כשעל סיפונה 750 עולים ובמחסניה מזון שיספיק לשתי האניות. לאחר התייעצות שקיים קרמין (שעלה על הספינה כמלווה) הוחלט לדחות את ההפלגה ולהמתין לבוא ה"ג'פו" – אניית סוחר בנפח של 1500 טונות שהניפה את דגל פנמה. מלווי האנייה היו שני מפקדי האצ"ל: שלמה טרכטמן ואברהם בלאס – שהיה בעבר מפקד בית הספר הימי של בית"ר בצ'וויטבוקיה שבאיטליה. שתי האניות נפגשו בנמל היווני קאלאמייקה. קרמין העביר חלק מן המזון וכן כמה סירות הצלה מ"ג'פו" ל"קטינה". בדיון שנערך במקום הוחלט כי "קטינה" תפליג ראשונה ארצה ותוריד את העולים בחוף נתניה. על ה"ג'פו" יהיה להמתין שלושה ימים ואחר להפליג ארצה ולהוריד את אנשיה בחוף אבן יהודה.

יומיים לאחר ש"קטינה" יצאה לדרך, קלט קברניטה קריאות א.ס.א.א. התברר כי הייתה זו הספינה "ג'פו" שעלתה על שרטונות ליד חופי כרתים. סירות הצלה הצליחו להעביר את העולים לחוף וה"קטינה" שהגיעה למקום כעבור יום, קלטה את כל העולים. כשעל סיפונה 1,250 בני אדם (כשקיבולה המכסימלי היה 500 נוסעים), יצאה הספינה שנית לדרך. עם הגיעם ארצה, החלו מיד בהעלאת האנשים לחוף. כמחצית הנוסעים הצליחו לעלות לחוף בחסות החשכה, והשאר הפליגו ללב ים כדי לנסות שוב את מזלם בלילה הבא. אולם במשך היום גילה מטוס בריטי את האנייה. עם רדת החשכה, שוב התקרבה האנייה לחוף כדי להוריד את המעפילים, כאשר לפתע ניתכה עליה אש חזקה מסירות משמר החופים. האנייה חזרה ללב ים ולאחר ניסיונות נוספים, עלה בסופו של דבר בידי הקברניט להתקרב שוב לחוף ולהוריד ליד כפר ויתקין חלק נוסף מן הנוסעים. 176 הנוסעים האחרונים שנשאר על האנייה "קטינה", הגיעו ב 17 באפריל בספינת מפרש לחוף נתניה. אולם לפני שהספיקו לעלות לחוף, נתפסה הספינה על ידי שלוש סירות של משמר החופים הבריטית והופנתה לנמל חיפה. המעפילים נעצרו, אולם כעבור שלושה שבועות שוחררו בלחץ תגובת המחאה של היישוב בארץ.

משפט הקצין גודהארד ועו"ד מקס זליגמן

חוף נתניה היה במשך תקופה ממושכת השער העיקרי של העלייה הבלתי לגאלית וקרוב ל 4,000 איש עלו בחוף זה. הדבר נתאפשר הודות לארגון יעיל של ההורדה על ידי סניף האצ"ל בנתניה וכן הודות לאהדה הרבה של תושבי העיר לרביזיוניסטים בכלל ולעלייה הבלתי לגאלית בפרט. בנוסף לכל אלה נעזרו המארגנים גם בכמה קצינים בריטים שהסכימו לשתף פעולה תמורת כסף. קצינים אלה היו מקבלים הודעות מוקדמות על מועד בואן של האניות ואז היו מכוונים את משמרות החופים לכיוון אחר. יש לזכור שעם התגברות העלייה הבלתי לגאלית, גברה גם השמירה על גבול הארץ, הן בים והן ביבשה. הבריטים הביאו סירות חופים מיוחדות שעקבו אחר הורדת העולים, וביבשה התקיימו סיורים מיוחדים שתפקידם היה לתפוס את העולים שהצליחו להגיע לחוף. בסיס סירות החופים היה ביפו, בעוד המשמרות היבשתיים התרכזו בתול כרם ובבית ליד. הקצין הבריטי האמפרי, שהיה ממונה על תחנת המשטרה בבית ליד, היה בקשר עם מר ארקין, מזכיר עיריית נתניה. לפני הורדת העולים היה ארקין מתקשר עם האמפרי, וזה היה דואג לכך שההורדה לא תופרע ושהאוטובוסים יעברו את המחסום המשטרתי ליד בית ליד בשלום. מספרים, שהתעריף היה לירה אחת לכל עולה. באחת ההורדות נמנו 149 עולים והאחראי נתן לקצין הבריטי 149 לירות בהתאם. אולם כאשר עלו העולים לאוטובוסים, הם נספרו שנית ונמצא כי מספרם 150. האחראי מטעם האצ"ל הוציא לירה אחת מכיסו והושיטה לקצין, אולם זה אמר: "אין צורך, שיהיה עולה אחד בלתי לגאלי".

חוף נתניה שימש להורדת עולים ממחצית 1938 ועד למרס 1939. בתחילת 1939 הוגבר הפיקוח המשטרתי בחופים והקצינים הבריטים נרתעו מלהמשיך בשיתוף הפעולה עם נציגי האצ"ל בנתניה, במיוחד לאחר שאחד הקצינים נתפס ונשפט. היה זה קצין המשטרה גודהארד שמשפטו הסעיר את היישוב.

גודהארד שירת במלחמת עולם הראשונה בצרפת ובהודו. ב 1922 הועבר לארץ ישראל ומאז שירת במשטרה. הוא פגש את עו"ד זליגמן באירוע חברתי ובין השניים נקשרו קשרי ידידות. באחת הפגישות ביניהם עלתה לשיחה בעיית העלייה הבלתי לגאלית. גודהארד, שהביע אהדה לעלייה, הציע את שירותיו למנוע את תפיסת העולים בהגיעם לחוף. כאשר זליגמן היה מודיע לו על בוא האנייה ומקום ההורדה, היה גודהארד מכוון את סירות המשמר לכיוון הפוך. באחת הפגישות סיפר גודהארד כי בנובמבר 1938

נתמנה ולטר גילפין מנהל המחלקה לחקירת פשעים במחוז הדרום, ובין יתר תפקידיו היה למנוע עלייה בלתי לגאלית. לשם כך עמדו לרשותו שתי סירות משמר שעגנו בנמל יפו ובכל פעם שהיו מגיעות אליו ידיעות בדבר בוא אנייה עם עולים, היה שולח את הסירות כדי לתפסם. לאחר שגודהארד קיבל את אישורו של זליגמן, הוא בא בדברים עם גילפין והציע לו תשלום תמורת שיתוף פעולה בעניין העלייה הבלתי לגאלית. גילפין טמן לו פח וסיפר על כך לממונים עליו. גודהארד הועמד למשפט והואשם ב-22 עברות. העד הראשי היה ולטר גילפין, שהופיע כעד המלך. הוא סיפר על הקשרים שהיו לו עם גודהארד, שתמורת כסף הסכים לשתף פעולה עם העוסקים בעלייה הבלתי לגאלית. ב-22 ביוני 1939 נמצא גודהארד חייב בכל ההאשמות שהועלו נגדו ונידון להתנהגות טובה למשך שנתיים, בערבות של מאתיים לירות. כמו כן נאלץ לעזוב את השירות במשטרה.

כעבור ארבעה ימים החל להתברר משפטו של עו"ד זליגמן, שהואשם אף הוא ב-22 האשמות. גם במשפט זה היה גילפין העד הראשי. ב-30 ביוני קרא השופט את פסק הדין בנוכחות קהל רב שהצטופף באולם בית המשפט המחוזי בירושלים. זליגמן נמצא אשם בקשר פלילי להפר את תקנות העלייה ונגזרו עליו שישה חודשי מאסר עם יחס מיוחד. הוא ערער על פסק הדין, אולם הערעור נדחה והעונש הופחת לארבעה חודשי מאסר.

בתל אביב קיימו המונים הפגנות אהדה ליד בתיהם של זליגמן וגודהארד והפגנות איבה ליד דירתו של הקצין גילפין. כתוצאה מכך עזב גילפין את ביתו בתל אביב ועבר לגור במקום אחר.

המשפטים והגברת השמירה על חופי הארץ לא ריפו את ידי העוסקים בעלייה הבלתי לגאלית, שנמשכה במלוא הקיטור.

האנייה "אסתיר"

ב-6 במרס 1939 הפליגה מן הנמל הרומני רנה שעל נהר הדנובה אניית המעפילים "אסתיר", בעלת נפח של 700 טונות ובה 720 נוסעים, ביניהם כ-150 נשים וכ-50 ילדים. רוב הנוסעים היו יהודים מהעיר דנציג ומיעוטם, כ-170, היו בית"רים מרומניה. סנדר דוידזון היה מפקד מלווה מטעם האצ"ל ולידו עזר מיכאל יכנסון, ממנהיגי תנועת הצה"ר ברומניה, שהיה בין העולים. באותה תקופה ריחפו כבר ענני המלחמה בשמי אירופה, ויהודים רבים החליטו לנסוע ארצה לא מתוך מוטיבציה ציונית, אלא כדי להציל את נפשותיהם. הם לא העריכו נכונה את הקשיים של נסיעה בצפיפות רבה וכמובן לא הבינו את הסכנה שבעלייה בלתי לגאלית. הנוסעים הרבו בתלונות על התנאים הפרימיטיביים ששררו באנייה והתנהגו בחוסר

משמעת הדרושה כל כך במסע מעין זה. הכביד עליהם, למשל, האיסור בשימוש במים מתוקים לצורכי רחצה וכביסה, או ההפרדה שנעשתה בין תאי הנשים לתאי הגברים (משעה חמש לפנות ערב הוטל איסור על נשים וגברים להימצא יחדיו).

תלאות רבות עברו על מעפילי "אסתיר", ובדומה ל"קטינה" עברו דרך ארוכה עד שזכו להיכנס לארץ ישראל. לאחר עשרה ימי הפלגה בים סוער, התקרבה האנייה לחוף ראשון לציון, אולם מאחר שלא נראו סימני האיתות מן החוף, חזרה האנייה ללב ים. למחרת בלילה שוב התקרבה האנייה לחוף, אולם הפעם נתקלה במשמר החופים, ולאחר פתיחה באש רובים ומקלעים, עלו שוטרים בריטים על הסיפון וכיוונו את האנייה לנמל חיפה. העולים עברו חקירה יסודית על ידי חוקרים מיוחדים שעלו על האנייה ובערב פסח אולצה האנייה לצאת לים הפתוח בליווי ספינות משטרה. דכדוך וייאוש אחזו בנוסעים וכעבור ארבעה ימי הפלגה הגיעה האנייה לחופי יוון. דוידזון ירד לחוף ויצר קשר עם מרכז העלייה בוורשה. לאחר התייעצות נשלחו אברהם סטבסקי, אחיו יוסף, ושלמה טרכטמן ליוון כדי להרגיע את הרוחות ולמצוא דרכים להפלגתה מחדש של האנייה "אסתיר". ביוון נשכרה ספינת מפרש קטנה "מאריאנה", שאמורה הייתה ללוות את האנייה "אסתיר" לחופי הארץ ולהעביר את העולים אל החוף.

לאחר ארבעה חודשים וחצי של נדודים, הגיעה האנייה אל מול חופי ארץ ישראל. העולים, 720 במספר, הועברו לספינת המפרש שנועדה ל 200 נוסעים בלבד. הצפיפות הייתה רבה ומנועי ה"מארינה" עמדו בקושי בעומס הרב שהוטל עליהם. הנסיעה לחוף ארכה כל הלילה, ולקראת בוקר, הקיפו את ה"מארינה" סירות משמר החופים הבריטי. מאחר שמנועי ה"מארינה" הפסיקו לפעול, הורדו כל העולים לחוף באמצעות סירות קטנות שגייסה המשטרה אצל ערביי הסביבה (רק מאוחר יותר התברר לדוידזון כי הם הגיעו בטעות אל מול חוף אשקלון שהיה מיושב בערבים). לפנות ערב הושלמה הורדת המעפילים לחוף, והם הוסעו באוטובוסים – חלקם למחנה המעצר בסרפנד וחלקם למחנה העולים בבת גלים. לאחר חודשיים של מעצר וחקירות, שוחררו כל עולי האנייה "אסתיר".

אנשי הצוות, שהתערבבו בין הנוסעים, נתגלו על ידי המשטרה והועמדו למשפט. רב החובל נידון לתשעה חודשי מאסר והמלחים נידונו לשישה חודשי מאסר כל אחד.

פאריטה

כאמור, עם כניסתו של הצבא הגרמני לפראג, עבר אליהו גלזר, שעמד בראש המשרד בצ'כיה, לפריס, שהפכה למרכז לעלייה הבלתי לגאלית של הרביזיוניסטים בארצות אירופה המערבית והמרכזית. ראשית פעולתו של גלזר הייתה למצוא אניות שיוכלו לשמש לצרכים המידיים של העלייה. לאחר חיפושים אינטנסיביים נמצאו אצל בעל אניות יווני שתי אניות: "פאריטה", בעלת נפח של 1300 טונות, שעגנה במרסיי והייתה מוכנה להפלגה מיידית, ו"נעמי יוליה" שעגנה באחד מנמלי רומניה. הבעיה הייתה כיצד להעביר את המועמדים לעלייה לפריס ומשם להעלותם על סיפון האנייה במרסיי. הצרפתים היו מוכנים לתת ויזות מעבר בתנאי שהעולים יוכיחו שיש להם ויזות כניסה לארץ היעד. מובן שכניסה בלתי חוקית לארץ ישראל לא סיפקה את ממשלת צרפת, ומאחר שלא ניתן היה להשיג ויזות כניסה לארץ אחרת, הוחלט להעביר את העולים לפריס באופן בלתי חוקי. השיירה הראשונה עברה משווייץ ואורגנה על ידי ד"ר ראובן הכט, נציג האצ"ל בשווייץ. הקבוצה הייתה מורכבת מפליטים שקיבלו רשות שהייה זמני בשווייץ ומאלה שהיו במאסר ושהמשטרה הייתה מוכנה לשחררם בתנאי שיעזבו את הארץ. הפליטים הועברו לבאזל ומשם גנבו את הגבול הצרפתי בעזרת מורי דרך שנשכרו במיוחד לשם כך. מפריס הועברו העולים למרסיי, שם הועלו על סירות שהביאו אותם אל האנייה. לאחר שנעשו כל הסידורים, יצאה האנייה לנמל קונסטנצה, שם עלו על סיפונה עולים נוספים – רובם בית"רים מרומניה ומפולין. ב-12 ביולי 1939 הפליגה "פאריטה" מנמל קונסטנצה כשעל סיפונה 850 מעפילים. כעבור עשרה ימים הגיעה האנייה למקום המפגש עם סירות שאמורות היו להעביר את העולים לחוף, אולם הסירות לא הגיעו ו"פאריטה" נאלצה להישאר מחוץ למים הטריטוריאליים של ארץ ישראל. כאשר הפחם והמזון הלכו ואזלו, הגיעה האנייה לרודוס כדי להצטייד מחדש. שלטונות הנמל לא היו מוכנים לספק את צרכיה של "פאריטה" ודרשו ממנה להרים עוגן, אולם רב החובל סירב בטענה שכל עוד לא ימולאו דרישותיו לא יוכל להפליג. ליד "פאריטה" עגנה אניית נוסעים גדולה "מרקו פולו" ותייריה יכלו לראות את הנעשה על אניית המעפילים. אחת התיירות, יהודיה אמריקנית, קנתה מים ומזון, ובאמצעות שתי סירות שלחה אותם כמתנה לנוסעי אניית המעפילים. בינתיים התקרבה אל "פאריטה" אניית מלחמה איטלקית, ו-30 מלחים מזוינים עלו על הסיפון ואילצו את רב חובל להרים עוגן ולהפליג לים הפתוח. ארבעים יום נדדה האנייה לאורך חופי הים התיכון, ושוב הגיעה למקום המפגש, אולם גם הפעם לא באו הסירות. מפקד האנייה, יצחק ליבוביץ מסניף האצ"ל בתל אביב, שהיה גם ימאי מנוסה, לא

המתין יותר לבוא הסירות והחליט לנסוע ישירות אל חוף תל אביב. כאשר רב החובל סירב למלא את החלטת מפקד האנייה, הוא הושם במעצר והאנייה הופעלה על ידי שלושה בית"רים – אברהם באש, יוסף חבקינס ושמואל חייט – שקיבלו את הכשרתם כימאים בספינת הלימוד "תאודור הרצל", ספינת הלימודים של בית"ר לטביה (ראה לעיל). בלילה של ה 22 באוגוסט 1939 נסעה "פאריטה" במלא הקיטור לכיוון תל אביב ונעצרה כ 50 מטר מן החוף. מאות מתושבי העיר העברית מילאו את החוף והעבירו את המעפילים מן האנייה באמצעות סירות קטנות. כך הגיעו 850 מעפילי "פאריטה" לחוף מבטחים.

מעפילי פאריטה נוחתים בחוף תל-אביב

נעמי-יוליה

יחד עם האנייה "פאריטה", נרכשה, כאמור, גם האנייה "נעמי יוליה", בעלת נפח של 4,000 טונות שעגנה בנמל סולינה שברומניה. "נעמי יוליה" הייתה מיועדת לקבוצה של 1,200 בית"רים שיצאה בתחילת אוגוסט 1939 מפולין בדרכה לרומניה. בהגיע הרכבת לעיירה שניאטין שבגבול פולין רומניה, נותקו לפתע מספר קרונות, וקבוצת הבית"רים נשארה בפולין. כיוון שבמשך תקופה ארוכה לא היו כל הפרעות במעבר מעפילים מפולין לרומניה הדבר בא בהפתעה רבה. כאמור, עודדו השלטונות הפולניים את ההגירה של יהודים מארצם וגם השלטונות הרומניים נהגו בליברליות רבה כלפי היהודים שביקשו לעבור בארצם בדרכם לאחת האניות שאמורה הייתה להסיעם

לארץ ישראל. אלא שהלחץ שלחצה ממשלת בריטניה על הממשלה הרומנית (ראה להלן) החל לתת את אותותיו.

הבית"רים הורדו מן הרכבת ושוכנו במחנה זמני שהוקם עבורם בשדה הפתוח. הידיעה הועברה לוורשה ומשם לארצות אירופה השונות, וראשי המפלגה הרביזיוניסטית החלו במסע של לחצים דיפלומטיים וציבוריים על ממשלת בריטניה ועל ממשלת רומניה לאפשר לשיירה להמשיך בדרכה לנמל סולינה. אולם ללא הועיל – השלטונות הרומניים עמדו בסירובם להרשות את כניסת הבית"רים והעברתם לנמל. שלושה שבועות נשאר הבית"רים בשניאטין (הם הועברו בינתיים ממחנה האוהלים למוסדות ציבוריים וחלקם שוכן בבתי פרטיים). במשך תקופה זו הצליחו כ-200 בית"רים להבריח את הגבול ולהגיע אל האנייה. כאשר התברר שאפסו הסיכויים להעביר את השיירה, הוחלט להחזירה לוורשה. בראש קבוצת הבית"רים, עמד מנחם בגין, נציב בית"ר בפולין ולימים מפקד האצ"ל.

בעוד מתרחשת הדרמה בעיירה שניאטין, המתינו באניות בדנובה, מחוץ למים הטריטוריאליים של רומניה, שתי קבוצות של עולים שהגיעו מאוסטריה ומצ'כוסלובקיה. ראשי המשרד לעלייה של הרביזיוניסטים בבוקרשט החליטו להעלות על "נעמי יוליה" את שתי קבוצות העולים האלה במקום את קבוצת הבית"רים הפולנית שלא הורשתה לעבור את הגבול.

ב-1 בספטמבר 1939, היום שבו פרצה מלחמת העולם השנייה, הפליגה האנייה "נעמי יוליה" כשעל סיפונה 1,130 עולים מארצות אירופה המזרחית והתיכונה. בין הנוסעים היו 300 בית"רים שהיוו את הקבוצה המאורגנת והממושמעת באנייה. מלווה השיירה היה דוד אייזנברג, מבוגרי בית הספר הימי של בית"ר בצ'וויטבוקיה.

התחנה הראשונה הייתה בנמל היווני חיאס, שם חיכתה להם ספינת מפרש קטנה, שהייתה אמורה להילוות לשיירה ולשמש להעברת העולים מן האנייה הגדולה (שתעגון מחוץ למים הטריטוריאליים של ארץ ישראל) אל חופי הארץ. אלא שבבדיקה שנערכה, נמצאה ספינת המפרש בלתי כשירה לתפקידה והוחלט להמשיך בהפלגה בלעדיה.

יומיים לפני הגיעם לחופי הארץ, הכריז רב החובל כי אין בדעתו להמשיך אלא אם כן יקבל סכום כסף נוסף עבור הסיכונים הרבים הכרוכים בנסיעה. מפקדי האנייה אספו כסף בין הנוסעים, אולם כאשר למחרת חזר הסיפור על עצמו, הושמו רב החובל וצוותו במעצר ומפקדת השיירה קיבלה על עצמה את ניהול האנייה.

בעברם ליד בירות, התקרבה אליהם ספינת מלחמה בריטית שפקדה עליהם לנסוע לנמל חיפה. הבריטים פקדו על האנייה לעגון במרחק של 3 קילומטרים מן החוף ועל הסיפון עלו חיילים בריטים מזוינים. הכוונה הייתה לגרש את האנייה מחופי הארץ.

על אשר התרחש על האנייה לאחר מכן, מתאר לזר:¹⁶⁸

כאשר נודעה לעולים מזימת המשטרה להחזירם לים הפתוח, נסערו הרוחות והמתיחות הלכה וגברה. העולים התקהלו על הסיפון והחלו לנוע לעבר הבריטים. השוטרים התיזו עליהם סילוני מים, אולם האנשים לא נסוגו. העולים זרקו לים את שארית מזונם, שפכו את מי השתייה ופירקו בחמת זעם את המתקנים הפנימיים באנייה והפילו אותם הימה. רבים מן הבחורים קפצו לים והחלו לשחות לעבר החוף, אולם יריות באוויר אילצום לחזור לאנייה. כאשר לא היה להם מה לזרוק עוד לים, החלו לשיר את התקווה.

אחרי מאמצים רבים נאותה הממשלה לא לגרש את העולים. תחילה הורדו הנשים והילדים וכעבור מספר ימים הורדו גם הגברים. הם הועברו למחנה המעצר בסרפנד וכעבור חודש ימים שוחררו.

סקאריה

בקיץ 1939 פעלה תנועת העלייה הבלתי לגאלית של הרביזיוניסטים במלוא התנופה. ביולי אותה שנה הגיעו ארצה 3 אניות עם 1,580 עולים, ובאוגוסט הגיעו כבר 5 אניות, כשעל סיפונן למעלה מ-3,000 עולים. אולם פרוץ מלחמת העולם השנייה קטע את הפעילות הענפה של העלייה הבלתי לגאלית ורוב הפעילים חזרו ארצה.

בפראג המשיך לטפל בבעיות העלייה נפתלי פלטין, שנתמנה נציב בית"ר בצ'כוסלובקיה. היה עליו למצוא פתרון לקבוצה שמנתה כ-400 בית"רים, שהחלה להתארגן עוד במרס 1939, אולם לא הספיקה לעזוב את צ'כיה עקב כניסת הגרמנים. במקביל לפעילותו של פלטין, פתח הגסטאפו משרד מיוחד להגירת יהודים הרוצים בכך. פלטין הודיע למשרד העלייה ברומניה, שבצ'כיה ישנה שיירה המוכנה ליציאה, אולם תשובת בוקרשט הייתה שיש לדחות את זמן היציאה בגלל מחסור באניית ים. בינתיים יצר פלטין קשר עם הגסטאפו ונמסר לו כי הם מוכנים לעזור ליציאת השיירה בתנאי שתחכה

¹⁶⁸ לזר, עמוד 279.

להם אנייה בשפך נהר הדנובה לים השחור. הלחץ על פלטין הלך וגבר. קבוצת הבית"רים נמצאה זה מספר חודשים במחנה מיוחד והכסף להחזקתו הלך ואזל. בלית ברירה השתמש פלטין בכסף שהיה מיועד לחלקו ברכישת אניית הים, ומה יעשה כאשר יגיעו לרומניה ללא כסף? לבסוף החליט פלטין לעשות מעשה: הוא שכר על דעת עצמו רפסודה רומנית, "ספירולה", שתחכה לו בנמל הרומני האחרון על הדנובה, אליה יגיע באמצעות שתי אניות גלגלים סלובקיות מברטיסלבה. ערי ז'בוטינסקי, שהיה ממונה על משרד העלייה ברומניה, הופתע מהודעתו של פלטין, אבל החליט לעזור ככל יכולתו. הוא פגש את השיירה במולדובה, שם עגנו שתי הספינות באמצע נהר הדנובה, וכאשר הגיעה הרפסודה הרומנית "ספירולה", עברו אליה 500 נוסעי ספינות הנהר (300 מהם היו בית"רים והיתר – חברי הצה"ר). בראש השיירה עמדו פלטין ואליהו גלזר.

בינתיים ארגן ד"ר וילי פרל שיירה נוספת שהייתה מורכבת מיהודי ווינה ופראג. כאמור, היה פרל מראשוני מארגני העלייה הרביזיוניסטית, אולם באביב 1939 הסתכסך עם חבריו והתחיל לארגן עלייה בלתי לגאלית עצמאית. הוא שכר אניית נהר גרמנית מפוארת, "סטורנוס" שמה, שהפליגה מווינה ב-1 בנובמבר כשעל סיפונה 800 איש (200 מווינה ו-600 שנוספו בברטיסלבה). בראש השיירה עמד גרהרד גליזינגר, תעשיין בירה וזמר שייצג את הקבוצה בכישרון רב לאורך כל הדרך. השיירה שטה בדנובה, כשעל התורן מתנוסס דגל נאצי, וכעבור 12 יום הגיעה לנמל הרומני בסולינה, אולם שם התברר שהסוכן היווני התחרט ולא העמיד לרשות השיירה את אניית הים שהתחייב לה. משרד העלייה של פרל בא במבוכה רבה, שכן הסיכויים למצוא אניית ים היו קטנים מאוד, וקברניט ה"סטורנוס" הודיע כי עליו לחזור לווינה לפני שהקרח יכסה את הנהר. יש לציין שהרומנים לא הרשו לנוסעים לרדת לחוף והודיעו שאם לא תבוא אניית ים, יהיה עליהם לחזור לווינה.

פרל עשה מאמצים קדחתניים כדי למצוא אניית ים, אולם נתקל בקשיים רבים. מסתבר שבעקבות לחץ של ממשלת בריטניה, אסרה הממשלה היוונית על בעלי האניות להשתתף בהעברת עולים לארץ ישראל. בנוסף לזאת, בגלל המלחמה, חלה עלייה גדולה במחירים של כל הנסיעות בים. פרל פנה אל מיכאל גורן בבוקרשט, שאתו עבד תקופה ארוכה, הסביר לו את המצב הנואש וביקש את עזרתו במציאת אנייה מתאימה. ואכן גורן הצליח להשיג אנייה תורכית, בנפח של 3,500 טונות, היא "סאקאריה", שהובילה פחם מיוון לתורכיה. בהסכם החכירה לא סופר לבעלי האנייה שהמטרה היא להביא עולים לארץ-ישראל, ורק כאשר הגיעה האנייה

לסולינה, התברר הדבר. הבעלים ביקשו לבטל מיד את חוזה החכירה, אולם לאחר משא ומתן מייגע, הסכימו להעביר את העולים וזאת בשני תנאים: האחד, שהאנייה תישאר מחוץ למים הטריטוריאליים של ארץ ישראל וספינות קטנות יעבירו את העולים לחוף. התנאי השני היה – תוספת תשלום. את התנאי הראשון יכול היה פרל למלא אך ורק אם יעשה הסכם עם ערי ז'בוטינסקי, ובעזרתו לשתף את האצ"ל בהורדה שקטה של העולים. ואכן, נעשה הסכם בין גורן לבין ערי ז'בוטינסקי, לפיו יעלו על ה"סאקאריה" את העולים הנמצאים על ה"ספירולה" ללא תשלום, וערי מצדו התחייב לדאוג להורדה שקטה לחופי הארץ. באשר לבעיה הכספית, לא נמצא פתרון מאחר שבידי הרביזיוניסטים לא נשארו כספים. בלית ברירה הוחלט להגדיל את מספר הנוסעים ובכך לממן את ההוצאות הגדולות.

בעוד ה"ספירולה" ו"סטורנוס" ממתינות ליד סולינה, יצא ראובן הכט, נציג האצ"ל בשווייץ, לבודפשט ובעזרת פרל (ששהה בבודפשט) התארגנה שיירה בת 530 איש. שיירה זו היא שמימנה את תוספת הכסף שדרשו בעלי ה"סאקאריה".

לאחר שנציגו של פרל חתם על ההסכם עם בעלי ה"סאקאריה" מצד אחד ועם ערי ז'בוטינסקי מצד שני, הוחל להכשיר את האנייה לקליטת העולים. יש לזכור שהייתה זו אנייה שהובילה פחם, ללא מאור וללא חימום. שני בתי שימוש בסך הכל ומספר תאים שיכלו לאכלס לא יותר מ 30 איש! ערי העביר לאנייה מאה בית"רים, שעבדו במרץ רב ובמשך זמן קצר הצליחו להתקין 3 מטבחים, 20 בתי שימוש, שתי מרפאות ומחסן מזון גדול. כן ניקו את המחסנים הגדולים מן הפחם שדבק בהם והתקינו מיטות עבור העולים.

בעוד מתבצעת העבודה על ה"סאקאריה", קפא נהר הדנובה והרפסודה "ספירולה" נתקעה בקרח. ברפסודה לא היו מתקני חימום ומצב 500 העולים נעשה קשה מנשוא. במאמץ רב השיג משרד העלייה בבוקרשט ספינה בשם "סטפנו", שהיו בה מתקני חימום, אליה העבירו את העולים מן ה"ספירולה". יש להוסיף כי כשהחל הנהר לקפוא, הודיע הקברניט של ה"סטורנוס" כי הוא חוזר מיד לווינה, ולא היה מנוס אלא להעביר את כל הנוסעים אל ה"סאקאריה" וזאת עוד לפני שהספיקו להתקינה לקליטת כל העולים.

השמועה בדבר השיירות הממתינות בסולינה עשתה לה כנפיים, וכ 450 יהודים מרומניה הגיעו בכוחות עצמם לסולינה כדי להצטרף לאנייה שתביא אותם לארץ ישראל. הם שוכנו בבתי מלון ובבתים פרטיים בסולינה, ולאחר שכל ההתקנות הסתיימו, עלו על האנייה.

ב-1 בפברואר 1940 הפליגה האנייה "סאקאריה" מנמל סולינה, כשעל סיפונה 2,300 עולים. הייתה זו השיירה הגדולה ביותר שהעפילה ארצה מתחילת העלייה הבלתי לגאלית ועד לחידושה לאחר מלחמת העולם השנייה.

בגלל מספרם הגדול של העולים שהיו על האנייה, קרא לה ערי ז'בוטינסקי "העיירה סאקאריה". למרות הצפיפות הגדולה והאוכלוסייה המגוונת של העולים, התנהלו החיים על האנייה בסדר ובהרמוניה. תרמו לכך מאות הבית"רים, שהיו ממושמעים מאוד והצליחו לארגן את חיי היום-יום. בנוסף לחלוקת האוכל ויתר הצרכים החיוניים, אורגנו על האנייה חוגים ופעילות תרבותית ענפה. מפקדת האנייה, שפעלה בהרמוניה מלאה, הייתה מורכבת מערי ז'בוטינסקי, גלזר ופלטין מה"ספירולה", גליזינגר מה"סטורנוס", וגוטנמכר (נדיב) שעמד בראש הקבוצה הרומנית.

לאחר צאת האנייה ממצרי הדרדנלים, היא נעצרה על ידי ספינת מלחמה בריטית וחיילים בריטים עלו על הסיפון והפנו אותה לחופי הארץ. ב 14 בפברואר הגיעה "סאקאריה" לנמל חיפה. 500 הבית"רים ערכו מסדר על הסיפון, העלו את הדגל הלאומי לראש התורן ושרו את התקווה. 300 נשים וילדים שוחררו מיד, והיתר הועברו למחנות מעצר: 400 למחנה צריפין ו-1,600 לעתלית. החיים שהיו על ה"סאקאריה" נמשכו בעתלית תחת הנהלתו של גלזר; מחנה הנשים היה סמוך למחנה הגברים, ובלילה היו עוברים את הגדר משני הכיוונים. שני בתי קפה נפתחו במחנה והשוטרים הבריטים מהמשמר נהגו לבלות בבתי הקפה ואף עזרו להבריח לשם משקאות חריפים. כעבור שישה חודשים שוחררו כל העצורים (לאחר שריצו את העונש שהוטל על הנכנסים לארץ באופן בלתי חוקי). הקברניט, שהועמד למשפט, טען כי האנייה נעצרה בניגוד לחוק הבין לאומי וכי הובא נגד רצונו לחיפה בעוד ארץ היעד שלו הייתה דרום אמריקה. השופט קיבל טענה זו ושחרר את הקברניט ואת האנייה.

למחרת הגעת ה"סאקאריה" לחיפה, עלו על האנייה שוטרים בריטים ועצרו את ערי ז'בוטינסקי. הוא הובא לבית המעצר במשטרת חיפה, שם נחקר על ידי איש הבולשת הבריטית ובסוף החקירה נאמר לו כי נידון למעצר עד סוף המלחמה בגלל פעילותו בהבאת עולים באופן בלתי חוקי. הוא הועבר לבית הכלא בעכו ולאחר מכן – למחנה המעצר במזרע, שם הפחיתו את עונשו למעצר אדמיניסטרטיבי למשך חצי שנה. אולם שבוע לפני תום המועד, שוחרר ערי ז'בוטינסקי מהמעצר בעקבות מות אביו, זאב

ז'בוטינסקי. ערי הורשה לעזוב את הארץ כדי להשתתף בהלוויית אביו, אולם הוזהר שבאם ישוב ארצה – ייעצר מיד.¹⁶⁹

פנצ'ו

בקיץ 1939 התארגנה בסלובקיה שיירה של מעפילים, שאמורה הייתה לצאת מברטיסלבה ב-9 בספטמבר 1939 ליוגוסלביה, ומשם להפליג ארצה בספינה שקנה אליהו גלעזר (גלזר) בצרפת. אלא שבינתיים פרצה מלחמת העולם השנייה והספינה הוחרמה על ידי הממשלה הצרפתית. השיירה התפרקה והתארגנה מחדש מספר פעמים, עד אשר יהושע ציטרון הלוי, נציב בית"ר בסלובקיה, הצליח לבסוף להוציאה ב 18 במאי 1940 מנמל ברטיסלבה בספינת גרר קטנה, "פנצ'ו" (בעלת קיבול של 279 טונות), שנבנתה באנגליה ארבעים וחמש שנה קודם לכן. על הסיפון הצטופפו 500 עולים, וביניהם 300 בית"רים. הספינה הקטנה שטה בנהר הדנובה וטולטלה על ידי שלטונות רומניה, בולגריה ויוגוסלביה. לבסוף הורשתה לצאת לדרך והפליגה מנמל פיראוס לכיוון הנמל התורכי מרסינה. לפתע הופיעה ספינת טורפדו איטלקית, והקצין האיטלקי הסביר לקברניט כי הם שטים בשדה מוקשים. האיטלקים עזרו ל"פנצ'ו" לצאת בשלום משדה המוקשים ולאפשר להם להמשיך בדרכם. יומיים לאחר מכן קרתה תקלה חמורה. גלגל ההגה התקלקל ואחד מצינורות הדוד בקע. הספינה הקטנה היטלטלה בין גלי הים ובלילה התנגשה בסלע ליד האי "קאמילה ניסי". למרבה המזל ניצלו כל הנוסעים והצליחו להגיע בשלום אל האי השומם, שם חיו עשרה ימים חיי "רובינזון קרוזו", עד שעברה במקום אנייה איטלקית שהעבירה את כל הנוסעים לאי רודוס. נוסעי הספינה "פנצ'ו" הוחזקו במעצר על ידי האיטלקים – תחילה באי רודוס ולאחר מכן במחנה מעצר בפרמונטי. הם שוחררו עם כיבוש איטליה על ידי בנות הברית, ולאחר המלחמה הורשו לעלות לארץ ישראל.

¹⁶⁹ עדות ערי ז'בוטינסקי, מי"ז.

התעוררות בתנועת החלוץ

כזכור, פסקה העלייה הבלתי לגאלית של החלוץ לאחר כישלונה של "ולוס" ב' ב 1934, ומצבה של התנועה בפולין נעשה קשה מנשוא. אלפים חיכו בקוצר רוח לעלייה במסגרת הסרטיפיקטים שחילקה הסוכנות היהודית, אולם רק מעטים זכו לעלות לארץ ישראל. הלחץ לחדש את העלייה הבלתי לגאלית גבר, באופן מיוחד בעקבות ההצלחה של העלייה הרביזיוניסטית. בשנת 1938 דן הקיבוץ המאוחד במצבה של תנועת החלוץ והחליט להטיל על יהודה בראגינסקי לצאת לאירופה ולחדש את ארגון עלייה ב'. לפני צאתו קיים בראגינסקי סדרה של פגישות עם מנהיגי התנועה הציונית. לאחר שקיבל את ברכתו של ברל כצנלסון, פנה אל משה שרתוק (שרת), ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, שהיה ממתנגדי העלייה הבלתי לגאלית.¹⁷⁰

אך פתחתי ואמרתי: "באתי להודיעך ש"החלוץ" בפולין החליט לפתוח במפעל של עלייה ב"... שרתוק הפסיקני ואמר: "הדבר איננו בא בחשבון. במציאות זו של מאורעות דמים בארץ, כשתלותנו באנגלים גדולה, לא יתואר כי יעשה כדבר הזה. הנהלת הסוכנות לא תסכים לזה בשום פנים". אמרתי לו: "הרביזיוניסטים התחילו בפעולה. הם מביאים אנשים ומעלים אותם לחופי הארץ. "הרי הנהלת הסוכנות, כגוף המייצג את כל היהודים, אחראית גם לפעולות אלו [של הרביזיוניסטים]. מה תגיד לאנגלים כשישאלוך על כך?". הוא ענה: "לכך אל תדאג. נסביר לאנגלים מי הם. אבל מחננו צריך להיות טהור ממעשים אלה". בכך נסתיימה הפגישה. כאשר ליווני אל הדלת הוסיף: "זכור, הזהרתיך! הדבר אינו בא בחשבון. לא נתמוך בכם".

למרות התנגדות ראשי הסוכנות היהודית לעלייה הבלתי לגאלית, יצא בראגינסקי ליוון, שם פגש את שליח הקיבוץ המאוחד בפולין, זאב שינד (חבר קיבוץ אילת השחר). באתונה הצליחו לחכור ספינת מנוע בעלת תפוסה של 100 טונות, במטרה להעלות עליה 65 איש מאנשי החלוץ בפולין.

¹⁷⁰ בראגינסקי, עמוד 55.

לאחר שנעשו כל הסידורים, יצא שינד ארצה כדי לתאם את הנחיתה על החוף. בארץ החליט להיפגש עם בן-גוריון ולספר לו על ההתפתחויות האחרונות הקשורות בעלייה ב'. על הפגישה מספר בראגינסקי:¹⁷¹

מחשש לגשת אל בן-גוריון יחידי, ביקש מישראל גילי להצטרף אליו. הוא פתח בהסברים על מצבו של "החלוץ" ונימק את ההכרח בביצוע עלייה ב' למען האנשים היושבים במשך שנים בהכשרה, ללא סיכוי ממשי לעלייה קרובה. בן-גוריון לעומת זאת הוכיח לאורחיו באותות ובמופתים, מה רב הנזק שפעולה בלתי לגאלית כזו עלולה לגרום לעניין הציוני ולעלייה שבאישור ממשלת המנדט. הויכוח התנהל כאילו המדובר בבעיה רעיונית מופשטת, שכן שינד לא גילה למארחו את המצב לאשורו, דהיינו – כי בא מיוון בשליחות מעשית בתכלית וכי עומדת שם לרשותנו ספינה המוכנה להשיט אל חופי הארץ חלוצים מפולין. גילי, שהאזין לדו שיח, העמיד את בן-גוריון על כך כי מדובר בעניין קונקרטי בתכלית, וכי האנייה עומדת להפליג בדרכה ארצה. למשמע דברי גילי ניתר בן-גוריון ממקומו והתפרץ נגדם בזעם: לא יקום ולא יהיה! אביא אתכם לבירור בהסתדרות ואדרוש להוציא מתוכה כל מי שמעורב בשערורייה זו!... אינכם רשאים לבצע דברים על דעת עצמכם, ללא החלטה מטעם המוסדות המוסמכים.

בינתיים חל קלקול במנועה של הספינה והיא יצאה מכלל שימוש. החלו חיפושים קדחתניים אחר ספינה אחרת, עד אשר נמצאה "פוסידון", שהפליגה ב 3 בינואר 1938 כשעל סיפונה 65 חלוצים. כעבור תשעה ימים הגיעה הספינה בשלום ארצה. נוסעיה נחתו על החוף ללא תקלה והועברו לאחד הקיבוצים.

באותם ימים היה כל חלוץ העולה ארצה ומצטרף לקיבוץ מקבל מהסוכנות היהודית הלוואה לסידורים ראשונים. מרכז העלייה של ההסתדרות פנה אל דובקין (ראש מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית) בבקשה לממן את קליטתם הראשונית של העולים שהגיעו על ה"פוסידון". בתשובה נאמר לו כי הסוכנות הוחליטה שמעפילים שהגיעו באופן בלתי לגאלי אינם זכאים לקבל הלוואה מהסוכנות.¹⁷²

¹⁷¹ שם, עמוד 67.

¹⁷² שם, עמוד 77.

לאחר ההצלחה של ה"פוסידון", הוחלט לחפש ספינה גדולה יותר. נשכרה הספינה "ארטימיסיה", בת 230 טונות, אשר הפליגה ב 19 באפריל 1938 מיוון כשעל סיפונה 128 עולים. כעבור חמישה ימים הגיעה הספינה ארצה והאנשים הורדו לסירות קטנות ונחתו בשלום על החוף.

בינתיים פתחו הרביזיוניסטים בעלייה בקנה מידה גדול יותר וביוני 1938 שכרו ביוון ספינה שעל סיפונה עלו 381 מעפילים. משום כך, כאשר פנה בראגינסקי אל הסוכן שלו וביקש לשכור ספינה, העמיד הסוכן תנאי שמספר המעפילים לא יהיה קטן מ 380. אלא שהחלוץ בפולין, הדל באמצעים כספיים, לא יכול היה להרחיב את מסגרת הפעולה ולארגן טרנספורטים של מאות אנשים. הוחלט על כן שבראגינסקי ייסע ארצה לברר את העניין. בדיונים שנערכו בוועד הפועל של ההסתדרות, התברר, שלא חל שינוי לטובה ועדיין היה רב מספר המתנגדים להמשך העלייה הבלתי לגאלית. אפילו אליהו גולומב, שצייד כל הזמן בפעולה זו, שינה את דעתו בהשפעת בן-גוריון ועבר למחנה המתנגדים. מספר על כך יוסף בן פורת, מפעילי עלייה ב':¹⁷³

באחת הפגישות של אליהו גולומב עם המפקדים, הביע אליהו את דעתו כי אין ערך לעלייה ב' ולממדיה המצומצמים וכן להוצאות המרובות הכרוכות בכך. בקרוב [בעקבות החלטת ועדת פיל] תזרום העלייה בדרך גלויה, בהיקף רחב ובהוצאות רגילות, תוך בחירת החומר האנושי המועמד לעלייה.

הנושא לא ירד מסדר היום והמתנגדים דרשו להשיג החלטה מפורשת לפיה ייאסר על חברי ההסתדרות לעסוק בעלייה ב'. הגיעו הדברים לידי כך שהופעל לחץ מן הארץ לפרק את "המנגנון" שהוקם בעמל רב ביוון. לאחר שובו של בראגינסקי ליוון, מצא שוקת שבורה:¹⁷⁴

"המנגנון" שלנו, שכבר הספיק לקנות ניסיון מה בהלכות עלייה ב', איננו קיים עוד... אך מה קרה בעצם בחודשים אלה? כלום הוקל מצב היהודים בעולם? כלום נפתחו שערי הארץ לעליית היהודים? לא! היטלר השתלט על אוסטריה, לחצו על ארצות אירופה הולך וכבד, האותות מבשרי הרעה הלכו והתרבו. החלוצים בפולין מצפים בקוצר רוח לאות כי

¹⁷³ עדות יוסף בן פורת, את"ה 9.28

¹⁷⁴ בראגינסקי, עמוד 112.

יפרצו את חופי ארץ ישראל... כיצד ייתכן במצב זה להישמע לצו של הפוגה בעבודתנו? הרי חברי לעבודה ידעו מראש, כי פסולה עבודתנו בעיני המנהיגות הציונית הרשמית, וכיצד אפוא נתפתו עתה לנטוש את המערכה?

בסוף קיץ 1938 אישרה ממשלת המנדט מכסת עלייה זעומה של 100 סרטיפיקטים לחצי השנה הקרובה. מנהל מחלקת העלייה של הממשלה פנה לשרתוק (שרת) בטענה שמאחורי גבם של השלטונות מתנהלת "עלייה בלתי חוקית". שרתוק התנצל והסביר כי הנהלת הסוכנות שלחה חוזרים אל משרדיה באירופה בדרישה להפסיק עלייה זו.

בישיבת הנהלת הסוכנות היהודית ב-14 באוגוסט 1938 מסר דובקין, מנהל מחלקת העלייה של הסוכנות, כי בווינה עוסקים בהרחבה בארגון עלייה בלתי לגאלית ומתאוננים על הנהלת הסוכנות המתנגדת לכך. הפעולה בווינה נעשית בידיעת השלטונות שם. הנהלת הסוכנות הודיעה על התנגדותה הנמרצת לעלייה ה"בלתי לגאלית". עם זאת סבור הוא כי עלייה זו תופסק מאליה, עקב האמצעים שבהם נקטה ממשלת ארץ ישראל בארץ ובאירופה (ראה להלן). ממשלת יוון, למשל, כבר אסרה את כניסת יהודי אוסטריה לארצה.

ב-10 ביולי 1938 כתב דובקין לכל המשרדים באירופה את המכתב הבא:¹⁷⁵

לכבוד
המשרד הארץ ישראלי
וורשה, לבוב, בוקרשט, סלוניקי, ווינה, ברלין

א.נ.

הננו פונים אליכם במיוחד בשאלת העלייה הבלתי חוקית לארץ ישראל. קיבלנו הודעה מאת מחלקת העלייה של ממשלת ארץ ישראל כי לפי הידיעות אשר נתקבלו אצלה, הגיעו בזמן האחרון ארצה עולים באופן בלתי חוקי.

ברור, שתופעה זו, באם תימשך עלולה להתנגם קשה באפשרויות העלייה החוקית לארץ.

עמדתנו השלילית לעלייה בלתי חוקית ידועה לכם למדי מתוך מכתבינו וחוזרינו הקודמים והננו מבקשים מכם לאחוז בכל האמצעים הנמצאים ברשותכם כדי למנוע בעד תופעה בלתי רצויה זאת.

דובקין, מחלקת העלייה

ואכן, בסוף חודש יולי 1938, אנו עדים לפעולת הלשנה על יהודים שעלו מפולין לארץ ישראל באורח בלתי לגאלי. במכתבו של הח' רייס, מהמשרד הארץ ישראלי בווארשה, אל דובקין בירושלים, אנו מוצאים כי פנו אליו מן הקונסוליה הבריטית וסיפרו לו כי לאחרונה התקבלו בקונסוליה מכתבים הקשורים בעלייה בלתי לגאלית (הקונסול לא ציין את שמות כותבי המכתבים). במכתבים מצויים פרטים הכוללים את שמות האנשים שעלו באופן בלתי לגאלי, זמן יציאתם מפולין ומקום מגוריהם בארץ. עוד צוין שאנשים אלה קשורים עם בית"ר.¹⁷⁶

יש לזכור כי מכתבו של דובקין ופעולות ההלשנה בפולין אירעו ארבעה חודשים לאחר סיפוח אוסטריה על ידי גרמניה וחוודשיים בלבד לפני ועידת מינכן (שבה נכנע צ'מברלין להיטלר), כאשר האנטישמיות בפולין הולכת וגוברת ואלפי יהודים צובאים על שעריה הסגורים של ארץ ישראל. המדיניות הבריטית הייתה צמצום העלייה ואכן בשנת 1938 ניתנו על ידי הסוכנות היהודית רק 3,900 סרטיפיקטים, לעומת כ 11,500 בשנת 1936 וקרוב ל 14,000 ב 1935.

מסכם את המצב אחד מפעילי העלייה הבלתי לגאלית של החלוץ:¹⁷⁷

בכאב ובמרירות מספר לוי שוארץ ברשימותיו על "שתי ממשלות שנשארו עוינות לנו – הלא הן שתי הממשלות בארצנו [הממשלה הבריטית והנהלת הסוכנות היהודית]. הדרישות מן הארץ היו, הוא כותב: "תפסיקו!" דרישות אלה הן שעיקבו במידה גדולה את פעולתנו והחמצנו את הזמן היקר לנו. חודשי הקיץ עברו חלפו, ואתם גם ספטמבר ואוקטובר, היפים והנוחים לפעולתנו.

¹⁷⁶ שם, שם.

¹⁷⁷ סת"ה, ב, עמוד 1040.

בגלל ההתנגדות העזה של הסוכנות היהודית והוועד הפועל של ההסתדרות, התנהלה עלייה ב' של החלוץ בעצלתיים. לעומת זאת התנהלה העלייה הבלתי לגאלית של הרביזיוניסטים במלוא המרץ.

המפנה במדיניות הסוכנות היהודית בכל הקשור בעלייה הבלתי לגאלית החל בתחילת 1939.

כזכור, קבעה ועדת פיל בדו"ח מקיף שהגישה לממשלה ביוני 1937, כי הפתרון לסכסוך הערבי יהודי בארץ ישראל הוא חלוקת הארץ לשתי מדינות – ערבית ויהודית. בן-גוריון תמך בהמלצות הוועדה וטען כי הקמתה של מדינה יהודית, ולו בשטח קטן של הארץ, יאפשר עלייה המונית. לכן יש להמשיך ולהתנגד לכל צורה של עלייה בלתי לגאלית אשר פוגעת בשיתוף הפעולה עם ממשלת המנדט. הערבים, כזכור, דחו את המלצות הוועדה ושר החוץ הבריטי הגיע למסקנה שנוכח החשש מפני סיכון מעמדה של בריטניה במזרח התיכון, עדיף שבריטניה תסתלק מרעיון חלוקתה של ארץ ישראל למדינה יהודית ומדינה ערבית. לשם כך הקימה ממשלת בריטניה במרס 1938 ועדה חדשה, "ועדת החלוקה", שמתפקידה היה לבדוק את אפשרויות יישומה של ועדת פיל. ההנחיות שקיבלה הוועדה, שבראשה עמד סיר ג'ון וודהד, היו לוודא שבמדינה היהודית האמורה לקום, יהיו מינימום של ערבים, ובמדינה הערבית יהיו מינימום של יהודים. הוועדה, שהגיעה לארץ ישראל באפריל 1938, הגיעה למסקנה שבמדינה היהודית שהוצעה על ידי ועדת פיל, כמחצית התושבים יהיו ערבים, בעוד שבשטח המיועד למדינה הערבית כמעט ולא יהיו יהודים, כך שלא ניתן יהיה לבצע חילופי אוכלוסין.

ב-9 בנובמבר 1938 פרסמה הוועדה את מסקנותיה, לפיהן תכנית החלוקה של ועדת פיל אינה ניתנת לביצוע. חברי הוועדה הציעו שלוש תכניות חלופיות, שנתקלו בהתנגדות עזה הן מצד היהודים והן מצד הערבים. בעקבות מסקנות אלה הודיעה הממשלה הבריטית שהיא נסוגה מתכנית החלוקה.

בהמשך להחלטה זו, הודיעה הממשלה על כוונתה לכנס ועידה בלונדון בהשתתפות נציגי היהודים ונציגי הערבים, כולל נציגים מארצות ערב. ועידה זו אמורה הייתה לדון בעתידה של ארץ ישראל וכן בבעיית העלייה. בהודעתה נאמר עוד, כי אם לא יגיעו הצדדים לכלל הסכמה, תכריז הממשלה הבריטית על מדיניותה על דעת עצמה ואף תבצע אותה, גם ללא שיתוף פעולה מצד היהודים או הערבים.

בעקבות החלטתה של הממשלה הבריטית, התכנסה ב-8 בפברואר 1939 בארמון סנט ג'יימס שבלונדון "ועידת שולחן עגול". המשלחת הערבית (שכללה בנוסף לנציגי מדינות ערב גם 3 מחברי הוועד הערבי העליון שהוגלו

לאיי סיישל) סירבה לשבת יחד עם היהודים, ועל כן הדיונים עם הצדדים נערכו בנפרד, כאשר הבריטים משמשים מתווכים. בפגישה בלתי רשמית משותפת ליהודים ולערבים, הכריז שר המושבות הבריטי מאלקולם מקדונלד על כוונת הממשלה לביטול המנדט הבריטי והקמת מדינה ערבית, תוך שמירה על זכויות המיעוט היהודי וכי ההגשמה תידחה עד לאחר שישכון שלום בארץ. הצהרתו זו של מקדונלד הייתה הקדמה לפרסום "הספר הלבן" ב 17 במאי 1939 (ראה להלן).

דחיית המלצות ועדת פיל על ידי הממשלה הבריטית, שמשמעותה "לא מדינה ולא עלייה", הביאו את בן-גוריון לתמיכה בעלייה הבלתי לגאלית. בישיבת הנהלת הסוכנות היהודית מיום 11 בדצמבר 1938 שטח בן-גוריון בפני חבריו את רעיונותיו הקשורים בעלייה בלתי לגאלית:¹⁷⁸

[...] יש אפשרות שהממשלה תאסור על העלייה ועל ההתיישבות מחוץ לאזור השרון, תל אביב והנגב...

אם חששות אלו יתקיימו – עלינו לנקוט בפוליטיקה חדשה ובדרכי פעולה חדשים. נצטרך להודיע לממשלה שלא נוכל להמשיך בקואופורציה. כלפי חוץ תצטרך ההנהלה להתפטר, נכנס כינוס יהודי עולמי באמריקה ונכריז ונגשים מלחמת-עלייה: נסדר עלייה לארץ ישראל על אחריותנו – ונעמיד את אנגלים בפני הכרח להילחם נגד העלייה בכוח. אנחנו לא יכולים ללכת בדרכי הערבים. לא נעשה מרד, לא נשתמש בטרור, אבל נכריז קבל העולם שארץ ישראל היא ארצנו, שאנגליה בעצמה ואיתה 52 מדינות אישרו זכותנו זו. הערבים קיבלו כבר את שלהם בעיראק, בסוריה, בסעודיה – ואנחנו מארגנים שיבה המונית לארצנו. וילחם הצי האנגלי והצבא האנגלי נגד אלפי ורבבות נוער שיבואו מכל הארצות ומכל נמלי אירופה לחופי ארץ ישראל ונמליה...

במצב שבו נמצאת אנגליה עכשיו ובמסיבות של בעיית הפליטים היהודים בשעה זו – הכרחי מתוד [שיטה] חדש של מלחמה פוליטית – מלחמת העלייה, לא מלחמה על עלייה, אלא מלחמה על-ידי עלייה, מרד העלייה.

רוב המשתתפים בישיבה לא הסכימו עם בן-גוריון, והיטיב לבטא זאת דובקין:

¹⁷⁸ אצ"מ, פרוטוקולים של הנה"ס מיום 11.12.1938.

[...] בן-גוריון אמר שנכריז על עליית יהודים בלי רשיון הממשלה, ונעשה זאת לאור היום, זאת אומרת הכוונה הינה בעיקר לדמונסטרציה אשר תקל על הממשלה את המלחמה בעולים אלה ותמנע את אפשרות כניסתם ארצה. עמדה זו בלתי מובנת. אם יש נכונות לעשות פעולה כזאת – הרי צריך לדאוג שמרבית האנשים יצליחו באמת להיכנס ארצה. למה להקל על הממשלה על ידי עשיית הדבר "לאור היום"?

אגב, מעניינים במיוחד דבריו של אוסישקין, שנאמרו באותה ישיבה, בדבר מדיניות הסוכנות היהודית מאז תחילת המנדט:

[...] במשך עשרים השנים האחרונות עמדו הערבים על דרישותיהם ולא זזו מהן. אנחנו במשך אותה תקופה הסכמנו והתפשרנו ללא סוף. רק במקרה אחד, כשעמדה על הפרק ההצעה להקים מועצה מחוקקת, עמדנו בתוקף נגד ההצעה והצלחנו. הממשלה הבריטית יודעת היטב את חולשותינו בארץ ישראל, היא גם יודעת שההנהלה תסכים להחלטותיה, אם גם תמחה נגדן. אנו עומדים כיום בפני פרשה קשה, ודבר אחד חשוב: אם אנו נודיע לממשלה על עמדתנו נצטרך לעמוד על כך, ולא לזוז ממנה. אולם אם יש ספק שנודיע ולא נקיים, הרי מוטב שלא נודיע כלל.

בן-גוריון, שראה בעלייה ב' אמצעי למאבק פוליטי, לא זכה גם לתמיכה של פעילי העלייה, שראו בעלייה הבלתי לגאלית בראש וראשונה עניין של הצלת נפשות.

בתחילת 1939 נשלח שאול מאירוב (אביגור) לעמוד בראש ארגון העלייה הבלתי לגאלית ובכך ניתנה הכרה של המוסדות הלאומיים בפעולה שהתנהלה עד אז ביזמת תנועת החלוץ בפולין ובתמיכת הקיבוץ המאוחד בארץ. אולם רק ב-3 ביולי 1939, חודשיים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, הכירה המפקדה הארצית של ההגנה הכרה רשמית בפעולות העלייה הבלתי לגאלית והעמידה את הארגון לשירות עלייה ב'.

יש לציין כי עד ראשית 1939 לא היה קשר פורמלי בין ארגון ההגנה למארגני ההעפלה. עזרת ההגנה בהורדת העולים לחוף הייתה מבוססת על קשרים אישיים של אנשים כמו גולומב, מאירוב (אביגור) וגלילי עם מפקדי הגושים. חברי ההגנה פעלו כ"מתנדבים", ללא ידיעת המפקדה הארצית ובוודאי ללא אישור ההנהגה המדינית.

בשנת 1939 כתב ברל כצנלסון:¹⁷⁹

"לא הביננו את עניין העלייה. טובי המנהיגים לא חשו בדחיפות הדבר, בכוחו המכריע. מגמת העלייה אנוסה הייתה תמיד להילחם לזכותה גם במפנים ההסתדרות הציונית".

ובמקום אחר:¹⁸⁰

שנים על שנים התנגדו לעלייה הבלתי לגאלית, מחשש פן תזיק לעלייה הרשמית, שבה ראו לא רק עניין חשוב לעצמו, אלא גם אקט פוליטי בעל ערך... אבל עם הודעת הממשלה על ביטול זכות היהודים לעלות לביתם הלאומי... הפכה דווקא ההעפלה ה"בלתי לגאלית" להפגנה האדירה ביותר על זכותם זו של היהודים ולנשק מדיני תכליתי חד, שהדו נשמע בכל קצווי תבל.

פרשת "טייגר היל"

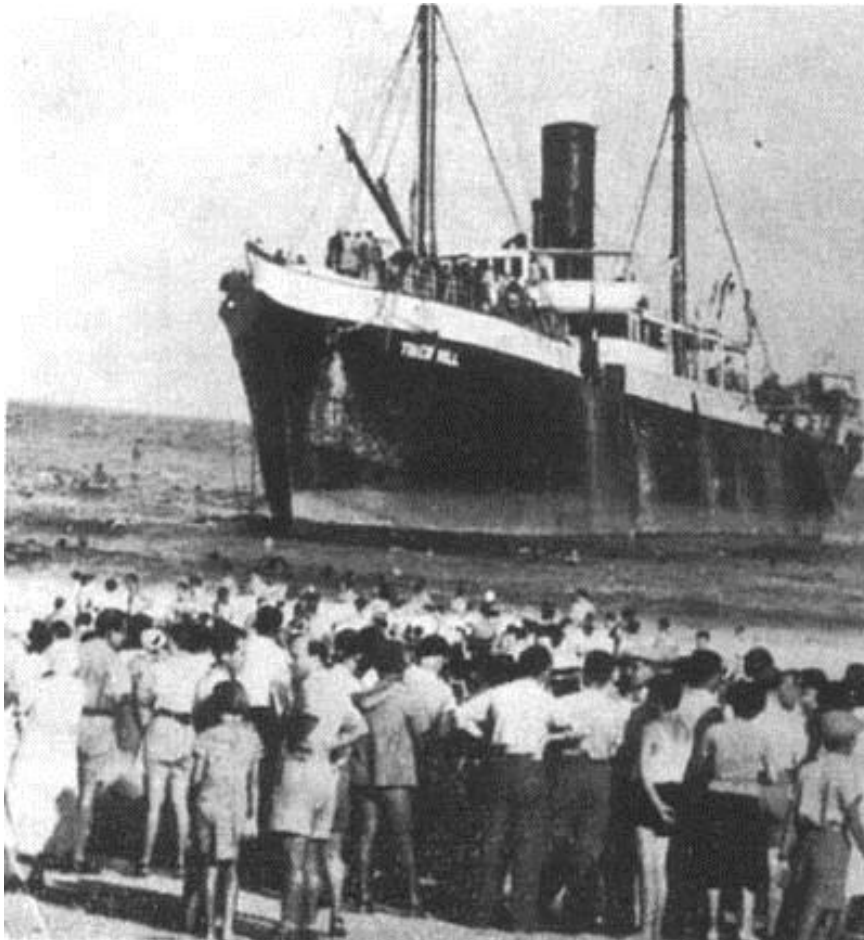
"טייגר היל" הייתה ספינת המעפילים האחרונה שהגיעה לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. היא נשכרה על ידי המוסד לעלייה ב' והועברה לרומניה עבור שיירה של עולים שאמורים היו לבוא מפולין. אולם ממשלת בריטניה הפעילה לחצים על ממשלת רומניה, וזו עצרה את השיירה על גבול פולין רומניה. מיד הוחל במערכה לבטל את רוע הגזרה ולבסוף הגיעו שלטונות רומניה להסכם עם הבריטים לפיו תביא הספינה את העולים בגלוי לארץ ישראל ומספר העולים ינוכה מן המכסה הרשמית.

ב 3 באוגוסט 1939 הפליגה הספינה מנמל קונסטנצה, כשעל סיפונה 930 עולים. כשהגיעה הספינה אל מול חופי הארץ, הצליחו מארגניה להוריד לחוף בחשאי 180 עולים. בינתיים נתקבלה בספינה הוראה מן הארץ לצאת לבירות כדי לקלוט שם 658 איש מפליטי האנייה "פרוסולה". ה"טייגר היל" יצאה לבירות ומשם הפליגה ארצה עם 1,400 נוסעיה. כשהגיעה ב 2 בספטמבר אל מול חופי יפו, נתקלה בסירת משטרה שפתחה עליהם באש. מן היריות נהרגו שניים מנוסעי הספינה. הקברניט הפעיל את המנועים במלוא הכוח והספינה עלתה על שרטונות בחוף תל אביב. 400 מן העולים הגיעו בשלום לחוף ונקלטו על ידי תושבי העיר שהצטופפו על החוף כדי

¹⁷⁹ עם חזיון ההגנה, עמוד 138.

¹⁸⁰ סת"ה, כרך שלישי, עמוד 78.

להגיש עזרה. בינתיים הגיעו שוטרים בריטים שפיזרו את ההתקהלות והעבירו את המעפילים שנותרו למחנה המעצר בסרפנד. למחרת היום נערכה ההלווייה לשני ההרוגים, ד"ר רוברט שניידר מצ'כוסלובקיה וצבי בינדר, איש ה"חלוץ" מפולין. יום לפני בוא הספינה ארצה, פלשו צבאות גרמניה לפולין. כמה אירוני וכמה עצוב שהחללים היהודים הראשונים של מלחמת העולם השנייה נהרגו על ידי הבריטים מול חופי העיר העברית הראשונה.

הספינה "טייגל היל" בחוף תל-אביב

פרשת האונייה דאריאן 2

בסתיו 1939 יצאו מברטיסלאבה (סלובקיה) כ-1,100 עולים בספינת נהר, כדי להסיעם בדנובה עד לסולינה (רומניה). שם היו אמורים שליחי "המוסד לעלייה ב' " להכין להם אוניית-ים להסעתם לארץ-ישראל. אולם בגלל פרוץ מלחמת-העולם השנייה, נשתבשו סדרי העבודה של המוסד, ואוניית-הים לא הגיעה לסולינה. העולים הפליגו בדנובה עד לגבול יוגוסלביה ושם עלו על שלוש ספינות נהר יוגוסלביות. בדצמבר 1939 הקדים נהר הדנובה לקפוא

והספינות הפסיקו את מסען ונכנסו לחנייה בקלדובו, נמל קטן ביוגוסלביה. מאחר ושלטונות יוגוסלביה לא התירו את הורדת העולים לחוף, הם נשארו בתוך הספינות עד הפשרת הנהר באביב.

ביוני 1940 רכשה ההגנה ביוון את האונייה "דאריאן", שנקראה על-שם מפרץ דאריאן בפנמה. משנתברר כי כבר קיימת אנייה בשם זה, הוסב שמה ל"דאריאן 2". בעלות הספינה, שהניפה את דגל פנמה, נרשמה על-שם שמריה צמרת, מפעילי המוסד לעלייה ב', (שהיה בעל נתינות אמריקאית). האנייה נקנתה במטרה לחלץ את קבוצת העולים שחיכו בנמל קלדובו. אולם בינתיים החליטה הסוכנות היהודית לשתף פעולה עם הבריטים במלחמתם בגרמניה הנאצית. בעקבות דרישתם של הבריטים, הוחלט בארץ לעכב את כל הפעולות של המוסד לעלייה ב'. כדי למנוע את השימוש ב"דאריאן 2" לצרכי עלייה ב', הסכימו הבריטים לרכוש אותה. בהסכם עם הבריטים נאמר במפורשות שעד להפעלתה המבצעית של האונייה, היא תהיה מנועה מלעסוק בענייני עלייה. הועלתה האפשרות להשתמש בספינה כדי לחסום את מעבר הספינות הגרמניות בדנובה על-ידי הטבעתה בנהר. לשם כך הועברה "דאריאן 2" באוגוסט 1940 מיוון לאלכסנדריה שבמצרים, כדי להכשירה למשימה החדשה, אולם מאחר והבריטים לא גיבשו תוכנית ברורה להפעלתה, היא הועברה בספטמבר 1940 מאלכסנדריה לקושטא (איסטנבול). יש לציין כי לצורך הסוואה לא שינו הבריטים את רישום הבעלות על האנייה.

אנשי המוסד לעלייה ב' בקושטא, בראשותו של יהודה בראגינסקי, קיבלו לידם את האונייה והחליטו להשתמש בה לחילוץ העולים שחיכו בקלדובו שביוגוסלביה. לצורך כך הועברה בנובמבר 1940 ה"דאריאן 2" לנמל קונסטנצה שברומניה כדי להתקינה לביצוע המשימה, שם פלשו אליה 160 פליטים ששהו בעיר. מקונסטנצה עשתה דאריאן את דרכת לסולינה, לשם אמורה הייתה להגיע הקבוצה ששהתה בקלדובו, אלא שבינתיים העולים הועברו אל תוך יוגוסלביה ובסופו של דבר הועברו על-ידי הגרמנים למחנות. ה"דאריאן" חיכתה בסולינה עד 29 בדצמבר 1940 ומאחר ואנשי קלדובו לא הגיעו, קיבלה האונייה הוראה לחזור לקונסטנצה כדי לאפשר להעלות על סיפונה פליטים יהודים שציפו לעלייה לארץ-ישראל.

בין לבין, גילו אנשי הביון הבריטית שהוצבו בתורכיה את תנועותיה של "דאריאן", וראשי המודיעין הצבאי פנו לסוכנות היהודית בדרישה להעביר לרשותם את האונייה ללא דיחוי ולהפסיק לאלתר את השימוש שנעשה בה לצורך הבאת עולים בלתי לגאליים. אי מסירת האונייה לבריטים אמורה

הייתה להוות הפרה בוטה של ההסכם שנעשה עם הסוכנות היהודית בשעת רכישה האנייה.

לאחר התייעצות בירושלים, בהשתתפות משה שרת, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות (דוד בן-גוריון היה באותה עת בארצות-הברית), אליהו גולומב (מראשי ארגון ההגנה ומפא"י) ודוד הכהן (ראש הזרוע המיוחדת של ה"הגנה" לתיאום פעולה עם הצבא הבריטי), שלח גולומב ב-27 בדצמבר 1940 את המברק הבא לבראגינסקי:¹⁸¹

דאריאן 2 נמכרה לחלוטין. כל עיכוב במסירתה לקונה [הכוונה לבריטים], לא רק שהוא בלתי הוגן, אלא מסכן את שמנו הטוב ומעמדנו.

כותב על כך יהודה בראגינסקי:¹⁸²

הודענו לאנשי "המוסד" בארץ, שאין אנו רואים כל אפשרות למסור את האונייה לאנגלים, ומנוי וגמור עמנו להמשיך בפעולות עלייה ב' ולהעלות יהודים מרומניה... בתשובה להודעתנו זו באה מן הארץ דרישה נוספת להפסיק מיד את הטיפול בענייני עלייה ב' ולהחזיר את האונייה. שלחנו מברק נוסף והודענו שעל האנייה כבר נמצאים 160 איש ואין לנו לאן להוריד אותם. גם נימוק זה לא שיכנע. לבסוף הודיעו לנו שישלחו שליח, שיעמיד אותנו על חומרת המצב ואף יעזור לנו למצוא פתרון לבעיית העולים.

מוסיף וכותב יהודה בראגינסקי:

באחד מימי ינואר 1941 הגיע יהודה ארזי במגמה לסנגר על החלטת המוסדות המרכזיים ולנסות לקבל מידינו את האנייה. הוא הסביר לנו שמתוך סיבות כבודות-משקל אין ה"הגנה" יכולה בשום-פנים ואופן להפר את התחייבותה כלפי הבריטים להחזיר להם את האונייה כאשר הם דורשים זאת... נקודת הראות שלנו, שלי ושל ארזי, היו כה שונות, עד שמן הנמנע היה שנגיע למסקנה משותפת. אני ראיתי לנגד עיני את הפליטים המייחלים להצלתם ואילו ארזי טען שאין לסכן משימה פוליטית ראשונה במעלה בגלל העלאת כמה מאות יהודים.

¹⁸¹ את"ה, 14/209.

¹⁸² יהודה בראגינסקי, עם חותר אל חוף, עמוד 276.

לאחר כישלוננו של יהודה ארזי, הגיע לקושטא דוד הכהן. הכהן הודיע כי החלטת המוסדות לגבי החזרת האנייה לידי הבריטים שרירה וקיימת ובשום פנים אין להביא בחשבון הפלגה של האונייה "דאריאן" עם עולים. הוא הוסיף ואמר שהסירוב להחזיר את האנייה לבריטים, עלול לחבל באורח חמור בכל מערכת הקשרים אתם ולגרור אחריו תוצאות פוליטיות עגומות ביותר. הכהן הודיע שיש להוריד את העולים שכבר עלו על סיפון האונייה ולמצוא להם סידור אחר. הוא חזר ואמר שיעשה כל אשר לאל ידו כדי למנוע את הפלגת האנייה מקושטא, אם ימצאו עליה הפליטים.

על מאמציו של הכהן כותב בראגינסקי:¹⁸³

דוד הכהן לא שקט ועשה כל מאמץ כדי לעכב את הפלגת האונייה. נודע לי שהגה תוכנית, לפיה יובאו מעפילי "דאריאן" לאי תורכי ויורדו שם. תוכנית זו, לפיה נחרץ גורלם של המעפילים להיעזב לאנחות על אי שומם, הייתה ממילא נטולת ממשות, כיון שתורכיה התנגדה כל ימי המלחמה להכנסת פליטים לתחומיה.

מפי הסוכן נודע לי על תוכנית נוספת של דוד הכהן, לפיה צריכה הייתה האונייה להפליג דרומה, לעבר ארץ-ישראל, לפנות לנמל בארץ נאוטרלית בים השחור ולהוריד שם את המעפילים.

לחיזוק טענותיו, הראה דוד הכהן את מכתבו של חיים וייצמן (נשיא ההסתדרות הציונית) אל משה שרתוק (שרת) שנשלח ביום 3 בינואר 1941, בו נאמר, בין היתר:¹⁸⁴

[...] למען המשך שיתוף הפעולה עם המודיעין הבריטי, יש להקפיד על כך ש"על אונייה זו לא יועבר אף עולה בלתי לגאלי אחד" (דברי בכיר בממשלה הבריטית). אי ציות להוראה זו עלול לפגוע אנושות ביחסים שלנו עם הבריטים [...]

כאשר כל זה לא עזר, שלף הכהן את שאלת המרות. מי קובע את מדיניות המוסד לעלייה ב', יהודה בראגינסקי היושב בקושטא או המוסדות הלאומיים בראשותם של משה שרתוק (שרת) ואליהו גולומב? אלא שאל מול המרות

¹⁸³ שם, עמוד 287.

The letters and Pappers of Chaim Weizman, Vol. XX. Jerusalem 1979, pp. 86-91.

¹⁸⁴

של המוסדות הלאומיים עומדים 160 פליטים יהודים המצויים על האנייה והורדתם פירושו לגזור עליהם דין מוות.

בסופו של דבר הפר בראגינסקי את החלטת המרכז בארץ, והשתמש באונייה "דאריאן 2" להבאת עולים. בקונסטנצה נתווספו עוד פליטים לאנייה, וב-10 במרס 1941 היא הפליגה מרומניה לארץ-ישראל כשעל סיפונה 786 פליטים יהודים. כעבור תשעה ימים נתפסה האונייה בידי הבריטים והובאה לחיפה. העולים הועברו למחנה המעצר בעתלית, ושוחררו כעבור שנה וחצי, בעוד האונייה הוחרמה על-ידי הבריטים ובכך חזרה לבעליה החדשים. הייתה זו הפעם היחידה שהצבא הבריטי החרים אנייה שהייתה שייכת לממשלת בריטניה...

786 יהודים נצלו מהתופת הנאצית בזכות יהודה בראגינסקי שפעל לפי מצפונו, תוך התעלמות "מהמרות הלאומית". בראגינסקי יישם את סיסמת בן-גוריון: "מלחמה בספר הלבן כאילו אין מלחמה בנאצים".

מארגנים פרטיים

מלבד הרביזיוניסטים וארגון ההגנה, היו גם אנשים פרטיים שעסקו בארגון עלייה בלתי לגאלית; חלקם מיוצאי התנועה הרביזיוניסטית וחלקם באו מן הממסד הציוני. הבולט שבהם היה ד"ר ברוך קונפינו מבולגריה, ששימש בשנת 1938 סגן יושב ראש ההנהלה של האגודה הציונית בסופיה "ד"ר תאודור הרצל". תחילה ניסה לארגן את העלייה הבלתי לגאלית במסגרת האגודה הציונית, אולם לאחר שנתקל בקשיים רבים, פרש מן האגודה והחל לפעול באופן פרטי. טענתו העיקרית הייתה כי העיסוק בעלייה בלתי לגאלית קשור בפעולות בלתי חוקיות שהסתדרות הציונית המקומית, מנועה מלעסוק בהן. עוד טען כי שלבים רבים בארגון העלייה חייבים להיות חסויים ואין כל אפשרות להביאם לדיון במוסד רשמי.

ראשי התנועה הציונית טענו כי המניע העיקרי של קונפינו הוא כספי ואין זה מוסרי להתעשר מאסונם של יהודים. אולם הסיבה האמיתית להתנגדותם הייתה נעוצה בעובדה שהעלייה הפרטית הביאה ארצה יהודים ללא אבחנה, בעוד התנועה הציונית העדיפה את עליית החלוצים. יש לציין כי ז'בוטינסקי לא התנגד לעלייה הפרטית מאחר שהטיף לאבקואציה של יהודי אירופה והבאתם לארץ ישראל בכל דרך אפשרית.

¹⁸⁵ "אגיוס ניקולאוס"

הספינה הראשונה שחכר קונפינו הייתה "אגיוס ניקולאוס", אשר הפליגה מנמל בורגס (בולגריה) כשעל סיפונה 800 מעפילים. קונפינו טס ארצה כדי לארגן את הורדתם של המעפילים לחוף, והתקשר לשם כך עם אנשי בית חנן, שקיבלו על עצמם לבצע את המשימה. אולם הספינה התעכבה בדרך יתר על המידה, הקשר עם הארץ נותק והיה ברור לקונפינו כי לא יוכל לקבל עזרה כלשהי בהורדת המעפילים לחוף.

ב 19 במאי הגיעה הספינה אל מימי ארץ ישראל; המעפילים הורדו לסירות, שהיו קשורות לספינה, וחתרו לעבר החוף ליד עזה. הם נתפסו על ידי חיילים בריטיים והובאו למחנה מעצר, אולם לאחר זמן קצר שוחררו.

"רודניצר"

הלקח העיקרי שהופק מפרשת הספינה "אגיוס ניקולאוס" היה, שעקב אכילס של ההעפלה הפרטית היא חוסר הקשר עם ארגון בארץ המסוגל לעזור

¹⁸⁵ קונפינו, עלייה ב' מחופי בולגריה, עמודים 33-35.

בהורדת המעפילים לחוף. מסקנתו של קונפינו הייתה שיש לוותר על הורדה מאורגת, גם במחיר תפיסתם של המעפילים על ידי הבריטים. הנחתו הייתה שהבריטים יעבירו את המעפילים למחנה מעצר ובסופו של דבר ישחררו אותם.

הספינה "רודניצר" הפליגה לארץ ישראל מבולגריה כשעל סיפונה 305 מעפילים. אל הספינה היו קשורות סירות הורדה, וכאשר הגיעה הספינה, באוגוסט 1939, אל מחוץ למים הטריטוריאליים של ארץ ישראל, הורדו המעפילים אל הסירות שעשו את דרכן לחוף. כל המעפילים נתפסו על ידי חיילים בריטיים, אולם מכיוון שהיו ללא דרכונים, אי אפשר היה להחזירם לארצות מוצאם. הם נעצרו וכעבור זמן לא רב שוחררו.

הספינה "רודניצר" לא הוחרמה מאחר שנשארה מחוץ למים הטריטוריאליים של ארץ ישראל. היא חזרה לבולגריה ויצאה שוב לדרך, כשעל סיפונה מעפילים מבולגריה, הונגריה וגרמניה. כעבור חמישה ימים, בספטמבר 1939, שוב הגיעה ארצה וסיפור הורדת המעפילים לחוף חזר על עצמו.

ארבע פעמים עשתה "רודניצר" את דרכה לארץ ישראל, עד שבדצמבר 1939 נלקחה על ידי בעליה למשימות אחרות. קונפינו המשיך בפעילותו ובסך הכל העלה ארצה למעלה מ 3,000 יהודים ב 8 הפלגות (רשימת הספינות שהובאו על ידי אנשים פרטיים – ראה בנספח).

המדיניות הבריטית

לאחר פרסום "הספר הלבן", ובאופן מיוחד לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה, חלה הקשחה רבה במדיניות הממשלה הבריטית בכל הנוגע לעלייה הבלתי לגאלית. בתזכיר שהכינו במשותף משרד החוץ ומשרד המושבות מדצמבר 1939 ינואר 1940, אנו מוצאים סקירה רחבה ודיון מעמיק על היקף העלייה הבלתי לגאלית ועל האמצעים שנקטה הממשלה הבריטית כדי להילחם בה. הנחת היסוד הייתה שהמניעים לעלייה זו היו בחלקם הגדול מדיניים. המטרה היא להביא מספר גדול של יהודים לארץ ישראל ועל ידי כך לגרום לרוב יהודי בארץ. העלייה איננה, על כן, תנועה של פליטים בעיקרה ומכאן נובעים האמצעים של המלחמה בה. במדיניות הבריטית הייתה התעלמות מרושעת מהעובדה כי העלייה לארץ ישראל (לגאלית ובלתי לגאלית) הייתה בבחינת הצלת נפשות, במיוחד לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה.

בגלל החשיבות הרבה של המסמך, להלן קטעים נרחבים ממנו:¹⁸⁶

I נימוקים

2. תמיד הייתה הגירה בלתי חוקית מסוימת לארץ ישראל, אך לממדיה כיום הגיעה רק לאחר שנתפרסם הספר הלבן במאי 1939...
3. בארגון ההגירה הבלתי חוקית מעורבים ארגונים שונים וסרסורים פרטיים. אולם הגוף העיקרי שעוסק בכך היא ההסתדרות הציונית החדשה (הרביזיוניסטים), הקיצונית ביותר בין המפלגות היהודיות, הדוגלת בעלייה המונית לארץ ישראל ולעבר הירדן והמקיימת ארגון צבאי בלתי חוקי בארץ ישראל...
4. במשך ששת החודשים אפריל ספטמבר 1939 הצליחו להיכנס לארץ ישראל כ 11,000 מהגרים בלתי לגאליים...

II אמצעי הנגד בארץ ישראל: הקושי בהפעלתם היעילה

8. כדי לגלות אניות נושאות מהגרים בלתי חוקיים ולמנוע מהן, אם אפשר, להתקרב לחוף, אורגן סיור ימי בסיוע שירות משמר החופים. בהתחלה

¹⁸⁶ יחיל, העלייה הבלתי לגאלית לארץ-ישראל (1939-1940), קובץ יד-ושם, ו (תשל"ה), עמודים 183-208.

הופעל הסיור זמנית על ידי אניות מן הצי המלכותי ועכשיו על ידי סירות מנוע חמושות של ממשלת ארץ ישראל. לסירות סיור אלה אסור, כמובן, לפעול מחוץ למים הטריטוריאליים, אבל בגבולות אלה יש להן הסמכות לעצור אניות ולערוך בהן חיפוש, וכן לצוות עליהן לעזוב את מימי ארץ ישראל אם נמצאו על סיפונן מהגרים בלתי חוקיים. מותר להפעיל כוח בשעת הצורך, עד כדי פתיחה באש על האוניה, כדי להכריח אותה לציית לפקודה... האניות הגדולות שוב אינן מנסות כיום להיכנס למים הטריטוריאליים של ארץ ישראל. הן גוררות או נושאות על סיפונן סירות, שלתוכן מועברים הנוסעים מחוץ למי החופים של ארץ ישראל (לפעמים במרחק של 60 מילין מן חוף); האוניה הגדולה חוזרת לאירופה והסירות הקטנות עולות על החוף בעזרת תושבי היישובים היהודיים שעל החוף. אפילו כאשר נתפסות הסירות על ידי הסיור אי אפשר להחזירן כלעומת שבאו, שכן פירוש הדבר מוות מרעב או מצמא... מכאן שסיור ימי ומשמר חופים אינם יכולים למנוע מהגרים בלתי חוקיים מלעלות על החוף, לכל היותר הם יכולים לדאוג לכך שרובם ייעצרו...

III אמצעי הנגד באירופה

13. [...] ממשלות ארצות ה"מעבר" נתבקשו שלא להעניק אשרות מעבר ליהודים, שאין ברשותם אשרת יעד סופי או שמחזיקים אשרה מזויפת לכל הדעות, כמו לשנחאי או סאן דומינגו. הן נתבקשו למנוע מהם לעלות על האניות בנמליהן ולשלול שירותי נמל מאניות המעורבות בעסק הזה. לבקשת ממשלת הוד מלכותו פירסמה ממשלת יוון חוק המטיל עונש על השתתפות צי הסחר שלהם בעסק...

14. מעמד הדאנובה (העורק הראשי של תנועה זו) כנתיב מים בינלאומי מעכב פעולה יעילה מצד הממשלות שהנהר עובר בשטחן ונותן תירוץ נוח שלא להתערב בתנועה שעוזרת להן להיפטר מעודפי האוכלוסייה היהודית שבהן...

בסעיף האחרון, מסכם המסמך את הנימוקים של מדיניות ממשלת בריטניה נגד עלייה של יהודים לארץ ישראל.

16. הבעיה היא, איפוא, פלישה מאורגנת לארץ ישראל מטעמים מדיניים, אשר מנצלת את שאלת הפליטים ומשתמשת ללא נקיפת מצפון בגורם ההומניטארי של שאלה זו כדי להצדיק את עצמה.

17. [...] הסיבה העיקרית למאורעות בארץ ישראל נעוצה בפחד הערבים שמא "יציפו" אותם היהודים. כוונת הספר הלבן לארץ ישראל מ-1939 היא להפיג את חששות הערבים בעניין זה על ידי הגבלת ההגירה היהודית. היהודים נחושים בדעתם לסכל הגבלה זו בכול האמצעים העומדים לרשותם ועל ידי כך לשים לאל את מדיניות ממשלת הוד מלכותו. התוצאה היא הגירה בלתי חוקית...

19. [...] אם תחול החמרה נוספת בהגירה היהודית הבלתי חוקית, היא עלולה לחבל בסיכויי ההסדר בארץ ישראל שנוצרו על ידי הספר הלבן של 1939. היא יכולה בהחלט להביא לחידוש המרידה הערבית ולדחות עד אין סוף התקרבות בין יהודים לערבים בארץ ישראל. אם יקרה כדבר הזה, צפויה סכנה חמורה ליחסי בריטניה עם ארצות ערב במזרח התיכון, שעוקבות מקרוב אחר מצב הדברים בארץ-ישראל ויהיה צורך להחזיק בארץ-ישראל כוחות צבא הדרושים בדחיפות במקום אחר. [...]

כשלב ראשון במלחמה בעלייה הבלתי לגאלית, החמירו השלטונות בעונשים למעפילים שייתפסו או לאלה שמסייעים להם:

1. מהגרים בלתי חוקיים: 6 חודשי מאסר ו/או גירוש מן הארץ.
2. קברניטים ואנשי צוות: 8 שנות מאסר וקנס בסך 1,000 לירות.
3. אניות: החרמה לטובת ממשלת ארץ ישראל אם משקל האנייה פחות מ-1,000 טונות.

בנוסף לדרכי הענישה בארץ-ישראל, הפעילה ממשלת בריטניה לחץ על מדינות המעבר וההפלגה. משרד החוץ הבריטי אף הרחיק לכת ושקל אפשרות של עקיפת הוראות החוק בדבר חופש המעבר בדנובה ובמִצְרַיִם, כדי לאפשר לממשלות הגובלות למנוע את הפלגתן של אניות המובילות מעפילים.

חשיבות מכרעת נודעה ללחץ שהופעל על ממשלות רומניה ותורכיה. בחורף 1940 נלכדו כאלפיים עולים בתוך ספינות קטנות ודחוסות על הדנובה הקפואה. הם עלו על הסיפון באוסטריה בהסכמת הגסטאפו, שהיה מעוניין באותו זמן בזירוז ההגירה של יהודים. משרד החוץ הבריטי לחץ על ממשלת רומניה שימנעו מעולים בלתי לגאליים פוטנציאליים אלה להגיע

לנמל ימי, על אף האמנה הבין לאומית המאפשרת מעבר חופשי בדנובה. ואכן הרומנים הוציאו תקנות מיוחדות שאסרו על הפליטים לנחות או להמשיך את דרכם ביבשה. זאת ועוד, השיטה הורחבה גם על מעבר ביבשה ו 900 יהודים שנלכדו ברכבות בסלובאקיה לא קיבלו אשרות מעבר דרך יוגוסלביה ורומניה.

כשנודע הדבר לז'בוטינסקי, הוא פנה לשר החוץ בבקשה מיוחדת:¹⁸⁷

אני פונה אליך בבקשה להציל את 2,000 הפליטים שנתקעו בסירות בקרח הדנובה... חוסר טעם מחריד הוא להתווכח עתה אם "צדקו" בניסיונם להימלט מן הגהנום... הדרך היחידה להצילם על סף שואה איומה היא לבטל – לפחות למענם – את חרם הכניסה לארץ ישראל. נוכח מצוקה כזו אין מקום לנימוקי "מדיניות", רק הנימוק האנושי זכאי להשמיע את קולו.

לז'בוטינסקי הייתה סיבה טובה להניח שממשלת בריטניה תיענה בחיוב לבקשתו, מאחר שזמן קצר קודם לכן טובעו, ביזמתו ובעזרת חבריו, דוברות נפט גרמניות ששטו בדנובה, תוך שימוש בפצצות מיוחדות שנשלחו לשם כך מאנגליה. אולם משרד החוץ דחה את בקשתו של ז'בוטינסקי.

אותו זמן התקיים דיון במשרדים המטפלים בעלייה הבלתי לגאלית בדבר החרפת האמצעים נגד תופעה בלתי רצויה זו. אכן נוצר מצב אבסורדי – הגרמנים, אויבי העם היהודי, עוזרים ליהודים לצאת את אירופה, בעוד הבריטים, שנחשבים לבעלי ברית, מונעים מהם להגיע לחוף מבטחים. אחד הפקידים הבריטים טען כי:¹⁸⁸

פרט להטבעת אניות, שמבחינות רבות אינה באה בחשבון, נשארתי למעשה רק אפשרות אחת לשים קץ לדבר והיא על ידי הוכחה שכל העולים הבלתי לגאליים, המצליחים להגיע לחופי הארץ, צפויים לגירוש למקום אחר ואכן יגורשו.

זה היה הרקע לפרשת האנייה "פאטריה".

¹⁸⁷ שם, שם.

¹⁸⁸ שם, שם.

פרשת האנייה "פאטריה"

בשנת 1940, בעיצומה של המלחמה, עדיין מוכנה הייתה הגסטאפו בווינה להתיר יציאת יהודים, בתנאי שהמארגנים יוכלו להוכיח כי עומדות לרשותם אניות שיסיעו אותם לארץ היעד. אולם ממדי העלייה הבלתי לגאלית הלכו והצטמצמו בגלל הקושי להשיג אניות, מאחר שהבעלים וכן רב החובל חששו לשוט בים הפתוח בגלל המלחמה. ארגון הגג של כל הארגונים הציוניים שמקום מושבו היה בווינה, עשה מאמצים גדולים כדי להשיג אניות ולהציל את מה שאפשר. ואכן בקיץ 1940 הצליחו לרכוש שלוש אניות – "אטלנטיק", "פאסיפיק" ו"מילוס" – ולהביאן לנמל הרומני טולצ'ה, כדי לקלוט שם את השיירה שאנשיה אמורים היו להפליג באניות נהר בדנובה, עד לנמל היציאה.

ב-14 באוגוסט 1940 יצאו מברלין, בדרכם לווינה, כ-500 יהודים. לאחר שהות של שלושה שבועות בווינה, יצאו לברטיסלבה, שם הצטרפו לקבוצה של כ-600 יהודים יוצאי ווינה ויחד הפליגו בספינת נהר עד הגיעם לטולצ'ה, שם הועברו ל"פאסיפיק". הייתה זו ספינה ישנה, בקיבול של 900 טונות, שלא התאימה לקלוט את 1,063 העולים שסודרו בתנאי צפיפות קשים. את ראש השנה בילו העולים בטולצ'ה, ובתחילת אוקטובר יצאו לים השחור, שם נעזרו במורה דרך שהוביל את הספינה אל מחוץ לשדה המוקשים. לאחר שעברו בשלום את מצרי הדרדנלים, התעכבו באי כרתים כדי להצטייד בפחם ובמים. הקהילה היהודית הקטנה של כרתים קיבלה את העולים בסבר פנים יפות ונציגיהם עלו על הספינה והביאו אתם מצרכי מזון לרוב. כעבור שבוע ימים הפליגה הספינה לים הפתוח וב-1 בנובמבר 1940 הגיעה לחיפה, והוכנסה לנמל על ידי קצינים בריטים שעלו על הסיפון. כעבור שלושה ימים הגיעה לחיפה האנייה "מילוס" כשעל סיפונה 708 עולים.

הממשלה הבריטית, שהייתה נחרצת בדעתה לשלוח את העולים למאוריציוס, העבירה את 1,771 נוסעי שתי הספינות לאנייה "פאטריה" שעגנה בנמל חיפה. הייתה זאת אניית נוסעים צרפתית ישנה, בנפח של 11,885 טונות, שנפלה בידי הבריטים לאחר שממשלת פטן נכנעה לגרמנים. בהשוואה לתנאים הקשים ששררו באניות המעפילים, נחשבו התנאים באנייה "פאטריה" למותרות. הנשים והילדים שוכנו בתאים, והגברים הוכנסו לאולמות גדולים שבהם היו מסודרות מיטות האחת מעל השנייה. על האנייה הועלו 230 שוטרים וחיילים מזוינים כדי לשמור על המעפילים ולמנוע מהם קשר עם החוף.

ממשלת המנדט הבריטי הטילה צנזורה על העיתונות ואסרה לפרסם את דבר בואן של אניות העולים, אולם עיתוני הערב התעלמו מן האיסור וב-12

בנובמבר פרסמו את שמות 1,063 המעפילים שהגיעו באנייה "פאסיפיק". בתגובה, סגרו השלטונות את עיתוני הערב. ב 20 בנובמבר פרסמה הממשלה הודעה רשמית ובה נאמר כי "הממשלה רואה את חידוש העלייה הבלתי חוקית כעת כתופעה העלולה להשפיע מאוד על המצב בארץ ולהוות סכנה חמורה לאינטרסים הבריטיים במזרח התיכון", ומשום כך יישלחו האנשים למעצר באחת המושבות הבריטיות עד תום המלחמה. בסיום ההודעה נאמר כי גם לאחר סיום המלחמה לא יותר להם לבוא לארץ וכי הממשלה תנקוט "בפעולות דומות גם בעתיד אם יצליחו קבוצות אחרות להגיע לארץ במטרה להיכנס אליה באורח בלתי חוקי". בהודעה הייתה סטייה מהמדיניות שנהגה הממשלה עד אז, לפיה הותר לעולים הבלתי לגאליים להישאר בארץ ומספרם נוכה ממכסות העלייה שהוקצבו לסוכנות היהודית. כשנודעה תכנית הממשלה להגלות את המעפילים שהועלו על סיפון האנייה "פאטריה", הם הכריזו על שביתת רעב והחליטו להתנגד בכוח להגליה. ארבעה ימים לאחר פרסום ההודעה, ב 24 בנובמבר, הגיעה לחיפה האנייה "אטלנטיק" כשעל סיפונה כ 1,800 עולים. בו בערב הועברו ל"פאטריה" 133 עולים, וההעברה של היתר נדחתה למחרת היום.

בואן של שלוש אניות המעפילים העמידה את המוסדות הלאומיים במצב קשה. מועד בואן ארצה הכביד מאוד על הסוכנות היהודית, שעסקה אותו זמן בשיתוף פעולה עם הבריטים במאמץ המלחמתי נגד גרמניה הנאצית. ההנהגה הציונים חששה מכל פעולה שעלולה הייתה לדרדר את היחסים עם ממשלת בריטניה, ועל כן נמנעה מארגון שביתות והפגנות אלימות נגד גירושם של העולים מגבולות הארץ. הוחלט לנקוט בדיפלומטיה שקטה כדי להעביר את רוע הגזרה ולנסות להרגיע את המעפילים השובתים שביתת רעב באנייה. פעילות הנהגת היישוב מתוארת במכתבו של שרתוק לוייצמן שנשלח כעבור מספר שבועות:¹⁸⁹

המוסדות והיישוב כולו קיבלו על עצמם את הדין. לאחר שורת המושבים הסוערים של הוועד הפועל הציוני ואסיפת הנבחרים, שרשרת הכרוזים הבלתי לגאליים שנתפרסמו על ידי קבוצות שונות מתוך ניסיון להבקייע את החומה שהקימה הצנזורה... באה השביתה השלמה והשקטה של היישוב ביום 20 נובמבר כביטוי מחאה ואבל. כהבעת הזדהות מצידנו עם העולים במר גורלם יותר מאשר כקריאת מלחמה.

לאחר שנכשלו כל המאמצים הדיפלומטיים בארץ ובלונדון ולאחר הודעת הממשלה שגם לאחר סיום המלחמה לא יוכלו עולים להיכנס לארץ ישראל, הוחלט בצמרת ארגון ההגנה לפוצץ את האנייה ולהטביעה ובכך למנוע את הפלגתה. על דרך קבלת ההחלטה בדבר פיצוץ האנייה "פאטריה" כותבת דליה עופר:¹⁹⁰

הפיגוע בספינה זו וההכנות שנעשו לקראתו נעשו בסודיות גמורה – לא רק כלפי הבריטים אלא גם כלפי המוסדיות הציוניים. הנהלת הסוכנות היהודית לא ידעה על כך דבר, גם לא הוועדה המדינית של מפא"י. ההחלטה נתקבלה, כנראה, בדרג הבכיר של ההגנה – אליהו גולומב, שאול אביגור וישראל גילי – ובתמיכת ברל כצנלסון, בלי שהללו הגיעו לבירור של ממש עם הדרג המדיני. מן החומר שלפנינו נראה, שאפילו משה שרתוק לא ידע את פרטי הדברים. בקיץ 1977 סיפר שאול אביגור, שבעת הדיונים וההתלבטויות בשאלת התגובה להצהרה הבריטית בדבר שילוח המעפילים ובעיצומם של המאמצים המדיניים, עלו לירושלים הוא ואליהו גולומב כדי להיוועץ עם חבריהם בסוכנות. בהגיעם למוסדות הלאומים פגשו את ברל כצנלסון, והחלו לשוחח עמו בנידון. ברל תמך בתוכנית הפיגוע באוניה, וכך, מבלי ששמעו חוות דעת אחרות ובלי ששוחחו אפילו עם שרתוק, ראו בעמדת ברל כצנלסון אות לפעולה. התיאור מתיישב גם עם דבריו של אליהו גולומב בוועדה המדינית שלושה ימים לפני הפיגוע, ב 21 בנובמבר 1940. הדבר מראה על מידה רבה של עצמאות בקרב מנהיגות ההגנה ועל המודעות לחילוקי דעות בינם לבין המנהיגות הציונית הרשמית, אף מוכיח על שימוש שנעשה בהגנה לקידום הגישות האקטיביסטיות, כאשר לא היה להן רוב בדרך הרגילה.

ההחלטה להטביע את האנייה הייתה מדינית בעיקרה וחייבת הייתה להתקבל על ידי הדרג המדיני. ההחלטה להפעיל מוקש באנייה לא רק שלא קיבלה את אישור ההנהגה הציונית, אלא אף לא הובאה לפני המפקדה הארצית של ההגנה, וזאת מחשש שההצעה לא תאושר. הפעלת המוקש באנייה נעשתה תוך הפרת משמעת חמורה וסטייה גסה מן "המרות הלאומית".

¹⁹⁰ עופר, בדרך לים, עמוד 55.

בשעות הבוקר של ב 25 בנובמבר 1940, הופעל מוקש שההגנה החדירה לאנייה על ידי ההגנה. אולם חישוב כמות חומר הנפץ היה מוטעה והפיצוץ העז גרם לחור גדול בדופן. מים רבים פרצו אל תוך האנייה, שטבעה במהירות רבה ורק חלק מדפנותיה נזדקק מעל המים. עובדי הנמל וכן השוטרים והחיילים שהיו בסביבה עשו רבות להצלת המעפילים, אולם לא הצליחו להציל את כולם. 267 איש ואישה איבדו את חייהם ו 172 נפצעו. היה זה האסון הגדול ביותר בתולדות ארגוני המחתרת בארץ ישראל. ניצולי "פאטריה" הועברו למחנה בעתלית, יחד עם העולים שנשאר על סיפון האנייה "אטלנטיק".

למחרת היום פרסמה ממשלת המנדט הודעה רשמית בה נאמר: ¹⁹¹

הממשלה המצטערת להודיע, שהאנייה "פאטריה" נהפכה על צידה אתמול בבוקר בנמל חיפה ושקעה על קרקע הנמל כתוצאה מהתפוצצות שסיבותיה טרם נודעו. על אנייה זו היו כ 1800 עולים בלתי לגאליים, שעמדו להישלח למושבה בריטית. פעולות ההצלה החלו מיד, אולם חוששים שהיה מספר קורבנות בנפש...

בהמשך ההודעה נמסר כי הנציב העליון מינה ועדת חקירה בראשותו של השופט העליון אלן רוז. ב-31 בינואר 1941 פרסמה הוועדה את מסקנותיה, בהן נאמר, בין היתר, כי בעת שאירעה ההתפוצצות נמצאו על האנייה 1,904 עולים יהודים בלתי לגאליים. כן נמסר בדו"ח כי על יסוד עדויות מסיקה הוועדה כי הנזק שנגרם ל"פאטריה" בוצע על ידי אוהדים יהודים שנמצאו על החוף, תוך שיתוף פעולה עם לפחות אדם אחד שנמצא באנייה. מטעמי זהירות לא גילו המחבלים את סודם למספר רב מהנמצאים באנייה. ההנהגה הלאומית עשתה מאמצים רבים למנוע את שילוחם מן הארץ של הניצולים ואכן המאמצים נשאו פרי ובדצמבר 1940 פרסמה הממשלה את ההודעה הבאה: ¹⁹²

נוכח טביעת האנייה "פאטריה", מסיבות שטרם הובררו ושתיחקרנה על ידי ועדת חקירה מיוחדת, החליטה ממשלת הוד מלכותו בתור חסד מיוחד... לא להגשים את ההצעה לשלוח את האנשים הללו למושבה בריטית.

¹⁹¹ מרחביה, אוצר התעודות הפוליטיות, עמוד 747.

¹⁹² שם, עמוד 748.

הם יורשו, אפוא, להישאר בארץ... ומספרם ינוכה ממיכסת העלייה הבאה. לא יחול כל שינוי ביחס לעולים בלתי חוקיים אחרים וביחס להחלטת השלטונות לשלחם מעבר לים כאשר תמצאנה האניות לכך.

המעפילים שנשארו בספינה "אטלנטיק" הועברו למחנה המעצר בעתלית. בהתאם להחלטת הממשלה לגרש מעפילים מן הארץ, הקיפו מאות שוטרים, ב 9 בדצמבר, את מחנה המעצר בעתלית ואחר פרצו לצריפי המעפילים והעמיסו אותם על משאיות. המעפילים גילו התנגדות פסיבית וקבוצות צעירים התבצרו בצריפי מגוריהם והתגוננו שעות ארוכות. לבסוף הועברו 1,645 מעפילי "אטלנטיק" לשתי אניות הולנדיות, שהובאו לנמל חיפה על ידי מפקדת הצי הבריטי, והפליגו לאי מאוריציוס שבאוקיינוס ההודי. כעבור חמש שנים, לאחר תום מלחמת העולם השנייה, שוחררו העצורים והובאו לארץ ישראל ב 26 באוגוסט 1945.

בישיבת מרכז מפא"י מיום 15 בדצמבר 1940, נערך דיון נוקב בשאלת העלייה הבלתי לגאלית. א' קפלן טען כי "פעולת הפיגוע ב'פאטריה' ערערה את סמכותה של המנהיגות, משום שהחלטה על הפיגוע לא התקבלה במוסד הראוי והייתה בניגוד לדעתו". י' לופבן, מעורכי "דבר", תמך בעמדתו של קפלן ואמר כי הפיגוע ב"פאטריה" הוא אסון המטיל צל מוסרי על עלייה ב' כולה. הוא הוסיף ואמר כי כנגד הפיגוע "מה שעשו הרביזיוניסטים בעלייה בלתי אחראית הוא מעשה צדקה".

האצ"ל ופרשת האנייה "פאטריה"

מיד עם היוודע כוונת הממשלה להגלות את העולים שהועברו ל"פאטריה", התכנס מרכז התנועה הרביזיוניסטית בהשתתפות דוד רזיאל, מפקד האצ"ל. בישיבה הועלתה הצעה להוריד את העולים לחוף בכל מחיר, אפילו תוך שימוש בכוח הזרוע. הביצוע הוטל על האצ"ל, ובדיון שנערך באותו יום הוחלט לחבל במכונות האנייה כדי למנוע את הפלגתה. רזיאל לקח על עצמו את ביצוע המשימה ומיד יצא לחיפה. הדבר נעשה במקביל לפעולת ההגנה וללא כל תאום בין שני הארגונים. רזיאל הצליח ליצור קשר עם כמה מפועלי הנמל ובאמצעותם חשב להחדיר את המוקש לתוך האנייה. כותב על כך בנימין אליאב (לובוצקי) בעדותו:¹⁹³

¹⁹³ אליאב, זיכרונות מן הימין, עמוד 139.

נסעתי עם רזיאל לחיפה בערב שבת. רזיאל לא עישן בדרך, בגלל השבת, אבל למען פעולות הארגון מותר היה בעיניו לנסוע ולחלל את השבת. הוא נשאר בחיפה ויחד עם אנשי האצ"ל בעיר החל לאסוף אינפורמציה לתכנון הפעולה... בשליחותו נסעתי לתל אביב, וכאשר הייתי במונית שירות בדרך מהדר הכרמל לעיר התחתית, נשמע נפץ גדול. בעיר החלה מהומה ואני חזרתי לרזיאל וסיפרתי לו מה שאירע: פאטריה טובעת. הוא החוויר ואמר: זה לא אנחנו.

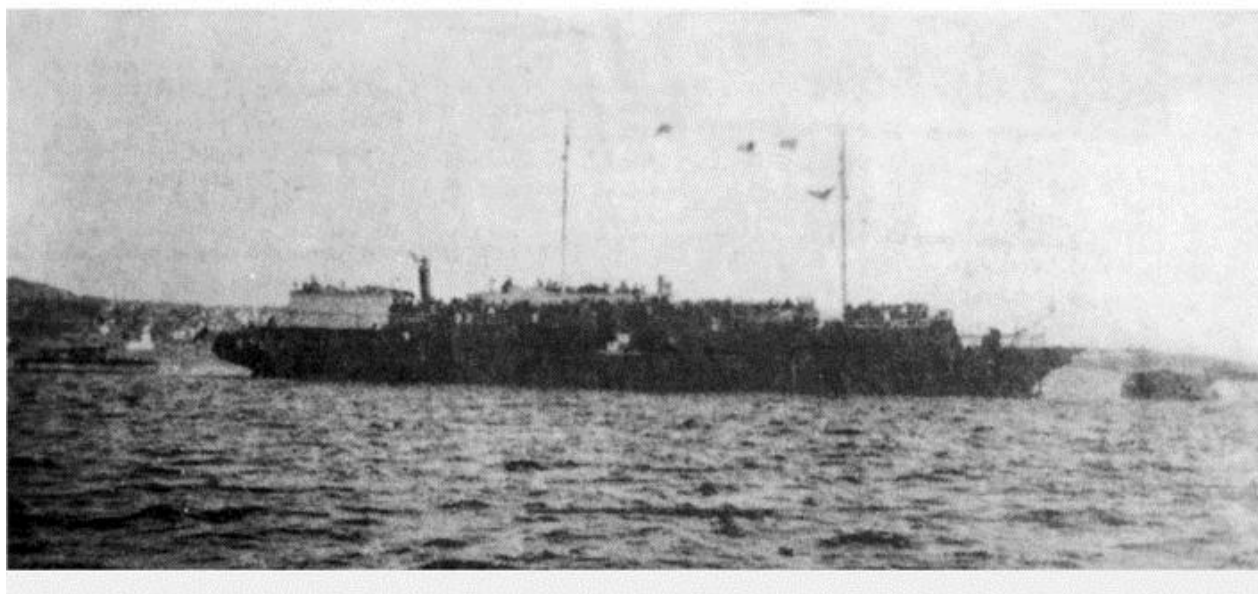
הספינה "סטרומה"

בספטמבר 1940 הוקמה ברומניה "הדיקטטורה המלכותית" ומצב היהודים הלך והחמיר. חצי שנה לאחר מכן, עם פלישת גרמניה לברית המועצות, הצטרפה רומניה למלחמת לצד גרמניה והצבא הרומני נכנס לאזורי בוקובינה ובסראביה, שפוננו על ידי הצבא הרוסי הנסוג (באזורים אלה היו מרוכזים יהודים רבים). החל גל של פרעות נגד היהודים שהואשמו בבגידה ובתמיכה בקומוניזם. אלפי יהודים נהרגו בפרעות, אולם הממשלה הרומנית המשיכה לתמוך בהגירה כפתרון לשאלת היהודים. הדרך היחידה ליציאה מרומניה שעמדה לרשות היהודים הייתה דרך הים, וזאת כיוון שעם כניסת גרמניה לבולגריה, לא ניתן היה להשתמש ברכבת בולגריה תורכיה.

באותה תקופה לא עודדה המנהיגות הציונית בארץ וברומניה את העלייה הבלתי לגאלית (אנשי "המוסד" לא נמצאו עוד ברומניה ובקושטא), ועם הפלגתה של "סקאריה", נתפזרה השלישייה שעמדה בראש העלייה הרביזיוניסטית – ערי ז'בוטינסקי וראובן פרנקו עלו ארצה וברומניה נשאר רק מייסנר. הוקם ועד עלייה חדש והוחל בחיפוש אחר אניות עבור העלייה הבלתי לגאלית, אולם בגלל המלחמה קשה היה למצוא אנייה מתאימה. בתנאים אלה עלה מחדש השימוש באנייה "סטרומה" שעגנה ברומניה – אנייה קטנה בעלת נפח של 180 טונות, ששימשה להובלת בקר על הדנובה.

הכשרת "סטרומה" לשיט עצמאי בים ארכה זמן רב ולבסוף היא הפליגה מנמל קונסטנצה ב 12 בדצמבר 1941 בדרכה לאיסטנבול, כשעל סיפונה 769 עולים. בדרך התקלקל המנוע, ואת המסע, שבדרך כלל אורך ארבע השעות, עשתה "סטרומה" במשך יומיים. עם הגיעה האנייה ב 14 בדצמבר לאיסטנבול, חדל המנוע מלפעול והאנייה נגררה על ידי התורכים דרך שדה המוקשים והועמדה במקום עגינתן של אניות בבידוד. בלחץ ממשלת בריטניה לא הורשה איש מן הנוסעים לרדת לחוף או ליצור קשר עם העולם החיצון.

עשרה שבועות שהתה "סטרומה" באיסטנבול באזור הבידוד. לאחר עשרה ימים, הותר לשמעון ברוד, נציג הג'וינט בתורכיה, להעביר לאנייה פעם בשבוע מצרכי מזון. החיים על האנייה נעשו קשים מיום ליום; הצפיפות והתנאים הקשים נתנו את אותותם, אולם קשה מכל היה היאוש שהחל לחלחל בקרב העולים. הם קיוו שיורשו לרדת לחוף באיסטנבול ומשם לנסוע ברכבת לארץ ישראל, אולם ככל שחלף הזמן, הלכה והתפוגגה התקווה.

הספינה סטרומה

הסוכנות היהודית, שידעה על הפלגתה של האנייה מרומניה, לא עשתה דבר למען העולים בשבועות הראשונים של שהייתם באיסטנבול. שרתוק קיווה שעניין פליטי "סטרומה" ימצא את פתרונו במסגרת המשא ומתן שניהל עם השלטונות הבריטים בדבר מכסת הסרטיפיקטים לחצי השנה המתקרבת. ובינתיים מצבם של העולים על האנייה נעשה בלתי נסבל והלחץ על הסוכנות היהודית מהג'וינט ומהתאחדות עולי רומניה הלך וגבר. בישיבת הנהלת הסוכנות היהודית שהתקיימה ב 8 בפברואר 1942 נשמעה ביקורת נוקבת על עמדתה של המחלקה המדינית שהתמידה בשיטת הדיפלומטיה השקטה, שיטה שלא הניבה כל תוצאות. או אז פנה שרתוק אל המשרד בלונדון להפעיל לחץ על הממשלה הבריטית ולהרשות לפחות להעלות את הילדים המצויים על האנייה. בעקבות הלחץ הזה הסכימה הממשלה לתת רישיונות עלייה לילדים, אולם לא היה זמן להוציא החלטה זו לפועל; ב 23 בפברואר 1942 באה ספינת משמר תורכית ופקדה על רב החובל של "סטרומה" להרים עוגן ולצאת לעבר הים השחור. בגלל התנגדות רב החובל

והעולים, עלו על הסיפון 150 שוטרים תורכים, שהכריחו את העולים להיכנס לבטן האנייה וגררו את "סטרומה" מן הנמל.

לפנות בוקר נשמעה התפוצצות גדולה ו"סטרומה" ירדה למצולות. רק נוסע אחד ניצל מן הטביעה והגיע בשלום ארצה. היה זה דוד בן יעקב סטוליאר, העד היחידי ששרד כדי לספר את קורות מסעה וטביעתה של האנייה "סטרומה".

ספר זה דן רק בעלייה הבלתי לגאלית שפעלה בתקופה שלפני מלחמת העולם השנייה (ומספר שנים לאחר פרוץ המלחמה). לאחר המלחמה נשא המוסד לעלייה ב' בעול ההעפלה (להוציא אנייה אחת, "בן הכט"), בעוד האצ"ל הקדיש את כל כוחו למרד בשלטונות המנדט הבריטי בארץ ישראל.

האצ"ל בפולין

בשנות השלושים חיו בפולין למעלה משלושה מיליון יהודים, שהתרכזו בערים הגדולות. בוורשה הבירה, למשל, היוו היהודים כשליש מכלל התושבים והשפעתם הייתה גדולה. לאחר מותו של פילסודסקי התעוררה האנטישמיות וגברו הפגיעות ביהודים בכל רחבי פולין. לכן אין להתפלא על כך שהממשלה הפולנית החליטה לעודד את הגירתם של היהודים.

באפריל 1936 נפגש ז'בוטינסקי עם הרוזן רוג'ר ראצ'נסקי, שגריר פולין בלונדון. בפגישה השתתף גם ד"ר בנימין אקצין, שעמד בראש המחלקה המדינית של ההסתדרות הציונית החדשה (הצ"ח). ז'בוטינסקי העלה את רעיון העלייה ההמונית של יהודי פולין לארץ ישראל. רעיון זה עלה בקנה אחד עם האינטרסים של ממשלת פולין, אשר נתבקשה להפעיל לחץ על ממשלת בריטניה שתפתח את שעריה של ארץ ישראל לעלייה יהודית. בעקבות הפגישה אישרה ממשלת פולין את פתיחת משרד הצ"ח בוורשה ושכטמן הוסמך לנהל אותו.

ב-9 ביוני 1936 נתקבל ז'בוטינסקי בוורשה אצל קולונל יוזף בק, שר החוץ הפולני, ונוצרה התשתית לשיתוף פעולה ביניהם. ז'בוטינסקי חיפש פתרון לבעיית היהודים, שהיו עניים ברובם, וכך הגה את תכנית האווקואציה: יישוב מיליון וחצי נפשות בארץ ישראל משני עברי הירדן, בתקופה של 10 שנים. מחצית ממספר זה, דהיינו 750,000 יבואו מפולין והשאר מרומניה, מהארצות הבלטיות ועוד. ז'בוטינסקי הדגיש כי העלייה תהיה וולונטרית ואין כל כוונה לכפותה על איש. עלייה בקנה מידה כזה עשויה הייתה לקדם את הקמתה של המדינה היהודית בארץ ישראל, וממשלת פולין קיוותה כי מדינה יהודית ריבונית תפתח את שעריה בפני המוני יהודי פולין.¹⁹⁴ בהמשך נקשרו קשרים עם הרוזן מיכאל לוביינסקי, מנהל משרד החוץ הפולני, שנעשה תומך נלהב של ז'בוטינסקי והציונות. ב-11 בספטמבר נתקבל ז'בוטינסקי לשיחה אצל ראש ממשלת פולין, הגנרל פ' סלאבובי סקלאדקובסקי, אשר גילה הבנה רבה לבקשתו של ז'בוטינסקי שממשלת פולין תלחץ במוסדות חבר הלאומים לפתיחתם של שערי ארץ ישראל לעלייה המונית. אמנם, על פי דרישתה של ממשלת פולין נערך במועצת חבר הלאומים דיון בשאלת ההגירה היהודית לארץ ישראל.¹⁹⁵ ראש הממשלה גם הפגיש את

¹⁹⁴ מלצר, מאבק מדיני במלכות יהודי פולין 1929-1935, עמוד 148 ואילך.

¹⁹⁵ כץ, ז'בו, עמוד 971.

ז'בוטינסקי עם המרשל ריז שמיגלי, האיש החזק במדינה לאחר פטירתו של המרשל יוזף פילסודסקי.
 שר החוץ הפולני נפגש גם עם ד"ר וייצמן, ולהלן פרוטוקול מן הפגישה:¹⁹⁶

דו"ח שיחה בין וייצמן וגולדמן עם שר החוץ הפולני הקולונל באק,
 12.9.1937

באק אמר שגישתה של הממשלה הפולנית לבעיה הציונית היא בעלת שתי פנים. ראשית, מכירה הממשלה הפולנית בחשיבות ההיסטורית והרגשית של ארץ ישראל לעם היהודי והצורך של היהודים בבית לאומי או במדינה משלהם...

שנית, פולין היא מדינה הסובלת מעודף אוכלוסין. יש צורך בהגירה מפולין, הן של חלק מהאיכרים הפולנים והן של חלק מהאוכלוסייה היהודית... מבחינה זו מעונינת פולין להבטיח את אפשרות העלייה הגדולה ביותר של יהודים לארץ ישראל, ועל כן היא מסייעת להם להשיג את הטריטוריה הטובה ביותר האפשרית...

ד"ר וייצמן השיב כי אין ספק שהגירה ממשית מפולין לארץ ישראל תקל את מצב היהודים, אך הוסיף שאל לה לממשלת פולין להגזים בהערכת האפשרויות. גם לאחר שיימצא פתרון משביע רצון לשאלת ארץ ישראל, לא נוכל לקלוט בארץ ישראל יותר מאשר 20 עד 30 אלף יהודים בשנה מפולין, אך מהגרים אלה יהיו בעיקר צעירים, ועל כן תהיה גם בכך תרומה נכבדה לפתרון הבעיה של יהודי פולין...

מעניין לציין את ההבדלים בין הגישה של ז'בוטינסקי בשאלת יהדות מזרח אירופה בכלל ויהודי פולין בפרט, לבין זו של וייצמן. בעוד ז'בוטינסקי דיבר על אווקואציה המונית של יהודי אירופה, היה וייצמן מתון הרבה יותר. הוא גרס שיש להתאים את העלייה למצב הכלכלי בארץ ועל כן העריך כי לא ניתן יהיה להעלות יותר מ 20 עד 30 אלף בשנה וגם זאת רק לאחר "שיימצא פתרון משביע רצון לשאלת ארץ ישראל". מכאן תובן התמיכה הרבה לה זכו הרביזיוניסטים מממשלת פולין.

במקביל לפגישותיו של ז'בוטינסקי עם ראשי הממשל הפולני, נערכו בארץ פגישות עם הקונסול הפולני, ויטולד הולניצקי. הפגישות נערכו באמצעות

¹⁹⁶ י. היר, "המדיניות הציונית בשנים 1936-1938, במאבק למדינה", מקורות לתולדות עם ישראל, ספר י"ג, עמוד 214.

חבר הארגון, משה צ'סלר, שהיה גם פסל מחונן ומבאי ביתו של הקונסול (צ'סלר היה מוזמן לבתיהם של פקידיים בכירים ואנשי הקונסוליות בארץ כדי לפסל את בני משפחותיהם). את הפגישות עם הקונסול ארגן משה רוזנברג (באותם ימים מפקד הארגון) ואחר כך שותפו בפגישות גם חנוך קלעי ואברהם שטרן (חברי המפקדה). בהמשך נפגש שטרן עם הולניצקי ובין השניים התפתחה ידידות רבה. שטרן מסר את תוכן פגישותיו לחברי המפקדה ולאחר דיון בנושא, הוחלט לשלוח את שטרן לפולין כשליח הארגון (הפגישות עם הולניצקי נמשכו גם לאחר ששטרן נסע לפולין). בפגישות אלה הועלו לפני הקונסול השקפות הארגון על זהות האינטרסים בין הציונות לבין ממשלת פולין, דהיינו, שככל שהאצ"ל יגביר את תגובותיו בארץ, כך ייחלש מעמד הפוליטי של הערבים וכך תתאפשר עליית יהודים מפולין. אגב, פגישות אלה לא הובאו לידיעתו של ז'בוטינסקי, ובדו"ח של הקונסול מיום 5 בינואר 1938 הוא מציין את אי שביעות רצונו של שטרן ממנהיגות המפלגה הרביזיוניסטית: "במשך השנתיים האחרונות המפלגה הרביזיוניסטית עשתה מעט מאוד וזוהי הסיבה שלאחרונה המפלגה איבדה את חינה..."¹⁹⁷

כשהגיע אברהם שטרן לוורשה (בנובמבר 1937) הוא מצא שם את הלל קוק, שנשלח על ידי רזיאל קודם לכן כדי לעסוק בגיוס כספיים עבור האצ"ל. מיד לאחר בואו התקשר שטרן עם ד"ר י' שכטמן (שעמד בראש משרד הצ"ח בוורשה) ובידו מכתב מאת ז'בוטינסקי: "עשה נא למען המוכ"ז כל מה שאתה נכון לעשות למעני". בעקבות מכתב זה הופגש שטרן עם פקידי ממשלה בכירים במיניסטריונים שהייתה להם נגיעה בעניינים החשובים לארגון. בפגישות אלה "הוא עשה רושם מצוין והובטח לו להעמיד לרשות הארגון נשק ותחמושת בעין יפה: חלק מזה כמתנת חינם והשאר ייפרע במזומנים או בשיעורים נוחים".

אין לתאר את עבודתו של שטרן בפולין ללא עזרתה הפעילה של משפחת שטרסמן. הזוג ליליה וד"ר הנריק שטרסמן באו ממשפחות עשירות שהשתייכו לחוג המשכילים המתבוללים. הנריק שטרסמן סיים את לימודי המשפטים בהצטיינות, נתקבל לעבודה במשרד המשפטים הפולני והיה לפרקליט מחוז וורשה, בנוסף להיותו מרצה לקרימינולוגיה באוניברסיטה הוורשאית. הוא היה בין היהודים היחידים שהגיע לדרגה כה גבוהה בהיררכיה הממשלתית. ליליה, שהייתה אישה יפה ומרשימה, למדה בפריס מדעי המדינה וספרות. בפריס התוודעה לקוסמופוליטיות השמאלנית והייתה פעילה באיגוד ידידי "פאן אירופה" ו"הליגה לזכויות האדם". לאחר שובה

לוורשה נישאה לד"ר הנריך שטרסמן, ועם התגברות האנטישמיות בפולין מצא הזוג את דרכו חזרה ליהדות. ידידם, ד"ר דוד פייגנברג, מפעילי סניף הצה"ר בוורשה, יצר את הקשר בין הזוג שטרסמן לראשי המפלגה הרביזיוניסטית.

עם בואו של אברהם שטרן לוורשה, הוא הוזמן למשפחת שטרסמן כדי להרצות על רעיונות האצ"ל לפני חוג הידידים של המשפחה, שכלל משכילים יהודים מן השכבות המתבוללות. כתוצאה מהרצאתו של שטרן, שעשה רושם רב על שומעיו, הלך והתגבש חוג קבוע שחבריו התלכדו במועדון משלהם שנקרא בשם "ירדן" ("יורדאן"). במועדון אפשר היה למצוא מבחר מן העיתונות העולמית ומן העיתונות העברית ועל אחד הקירות הייתה תלוייה מפה גדולה של ארץ ישראל שצויינה בשם "מדינת היהודים". הפעילות במועדון הלכה וגברה עד אשר הוא "נעשה מטרה נכספת להמוני סנובים. הכניסה למועדון יורדאן שימשה נושא לאמביציה – מעין הכניסה לדרבי קלאב בלונדון. ב 1939 אירגן המועדון נשף פורים גדול, רעיון משונה בשביל חוגים שנהגו להעמיד בביתם עץ אשוח בחג המולד. להשיג כרטיס כניסה לנשף זה של יורדאן נעשה דבר חשוב כל כך, שכל שאר הנשפים החווירו לעומתו".¹⁹⁸

באוגוסט 1938 הציע שטרן לליליה שטרסמן להוציא עיתון בשפה הפולנית שיביא את דבר הארגון בפני המשכילים היהודים והלא יהודים בפולין. לאחר התלבטויות רבות נקבע שם העיתון "ירושלים המשוחררת" ("ירוזולימה ויזוולונה"). יוזמי העיתון ביקשו לפרסם מתחת לשם הראשי שם משנה: "בטאון המאבק המזוין למדינת היהודים" (המונח "מאבק מזוין" שימש את הלגיונות של פילסודסקי בזמן מלחמת השחרור של העם הפולני). אולם משרד הפנים הפולני סירב לאשר את שם הלוואי כדי לא להרגיז את השגרירות הבריטית ועל כן הוחלפה כותרת המשנה ל"כתב עת המוקדש למאבק למען ארץ ישראל". לקראת זאת הגליון השלישי "החלטנו לתת כותרת, שתזדקק לעין בקיוסקים, מפה או סמל. אני הצעתי: שמעו, יהיה זה קשה לצייר אבל נעשה כך – נצייר מפה של ארץ ישראל השלמה ועל רקעה זרוע עם רובה וכתובת "רק כך". כל זה נראה מסובך, אולם החלטנו לנסות, וד"ר באור, שהיה לא רק רופא מצויין אלא גם שרטט מובחר, צייר את השער, שאחר כך הפך להיות סמלו של הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל".¹⁹⁹

¹⁹⁸ עדות אלייה לובינסקי (שטרסמן), מ"ז על-4.

¹⁹⁹ שם, שם.

העיתון, שיצא תחילה אחת לחודש, זכה להצלחה רבה וכעבור שלושה חודשים הפך לשבועון. הוחלט לא לפרסם את שמות כותבי המאמרים וכך נשאר הדבר עד הסוף. בין הכותבים היו: ד"ר שטרסמן, שטרן, ד"ר פייגנברג, ד"ר באור ואייזיק רובינשטיין. בעיתון ניתנו סקירות על הנעשה בארץ ישראל ובעולם היהודי, על נושאים ציוניים וכן מאמרים על התפתחות הכוח העברי המזוין. בגלל רמתו הגבוהה זכה העיתון לתפוצה של 4,000 עותקים והוא הצליח לחדור לחוגי האינטליגנציה הפולנית ובהם חברי ה"סיים" (הפרלמנט הפולני), חוגי הצבא והפקידות הממשלתית הבכירה. תאריך הגליון האחרון של "ירושלים המשוחררת" היה 5 בספטמבר 1939, חמישה ימים לאחר פלישת גרמניה לפולין. ליליה הכינה אותו לבדה, ובמקום 32 עמודים, כפי שהיה קודם לכן, כתבה רק ארבעה. הגליון הודפס ונארז – אולם אל הקוראים לא הגיע. בלילה האחרון נפלה פצצה גרמנית על בית הדפוס והכל הושמד.

בנוסף ל"ירושלים המשוחררת", יצא לאור בוורשה עיתון ביידיש בשם "די טאט" ("המעש") בעריכת נתן ילין מור ושמואל מרלין. היה זה ביטאון של האצ"ל והגיליון הראשון יצא ב 14 ביולי 1938. העיתון היה מיועד להמוני בית ישראל ופורסמו בו פרטים מפעולות האצ"ל בארץ. גם עיתון זה זכה להצלחה רבה, וכך הופץ דבר הארגון ברחבי פולין.

ד"ר שטרסמן וחוג המשכילים של מועדון "הירדן" עזרו רבות לשטרן ביצירת קשרים עם חוגי השלטון והצבא הפולני. את קשריו אלה ניצל שטרן כדי לשכנע את הממשלה הפולנית לעזור למלחמתו של האצ"ל במתן אימונים צבאיים ואספקת נשק.

אימונים

כבר בראשית שנות השלושים החלו קשרים צבאיים בין הצבא הפולני לארגון הרביזיוניסטי "ברית החייל". ארגון זה של חיילים משוחררים, שהוקם בפולין באישורם של משרד הפנים והצבא, עודד את קיומם של אימונים צבאיים בקרב האוכלוסייה היהודית בפולין. יש לזכור כי על פי החוק הפולני, חייב היה כל צעיר בהגיעו לגיל 18 לעבור אימונים טרום צבאיים בהדרכת קצינים וסמלים מהצבא הפולני (גיל גיוס החובה היה 21). אימונים אלה, שנערכו בעיקר בקרב תלמידי הגימנסיה, היו במסגרת ה- *P.W.* (ראשי תיבות בפולנית שפירושו: הכנה צבאית). היו אלה אימונים שבועיים שנמשכו במשך שנתיים ובסופם התקיים קורס מרוכז במחנה צבאי.

גם תנועת הנוער בית"ר קיימה אימונים טרום צבאיים, בהדרכת מפקדים שהשתייכו ל"ברית החייל". לא תמיד הורשו הבית"רים להתאמן בנשק תקני ועל כן נהגו לעיתים להשתמש ברובי אוויר במקום ברובים אמיתיים.

בית"רים מתאמנים בנשק בפולין

בנובמבר 1936 שלחה הקונסוליה הבריטית בוורשה דו"ח מיוחד לבולשת בארץ שנושאו: הארגונים הצבאיים היהודיים בפולין. בדו"ח מסופר על חברי בית"ר ו"ברית החייל" שעוברים אימונים צבאיים בהדרכת מפקדים מן הצבא הפולני. על פי הדו"ח, מאורגנים חברי בית"ר בפלוגות וגדודים, לומדים את השימוש ברובים ובאקדחים ושומרים על קשר עם האצ"ל בארץ. לאחר האימונים עולים חברי בית"ר לארץ ישראל והשלטונות הפולניים מאפשרים להם לקחת אתם רובים ואקדחים שנקנו אופן פרטי. בבואם ארצה, מצטרפים העולים כחברים ב"ארגון". זאת ועוד, אותם צעירים יהודים המוכיחים כי יש בידם אישור עלייה, מקבלים מיד דרכונים כדי לאפשר להם לעזוב את פולין. לעומתם, צעירים נוצרים בגיל גיוס אינם מורשים לעזוב את המדינה לפני גיוסם לצבא.

בחודש מאי ויוני 1938, בזמן שהותו בארץ, ניסח שטרן עם ו' הולניצקי (קונסול פולין בירושלים) טיוטת הסכם דברים בין ממשלת פולין ובין האצ"ל,

לפיו מתחייב האצ"ל לזרז את ארגונם של מחנות האימונים לצעירים מגויסי האצ"ל בפולין ואת עלייתם ארצה. ממשלת פולין, המעוניינת בהגירת היהודים משטחה, תעזור לאצ"ל במתן נשק ובמקומות לאימונים, ואף תשתדל, במידה שהתנאים המדיניים יאפשרו לה, ללחוץ על ממשלת בריטניה להתיר את כניסת יהודי פולין לארץ ישראל. את טיוטת ההסכם הזה הביא שטרן לדיון בישיבת המפקדה, וכל חברי המפקדה אישרו אותו. שטרן יצא שוב בסוף יולי 1938 לוורשה כדי להתחיל לארגן את מחנות האימונים. בעקבות הפגישה העביר הולניצקי את בקשת האצ"ל למשרד החוץ הפולני בוורשה: "[...] בפגישתי עם ראשי הארגון הם הציעו שהצבא הפולני יארגן מחנה מיוחד לאימונים עבור מפקדיו הבכירים. לטענתם תהיה זאת העזרה הטובה והזולה ביותר שממשלת פולין יכולה לתת להם". הרשויות השונות דנו בבקשת האצ"ל ובאביב 1939 קרמה התכנית עור וגידים. הקורס הצבאי הזה, יחד עם זירוז העלייה הבלתי לגאלית, היוו את הפירות הממשיים של היחסים בין הרביזיוניסטים לממשלה הפולנית. קיום הקורס הצבאי, היה צעד ללא תקדים מצד ממשלת פולין בעזרה שהגישה לאצ"ל, בייחוד בהתחשב בעובדה שכל משתתפי הקורס היו נתינים זרים.

קורס הקצינים בהרי הקרפטים

קורס הקצינים ל 25 מפקדים בכירים של הארגון, שבאו במיוחד לצורך זה מהארץ, התקיים באנדריכוב שבהרי הקרפטים. הקורס, בהדרכת קצינים מהצבא הפולני, נמשך ארבעה חודשים. המקום נבחר משני טעמים: האחד, בגלל הדמיון הטופוגרפי להרי הגליל, והאחר בגלל בידודו. היה צורך לשמור על חשאיות, כדי שדבר הקורס לא ייודע. למרות שלקורס היה צביון צבאי מובהק, הופיעו המדריכים בבגדים אזרחיים. כן הונהגו גם כללי חשאיות קפדניים בדבר משלוח מכתבים לארץ – המכתבים הועברו תחילה לכתובת מסויימת בשווייץ, משם נשלחו במעטפות אחרות לצרפת ומשם הועברו ארצה.

כממונה על הקורס מטעם הארגון נתמנה מרדכי סטרליץ, שליח הארגון בפולין.

על היציאה לקורס מספר אליהו לנקין, אחד המשתתפים:²⁰⁰

²⁰⁰ לנקין, סיפורו של מפקד האלטלנה, עמוד 42.

באחד מערבי פברואר 1939 נאספו 25 מפקדים צעירים מכל סניפי האצ"ל בארץ בבית פרטי אחד ברחוב יהודה הלוי בתל אביב. עם חשיכה ניגשו האנשים אחד אחד לדירה, דפקו בדלת, לחשו את הסיסמה ונבלעו פנימה.

מתיחות שררה בחדר שבו כונסו האנשים, שרובם לא הכירו איש את רעהו. אמצעי הזהירות המיוחדים, וההוראות החמורות בקשר לסודיות הכנס, העידו כי משהו מיוחד במינו מזומן לנאספים.

בשעה שמונה בערב נשמעה הפקודה "הקשב", ולחדר נכנס אדם שהתיישב בראש השולחן. האיש היה לבוש חליפת ערב חדשה, כתונת לבנה עם צווארון נוקשה ועניבת משי. תספורתו הקצרה, לחייו הגלוחות למשעי ומשקפיו שיוו לו ארשת רצינות אלגנטית – כך מופיעים דיפלומטים לנשף רשמי. אולם חרף השינוי הרב במראהו החיצוני של האיש, הכירוהו אלה מן הנוכחים שהיו במחיצתו קודם לכן. סנטרו הבולט, כתפיו הרחבות, דיבורו התקיף העידו בו. זה היה דוד רזיאל – מפקדו הראשי של הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל.

רזיאל ניתח את הישגי הארגון בשנה החולפת וסיפר כי המפקדה נחושה בדעתה להקים כוח צבאי גדול וחזק שיוכל להגשים את מטרתו של הארגון – עצמאות עברית בארץ ישראל. כן רמז על ההישגים המדיניים ועל הקשרים שהארגון הצליח להקים עם גורמים שונים. בסוף דבריו הודיע על הקורס העומד להתקיים בחוץ לארץ, מבלי לציין את שם הארץ או כל פרטים אחרים. למחרת החלו ההכנות לנסיעה. ממשיך ומספר לנקין:

האנשים חולקו לקבוצות קטנות, שכל אחת מהן הפליגה במועד אחר. האחראים לכל קבוצה קיבלו כתובת לקשר במקום היעד. בנמל חיפה עלינו על האוניות "בסרביה" ו"טרנסילבניה" שפעלו בקו קונסטנצה חיפה. מקונסטנצה (רומניה) נסענו ברכבת במשך 24 שעות עד הגיענו לפולין. תחנתנו הסופית הייתה העיר קראקוב, שם פוזרנו בבתי המלון השונים וקיבלנו הוראות לחכות, ובינתיים – לא לבוא במגע עם האוכלוסייה היהודית, כדי לא לגלות את עצמנו; לא לכתוב מכתבים ארצה, לא לדבר עברית בפומבי, להימנע מלהופיע במקומות ציבוריים ולא להתהלך בקבוצות גדולות ברחובות העיר. כך חיכינו ימים אחדים.

בוקר אחד באה הפקודה לזוז. יצאנו ברכבת לדרום מערב פולין וירדנו בתחנה של עיירה קטנה. שם חיכו לנו עגלות רתומות לסוסים, ולאחר נסיעה איטית בשלג וביערות הגענו עם חשיכה לפסגת הר ועליו בית בן שלוש קומות וחצר רחבת ידיים. סביב – יערות עד. אין נפש חיה. כאן היה בסיס הקורס.

תכנית הלימודים נחלקה לשניים: אימון צבאי סדיר, ואימון לוחמי מחתרת. האימון הסדיר כלל: אימון הפרט, הכיתה והמחלקה וכן הרצאות על הפעלת פורמציות גדולות יותר, טקטיקה צבאית, וטופוגרפיה. החלק השני כלל חבלה, קונספירציה, מלחמה פרטיזנית ותכנון פעולות טרור במחתרת נגד מטרות שונות. כן ניתנו מושגים יסודיים בתכנון התקוממות מזוינת נגד שלטון זר.²⁰¹

תורת החבלה ניתנה על בסיס מדעי. הרבה שעות הקדשו לחישוב כמות חומרי נפץ הדרושות להריסת מטרות שונות. יום יום היינו יוצאים ליערות לאימונים. הסביבה רעמה מקולות נפץ אדירים, טרטור נשק אוטומטי ויריות רובים. התכנית הייתה רחבה מאוד והזמן מצומצם, לכן היו האימונים אינטנסיביים ביותר. היינו יוצאים למסעות ארוכים בבוקר השכם וחוזרים בלילה לבסיס – עיפים, קפואים, מזהמים אך מלאי סיפוק. רוחנו הייתה מרוממת והקצינים הפולנים היו מלאי התפעלות מכושר עמידתנו ורצוננו העז ללמוד.

ההרצאות ניתנו בשפה הפולנית ותורגמו לעברית על ידי החברים ששלטו בשפה זו. יעקב אליאב ודב רובינשטיין רשמו וערכו את חומר הקורס, שהתפרסם לאחר מכן בחוברות ההדרכה של הארגון. עם סיום הקורס התקיימו בחינות. משלחת הבוחנים מנתה קצינים גבוהים בראשות גנרל. גם אברהם שטרן הגיע למבחנים.

נערך מסדר חגיגי. הגנרל עם שטרן עברו בין השורות. הגנרל שוחח עם כל חניך וחניך ולהפתעתו גילה כי בחורי המחתרת העברית בארץ ישראל התקבצו למולדתם מכל קצווי העולם, החל מסין ועד דרום אמריקה. הבחינות עברו בהצלחה יוצאת מגדר הרגיל והבוחנים לא הסתירו את התפעלותם ואת הערכתם מרמת הידיעות הגבוהה של

²⁰¹ שם, שם.

החניכים. המדריך הראשי אמר בגילוי לב כי אימן הרבה קצינים מבני עמו, אך מימיו לא היה לו סיפוק רב מתוצאות פעולתו כמו בקורס הזה. הם ברכונו להצלחה במלחמתנו לחירות.

לבסוף הגיע תורו של שטרן. תחילה נאם בפולנית, ולאחר דברי תודה, השווה את המלחמה שלנו למלחמת השחרור הפולנית. אחר עבר לעברית וסיפר על התכנית לכיבוש הארץ בכוחות מזוינים של נוער עברי מהארץ ומהגולה; על הכשרה צבאית של הנוער הזה והעברת אנשים מאומנים מן הגולה לחופי המולדת על נשקם. כן נודע לחניכים לראשונה על רכישת כמויות גדולות של נשק שהגיעו למחסני הארגון בפולין. שטרן הודיע כי חלק ממשנתפי הקורס יישארו בפולין כדי להשתתף בהדרכה וכן באריזת הנשק והעברתו ארצה. כן סיפר כי לאחר שחניכי הקורס יחזרו ארצה, תצא קבוצה נוספת להרי הקרפטים. אולם הקורס השני לא נערך מעולם.

קורס הקצינים בפולין חולל מפנה יסודי בהדרכה ובאימונים של הארגון, ותוצאותיו ניכרו במערכתיו גם בשלבים מאוחרים. בתחילת הפעולות נגד הבריטים, נעשה שימוש רב בהכנת מוקשים חשמליים ומוקשי מגע למיניהם. כן נוצל הידע בהכנת משדרים חשאיים, ארגון פעולות עיקוב וטכניקות נוספות הקשורות לפעילות מחתרית.

בימים של סיום הקורס, הגיע זאב ז'בוטינסקי לפולין וכל החניכים נסעו לוורשה להקשיב לנאומו. הם קיבלו הוראות חמורות לא להתבלט ולא לספר לאיש, אף לא לז'בוטינסקי עצמו, על אודות הקורס. בנאומו פנה ז'בוטינסקי בהתרגשות אל קהל מאזיניו וקרא: "אם לא תחסלו את הגולה – תחסל הגולה אתכם!". באותו מעמד הקדיש ז'בוטינסקי חלק מנאומו לאצ"ל וכאשר קרא: "יחי הארגון הצבאי הלאומי!" נזדעזעו הקירות מקול הקריאות "יחי!" של אלפי שומעיו, קריאות שנמשכו כרבע שעה ללא הפסקה. איש לא ידע, כמובן, שבתוך הקהל היו פזורים כעשרים מפקדי אצ"ל בכירים...

יעקב מרידור מספר בעדותו שחניכי הקורס קיבלו הוראה מאברהם שטרן שלא להשתתף באספות שבהם יופיע ז'בוטינסקי. אם אמנם אלה היו ההוראות, הרי שהחניכים לא הקפידו לשמור עליהן.

יש להניח שז'בוטינסקי לא ידע על קיום הקורס בהרי הקרפטים. לפי שכטמן פנה הרוזן לוביינסקי באביב 1939 אל ז'בוטינסקי ובירך אותו "על הצלחת הקורס של הארגון... ז'בוטינסקי הרגיש נבוך; הוא אפילו לא ידע על

קיומו של הקורס. לאחר מכן שאל את מנחם בגין, ששימש אותו זמן נציב בית"ר בפולין; האם הם אנשינו?²⁰² ארבעה ממשותפי הקורס (שלמה בן שלמה, יעקב פולני, צבי מלצר ומיכאל רבינוביץ) נשארו בפולין כדי להדריך את מפקדי "התאים החשאיים" (ראה להלן), ואילו יעקב מרידור נשאר כדי לטפל באריזת הנשק שנתקבל מהצבא הפולני ושליחתו ארצה.

רכישת נשק

כזכור, עסק תהומי בתחילת שנות השלושים ברכישת אקדחים בפולין והעברתם ארצה במזוודות. באותם ימים פנה תהומי אל אברהם שטרן, שעשה בהשתלמות לימודים באיטליה, וביקש אותו להפסיק את לימודיו ולנסוע לפולין כדי לטפל במשלוחי הנשק ארצה. היו אלה רכישות מסוחרים פרטיים תמורת תשלום במזומנים. כדי לרכוש נשק "כבד" יותר (רובים ומכונות ירייה) היה צורך במגע עם הממשלה הפולנית. כאמור, עם הגיעו של שטרן לוורשה בנובמבר 1937 הצליח, בעזרת ז'בוטינסקי והזוג שטרסמן, ליצור קשרים הדוקים עם ראשי הממשל ועם קציני צבא בכירים. בפגישות אלה התרכז שטרן בשלושה נושאים עיקריים: אימונים צבאיים בהדרכת הצבא הפולני; עזרת הממשלה בעלייה הבלתי לגאלית; ורכישת כמויות גדולות של נשק ממחסני הצבא. הממשלה הפולנית הייתה נדיבה בכל שלושת התחומים וכאמור עזרה בהדרכה צבאית, וכן בעלייה בלתי לגאלית. בנושא הנשק הייתה הממשלה זהירה יותר ועמדה על כך שהוא יינתן תמורת תשלום וזאת כדי לשמור על יחסים תקינים עם ממשלת בריטניה. הממשלה הפולנית אף הסכימה להעמיד לרשות ז'בוטינסקי אשראי גדול בסך 212,000 זלוטים ובלבד שבאופן פורמלי לא יינתן הנשק ללא תשלום. במכתב של ז'בוטינסקי מיום 12 במאי 1939 למשרד החוץ הפולני, הוא מודה על העזרה הזו: "נודע לי כי עזרתכם האדיבה אפשרה לרכוש סחורה בסכום של 212,000 זלוטים. ברצוני להביע בזה את תודתי העמוקה. אני מקווה כי עזרה זו תהווה צעד חשוב לקראת הגשמת מטרותינו, ולאחר מכן תתאפשר החזרת החוב".²⁰³

²⁰² שכטמן, עמוד 457.

²⁰³ מצוטט אצל: Weibaum, p/ 139

מקבל המכתב מספר כי הקבלה הייתה חתומה בידי ז'בוטינסקי עצמו. דובר על כך שיהיה זה חוב של כבוד שיוחזר לאחר הקמתה של מדינת היהודים בארץ ישראל.

במכתב אחר כתב ז'בוטינסקי ביום 21 ביוני 1939 מכתב צופן לרוזן לוביינסקי ובו התייחסות להלוואה עבור רכישת הנשק: "כפי שאמרתי לך הבוקר, קרן תל חי הגישה בקשה למשרד האוצר [הפולני] לרשיון לשלוח לארץ ישראל מטען של שמיכות, נעלים וכו' כולל גם כמות של מלט בשביל חלוצינו שם".

בנוסף לאשראי שהעמידה הממשלה הפולנית לז'בוטינסקי, נרכש נשק בסכום נוסף של כ-125,000 זלוטים (שהם שווה ערך ל-5,000 לירות שטרלינג, או \$25,000) שתורם מארקוביץ' קלאַז' – יהודי רומני עשיר, שמקום מושבו היה בלונדון ובפריס. הוא הוקסם מנאומיו של ז'בוטינסקי ותורם רבות למפלגה הרביזיוניסטית ולאצ"ל. אגב, הוא התנה את מתן התרומה בכך שהכסף יוקדש אך ורק לרכישת נשק ושנציגו יבדוק את טיב הנשק לפני הישלחו לארץ ישראל, כפי שאכן היה. בסך הכל נרכש נשק בשווי גדול בהרבה מסכום ההלוואה והתרומה של מארקוביץ' גם יחד.

כיום אין כל אפשרות לברר במדויק את כמות הנשק שהעמיד הצבא הפולני לרשות האצ"ל. ידוע כי היו שלושה משלוחים: האחד בסתיו 1938, השני באביב 1939 והגדול בכולם בספטמבר 1939 (משלוח שנשאר בסופו של דבר בוורשה).

ממסמכי הארכיון הפולני ניתן ללמוד כי אחד המשלוחים כלל 500 רובים "ללא כידונים וחגורות וללא סימון בית החרושת, ארוז בארגזים רגילים במחיר של 125 זלוטים לרובה", וכן מיליון כדורים. בנוסף לזאת הוזמנו 40 תת מקלעים ו-250,000 כדורים.²⁰⁴

ליליה שטרסמן טוענת בעדותה שבסך הכל היו בכל המשלוחים (שהועברו למחסני האצ"ל בוורשה) 8000 רובים וכן כמות גדולה של תחמושת וחומר נפץ. לפי עדותו של יעקב מרידור, שהיה ממונה על אריזת הנשק ושליחתו ארצה, היו במחסנים שהועמדו לרשותו 20,000 רובים וכן מכונות ירייה ותחמושת לרוב. ייתכן שההסבר לפער בין שתי העדויות נעוץ בכך שהצבא היה מוכן למסור 20,000 רובים, אלא שבפועל העביר רק 8000.

המשלוח הראשון, שכלל מאות רובים, הגיע ארצה בסוף 1938 ושטרן הגיע במיוחד כדי לפקח על פריקתו. הנשק היה מוסתר בתחתית של מכונות כביסה וכן באמצעות ליפטים (ארגזים גדולים) שבתוכם אחסנו עולים חדשים

²⁰⁴ שם, עמוד 138.

את רהיטיהם. הגיעו בעיקר רובים חדשים מתוצרת צרפת, שהיו בשימוש הצבא הפולני עד שהוחלפו ברובים מתוצרת פולנית. על הקורות את המשלוח האחרון, שלא הגיע ארצה, מספרת ליליה שטרסמן בעדותה:²⁰⁵

ב-3 בספטמבר החלטנו שיש לעשות משהו עם הארגזים והתחלנו לחפש את ידידינו הפולנים, אולם לא היה שם כבר אף אחד. בינתיים מפציצים את וורשה, ומה יהיה עם המחסן ברחוב צגלאנה? ב 10 בספטמבר לא אצרתי יותר כוח ובשעת הפצצה קשה יצאתי מן המרתף אל מפקדת העיר בכיכר פילסודסקי, אל מטה הגנרל ג'ומה. לא נתנו לי להגיע אל הגנרל, בקושי שיכנעתי סמל שיביא אלי איזה קצין. לבסוף יצא אלי קצין בדרגת קפטן.

אמרתי לו: "אני יודעת מקום בוורשה שיש בו כמות גדולה של נשק ותחמושת".

"את משוגעת", אמר לי הקפטן במנוד ראש.

"זוהי האמת ואפשר לבדוק זאת", ענית.

בקושי שכנעתי כמה קצינים לנסוע עמי לרחוב צגלאנה. פרצנו את הדלת וצריך היה לראות את פניהם של הקצינים (ואת פני שלי) לנוכח הנשק הרב שנתגלה לעינינו. הם החזירו אותי במכונית הביתה. ישבתי במכונית מתוך תחושה שחשך עלי עולמי.

אמרתי למיור: "אני צריכה לקבל מכם קבלה על כך. אני מבינה שמה שאני אומרת נשמע מוזר, אבל אני חייבת שתהיה לי הוכחה שמסרתי לכם את הנשק". קיבלתי קבלה, שאחר כך השארתי אצל גוי אחד, החי עדיין.

בשעת הפרידה אמר לי המיור: "יכול אני להבטיח לך, שאחרי המלחמה הזו לא את, לא ידידיך ולא אנחנו נשכח את הרגע הזה ואתם לא תתחרטו על כך לעולם".

כשנפרדנו היה זה כבר אחר ההפצצה. וורשה כולה עלתה בלהבות.

יש לציין כי באותה תקופה רכש יהודה ארזי (מראשי ההגנה) נשק מהפולנים עבור ארגון ההגנה. הרכישות נעשו על דעת הממשלה הפולנית והנשק נמסר לארזי תמורת תשלום במזומנים וללא כל אשראי. עד פרוץ מלחמת

²⁰⁵ עדות אילה (לילייה) לובינסקי (שטרסמן), מ"ז.

העולם השנייה הועברו למחסני ההגנה 2750 רובים, 225 מקלעים ותחמושת לרוב.

ביולי 1939, עקב התערבות השלטונות הבריטיים, הפסיק המטה הצבאי הפולני את אספקת הנשק לארגון ההגנה.²⁰⁶

התאים החשאיים

בנאום הסיום של קורס הקצינים שהתקיים בהרי הקרפטים, רמז שטרן לראשונה על תכנית הפלישה לארץ ישראל. על פי תכנית זו תנוצל העלייה הבלתי לגאלית להעלאת 40,000 לוחמים, מצוידים במיטב הנשק, שיפליגו בעשרות אניות. הפלישה תתואם עם האצ"ל בארץ, שישתלט על החופים ויאפשר את עלייתם של הלוחמים.

כדי לבצע את התכנית הזו הוחל באימונים אינטנסיביים של לוחמים ומפקדים במסגרת של "תאים חשאיים" בפולין, בליטה ובלטביה. במקביל נעשו, כאמור, מאמצים רבים כדי להשיג נשק בכמויות גדולות וכן עשרות אניות באמצעותן תבוצע הנחיתה.

התא החשאי הראשון הוקם עוד בשנת 1935 בקן בית"ר בהורוכוב (פלך ווהלין). היה זה בעקבות פעילותו של משה סבוראי שעשה בפולין בשליחות הארגון. לאחר שסבוראי סיפר להם על פעילות האצ"ל בארץ, הרגישו מקצת מן הצעירים כי הפעילות בבית"ר אינה מספקת אותם, והם התארגנו במסגרת תא חשאי, בראשותו של דוד טהורי (זוברמן). התא היה מתכנס מחוץ לקן בית"ר וחבריו הקפידו על החשאיות. היה ברור להם שאם תיוודע ההתארגנות לנציבות בית"ר – יביא הדבר לפיזור התא. תכנית הלימודים שגובשה עבור התאים כללה הרצאות בתולדות מלחמות השחרור של עמים אחרים, שדאות, ידיעת ארץ ישראל ולבסוף אימונים באקדחים. פעילות התא כוונה לקראת עלייתם של החברים לארץ ישראל.

באופן ספונטני צצו תאים דומים גם במקומות אחרים בפלך ווהלין ואף נוצר קשר בין התאים השונים. הוחל בהחלפת חומר לימודי ובלוצק נערך לחברי התאים קורס מיוחד שנמשך שלושה ימים. בקורס השתתף קצין יהודי מהצבא הפולני, שלימד את החניכים את השימוש באקדח וברובה וכן שדאות. תא פעיל במיוחד היה בברנוביץ (עיירה בפלך ווהלין) שבראשה עמד יעקב בנאי (לימים מראשי לח"י).

²⁰⁶ סת"ה, ב, עמוד 973.

בחופשת הקיץ של שנת 1937 אורגן קורס ארצי מרכזי למדריכי בית"ר בעיר לודז', בפיקודו של אהרון פרופס, נציב בית"ר בפולין, וסגנו שימש אברהם אמפר. התסיסה שהביאה לייסוד התאים בעיירות השונות של פלך ווהלין הורגשה גם בקרב משתתפי הקורס. אמפר עקב מקרוב אחר התסיסה הזו ולקראת סיום הקורס זימן כמה מן החניכים הבולטים והביאם בסוד התאים. באותה פגישה הוחלט שכל משתתף יקים בעירו תא חשאי, וכל התאים יהיו קשורים ביניהם לתא מרכזי אחד. נקבעו סממאות לצורכי קשר בין התאים ונקבעה מסגרת הלימודים שכללה סדרת הרצאות וכן שימוש בכלים קטנים, רימונים וחומרי נפץ. הפעילות בתאים חייבת הייתה להתנהל על טוהרת החשאיות; כל תא היה מורכב מ 5 אנשים וראשי התאים היוו תא נפרד. חברי תא אחד לא הכירו חברים מתא אחר. לכל עיר התמנה אחראי, והערים היו מאוגדות למחוזות. בראש המפקדה עמד אברהם אמפר.²⁰⁷

היו מקומות, כמו בברנוביץ, שם כל מפקדי קן בית"ר היו גם מפקדים בתאים ועל כן לא היו בקן זה חיכוכים בין שני הגופים. אולם באותם קננים (מילת הרבים של קן) שבהם נותרו בבית"ר מפקדים שלא היו מאורגנים בתאים, רבו הסכסוכים והחיכוכים. נציבות בית"ר החלה במסע הסברה נגד התאים בטענה כי קיום ארגון בתוך ארגון יביא בסופו של דבר לפילוג. לדעת הנציבות אין צורך בגולה בארגון צבאי שנעשה במסגרת התאים. בגולה יקבל הנוער את חינוכו הלאומי באמצעות בית"ר ולאחר שיעלה ארצה יצטרף לאצ"ל. הנציבות אף נקטה בצעדים משמעותיים נגד אברהם אמפר ונתן פרידמן ילין, ממארגני התאים, והרחיקה אותם משורות בית"ר.²⁰⁸

אברהם שטרן, שכאמור הגיע לוורשה בנובמבר 1937, גילה עניין מיוחד בתאים החשאיים. כדי לתת תנופה לארגון התאים, רתם למשימה שניים מעוזריו: נתן פרידמן ילין מנציבות בית"ר ושמואל מרלין, המזכיר הכללי של הצ"ח בפולין. פרידמן ילין סייר ברחבי פולין כדי ליצור קשר בין התאים השונים וכן כדי להקים תאים חדשים ולהכניסם תחת כנפי הארגון הצבאי הלאומי. כאשר נשאל באם עניין התאים ידוע לראש בית"ר, ענה שז'בוטינסקי הוא המצביא העליון של הארגון וקובע את מדיניותו, אולם אין הוא נכנס לפרטים ארגוניים. אמפר, שעמד בראש המפקדה הארצית של התאים, נתמנה למרכז ארצי. במרס 1939 הגיע לפולין מרדכי סטרליץ

²⁰⁷ בנאי, חיילים אלמונים, עמוד 18.

²⁰⁸ שם, עמוד 27.

כשליח הארגון והוטל עליו לקבל את הפיקוד על כל רשת התאים. כן הוטל עליו לפקח על התאים שהחלו להתארגן בליטא השכנה.

פעילות האצ"ל בליטא קיבלה תנופה עם ביקורו של שטרן בקובנה בשנת 1938. הוא השתתף בחוגי בית, שבהם הסביר את מטרות האצ"ל ופעולותיו. בעקבות פגישות אלה גברה התארגנותם של תאים נוספים וכן הוחל בגיוס כספים עבור הארגון. סכומי הכסף שנאספו הוקדשו לרכישת נשק, רובים ואקדחים. במאי 1938 ביקר בקובנה זאב ז'בוטינסקי, שם נפגש עם ראש ממשלת ליטא, הגנרל צ'רנוס. הביקור גרם להתעוררות כללית בקרב יהודי ליטא והגביר את כוחה של המפלגה הרביזיוניסטית ובתוך כך גם את האהדה לאצ"ל ולפעולותיו.

תאי האצ"ל בליטא התפתחו ללא משברים ארגוניים, במידה רבה הודות לאישיותו של נציב בית"ר יוסף גלזמן. באוגוסט 1939 הוקם מחנה מרכזי לכל חברי בית"ר הבוגרים (מעל גיל 17), שמנו כ-300 חברים. רובם ככולם צורפו לתאים החשאיים של האצ"ל והחלו בקבלת הכשרה צבאית שכללה אימונים בנשק קל.

קורסים סגנים

עם הרחבת האימונים הצבאיים בקרב התאים החשאיים, התעורר הצורך במפקדים מתאימים ובהכשרתם. הוחלט על כן לקיים קורסים מיוחדים למפקדים.

הקורס הראשון ל"סגנים" (מפקדי כיתות) התקיים בסתיו 1938 בעיירה זפיובקה שבפלך ווהלין, עיירה קטנה שרוב תושביה היו יהודים שהתפרנסו מעבודת האדמה. בגלל חשיבותו של הקורס, נשלח מן הארץ אהרון חייכמן, חבר מפקדת הארגון ומפקד מחוז תל אביב, כדי להדריך ולפקד על האנשים. לידו עזר יוסף סטבסקי, ממפקדי הארגון בתל אביב, שהיה במקרה בפולין. בקורס השתתפו 24 מראשי התאים בפולין ובסיומו העניקו לבוגרים את התואר סָגן. הקורס התנהל במתכונת הקורסים בארץ – הרצאות על מטרות הארגון ואופיו, שמירת סודיות (קונספירציה), תרגילי סדר, וכן שימוש בנשק (אקדחים ורובים, רימונים וחומרי חבלה). החניכים התאמנו גם באש חיה, ולמרות שהיריות נשמעו בכל הסביבה, לא התערבה המשטרה בנעשה.

הקורס בזפיובקה נערך לפי מיטב המסורת של החשאיות. החניכים לא הכירו איש את רעהו בשמותיהם ובמשך הקורס הופיעו בכינויים מחתרתיים. מפקד הקורס הופיע בכינויו "דב" ועשה רושם רב בהיותו נציג אותנטי של

הארגון בארץ. חייכמן, ששלט בשפה הפולנית, זכה ליחס של כבוד והערצה בקרב יהודי העיירה שידעו על מטרת בואו. אנשל שפילמן שהשתתף בקורס, מספר, בין היתר:²⁰⁹

וודאי שלמדנו ממנו הרבה בשימוש בנשק, עכשיו ראינו שמה שעשינו בשטח זה לפני כן, ביוזמתנו ובכוחות עצמנו, לא היה אלא משחק ילדים. עכשיו למדנו את תורת החבלה, וגם "אלף בית" בטקטיקה של גרילה וקרבות רחוב... הרצאותיו על מהותו של איש הארגון, על אופיו, ממש עצבו אותנו עיצוב מוחשי. הנה הוא מעביר לנגד עינינו את סכנת הפרובוקטורים וסוכני הבולשת החודרים לתא המחתרת, והוא מלמדנו גם כיצד לטפל בהם...

עם סיום הקורס, חזר כל אחד מהמשתתפים למקום מגוריו והעביר לחניכיו בתא החשאי את אשר למד.

כאמור, נשאר בפולין ארבעה ממשתתפי קורס הקצינים באנדריכוב, כדי להשתתף בהדרכה צבאית. בעזרתם התקיימו ארבעה קורסים מרכזיים למפקדים – שלושה מהם בפולין, בפיקודם של יעקב פולני, שלמה בן שלמה והלל צור, ואחד בליטא, בפיקודו של צבי מלצר. בקורסים אלה הוכשרו ראשי תאים להדריך את חניכיהם בנשק וכן להחדיר בהם את האידאולוגיה של האצ"ל.

באחד הקורסים, בפיקודו של שלמה בן שלמה, השתתף גם יצחק (אייזיק) רביב. רביב נולד בשנת 1921 בברנוביץ (פולין). בגיל צעיר הצטרף לבית"ר וכאשר התבגר, הרבה לקרוא על פעולות האצ"ל בארץ. הוא הצטרף לתאים החשאיים ובמאי 1939 נקרא להתייצב לקורס מפקדים בכפר איבניק, ליד העיר פינסק. הכפר היה כולו מיושב ביהודים, שרובם עסקו בחקלאות וחלקם היו קשורים לבתי הבראה שהיו פעילים בקיץ בלבד. המקום התאים ביותר לקיום הקורס והחניכים שוכנו באחד מבתי הבראה שהיה ריק מאורחים. החניכים הוצגו לפני מפקד הקורס והתברר להם, להפתעתם, כי אינו מדבר יידיש. "הישנם יהודים שאינם דוברים יידיש? מה מוזר!" (בן שלמה נולד בבולגריה, שיהודיה היו "ספרדים" והיידיש לא הייתה שגורה בפיהם. כאשר נשאר בפולין לאמן את חברי התאים, ביקש מהמארגנים לדאוג לכך שכל חברי הקורס אותו ידריך, ישלטו בשפה העברית.) כל אחד מן החניכים (18 במספר) קיבל מספר, ובמשך כל הקורס לא נקראו

²⁰⁹ שם, עמוד 22.

בשמותיהם. במשך כל זמן הקורס לבשו החניכים בגדי חאקי, אולם לקראת הסיום הודיעו להם כי ז'בוטינסקי אמור לבקרום ועל כן היה צורך לארגן להם מדי בית"ר (לפי הסכם פריס – ראה להלן – היה האצ"ל בפולין כפוף לנציב בית"ר, ואילו בארץ ישראל הייתה בית"ר כפופה למפקד האצ"ל). ז'בוטינסקי הגיע למקום במכונית, מלווה בנציב בית"ר בפולין, מנחם בגין (שהחליף את פרופס לאחר ועידת פריס – ראה להלן) ובמרדכי סטרליץ ("חרמוני") שנשלח מהארץ כדי להיות ממונה על "החינוך והאימונים". היה זה יום של בחינות ומטווח, וז'בוטינסקי לקח בהם חלק פעיל. מספר יצחק רביב:²¹⁰

ז'בוטינסקי התעניין בפרטי האימונים שעברנו ושאל אם למדנו להשתמש במקלע לואיס (שהיה בשימוש בצבא הבריטי במלחמת העולם הראשונה). כאשר יצאנו לשדה למטווח של רימונים, הוציא ראש בית"ר מטפחת מכיסו, תלה אותה על אחד השיחים וביקש לכוון את הרימונים לעבר המטפחת...

ככלל ניתן לומר כי חניכי הקורס, וכן חברי התאים, הרגישו עצמם כחברי האצ"ל ולא כבית"רים. הגברת הפעילות של התאים החשאיים גרמה, כאמור, לחיכוכים בין ראשי האצ"ל לבין מנהיגות בית"ר ובראשם נציב בית"ר בפולין, אהרון פרופס, שראו בתאים התחרות בלתי הוגנת בתנועה הלגאלית. פרופס התנגד לקיומו של גוף מחתרתי בתוך בית"ר, הנתון למשמעת אחרת, ותבע משלטון בית"ר לעשות לחיסול התארגנות התאים.

הכינוס העולמי השלישי של בית"ר

הוויכוח בין המתונים לקיצוניים, בין נציב בית"ר אהרון פרופס לבין התאים החשאיים, עמד במרכז הכינוס העולמי השלישי של בית"ר שהתכנס בוורשה ב 11 בספטמבר 1938. באותו כינוס, שבו לקח ז'בוטינסקי חלק פעיל, הרצה מנחם בגין על תפקידי קרן תל חי ותבע להפנות את כל הכספים לעזרת החזית הלוחמת בארץ ישראל. אולם את הסערה חולל בגין במסגרת הוויכוח הכללי. לאחר שתיאר את דרכה של התנועה הרביזיוניסטית, שהתבססה על הציונות המדינית, אמר:²¹¹

²¹⁰ ראיון המחבר עם יצחק רביב ועם בן-שלמה.

²¹¹ ס"ב, ב, עמוד 862.

אנו חייבים להסיק מסקנות: מִצָּפוֹן העולם חדל להגיב, חבר הלאומים איבד את ערכו. השותף האנגלי שולח לתלייה [הכוונה לשלמה בן-יוסף] ולבתי סוהר את מיטב בני עמנו. אנגליה לוקחת בחשבון קודם את הערבים, כי לערבים יש רצון למשול, יש להם אמביציה לאומית. מציעים לערבים 95% מן הארץ והם אינם מסכימים ונלחמים בדם. לנו מציעים 5% וכיצד אנו "נלחמים"?

חלו שינויים היסטוריים ובית"ר שואלת, לפיכך, האם אפשר להמשיך לקוות כי בלחץ מוסרי נשיג את מטרותנו. אנו עומדים לפני התקופה השלישית של הציונות, לאחר "הציונות המעשית" ו"הציונות הפוליטית", והיא "הציונות הצבאית". המזיגה תבוא אחר כך בין הציונות הצבאית לבין הציונות המדינית. אני רוצה שנתחיל כבר ליצור את הכוח הצבאי שלנו, שלא יהיה תלוי בחד זרים.

ראש בית"ר: יגיד נא לי אדוני, איך יכניס את החיילים הבית"רים לארץ ללא חסד זרים?

בגין: אמרתי, שאנו עומדים לפני תקופה של ציונות צבאית ולא בתוכה. אני רוצה שנתחיל כבר ליצור את הכוח הצבאי שלנו, שלא יהיה תלוי בחד זרים. אם ייווצר הכוח, תבוא גם עזרת הגולה.

מכאן עבר בגין והציע לשנות את הנדר הבית"רי, שנוסח על ידי ז'בוטינסקי בכינוס העולמי השני של בית"ר בשנת 1935 ונאמר בו: "אכין זרועי להגנת עמי ולא אשא זרועי אלא להגנה". לפי בגין יהיה הנוסח החדש: "אכין זרועי להגנת עמי ולכיבוש מולדתי".

אמנם ז'בוטינסקי לא התנגד לשינוי הנוסח שהציע בגין, אולם תקף בחריפות רבה את נימת היאוש ממצפון העולם. את נאומו פתח ז'בוטינסקי במשל החריקות. שלוש חריקות היו שנאות עליו – חריקת העגלות לפנות בוקר, כשאדם עוד ישן, אבל חייבים לסלוח להן. סוף סוף הן מביאות לחם או חלב. גם חריקת מכונות בבתי חרושת או חריקת קרונות רכבת על פסים, אינן נעימות לאוזן, אך גם הן סוף סוף לתועלת הציבור. אולם ישנה חריקה אחת שהוא שונא בכל לב ואין לה כפרה, כי אין בה כל תועלת: זו חריקת הדלת על ציריה. "ונאומך, אדוני בגין, היה חריקת דלת שכזו".

"ואחרון אחרון: אם אתה, אדון בגין, אינך מאמין שיש עוד מצפון בעולם, אין לך ברירה אלא ללכת לנהר הויסלה העמוק".²¹²

בנוסף לתיקון ה"נדר" שנתקבל לפי הצעתו של בגין, קיבל הכינוס גם את ההחלטה הבאה: "ההכשרה ההגנתית בבית"ר מכוונת להקנות לבית"ר את ההכשרה הצבאית והסגולות הדרושות לו לשם מילוי חובתו בשטח הביטחון היהודי, השמירה על כבוד האומה בעולם וכיבוש הארץ".

במהלך הכינוס קיים שטרן פגישות רבות מאחורי הקלעים עם פעילים שעסקו בארגון התאים החשאיים. שטרן לא שיתף את ראשי בית"ר בפעילות זו והנתק בין האצ"ל בפולין, בראשותו של שטרן, לבין מנהיגי בית"ר הלך והתרחב. מספר יעקב בנאי:²¹³

אמנם אני "סגן" בארגון הצבאי הלאומי ומפקד בתאים החשאיים בברנוביץ', אך יחד עם זאת אני עדיין בית"רי ומטעם בית"ר אני ציר בכינוס הבית"רי העולמי בוורשה...

למרות כל ההערצה אל ראש בית"ר, נשמעים הדים ראשונים, תת קרקעיים למרד בנים נגד אבות, להתקוממות תלמידים נגד רבם... והנה זכיתי להיכנס במקצת אל מאחורי הקלעים של במה היסטורית זאת. קיבלתי הוראה להופיע באחד החדרים לפגישה.

אני מוצא שם את אברהם אמפר, וכן את נתן פרידמן ילין ואחרים. הדובר הוא יאיר, שהפך להיות מעין אגדה בתאים. הוא מדבר בשקט, אך דבריו בהירים ומוחלטים מאוד. אין ספקות בדרך – הדרך ברורה. כל חברי הארגון הם גוף מלוכד, והמאבק הוא עם החלק הבלתי ארגוני שבבית"ר, עם המתנגדים לדרכיו של הארגון מטעמים שונים...

המתח שהלך וגבר, מצא את ביטויו במאמר שפרסם אהרון פרופס, נציב בית"ר בפולין, ב"המדינה" (בנושא "הסתדרות נוער לאומי אחת"), בו תקף בחריפות את פעילות התאים בפולין. פרופס דרש במפגיע לבטל את התאים ולהכפיף את פעילות האצ"ל בפולין להנהגת בית"ר. מרדכי כץ, המזכיר הכללי של שלטון בית"ר, הצטרף למסעו של פרופס, ויצא אף הוא בחריפות נגד הפעילות העצמאית של האצ"ל. כץ דרש איחוד מוחלט של האצ"ל עם בית"ר, שיהיו כפופים לשלטון עולמי אחד.

²¹² ישראל שייב (אלדד), מעשר ראשון, עמוד כב.

²¹³ בנאי, עמוד 25.

החיכוכים בין האצ"ל לבין ראשי בית"ר התרכזו בשלושה תחומים עיקריים: קיומם של התאים החשאיים; הפעילות המדינית העצמאית של האצ"ל; וארגון העלייה הבלתי לגאלית, שהלכה והתרחבה. הבעיות הובאו בפני ז'בוטינסקי, אשר החליט להיכנס לעובי הקורה ולנסות ולהשליט סדר בין הזרועות השונות של התנועה הרביזיוניסטית. ב 15 בנובמבר 1938 הביע ז'בוטינסקי את דעתו במכתב שכתב לרזיאל מבוקרשט: ²¹⁴

אדוני המפקדים,

תל חי

[...] תמצית העניין היא בזה: לאחד איחוד אורגני את כל דרגות בית"ר עם ברית החייל ועם האצ"ל שהוא אמיר וצמרת לכל התנועה הזאת... בגולה תשלוט הבית"ריות, בארץ ישלוט האצ"ל. זאת אומרת שבארץ ישא האצ"ל בכל האחריות על כל ענפי התנועה... העיקר הוא – שתהיה תנועה אחת ושלטון אחד, ובכל ארץ ובכל עיר ועיר נציבות או מפקדה אחידה. העיקר הזה הוא כעת "סינע קווא נון" (sine qua non).

כדי לקבוע את התקנון המאוחד – עד כמה שאפשר בהסכמת כל המוסדות המעוניינים – אזמין בקרוב למועצת באי כוח השלטון, האצ"ל וברית החייל...

ישנו עוד פרט אחד שאינו סובל דיחוי. גם היום אינני רוצה להאמין שבאמת לפי פקודתכם, או בדעתכם, מסתובבים "באי כוח האצ"ל" בקנני הגולה ומייסדים בתוך הקננים האלה קבוצות סודיות שאינן כפופות לפיקוד בית"ר. לא אאמין שיעשו כזאת אנשים המבינים את ערך המשמעת... אסרתי את הזוהמה, ועליכם לעזור לי בכל השפעתכם... עליכם לשלוח הוראה קטגורית לכל הסוכנים שהאורגן היחידי בגולה המיופה לסדר את העניינים האלה מטעמכם הוא המשרד הבית"רי. אצפה להודעה זאת מפיכם בהקדם האפשרי. נא למהר...

מן המכתב אנו למדים על התנגדותו הנחרצת של ז'בוטינסקי לקיום התאים החשאיים בפולין. מסתמן במכתב פתרון ליחסים בין האצ"ל לבית"ר לפיו

²¹⁴ אלפסי, א, עמוד 45.

תהיה פעילות בית"ר בארץ כפופה לאצ"ל, בעוד הפעילות של האצ"ל בגולה תהיה כפופה לשלטון בית"ר.
 זה היה הרקע לכינוסה של ועידת פריס, שהתקיימה ב 27 בינואר 1939 בהשתתפות נציגים של בית"ר, האצ"ל והצ"ח.

ועידת פריס

דוד רזיאל לא אהב את המכתב של ז'בוטינסקי שהופנה אל "אדוני המפקדים" והסתייג מתוכנו ומסגנונו. רזיאל התנגד להכפיף את פעילות האצ"ל בגולה לבית"ר והביטוי "זוהמה" לפעילות התאים החשאיים לא היה מקובל עליו. המפקדה ייחסה חשיבות רבה לפעילות הארגון על אדמת פולין, שכללה אימונים בקנה מידה גדול, הן באמצעות התאים והן על ידי הצבא הפולני. פעילות זו הייתה קשורה קשר הדוק עם רכישת נשק בכמויות גדולות ועם העלייה הבלתי לגאלית שהיוותה את האמצעי להעברת לוחמים ונשק לארץ ישראל.

רזיאל מיהר להשיב לבקשתו של ז'בוטינסקי והציע שהוועידה תתכנס בחודש פברואר. מיד החל בהכנות לנסיעה, ומאחר שהבולשת הבריטית חיפשה אותו ובידה היו שמו ותמונתו, החליט לצאת את הארץ באנייה שהביאה עולים בלתי לגאליים. רזיאל יצא לחוף נתניה, שם הורדו העולים שהגיעו באנייה "דלפה" בפיקודו של נתן קלפוס (ממפקדי הארגון ברמת גן). לאחר תום ההורדה, עלו רזיאל וקלפוס על הספינה שהפליגה לאתונה. רזיאל, שגידל שפם והרכיב משקפיים כדי לשוות לעצמו מראה של איש עסקים, יצא את הארץ עם דרכון על שם שמעון צ'ורקי, בית"רי ירושלמי שהצטרף לתפקידי שמירה בכרמי זכרון יעקב ושם נחטף ונרצח בידי כנופייה ערבית. בהגיעו לאתונה עבר רזיאל את ביקורת הדרכונים ללא בעיות וב 14 בינואר 1939 הגיע בטיסה לוורשה. בשדה התעופה קיבל את פניו הלל קוק, שנתמנה ממונה על שליחי הארגון באירופה. כאשר קוק התבונן בדרכונו של רזיאל, התברר לו כי נשארה שם התמונה של צ'ורקי שלא תאמה את חזותו של רזיאל וחשש שמא באחד ממעברי הגבול יבחין בכך פקיד ההגירה. קוק ביקש מרזיאל להצטלם ואנשיו של סטבסקי, שהתמחו בזיוף דרכונים, הוציאו את תמונתו של צ'ורקי והכניסו במקומה את התמונה של רזיאל.²¹⁵

²¹⁵ אריה נאור, רזיאל, עמוד 173.

תמוה הדבר שרזיאל לא שם לב לאי ההתאמה בין התמונה שבדרכון לבין חזותו החיצונית ובכך לסכן עצמו בביקורת הדרכונים. כי הרי יכול היה להכניס את תמונתו הוא לדרכון עוד בהיותו בארץ?

רזיאל ניצל את נסיעתו לאירופה כדי להיפגש עם שליחי הארגון ולעמוד מקרוב על פעילותם שם. הוא נפגש ארוכות עם שטרן וזה הפגישו גם עם ליליה והנריק שטרסמן, שהתרשמו מאוד מאישיותו. תשעה ימים עשה רזיאל בוורשה ומשם נסע לפראג, שהפכה להיות אחד ממרכזי העלייה הבלתי לגאלית. הוא נפגש שם עם אליהו גלזר (גלעזר), נציב בית"ר בצ'כוסלובקיה, שריכז את עבודת העלייה. מפראג נסעו קוק ורזיאל ברכבת לפריס, שם פגשו בחיים שלום הלוי, שליח הארגון בלונדון (שהצטרף לרזיאל ולקוק) ובחיים לובינסקי, שהיה הנציג הרביעי של הארגון לשיחות עם ז'בוטינסקי. אברהם שטרן לא נסע לפריס, כנראה משום שהתנגד לכל הסדר עם המפלגה הלגאלית. הוא נשאר נאמן להשקפתו כי על האצ"ל לקיים פעילות מדינית עצמאית.

ב-27 בינואר החלו דיוני הוועידה, שהתקיימה במשרדו המפואר של סימון מארקוביץ' קלאז'. בראש הוועידה ישב ז'בוטינסקי והשתתפו בה באי כוח שלטון בית"ר ובאי כוח הצ"ח. על סדר היום עמדו היחסים בין האצ"ל לבית"ר בארץ ובאירופה, שכללו גם שתי בעיות ספציפיות: זו של העלייה הבלתי לגאלית וזו של התאים החשאיים. אולם הבעיה המרכזית הייתה ונשארה, באיזו מידה כפוף האצ"ל למפלגה הפוליטית ומהי מידת עצמאותו. יש להדגיש כי כאשר התרבו המאסרים של פעילי המפלגה הרביזיוניסטית בארץ, כתב ז'בוטינסקי באוגוסט 1938 את מכתבו המפורסם, לפיו "אין קשר ואין גשר, לא רשמית ולא למעשה, בין הצ"ח ואגפיה בארץ ישראל לבין החוגים הקשורים במר מנדלסון [הכוונה לאצ"ל]". והנה שוב עלתה הבעיה בכל חריפותה וז'בוטינסקי דרש מן הצדדים להגיע לידי הסדר מוסכם.

הוועידה נפתחה בנאומו של ז'בוטינסקי, שבו סקר את המצב הבין לאומי המתוח ומצב העם היהודי בארצות אירופה. אחר דן ביחסים הבין מפלגתיים וסיים את סקירתו בתיאור היחסים עם בריטניה. לבסוף עבר לשני הנושאים המרכזיים שבגללם נקראה הוועידה – היחסים בין האצ"ל לבית"ר ונושא העלייה הבלתי לגאלית.

הדיונים, שנמשכו שלושה ימים, היו קשים והוויכוח היה מתוח ועוקצני. נציגי בית"ר, פרופס (נציב בית"ר בפולין) וכץ (המזכיר הכללי של שלטון בית"ר), תקפו בחריפות את פעולות האצ"ל באירופה, הפוגעות באופן קשה בבית"ר. לטענתם עלולים התאים החשאיים להרוס את בית"ר ועל כן יש

לחסלם. באשר לענייני העלייה הבלתי לגאלית, על האצ"ל להתרכז בהורדת העולים בחוף ולהשאיר את הטיפול האחר בידי בית"ר.

נציגי האצ"ל טענו כי תפקידיהם של הארגון ובית"ר שונים הם, ואין לראות את האצ"ל רק כענף אחד של פעילות בית"ר. האצ"ל הוא ענף עצמאי וקיים בזכות עצמו, והרשות בידיו לדאוג לקיומו ולהתפתחותו.²¹⁶ הוויכוח שיקף שתי אסכולות שליוו את הארגון במשך כל תקופת קיומו. האחת, הטוענת כי האצ"ל הוא ארגון מחתרת עצמאי, הקובע בעצמו את דרכו הצבאית והמדינית, ובהיותו ארגון מחתרת, אינו יכול להיות כפוף למפלגה פוליטית גלויה. בראש אסכולה זו עמד אברהם שטרן, אשר ניהל בפולין מערכה הסברתית ומדינית מסועפת, מבלי להתייעץ עם ז'בוטינסקי ולעתים אף מבלי ליידע אותו. האסכולה השנייה גרסה כי האצ"ל הוא זרוע של המפלגה הרביזיוניסטית וחייב לקבל על עצמו את מרותה של המפלגה. בראש אסכולה זו עמדו ראשי המפלגה וראשי בית"ר. ז'בוטינסקי עצמו, שהיה מנהיג המפלגה ומצביא המחתרת, לא הקל על הוויכוח בין שתי האסכולות.

בתום היום השלישי של הדיונים הודיע ז'בוטינסקי, שלא רווה נחת מן הוויכוח, כי עליו לצאת לביקור קצר בבריסל וביקש להפסיק את הדיונים בתקופת היעדרו. לאחר שובו מבלגיה, נפגש ז'בוטינסקי ביחידות עם רזיאל והציג בפניו את הצעת הפשרה שלו, שמטרתה להסדיר את היחסים בין האצ"ל לבית"ר בארץ ובאירופה. בחוברת המוקדשת לזכרו של דוד רזיאל, מופיע התיאור הבא של הפגישה בין רזיאל לז'בוטינסקי:

ז'בוטינסקי: אדוני הוא בית"רי?

רזיאל: מלידה.

ז'בוטינסקי: המוכן אדוני להסכים מראש לכל מסקנה שאגיע אליה?

רזיאל: מוכן ומזומן.

ז'בוטינסקי: לאיש כמוהו אני מחכה זה חמש עשרה שנה.

ספק אם אמנם אלה היו הדברים שנאמרו באותה פגישה. כידוע, רזיאל לא היה בית"רי מעודו והתשובה: "מוכן ומזומן", לא התאימה לאופיו. אבל מהתנהגותו של רזיאל נראה כי אמנם קיבל את מרותו של ז'בוטינסקי, גם כשהדברים לא נראו לו.

²¹⁶ שכטמן, עמוד 239.

רזיאל, שבכל זמן הדיונים ישב כשמקטרתו בפיו ושתק, לא היה שלם עם הפשרה של ז'בוטינסקי, אולם ביטל רצונו בפני רצון מנהיגו. הכרעתו זו של רזיאל לא הייתה לרצון חבריו במשלחת.

רק לאחר שקיבל את הסכמתו של רזיאל, הציג ז'בוטינסקי את תכניתו לפני מליאת הוועידה. ואלה עיקרי הדברים:²¹⁷

בארץ, יתמנה מפקד האצ"ל גם לנציב בית"ר. הקננים ופלוגות בית"ר יהיו כפופים למפקד המחוז של האצ"ל באזורם. בתפוצות הגולה – הסמכות העליונה של כל פעילות הנוער, לרבות "תאי האצ"ל", היא של בית"ר. לשלטון בית"ר יצורף נציג של האצ"ל, שיעמוד בראש מחלקה מיוחדת, "המחלקה לחינוך צבאי". מחלקה כזו תוקם ליד כל נציבות ארצית ובראשה יעמוד איש האצ"ל, והשכבה הגבוהה בבית"ר תיקרא האצ"ל. בכל העניינים הקשורים בחינוך הצבאי, תהא ההחלטה הסופית בידי ועדה של שלושה והם: ז'בוטינסקי, ראש בית"ר ומצביא האצ"ל, מרדכי כץ (מזכיר שלטון בית"ר) ומרדכי סטרליץ (איש האצ"ל שהתמנה על ידי רזיאל להיות הממונה על החינוך הצבאי). לדעת סטרליץ, מבחינה מעשית, אי אפשר היה להקים בפולין גוף צבאי שיהיה מנותק מהארגון בארץ, ואכן לחינוך התאים החשאיים היה קשר הדוק עם פעולות האצ"ל בארץ. "חרמוני" (מינויו של מרדכי סטרליץ) הקפיד על קונספירציה ואסר פרסום כלשהו על פעולות מחלקתו.

ההסדר בעניין העלייה הבלתי לגאלית היה קל יותר, משום שבארגונה מילאו בית"ר והאצ"ל תפקידים שהשלימו האחד את השני. בפגישה בפריס הוחלט על הקמת רשות עליונה לענייני העלייה הבלתי לגאלית, בהשתתפות כל הגורמים העוסקים בכך. כזכור, עמד בראש הרשות יוסף כצנלסון, שהיה מקובל על כל הצדדים.

עיקרי ההסכם שנחתם בפריס נוסחו במסמך מיוחד שנקרא "יסודות התקנון החדש של בית"ר". אחת המטרות של ההסכם היה להתגבר על בעיית התאים החשאיים, ולשם כך אף מונה מנחם בגין לנציב בית"ר בפולין לאחר התפטרותו של פרופס. בגין האקטיביסט היה מקובל על נציגי האצ"ל וז'בוטינסקי קיווה כי מינויו יביא לאיחוי הקרע בין התאים החשאיים לבין שלטון בית"ר.

לאחר סיום ההתייעצויות, נשאר רזיאל בפריס וחלה. כץ בא לבקרו והם שוחחו על עניין התאים. "כץ שאל מה ייעשה בהם", כתב רזיאל לז'בוטינסקי, "ואני עניתי כי נמסרם להנהלה המקומית [נציבות בית"ר]. על

²¹⁷ ניב, ב, עמודים 184-185.

זה ענה, כי לפי דעתו מוטב לחכות לבוא מנהל החינוך, ובזה גמרנו".²¹⁸ התאים החשאיים לא בוטלו והעניין לא בא על תיקונו עד שפרצה מלחמת העולם השנייה ומוטטה את המערכת כולה.

הסדר פריס לא תאם את הנחיותיו הקודמות של ז'בוטינסקי בדבר ביטול הקשר בין המפלגה הלגאלית לבין מחתרת האצ"ל, כפי שכתב באוגוסט 1938 (ראה לעיל). אלא שההסדר היה כורח המציאות ונעשה כדי למנוע קרע בתנועה הז'בוטינסקאית.

ביצוע הסכם פריס

לאחר שובו של רזיאל ארצה, היה שקוע רובו ככולו בפעילות מחתרית. לאחר שהתפנה, החל לטפל בחלק הארץ ישראלי של ההסכם. בחודש אפריל התקיים בבאר יעקב כינוס חשאי בהשתתפות חברי מפקדת הארגון, נציבות בית"ר ומפקדים בכירים משני הארגונים. נערך מסדר משותף שבו קיבל דוד רזיאל – כשהוא לבוש מדי בית"ר ולצדו חבריו במפקדת הארגון – את הפיקוד על בית"ר בארץ. שמשון יוניצ'מן נתמנה לסגן הנציב, וטיפל בכל הבעיות הארגוניות של בית"ר. רזיאל קרא לפני הנוכחים את פקודת היום ובסוף דבריו הביע תקווה כי "עוד נביא את ראש בית"ר על סיפונה של אניית תותחים". לאחר המסדר הכללי, נערך טכס קצר שבו העבירה נציבות בית"ר את מפקדי הקננים ופלוגות הגיוס של בית"ר למרותם הישירה של מפקדי המחוזות מטעם הארגון.

בארץ עבר האיחוד בין האצ"ל לבין בית"ר ללא תקלות מיוחדות. לא כן באירופה ובמיוחד בפולין.

שטרן, שלא השתתף בוועידת פריס, שלל את ההסכם, אולם לא התנגד לו בגלוי. דומני כי חילוקי הדעות בין שני הרעים בעניין הסכם פריס היוו את הזרעים הראשונים שהנביטו בסופו של דבר את הפילוג בין שטרן לרזיאל. כך או כך, שטרן המשיך בפעילות העצמאית הן בתחום ארגון התאים החשאיים והן בתחום המדיני. בהשראתו התכנסה ב 6 במרס 1939 מסיבת עיתונאים מטעם מערכת "ירושלים המשוחררת". לאחר מסירת ידיעות על פעולות האצ"ל בארץ, עברו הדוברים להערכות מדיניות, תוך שהטיחו ביקורת על דרכה של הצ"ח. הם גם לא חסכו את ביקורתם מז'בוטינסקי עצמו, שהוגדר כ"אכס אקטיביסט, המנהל עתה מדיניות אשר לדעתנו מטיפה לשאננות בבעיות הציוניות, ואילו אֶתנו מנוי וגמור לקחת את העניינים בידינו". ז'בוטינסקי הגיב בחריפות על עצם ההצהרות המדיניות

²¹⁸ אלפסי, ב, עמוד 77.

המושמעות בשמו של הארגון. הוא כתב על כך לרזיאל ואף הפציר בו להזדרז ולשלוח לפולין את נציגו, שאמור לעמוד בראש "המחלקה לחינוך צבאי", כפי שסוכם בפריס, ובכך להכפיף את האצ"ל בפולין לשלטון בית"ר. במכתבו מיום ה 28 במרס ענה רזיאל לז'בוטינסקי וכתב, בין היתר:²¹⁹

[...] מצבנו כיום "עדין" כאשר לא היה עד כה; בייחוד הורע מאוד מאוד מצבי אני כתוצאה מן הנסיעה הלוך ושוב... הוכרחתי לדחות את ההוצאה לפועל [של הסכם פריס] ואני מקווה שבעוד שבועות מעטים אוכל לגשת לעבודה המעשית.

כיום אני יכול להציע למשרת מנהל החינוך [הצבאי] רק איש מדרגה שלישית או רביעית. האנשים הספורים מדרגה ראשונה אינם יכולים לזוז עכשיו ממקומם בשום פנים, מטעם זה אינני מוצא למועיל להציע איש זמני; זה יכול רק ליצור שגיאות ולשים מכשולים על דרכו של האיש הקבוע...

אני חושב כי במסיבת העיתונאים בוורשה נאמרו דברים שלא היו צריכים להיאמר. במה שנוגע להבא, לפי הסדרים הקבועים אצלנו, אינני פונה אל חוגי ה"ירוזלימה" בעצמי, אלא באמצעות בא כוחי בוורשה.

בהמשך המכתב, מגיב רזיאל על הצעתו של יצחק בן צבי שנפגש בלונדון עם ז'בוטינסקי ודן אתו על הסכם בין האצ"ל לארגון ההגנה:

האדון בן-צבי חזר זה עתה מלונדון והביא איתו הצעת הסכם שלפי דבריו הוא ידוע לאדוני. הוא הוסיף הערה בשם אדוני שהטיפול עובר אלינו. לדעתנו העניין איננו ראוי לשום יחס רציני. עכשיו אין לנו כל צורך בכל קונצסיות כביכול שהם מוכנים להעביר לנו בנדיבות ליבם. עברו חלפו הימים שבהם היה כדאי לנו, בתנאים מסוימים, לשאת ולתת עם אותו הצד השני...

ז'בוטינסקי המשיך להאיץ ברזיאל לשלוח את נציגו לנהל את החינוך הצבאי, כי בכך ראה את המפתח לפתרון הבעיות הקשורות ביחסים בין האצ"ל לבית"ר בגולה. ואכן, באפריל 1939 הגיע מרדכי סטרליץ ("חרמוני") לוורשה וקיבל לידיה את הפיקוד על רשת התאים החשאיים בפולין ובליטא השכנה. בנוסף לזאת טיפל גם ברכישת נשק וגיוס כספים עבור האצ"ל בארץ.

²¹⁹ שם, א, עמוד 64.

ב-7 במאי כתב רזיאל לז'בוטינסקי מכתב נוסף, ארוך במיוחד, בו תאר את ההרפתקאות שקרו אותו בשובו ארצה. בהמשך סיפר כי לאחר פעולות ה-27 בפברואר (ראה להלן) "המצב החמיר, ולא רק בנוגע לאנשים מסוימים אלא בנוגע למוסד בכללו, וכל מי שעיניו בראשו הבין כי לא זה הזמן להגשמת הסידורים החדשים". בהמשך, מגיב רזיאל לטענות כי אנשיו ממשיכים לעסוק בתעמולה ובקביעת מדיניות עצמאית:

תעמולה היא תנאי הכרחי לאיסוף כספים. אם אדוני דורש להפסיק – אצווה להפסיק. זה יזיק כמובן לאוסף הכספים, ודווקא עכשיו כשעלי לדאוג גם לצורכי משק. אני אנסה לחפש מקורות חדשים, ואם לא אצליח בזה יהיה רע...

יחסים עם מוסדות ממשלתיים [בפולין] יש רק מעט, בקשר עם עסקי קניות [של נשק]. ביותר מזה אינני מטפל. אם אנשי נתקלים בדבר מה ויוצרים קשר מסוים – אין זאת אלא יוזמה פרטית מקומית. לדעתי לא כדאי להפסיקה...

צריך לשנות את הגישה לאצ"ל ולתת אמון בדברי אמת. צריך לחתור לניצחון ולא לחסום את דרך ההגשמה, ואז יופיעו פתרונות מועילים. ולזה אני מחכה בדואר הבא.

פעילות מדינית עצמאית

זמן קצר לאחר מינויו למפקד האצ"ל, החל רזיאל בפעולה מדינית באירופה. המחשבה הייתה לשלב את פעולת ההסברה עם גיוס כספים ורכישת נשק. לשם ביצוע המשימה היה צורך לשלוח לאירופה אנשים מתאימים שיפעלו כשליחי הארגון. אחד האנשים היה אלכס רפאלי.²²⁰

אלכס רפאלי נולד בשנת 1910 ברוסיה ולאחר המהפכה הבולשביקית עברה המשפחה לריגה (לטביה), שם התחנך בבתי ספר רוסיים וגרמניים. לאחר מכן למד באוניברסיטת היידלברג (גרמניה) וקיבל תואר דוקטור במדעי המדינה. עם עלות הנאצים לשלטון (שנת 1933) עלה ארצה, התיישב בירושלים וכעבור שנה הצטרף לאצ"ל. רפאלי היה קרוב לקבוצת האינטלקטואלים שהתרכזו אז בירושלים (דוד רזיאל, אברהם שטרן, ח"ש הלוי ועוד); הוא פיתח יחסים קרובים עם רזיאל והם נהגו לשוטט ברחובות ירושלים ולשוחח על דרכו של הארגון. באחד הערבים פתח רזיאל ואמר:

²²⁰ רפאלי, חלום ומעש.

"אתה יודע שפות ואיש העולם הגדול. עליך לנסוע לאירופה ולהסביר את מטרות מלחמתנו לא רק ליהודים אלא גם לציבור הכללי. אנו זקוקים לכסף ולנשק ועליך לבצע את המשימה הזו". רפאלי היסס, אולם לא יכול היה לעמוד בפני נחישותו של רזיאל.

המשימה הראשונה הייתה יוגוסלביה, לשם יצא בסתיו 1937. מכיוון ששמו של רפאלי הופיע ברשימת המבוקשים של המשטרה, הוא הפליג לאתונה כנוסע סמוי ומשם יצא ליוגוסלביה. שם קיים פגישות רבות והצליח לגייס אלפיים לירות שטרלינג – סכום גדול באותם ימים. אחר נתבקש רפאלי לנסוע לסקנדינביה, ובדרכו לשטוקהולם התעכב בוורשה, שם נפגש עם שטרן ועם הלל קוק ועמד מקרוב אחר הפעילות הענפה של הארגון בפולין. קוק הגיע לאירופה כבר ב 1937 ושימש איש הקשר בין הארגון לז'בוטינסקי. על פגישתם הראשונה, מספר קוק בעדותו: "מיד עם כניסתי לחדרו של ז'בוטינסקי, קפצתי ל"דום" ואמרתי: לפקודתך, המפקד. ז'בוטינסקי קם מכסאו, קד קידה ואמר: אני עומד לפקודת אדוני".

קוק ממשיך ומספר כי בניגוד לתדמית שהייתה לז'בוטינסקי, הוא היה האנטיתזה של איש צבא, סמל של אי צבאיות. ז'בוטינסקי לא נהג להשתמש בסמכותו כמנהיג הארגון ולא נתן פקודות; הוא הרבה להשתמש בדרך השכנוע.²²¹

בשטוקהולם נעזר רפאלי בח"ש הלוי, שעשה אותה עת בשליחות הארגון באירופה, ויחד ארגנו ועדים קטנים של תומכי האצ"ל. באמצעות הוועדים הם הצליחו להסביר את מטרותיו של האצ"ל ופעולתו בארץ וגם לגייס כספים ששימשו לרכישת נשק בפינלנד והברחתו ארצה במסווה של כלי נגינה. לאחר סיימו את תפקידו בסקנדינביה, חזר רפאלי לוורשה ובתחילת ינואר 1939 נפגש שם עם רזיאל, שהיה בדרכו לוועידת פריס. רזיאל סיפר, כי במפקדה הוחלט להרחיב את הפעילות המדינית הסברתית גם למערב אירופה ורפאלי נתמנה מנהל המשרד המדיני בפריס. רפאלי ניסה להתנגד בתחילה בטענה שאינו שולט בשפה הצרפתית, אולם מאום לא עזר.

בפריס התקשר רפאלי עם צבי וקסמן, עיתונאי מנוסה, מעוזריו הוותיקים של ז'בוטינסקי. וקסמן היה בעל קשרים רבים ובמהרה הפך להיות איש יחסי הציבור של משרד האצ"ל בפריס. הקשר הראשון של רפאלי עם העיתונות היה ראיון שהעניק לעיתונאית של העיתון הפריסאי בעל היוקרה "לה פיגארו". הראיון נערך בשתי שפות: העיתונאית שאלה בצרפתית רהוטה, ורפאלי דיבר גרמנית. המאמר הכה גלים רבים ובעקבות הפניות הרבות של

²²¹ עדות הלל קוק, מי"ז.

עיתונאים שונים, הוחלט לקיים מסיבת עיתונאים, שבה השתתפו למעלה משלושים עיתונאים מאירופה ומארצות הברית. בעקבות ההצלחה של מסיבת העיתונאים, הוחל בהוצאת "ארגון פָּרס" – ביוליטין הסברה בצרפתית, באנגלית, בגרמנית וביידיש. כמו כן נוצרו קשרים עם המטה הכללי הצרפתי, שמצא עניין מיוחד בפעולות האצ"ל בארץ. בעקבות הפעילות הענפה, זימן ז'בוטינסקי את רפאלי לפגישה. תחילה הציע ז'בוטינסקי שרפאלי יצטרף למחלקה המדינית של בית"ר והסביר כי לא ייתכן שיהיו גופים שונים המטפלים באותה מטרה. רפאלי סירב בטענה שהוא חייל, אמנם ללא מדים, אבל כפוף למשמעת צבאית.

ז'בו: אין אחוזות פיאודליות עצמאיות. אתם, צעירי האצ"ל, מייסדים לכם אחוזה עצמאית, והדבר מחליש את התנועה. אתה יודע שאני הוא המפקד העליון.

רפאלי (התחמק): אתה המצביא והכל יודעים זאת, אולם פילדמרשל אינו מדבר ישירות עם קצין זוטר. אמלא כל פקודה שאקבל מרזיאל, שהוא מפקדי הישיר.

בפגישה לא סוכם דבר ורפאלי המשיך בפעילותו. בנוסף לפעולה המדינית, עסק המשרד בפריס גם בעלייה הבלתי לגאלית, ולשם כך היה על רפאלי לנסוע לצ'כוסלובקיה ולהונגריה כדי לתאם את הפעילות עם הפעילים המקומיים.

באוגוסט 1939 נערך בז'נבה הקונגרס הציוני הכ', שהיה הקונגרס האחרון לפני מלחמת העולם השנייה. רפאלי נקרא על ידי מפקדת האצ"ל להצטרף למשלחת שהתכנסה בשווייץ, כדי להסביר את מדיניות הארגון בקרב באי הקונגרס. חברי המשלחת היו (בנוסף לרפאלי): הלל קוק (שהגיע מלונדון) וחיים לובינסקי (שהיה בדרכו מארצות הברית ארצה). בדרכם לז'נבה נפגשו השלושה עם ז'בוטינסקי שנפש בואל-לה-באן בצרפת. הוא קיבלם בלבביות ואישר את פעולתם, אולם ממכתב שכתב ב-7 באוגוסט 1939 לנשיאות בלונדון מתברר כי לא היה מאושר מהפעולה המדינית העצמאית של הארגון:²²²

אתמול קיימתי שיחות ארוכות עם שטרנהיים [הלל קוק] ועם הבחור מאמריקה [חיים לובינסקי] ומפריס [אלכס רפאלי]. הכל תוך ידידות

ולמעלה מזה... תכניתם עצמה מתקבלת על הדעת: לנצל את התקהלותם של יהודים ועיתונאי חוץ כדי לספר להם על "ישיבת טלז" [הכוונה לאצ"ל] ולהדוף את ההתקפות על הארגון... תכנית טובה מאוד. הצרה היחידה היא רק בכך שהם דיווחו לי על כוונה זו שלהם במקום להציע זאת לנשיאות וכו'... כיוון שכך הבאתי את ש. [הלל קוק] שיבטיח לי שבעתיד לא יעמידני בפני עובדות מוגמרות. נתתי להם את הסכמתי והם עזבו. אני מקווה כי יוכלו לעשות מעשה טוב...

ליליה שטרסמן הגיעה לז'נבה מוורשה והייתה לעזר רב למשלחת בגלל הופעתה המרשימה וכן שליטתה בצרפתית ובפולנית. אולם אין לתאר את פעולתה של משלחת האצ"ל ללא עזרתו הפעילה של ראובן הכט, שלמד יחד עם רפאלי בהיידלברג בתחילת שנות השלושים. הכט עלה ארצה בשנת 1936 ועם בואו הצטרף לאצ"ל. רזיאל התרשם מאישיותו ושלח אותו לשווייץ כדי להקים שם את המשרד של הארגון. הכט, שבא ממשפחה עשירה, פעל רבות למען העלייה הבלתי לגאלית וכן עסק בהסברה מדינית בשווייץ. המשלחת ניסחה גילוי דעת וסיסמאות הקשורות למאבקו של האצ"ל לעצמאות לאומית, עם כותרות בעברית ובצרפתית. אולם המשטרה השווייצרית אסרה את פרסום גילוי הדעת על לוחות המודעות בטענה כי יש בו "תעמולה למען צבא זר". כדי להתגבר על האיסור המשטרתי, החליטה המשלחת לחפש סומה מתאימה מסיפורו של וילהלם טל, הסמל ההיסטורי של מאבקה של שווייץ לעצמאות. בסופו של דבר נמצאה הקריאה של טל להתקוממות מזוינת וכך נוסחה הכרזה שנתלתה בכניסה לאולם הקונגרס בכחול לבן:

כאשר אומה לוחמת לחירותה ועתידה בסכנה,

חייב כל אדם ליטול נשק בידו ולהילחם למען עמו וארצו.

בכותרת הכרזה היה כתוב בעברית ובצרפתית: הארגון הצבאי הלאומי. בנוסף לכרזה נתפרסם מדי יום עלון בשם "חדשות האצ"ל", שכלל תגובות לנאומים שנישאו קונגרס. העלון, שנדפס בארבע שפות, חולק מדי בוקר לכל חברי הקונגרס.

ביום האחרון של הקונגרס נערכה מסיבת עיתונאים רבת משתתפים – הלל קוק דיבר אנגלית, ליליה שטרסמן דיברה צרפתית ורפאלי דיבר גרמנית. הלל קוק חשש לחשוף את עצמו והחליט למצוא שם כיסוי. מאחר ששם אביו היה דב בָּר , אימץ לעצמו את השם בָּרסון (בן דב), אלא שזה היה שמו של אחד הפעילים הרביזיוניסטים שהתגורר בז'נבה, לפיכך הוסיף

הלל קוק אות אחת לשמו והתקבל השם "ברגסון". אשר לשמו הפרטי, אימץ קוק את שם בנם הקטן של הזוג שטרסמן, פיטר, וכך היה לפיטר ברגסון. הסתבר כי בין קהל העיתונאים היו גם נציגי השלטונות, ולמחרת היום נקראו שלושת הדוברים לחקירה משטרתית ונתבקשו באדיבות לעזוב את המדינה.

המשלחת לארצות הברית

יצחק בן עמי, שכאמור עסק בעלייה הבלתי לגאלית, הגיע למסקנה שהמחסום העיקרי להגברת קצב העלייה הוא מימון. בהגיעו ארצה נפגש עם רזיאל והסביר לו כי הסיכוי להגדיל את המגבית באירופה אינו גדול ועל כן יש לפנות אל היהדות העשירה של ארצות הברית. ואכן באפריל 1939 נסע בן עמי לניו יורק, שם פגש את חיים לובינסקי שעשה בשליחות הארגון בארצות הברית. כעבור חמישה חדשים חזר לובינסקי ארצה ובמקומו הגיע אריה בן אליעזר. כדי להקל על גיוס הכספים, ייסדו שליחי האצ"ל ארגון חדש בשם "ידידים אמריקאים למען ארץ ישראל יהודית", שהיה פתוח לכל הדתות ואכן היו בו גם חברים לא יהודים רבים.

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה נאלצו שליחי האצ"ל באירופה לחזור ארצה ורזיאל החליט לתגבר את המשלחת האמריקנית, ובנוסף לבן עמי ובן אליעזר נשלחו לארצות הברית גם הלל קוק ואלכס רפאלי. המטרה החשובה ביותר הייתה גיוס כספים עבור הארגון, כפי שאנו קוראים במכתבו של רזיאל אל הלל קוק מאוגוסט 1940: "[...] כעת עלי להעיר לך הערה לא נעימה: זה עידן ועידנים לא נתקבל כל תשלום מחו"ל והמצב הוא איום. אם אומר רעב ומחסור, זה מעט; פשיטת רגל היא ביטוי בנלי יותר מדי. אתם יושבים כעת ארבעה אנשים ואינכם עוזרים באצבע קטנה..."²²³

במרס 1940 הגיע ז'בוטינסקי לארצות הברית בלוויית ידידו הקולונל פטרסון, מי שהיה מפקד "גדוד נהגי הפרדות" ו"הגדודים העבריים" במלחמת העולם הראשונה. משלחתו כללה גם את איש מדע המדינה הד"ר בנימין אקצין, את ההיסטוריון ד"ר בן ציון נתניהו (לפני צאתו את הארץ, פגש נתניהו ברזיאל וזה ביקשו להצטרף למשלחת האצ"ל בארצות הברית. נתניהו סירב, בטענה כי הבטיח לז'בוטינסקי להיות חלק ממשלחתו), ואת אליהו גינזבורג, לשעבר עוזרו של ז'בוטינסקי בגדודים העבריים וחברו למאסר בכלא עכו. אל המשלחת הצטרף גם אליהו בן חורין שעשה אותה עת בארצות הברית.

²²³ אלפסי, א, עמוד 385.

משלחת האצ"ל פעלה בארצות הברית באופן עצמאי והשתדלה שלא יזהו אותה עם המפלגה הרביזיוניסטית. למשל, בחוברת שפרסם ארגון "ידידים אמריקאים למען ארץ ישראל יהודית" (אחד מארגוני המשלחת), לא הוזכר אפילו שמו של ז'בוטינסקי. אף על פי שמשלחת האצ"ל עסקה בשלבים אלה באיסוף כספים בלבד, הרי שההתנגשות עם ז'בוטינסקי הייתה בלתי נמנעת. מספר אלכס רפאלי, שהגיע לניו יורק במאי 1940:²²⁴

אנחנו ראינו את עצמנו כארגון צבאי לא פוליטי, מנותק ממפלגתיות ומן המחלוקות הציוניות המיושנות, אף שהערכנו את ז'בוטינסקי כמדינאי בעל שיעור קומה והתייחסנו אליו כאל מנהיגנו הרוחני. יומיים לאחר בואי ביקש ממני ז'בוטינסקי לדון בכמה עניינים מעשיים עם אליהו בן חורין, שהיה באותם ימים איש מפלגה פעיל, אף כי בעבר הכרתי אותו כמפקד באצ"ל. הוא דרש עובדות ונתונים, מספר אנשים ופרטים על תקציב וארגון. מידע זה לא היה ברשותי... אך גם לו ידעתי את הנתונים, הייתי מוכן לדווח עליהם רק למפקדי הישיר [רזיאל]. לז'בוטינסקי נתתי תיאור כללי, ולבן חורין סירבתי לגלות כל פרט נוסף.

תגובתו של ז'בוטינסקי לא אחרה לבוא: "במכתב דרש ז'בוטינסקי כי אמציא למשרדו דו"ח מלא בכתב על עבודתנו, ואתחייב שלא ליזום כל פעילות פוליטית ללא אישורו. לא הגבתי. לא היו לנו כל דיונים נוספים והאצ"ל המשיך את פעילותו הפוליטי בארצות הברית ללא כל זיקה מפלגתית או מוסדית".

הלל קוק, שכזכור הסב את שמו לפיטר ברגסון, הגיע לארצות הברית באביב 1940. הוא היה הבכיר בין חברי האצ"ל ונבחר לראש המשלחת. ב-3 באוגוסט 1940 נפטר ז'בוטינסקי בשעת ביקורו במחנה בית"ר במדינת ניו יורק (ראה להלן) ומכאן ואילך פעלה משלחת האצ"ל באופן עצמאי לחלוטין, ללא כל זיקה אל המפלגה הרביזיוניסטית. לאחר מותו של ז'בוטינסקי הגיעה בנו, ערי, לארצות הברית והצטרף לקבוצתו של הלל קוק.²²⁵

²²⁴ רפאלי, עמוד 76.

²²⁵ על פעילותה של קבוצת הלל קוק בארצות-הברית, ראה בפרה של תידור באומל: בין אידאולוגיה ותעמולה.

שובו של רזיאל ארצה

כאמור, דחתה ממשלת בריטניה את המלצות ועדת פיל וב"וועידת השולחן העגול" שנערכה ב 8 בפברואר בלונדון (ראה לעיל, עמ' 161), הצהיר שר המושבות הבריטי מאלקולם מקדונלד כי בכוונת הממשלה לבטל את המנדט הבריטי ולהקים בארץ ישראל מדינה ערבית, תוך שמירה על זכויות המיעוט היהודי. הצהרת מקדונלד הכתה בתדהמה את המחנה הציוני. בהודעת הסוכנות היהודית נאמר כי ההצהרה מתעלמת לחלוטין מהצהרת בלפור ומהתחייבות ממשלת המנדט להקים בארץ ישראל בית לאומי, וכן מן הקשר ההיסטורי של היהודים לארץ ישראל. "האנגלים זוממים לחסל את הבית הלאומי ולהסגירנו לשלטון מנהיגי הכנופיות", נאמר בהודעת הסוכנות. הערבים, שפרצו בהפגנות שמחה בכל רחבי הארץ, החלו בהתפרעויות ותקיפת יהודים, ו 3 יהודים נרצחו בחיפה.

בעקבות ההתפתחויות החדשות הקדים רזיאל את שובו ארצה, וכדי לחסוך בזמן החליט לטוס. רזיאל עזב את וורשה ב 21 בפברואר ולמחרת היום הגיע ללוד. את אשר קרה לו בשובו ארצה תיאר בפרוטרוט במכתבו לז'בוטינסקי:²²⁶

שדה התעופה של לוד מרוחק ומבודד מכל מקום יישוב. הוא מוקף מכל עבריו כפרים ערביים; ובימים ההם, ימי שלטון הכנופיות, הייתה יציאה מחוץ לגדר כרוכה בסכנת חיים... השדה משמש לא רק לתעופה אזרחית, אלא גם כמרכז החשוב ביותר של חיל האוויר. הוא מגודר מכל צד ובכל פינותיו משוטטים חיילים ושוטרים. המרחק מהמכס, שלידו נעצר האווירון, עד שער היציאה הוא קילומטר וחצי, ועל יד השער שומרים שני נוטרים יהודים.

דרכו של רזיאל עורר את חשדו של פקיד המכס, ולאחר חקירה ביקש מרזיאל לחכות עד לגמר הבירור. לאחר שכל הנוסעים עזבו את המקום, חשש רזיאל שמא החקירה תסתיים במעצר ולכן החליט לברוח מן המקום.

השארתי את כל חפצי במקום, ואת הדרכון בידי הפקידים, ונשאתי רגלי לכיוון השער... רוח לי בראותי פני יהודי, ולו גם במדי יאניצ'אר [נוטר, או שוטר מוסף]. לספר דברים כהווייתם לא יכולתי ולכן בדיתי סיפור

²²⁶ אלפסי, א, עמוד 73.

מעשה וביקשתי עזרה. בעודי עושה כה וכה, הגיעו שוטרים בריטיים באוטומוביל ממשד המכס והתחילו לחקור בדבר הפליטה. הם לא ראוי, כי הסתרתתי בפינת הצריף, וייזכר לטוב אותו הנוטר שהכחיש את הכל. לאחר שעזבו השוטרים יעץ לי הנוטר ללכת עד התחנה הראשונה של משמר הרכבת, ובאם לא אתקל באנשי כנופיות אולי אוכל להיעזר שם.

על המשך הרפתקאותיו של רזיאל מספר שלמה טויבס ששימש אותה עת
נוטר בתחנה שממול שדה התעופה: ²²⁷

בוקר אחד ראינו אדם מתקרב אלינו ומאחר שהייתה הוראה שאסור לגשת לפסי הרכבת, הוצאנו נשק וצעקנו לו לעצור. אחרי שהסביר שהוא יהודי, הכנסנו אותו לתחנה והתחלנו לחקור אותו למעשיו במקום הזה. הוא סיפר שהגיע עם אווירון, ומאחר ותעודותיו לא היו בסדר, נבהל כשקראו אותו לבירור נוסף וברח. לפי דבריו עזב את הארץ בדרך בלתי לגאלית ועתה מאחר שחזר, הוא חושש להיתפס. הוא דיבר עברית יפה ואחרי זמן קצר ביקש לגלח את שפמו וכן הסיר את משקפיו. היות ולא ידענו מה לעשות בו, הוחלט שהוא יועבר לכפר סירקין בכיסוי של מדי נוטר ורובה ביד. יצאנו למסילה וכשעבר טרולי [קרון משמר] ובו קצין בריטי, ביקשנו טרמפ וכך הגענו למושב. הוחלט להתקשר עם מישהו מהפיקוד ולמסור את האיש לידי. במשך היום שהה בביתי ונחקר על ידי מילר – איש ההגנה במקום – וזה הורה לו לחכות עד לשעה חמש אחר הצהריים, אלא שהוא יצא מן הבית ונעלם. באותו יום ראיתי בעיתון הודעה שמרגל גרמני הגיע לשדה התעופה וברח – אין לתאר באיזו מידה היינו מלאי חרטה על שלא מסרנוהו למשטרה מיד כשמצאנו אותו.

לאחר שרזיאל הצליח לברוח מכפר סירקין, עשה דרכו לתל אביב. דרכו נשאר אצל פקיד המכס ומבדיקת התמונה על ידי הבולשת התברר להם כי נושא הדרכון הוא אכן דוד רזיאל. תמונתו, עם שפם ובלעדיו, הופצה בכל תחנות המשטרה ובין סוכני הבולשת.

ב-24 במאי, למחרת הגיעו לתל אביב, כינס רזיאל את המפקדה לדיון בביצוע פעולות תגובה נגד ריכוזי ערבים. הפעולות נועדו ליצור לחץ על ממשלת בריטניה לשנות את מדיניותה הפרו ערבית ולהפר את כוונותיה

²²⁷ את"ה, תיק 3515, עדות שלמה טויבס.

להקים בארץ ישראל מדינה פלשתינאית. בזמן שהתקיימה הישיבה, לא ידעו משתתפיה על דבר הצהרתו של מקדונלד (היא התפרסמה בעיתונות בארץ מאוחר יותר), אולם המגמה המדינית של הממשלה הבריטית לא הייתה בבחינת סוד.

אירועי ה-27 בפברואר

ב-27 בפברואר בשעות הבוקר המוקדמות נשמע פיצוץ אדיר שזעזע את שכונותיה המזרחיות של חיפה.²²⁸

היו אלה הדי התפוצצות של שני מוקשים בעיר התחתית שהניחו שני בחורים, האחד בן שבע עשרה ואחיו המבוגר ממנו. מוקש אחד התפוצץ בשוק הערבי, שכבר שימש פעמיים קודם לכן מטרה נוחה, והאחר – בתחנת הרכבת המזרחית. לשני הבחורים, ילידי ירושלים, הייתה הערבית שפת אָם, ומוצא משפחתם מאיספהן שבאירן תרם לגון פניהם הכהה. שניהם היו מחופשים לסבלים ואי אפשר היה להבחין בהם שאינם ערבים. האחד קיבל פקודה לסגת לכיוון הקריות ולעלות להדר הכרמל, ואילו הצעיר היה אמור לסגת מתחנת הרכבת לאורך החוף ומשם לעלות להדר הכרמל. את הצעיר – יעקב [סיקא אהרוני] – קיבלנו בנקודת המפגש, ואילו הבוגר [יוסף] לא הגיע.

על חטיפתו של יוסף אהרוני, מספר זרעוני:²²⁹

"לאחר הנחת מוקש בשוק הערבי בעיר התחתית התבלבלתי," סיפר האח המבוגר. "השוק היה מלא ערבים, ידעתי שעוד מעט יתפוצץ המוקש והתחלתי לרוץ". בקרבת מקום עמדו נוטרים, שהוצבו שם כדי לשמור על השוק. הם עצרו את הבחור ושאלו אותו לפרש ריצתו. בינתיים התפוצץ המוקש והנוטרים החליטו להעביר את הבחור לידי ההגנה לחקירה נוספת.

ממשיך ומספר החטוף (יוסף אהרוני):

²²⁸ זרעוני, עמוד 70.

²²⁹ שם, עמוד 72.

"הכניסו אותי למכונת והובילו אותי לחדר על הר הכרמל. הייתי שם זמן מה, עד שבאו שני אנשים לבושי חאקי והתחילו לחקור אותי. הם שאלו מי המפקד, איך שתלתי את המוקש, איך הורכב, מה הייתה התכולה ועוד. כשלא ענית, התחילו להרביץ לי ואחר איימו עלי שימסרוני לבולשת הבריטית והם יתלו אותי לאחר משפט. עבר עוד כמה זמן, ואז נכנס מישהו ולחש לאחד החוקרים על האוזן, וזה אמר לי כי מאחר ולא נשברתי בחקירה, הוחלט לשחרר אותי. הם רחצו את פני, סרקו את שערות ראשי, קשרו את עיני והעבירו אותי במכונת להדר הכרמל, שם שחררו אותי".

הסיבה לשחרור החטוף נעוצה בשיחה שקיים זרעוני מיד לאחר החטיפה עם יעקב דוסטובסקי (דורי), מפקד ההגנה בחיפה. זרעוני איים שאם החטוף לא ישוחרר, יפעלו אנשי האצ"ל בחיפה בחומרה רבה נגד מפקדים בהגנה. בירושלים נערכו מספר התקפות, שכללו יריות אל אוטובוסים ערביים וערבי אחד נהרג בשכונת מחנה יהודה. באותו בוקר הוטלה פצצה בשוק הירקות ברחוב דוד בעיר העתיקה: 3 ערבים נהרגו ו 6 נפצעו, 4 מהם קשה. למחרת היום גילה משמר של שוטרים בריטים בעיר העתיקה בירושלים פצצת שעון מוטמנת באחד מאשנבי האוורור של גג השוק ברחוב המלך דוד. גם בתל אביב הותקפו ערבים ו 3 מהם נהרגו ביריות. כן הוטמנו מוקשים במקומות שונים בארץ ונגרמו אבדות לערבים.

התקפות "היום השחור" עוררו הדים נרחבים לא רק בקרב הערבים, אלא גם בחוגים מדיניים בבירה הבריטית. וכך כתב ז'בוטינסקי לרזיאל, ב-16 במרס 1939, לאחר ביצוע הפעולות: ²³⁰

אדוני הנכבד,

הנני מתכבד להודיע לאדוני כי המאורע שקרה כעין תשובה על הפגנות ה"ניצחון" של שונאי המדינה העברית, עשה רושם כביר וחיובי על כל החוגים בלי יוצא מן הכלל – הן היהודים והן הנוצרים – השפיע השפעה מכרעת על מהלך העניינים, ושם גבולות לכיוון האנטי ציוני בחוגי הממשלה.

במכתב תשובה שמסר שליח לז'בוטינסקי ב 28 במרס כותב רזיאל:

[...] אין מלים בפי להביע את שמחתנו על הודעת אדוני בדבר ההד וההשפעה שהיו בחו"ל לפעולות בארץ. במידה מרובה כבר קיבלנו בזה שילומים על המצוקה והתלאות האופפות אותנו ביום ועל העינויים שאנשינו סובלים מידי הסרדיוטות (פרטים יוכל אדוני לקבל בעל פה מאת המוכ"ז)...

מעניין לקרוא את הערכה של הבולשת הבריטית לאירועי ה-27 בפברואר 1939:²³¹

תיק 50/2/G/S

מן הראוי לציין כי בעיתונות העברית וכן בהצהרות הרשמיות של הגופים היהודיים לא נשמע גינוי של ממש לפעולות התגובה של ה-27 בפברואר. נראה שההבלגה, שהייתה המדיניות הרשמית של המוסדות הלאומיים במשך כל ימי הפרעות, לא קיימת יותר... ממקורות שונים, כולל חברים בכירים בארגון ההגנה, ניתן להסיק שפעולות הזוועה האחרונות נעשו אמנם על ידי האצ"ל, אולם יש לצפות שיזכו לתמיכה אקטיבית מצד ההגנה... אירועים הדומים לאלה שקרו ב-27 בפברואר צפויים לקרות שוב... ההבדל העיקרי בין פעולות התגובה שקרו בשנה האחרונה לבין אלה הצפויים עתה הוא ביחס היישוב אליהם. בעוד שבעבר הפעולות האלה גונו על ידי המוסדות הלאומיים, הרי שכיום הם זוכים לתמיכה רחבה בציבור ובמיוחד בקרב ארגון ההגנה...

אמנם פעולות האצ"ל הפרו את שמחת הערבים, אבל לא שינו את המדיניות הבריטית לגבי ארץ ישראל.

"הספר הלבן" או "מסמך פרלמנטרי 6019"

ב-17 במאי 1939, פרסמה הממשלה הבריטית "מסמך פרלמנטרי 6019" הידוע בשם "הספר הלבן". במסמך זה קובעת הממשלה הבריטית את היעד המדיני לגבי ארץ ישראל, לפיו:

שאיפת ממשלת הוד מלכותו היא הקמת מדינה פלשתינית עצמאית תוך עשר שנים, שתעמוד בקשרי אמנה עם הממלכה המאוחדת, שיהא בהם

²³¹ את"ה, 47/78.

כדי לספק באופן המניח את הדעת את הצרכים המסחריים והאסטרטגיים של שתי הארצות בעתיד.

כדי להבטיח את אופיה הערבי של המדינה הפלשתינית, תוגבל העלייה באופן שמספר היהודים בארץ ישראל לא יעלה על שליש מכלל האוכלוסייה. תוך חמש שנים תותר עלייתם של 75,000 יהודים "אם ירשה זאת כושר הקליטה הכלכלי", ועם תום תקופה זו "לא תורשה כל עלייה נוספת, אלא אם כן יהיו ערביי ארץ ישראל נכונים להשלים עמה". נוסף להגבלת העלייה, מטיל המסמך גם גזרות באשר לרכישת קרקעות על ידי יהודים ברוב חלקי הארץ: "אין עתה באזורים מסוימים מקום להעברות נוספות של קרקע ערבית, ואילו באזורים אחרים יש הכרח להגביל העברות קרקע כאלה, כדי שעובדי האדמה הערבים יוכלו לקיים בידיהם את רמת חייהם הנוכחית וכדי שלא תיווצר אוכלוסייה ערבית גדולה של מחוסריי קרקע".

הנציב העליון הוסמך לאסור מכירת קרקע ערבית ליהודים באזורים מסוימים ולהגבילה באזורים אחרים. ואכן, ב-22 בפברואר 1940 פורסם חוק הקרקע, שחילק את ארץ ישראל לשלושה אזורים: השומרון וחלקים נרחבים של מחוזות עזה ובאר שבע, שבהם נאסרה לחלוטין מכירת קרקע ליהודים. עמק יזרעאל והגליל וכן קטע ממישור החוף והנגב הדרומי, שבהם הותרה רכישת קרקע על ידי יהודים אך ורק באישור הנציב העליון. אזור החוף, שבו הורשו היהודים לרכוש קרקע כאוות נפשם.

בישיבת ועדת המנדטים של חבר הלאומים, שהתקיימה ב-17 ביוני 1939, מציין סגן יושב ראש הוועדה, פרופ' ראפאר, את חמש התחנות שעשתה ממשלת ה. מ. במדיניות העלייה לארץ ישראל:²³²

1. התחנה הראשונה הייתה התחנה של המנדט עצמו, כשממשלת ה. מ. הממונה עשתה להקלת העלייה, בלא שייגרם נזק לזכויותיהם ולמעמדם של חלקי האוכלוסייה האחרים.
2. התחנה השנייה הייתה של ה"ספר הלבן" של צ'רצ'יל משנת 1922, הקובע את כושר הקליטה הכלכלית של הארץ כקריטריון בקביעת המכסה לעלייה. הכנסת הקריטריון הזה נחשבה בזמנו כהגבלת זכות העלייה.
3. התחנה השלישית נפתחה באגרת ראמסיי מאקדונאלד לד"ר ווייצמן, שקבע את כושר הקליטה הכלכלית של הארץ לא כקריטריון סתם, אלא כקריטריון היחיד בקביעת מכסת העלייה [אגרת זו באה בעקבות ההתנגדות

החריפה של היהודים ל"ספר הלבן" של פאספילד משנת 1930, שבו נקבע כי העלייה גורמת לחוסר עבודה בקרב האוכלוסייה הערבית ולכן יש להגבילה, עד להפסקתה המוחלטת].

4. התחנה הרביעית הייתה זו שבה הוגבלה העלייה על יסודות פוליטיים, כלומר בגלל המהומות שהתרחשו בשנת 1936 [הגבלה זו באה לידי ביטוי במסקנות ועדת פיל, שפורסמו ב 7 ביולי 1937].

5. כעת יש הצעה למכסות עלייה מיוחדות לתקופה של חמש שנים, שלאחריה תהא העלייה תלויה בהסכמת הערבים.

המפנה במדיניות בריטניה חל בגלל חששה שהסכסוך בארץ ישראל יתפשט גם לארצות ערב ובכך ייפגעו האינטרסים החיוניים של בריטניה במזרח התיכון. כיבוש צ'כוסלובקיה בידי הנאצים, שקירב את האפשרות של מלחמה באירופה, חיזק את המדיניות הפרו ערבית של בריטניה וזירז את פרסומו של "ה"ספר הלבן".

הערבים לא הסתפקו בדברי ה"ספר הלבן", ופתחו במסע נרחב של אלימות נגד היישוב היהודי בארץ. הוועד הערבי העליון דרש הקמת מדינה ערבית לאלתר והפסקה טוטלית של עליית יהודים לארץ ישראל.

האצ"ל גרס כי מדיניות ההבלגה שהוכרזה על ידי המוסדות הלאומיים שידרה חולשה והביאה לכך שממשלת בריטניה נטתה לטובת הערבים. בהודעה פנימית לאנשי האצ"ל, שהתפרסמה כשבועיים לפני פרסום ה"ספר הלבן", מנתח רזיאל את המצב ומסביר את מדיניות המפקדה הארצית:²³³

שעה חמורה זו העוברת על היישוב ועל העם כולו, מוכיחה פעם נוספת בברור מוחלט כי רק דרך אחת יש לגאולה, היא הדרך שעליה הכריז האצ"ל לפני שנתיים ומעלה, שעליה נפלו שב"י [שלמה בן-יוסף] ויעקב רז, ושעליה נרדפו אנשי הארגון על ידי הבולשת והמלשינים... הפגעים הבאים היום על שאיפת הדרור הלאומי הם פרי ההבלגה, כמו שהייתה החלוקה בשעתה. בערב מלחמה עולמית מחפשת בריטניה בני ברית, ובמלחמה נחוצים לוחמים ואין תועלת במבליגים. לא פלא שביום הבחירה נבחר הצד הערבי הלוחם ולא הצד היהודי המבליג... פרסום החלטות לרעה או לטובה – לא הוא שיקבע את גורל ארץ ישראל. את ארץ ישראל תכבוש חרב האצ"ל.

יום הקרב האחרון, הגדול והמכריע, הולך וקרב, ועל האצ"ל להיכון אליו. הוא איננו תלוי בהחלטות הממשלה [הבריטית], אלא ברצון הארגון ובנכונות אנשיו...

תגובות היישוב לפרסום ה"ספר הלבן"

פרסום ה"ספר הלבן" עורר זעם רב בקרב היישוב היהודי. הכל ראו בזאת בגידה של הממשלה הבריטית בהתחייבויותיה כלפי העם היהודי ומתן פרס מדיני לפורעים הערבים. המוסדות הלאומיים הכריזו על שבתון כללי; כל החנויות ובתי השעשועים נסגרו וההמונים זרמו לעצרות עם שנערכו באולמות סגורים, שם הושמעו נאומים חוצבי להבות נגד ה"ספר הלבן", שכונה "הספר השחור". לאחר מכן יצאו ההמונים להפגנה מסודרת ומאורגנת היטב, שנערכה על פי רישיון השלטונות. בסיום ההפגנה שרו את ההמנון הלאומי והקהל התפזר בשקט ובסדר. עצרות העם והתהלכות השקטות והמאופקות גרמו אכזבה והתמרמרות בקרב חלקים גדולים של הציבור, שראה בזאת ניסיון של המוסדות הלאומיים למתן את הזעם הרב נגד הממשלה. ואכן, לא הכול נשמעו להוראות המוסדות הלאומיים.

ב-17 במאי, יום פרסום ה"ספר הלבן", בשעה 10:30 בערב, נשמעו דפיקות בשער של בניין הממשלה בירושלים שבו מצויים משרדי העלייה הממשלתיים. לשאלת הנוטרים: "מי שם?" באה התשובה באנגלית: "אנו מן הבולשת ובאנו לערוך את הביקורת השגרתית שלנו". הנוטרים פתחו את השער ואל הבניין התפרצו ארבעה אנשים, שהכו את הנוטרים בראשם וגררו אותם, נטולי הכרה, אל הרחוב. כעבור חצי שעה נשמעו בירושלים שלוש התפוצצויות חזקות וכעבור זמן עוד שתיים. מן ההתפוצצויות פרצה דלקה בשתי קומות הבניין ובמרתף. משרדי העלייה עלו באש. הייתה זו פעולה של היחידה לפעולות מיוחדות (הפּו"ם) של ההגנה.²³⁴

אותו יום, בשעה 9:15, נשמעה תרועת חצוצרה וכעבור כמה דקות יצאו עשרות צעירים, מסודרים בשורות, מרחוב פינסקר לעבר רחוב אלנבי בתל אביב. הצעירים פתחו בתהלוכה, אליה הצטרפו מאות בני נוער. חלק מן הצעירים נשאו כרזות: "חרות או מוות", "ויצמן הבוגד, רד". ההפגנה הלכה וגדלה וכאשר הגיעה אל משרדי הממשלה שבכיכר המושבות, מנתה קרוב לאלף איש. מספר צעירים פרצו את שער הבניין ומיד פנו לגג, שם הורידו את הדגל הבריטי, ולקול תרועת החצוצרה תלו דגל תכלת לבן. קבוצה אחרת פרצה למשרדי העלייה הממשלתיים והחלו לזרוק החוצה שולחנות,

²³⁴ סת"ה, ג, עמוד 69.

רהיטים, מכונות כתיבה, ומסמכים רבים. לאחר מכן הציתו אש, שהתפשטה בכל הקומה השנייה. בינתיים באה פלוגת שוטרים והחלה לפזר את קהל המפגינים. ההתנגשות הייתה אלימה ובסופה נזקקו 25 מן המפגינים לטיפול רפואי. נפצעו גם כמה מן השוטרים.²³⁵

למחרת היום התקיימו בשלוש הערים הגדולות תהלוכות מחאה שעברו בדרך כלל בסדר מופתי. בירושלים התאסף בערב קהל רב בכיכר ציון ונתקל בקבוצה של שוטרים שחיכו למפגינים. לפתע נשמעו מספר יריות והשוטר הבריטי לורנס נפצע פצעי מוות. הקהל הרב נסוג לכיוון רחוב בן יהודה, שבר בדרכו את פנסי הרחוב ואחר כך התפזרה ההפגנה. גם היריות על השוטר הבריטי נורו בידי אנשי היחידה לפעולות מיוחדות של ההגנה.

הפגנה בירושלים נגד "הספר הלבן"

בדיווח של הבולשת מיום 21 במאי 1939 נמסר על מברק ששלחה הסוכנות היהודית בירושלים למשרד בלונדון, לפיו אמנם היא מתנגדת ל"ספר הלבן", אולם תמשיך לשתף פעולה עם הממשלה בכל יתר העניינים. המברק עורר תדהמה בקרב הציבור היהודי בארץ, וכל ההכחות לא הועילו. כשבועיים לפני פרסום ה"ספר הלבן", הביעה הבולשת הבריטית את הערכתה למצב שנוצר:

²³⁵ עיתון "הארץ" מיום 18.5.1939.

1. ממקורות מוסמכים נודע לנו כי האצ"ל עורך הכנות נרחבות לביצוע פעולות טרור לאחר פרסום ה"ספר הלבן".
2. כן נודע לנו כי מפקדת האצ"ל הוציאה פקודות לכל המפקדים, שעיקרן: "יש לבצע פעולות טרור שלא נודעו כמותן בארץ".
3. אנו מציעים שהצבא, בשיתוף עם המשטרה, יערכו חיפושים אצל הנוסעים והסחורות בכל כלי הרכב היהודיים הנעים בדרכים הבין עירוניות.

מאסרו של דוד רזיאל

בחיפה תוכננה הפגנה גדולה מטעם המוסדות הלאומיים נגד ה"ספר הלבן". על פי התכנית התהלכה הייתה צריכה להיעצר ליד בית העירייה, שם יושמעו נאומים שלאחריהם יתפזרו המפגינים בשקט. זרעוני ראה בהפגנה המסודרת והמאורגנת לא יותר מאשר תהלכה שבה יצעדו אלפים בתלבושת חאקי כשהם מסודרים ברביעיות. הדבר חרה לזרעוני, שראה בכך המשך מדיניות ההבלגה ורצון להוכיח שהיישוב המאורגן סולד מן האלימות. כדי לעורר את הנוער שהיה אמור להשתתף בהפגנה, הפיץ זרעוני שמועה לפיה תבוצענה ביום ההפגנה פעולות התנקשות רחבות בכל מחוז חיפה.

השמועות הגיעו לאוזניהם של ראשי ההגנה בעיר והם פנו אל פנחס רוטנברג וביקשו להתקשר עם זרעוני ולבקשו שלא לבצע את פעולות ההתנקשות באותו יום. רוטנברג, מייסדה של חברת החשמל בארץ, זכה לפרסטיז'ה רבה בקרב היישוב (לאחר הפרעות ב-1929 שימש יושב ראש הוועד הלאומי), ולמרות שאותה עת לא נשא בשום תפקיד ציבורי רשמי, פנה אל תאודור בן נחום, מפעילי הצה"ר בחיפה, וביקש ממנו להעביר לזרעוני את בקשתם של מפקדי ההגנה: "בשם שערותיי הלבנות אני מבקש ממך לבטל את הפעולה". זרעוני נענה לבקשתו של רוטנברג באומרו: "אני מכבד את שערותיך הלבנות ואורה לבטל את הפעולה". ואכן ההפגנה עברה בסדר מופתי ללא כל הפרעות. למחרת היום הוזמן זרעוני לביתו של רוטנברג שעל הר הכרמל, בה הרצה זרעוני בפני מארחו על האידיאולוגיה של האצ"ל. רוטנברג מצדו אמר כי הוא נמנה עם מתנגדי מדיניות ההבלגה. כן סיפר כי הוא עומד להיפגש עם ז'בוטינסקי לדיון בדרכי תגובה למדיניות הבריטית, ולפני צאתו את הארץ הוא מעוניין לשוחח עם מפקד הארגון. זרעוני מספר בעדותו כי לאות הזדהות עם הארגון נתן לו רוטנברג תרומה של 100 לירות (סכום נכבד באותם ימים). זרעוני דיווח לרזיאל על שיחתו עם רוטנברג ועל בקשתו של רוטנברג להיפגש עם מפקד הארגון. רזיאל

ראה בחיוב רב את קיום הפגישה עם רוטנברג, שנקבעה ליום שישי, 19 במאי, בחיפה. אפרים אילין, מאנשי הקשר של הארגון, הגיע מחיפה לתל אביב כדי להילוות אל רזיאל ולארגן את סידורי הנסיעה. באותם ימים הציבו הבריטים מחסומים בדרכים, על כן החליט רזיאל לטוס לחיפה ועל ידי כך להימנע מהיתקל במשמרות הבריטיים. ביום שישי בבוקר עלו אילין ורזיאל למטוס בשדה התעופה הקטן שליד תל אביב (היום שדה דוב) לטיסה ישירה לחיפה. אולם המטוס סטה מדרכו, ונחת בשדה התעופה לוד לחניית ביניים. כל הנוסעים ירדו מן המטוס והוכנסו לאולם ההמתנה, שם נתבקשו, כמקובל, להציג תעודה מזהה. כעבור כמה דקות, הופיעו שוטרים בריטים ועצרו את רזיאל, שהועבר לבית הסוהר המרכזי בירושלים.

עורך הדין הירושלמי אשר קינג נתבקש על ידי הארגון לייצג את רזיאל מבלי שידע את שמו ומעמדו. קינג טלפן אל אחד הקצינים שהכיר ושאל מדוע נעצר יהודי בשדה התעופה לוד. התשובה הייתה כי המעצר נעשה לפי דרישת הבולשת המרכזית.

למחרת פנה קינג אל ג'יילס, ראש הבולשת, וביקש להיפגש עם לקוחו.²³⁶

ג'יילס: מי שלח אותך? מי נתן לך הוראה לפעול בשמו?
קינג: אינני עובד בשירות הבולשת ואינני ספק ידיעות. עלי למלא את תפקידי כעורך דין ולייצג את העציר.

ג'יילס התרצה ונתן הוראה לאפשר לקינג להיפגש עם רזיאל.
קינג הוכנס לאחד מחדרי בית הסוהר וכעבור זמן קצר הוכנס לשם גם רזיאל. קינג הציג את עצמו ואחר כך התפתחה ביניהם השיחה הבאה:

קינג: מי אתה?
העציר: אני דוד רזיאל מפקד הארגון הצבאי הלאומי בארץ-ישראל.
דברים אלה אמרתי לג'יילס מיד לאחר מעצרי.
קינג (נדהם מהתשובה): הנני דורש ממך להפסיק לדבר דברים בטלים כמו אלה שהשמעת באוזני. יתר על כן, אני דורש ממך שבכלל לא תדבר.

רזיאל סיפר לקינג כי מיום מעצרו הוא הוכנס לצינוק כדי לבודד אותו מחבריו; אך לפני פגישתו עם קינג כבר היה בידי פתק ובו הודעה על בואו הצפוי של עורך הדין.

²³⁶ עדות קינג, מ"ז.

כעבור מספר ימים התקיימה פגישה נוספת בין קינג לרזיאל, הפעם במשרדו של ג'יילס.

ג'יילס (פונה אל רזיאל): מי אתה?
 רזיאל: אני מפקד הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל.
 ג'יילס: עבור הצהרה כזו יכול אני להעמידך בפני בית דין צבאי ואתה תיתלה.
 רזיאל: כן, כל זה ידוע לי היטב. אולם ברור לי שאתה לא תעשה זאת.
 אתה לא תעמידני למשפט צבאי, וזאת מפני שאם תעז לנגוע בשערה משערות ראשי, אתה וכל עוזריך תיירו ותיהרגו על ידי אנשי. ואני מבטיחך, שאנשי מיטיבים לקלוע למטרה מאנשיך.

רזיאל הוחזר לצינוק וכעבור מספר ימים הועבר לכלא עכו. כחודשיים לאחר מעצרו הועבר רזיאל, יחד עם חבריו עצירי המחתרת מכלא עכו למחנה המעצר בצריפין.

עוד בהיות רזיאל בכלא עכו החלו במפקדה לתכנן את הברחתו מבית-הסוהר, והתכנון חודש ביתר שאת עם העברתו למחנה המעצר בצריפין. היוזם היה יעקב מרידור, מפקד סניף פתח תקווה, שחזר זה מקרוב מפולין, שם עסק באריזת משלוחי נשק של הארגון. מרידור התקבל לעבודה אצל קבלנים יהודים שעסקו בעבודות שונות סמוך לצריפין ולאחר שישה חודשים של הכנות התייצב מרידור לפני רזיאל והודיע לו את פרטי התכנית. אלא שבינתיים פרצה מלחמת העולם השנייה ורזיאל הודיע למרידור כי בתנאים החדשים שנוצרו אינו מוכן לברוח.

לאחר מעצרו של רזיאל, נתמנה חנוך קלעי למפקד האצ"ל.

חנוך קלעי (סטרליץ) נולד בשנת 1910 בליטא וב 1924 עלה ארצה עם משפחתו שהתיישבה בכפר סבא. לאחר פרעות תרפ"ט הצטרף לארגון ההגנה. היה חבר בית"ר בשנת 1933, ולאחר אירועי השביעי של פסח (ראה לעיל) פרש יחד עם חבריו מן ההגנה, הצטרף לארגונו של תהומי ונתמנה מפקד הסניף בכפר סבא. בפרעות של 1936 נמנה עם האקטיביסטים שתבעו פעולות תגמול נגד הפורעים הערבים. לאחר שובו של תהומי לארגון ההגנה (ב 1937), מונה קלעי מפקד מחוז האצ"ל בחיפה וצורף למפקדה בראשותו של ביטקר. לאחר מכן נתמנה מפקד מחוז ירושלים (בנימין זרעוני בא במקומו כמפקד מחוז חיפה), וכאשר נבחר דוד רזיאל ראש המפקדה, מינה את קלעי לסגנו. בין היתר שימש קריין בתחנת השידור של האצ"ל ואף כתב בעצמו את חומר ההסברה. לאחר מאסרו של

רזיאל קיבל כאמור, קלעי את תפקיד ראש המפקדה ועבר להתגורר בתל אביב. יוסף קרמין ("נבון") נשלח לירושלים לשמש מפקד המחוז. קלעי לא נתמנה גם לנציב בית"ר (תפקיד אותו מילא רזיאל), ושמשון יוניצ'מן המשיך בתפקידו בנציבות בית"ר.

ב-24 במאי 1939 אישר ז'בוטינסקי את מינויו של חנוך קלעי למפקד האצ"ל:²³⁷

עוד פעם הגיע עמנו לפרשת דרכים; אבל גם מנקודת הפרשה הלא שניים הם הנתיבות ולא אחד: הדרך הראשונה מובילה הָרָה והשנייה שוב לביצה. באיזה משני השבילים יבחרו העם והיישוב? מספר מצומצם של גורמים יכריעו בשאלה הזאת; ואחד מהם, אחד החזקים ביותר הרי זה אתם. אני כותב ביודעי כבר את הכל – כל מה שקרה עד אתמול [הכוונה למעצרו של רזיאל]; והפתקה הזאת הינה אות אמון וברכה.

קלעי שלח מברק לאברהם שטרן ובקשו לחזור מפולין כדי לרכז את ענייני העלייה והתעמולה.

חנוך קלעי (סטרליץ)

מספר ימים לאחר מינויו של קלעי למפקד האצ"ל, הודיעו לו כי רוטנברג מבקש לראותו. נקבעה פגישה בין השניים בתחנת החשמל רידינג בתל אביב, בה סיפר קלעי כי האצ"ל מתכוון להתחיל בפעילות אנטי בריטית ולהמשיך בפעולות תגובה נגד הערבים. רוטנברג אמר כי מעשים אלה

²³⁷ אלפסי, א, עמוד 84.

נראים לו רצויים, אולם הדגיש כי יש להימנע משפיכות דמים. לאחר הפגישה העביר רוטנברג תרומה נכבדה לאצ"ל.

האצ"ל מגיב בחוזקה

הסנונית הראשונה לפעולות האצ"ל, שבוצעה לאחר מאסרו של רזיאל, הייתה בחיפה. ב-25 במאי ירדו ארבעה לוחמי האצ"ל במכונית גנובה לעיר התחתית וירו על קהל ערבי שיצא מבית הקולנוע. 3 ערבים נהרגו ו 5 נפצעו. בדיווח לאחר הפעולה התברר שהמכונית שבה השתמשו בעיר התחתית הייתה שייכת לזליג ויצמן, אחיו של חיים ויצמן, נשיא ההסתדרות הציונית. כשנודע הדבר לזרעוני, הוא התקשר בטלפון אל מפקד ההגנה בחיפה, יעקב דוסטרובסקי (דורי), והודיע לו היכן ננטשה המכונית, כדי שיספיק לחלצה לפני שהמשטרה תמצא את המכונית, דבר שעלול היה להביך את נשיא ההסתדרות הציונית. אלא שבאותה שעה הייתה כבר המכונית ברשות משטרת חיפה.

כעבור שלושה ימים נעשה הניסיון הראשון לפעולה בעלת אופי צבאי – כיבוש הכפר הערבי ביר עדס, לא רחוק מכפר סבא, אשר על פי הידיעות שמסר המש"י (שירות הידיעות של האצ"ל), שוכנת במקום כנופייה ערבית. מסתבר כי עוד לפני מעצרו של רזיאל הוחלט בישיבת המפקדה לפתוח בשורה של פעולות נגד הערבים. אולם שלא כבעבר החליט רזיאל שיש לעבור להתקפות על כפרים ערביים הנותנים חסות לכנופיות. המטרה הייתה לכבוש את הכפר ולהחזיק במקום עד בוא הצבא הבריטי. בפעולת הכיבוש רצה רזיאל להמחיש לשלטונות את אשר יקרה בארץ אם יוחלט להקים בה מדינה ערבית.

ב-28 במאי יצאה מאחד מפרדסי כפר סבא יחידה שמנתה 25 איש, מצוידים ברובים ובשני תת מקלעים פיניים, בפיקודו של משה מולדבסקי. הכפר הותקף משני אגפים, בעוד יחידה שלישית משמשת אבטחה מחוץ לכפר. על פי ההוראות שנתנו טרם יציאה נאמר ש"לא לפגוע בזקנים, נשים וילדים", מאחר שהמטרה היא כיבוש ולא פיגוע המוני.

הכוח שנכנס לכפר מצא את הבתים הקיצוניים עזובים. בהמשך נפתחה אש אל מרכז הכפר ולאחר שהייה קצרה החלה הנסיגה וזאת בגלל זרקור שהפעיל הצבא הבריטי ששכן סמוך לכפר והיה חשש מהתערבותו.

למחרת הודיעה העיתונות על ההתקפה. על פי ההודעה פרצו בחצות לילה מספר צעירים לבית המוכתר ובאש שנפתחה על ידיהם נהרגו 5 אנשים. כן פורסם שבין ההרוגים היו 4 נשים ובין הפצועים היה ילד אחד.

בעקבות הפרסום בעיתונות, שלח ז'בוטינסקי מכתב זועף ובו הוראות ברורות להימנע מפגיעה בנשים, ילדים וזקנים:²³⁸

"טיימס" [הלונדוני] (22 במאי) מספר כי בביר עדס נהרגו 4 נשים באקדח והיורים נמצאו לא בחוץ אלא בתוך הבית: לאמור – בכוונה קלעו בנשים.

אם שקר הדבר, עליכם להכחיש אותו מיד. אם אמת – להעניש את האחראים ולהודיע לי על העונש.

הוראה כללית:

יריות – טוב לא לירות לגמרי מלסכן אישה.

פעולה המונית – יש לוותר, בגדר האפשרות, על מקומות שנשים רגילות להקהל שם.

יש לשדר ולהדפיס בערבית התראה לציבור שלהם, כי בימים אלה לא יאה לגבר שישלח את אשתו לשוק או מקום דומה: בעצמו ילך.

מנדלסון

פ.ס. דין תינוק וזקן – כדין אישה.

ביום ההתקפה על ביר עדס יצאו אנשי הארגון בירושלים להתנקש בבית הקולנוע הערבי "רקס", ששכן במורד רחוב הנסיכה מרי (היום שלומציון המלכה) והרבו לבקר בו ערבים ואנגלים. הכוונה הייתה להרתיע את הערבים מלהסתובב בשעות הערב בתחום היישוב היהודי בעיר. מן הפיצוץ נפגעו 18 איש ולקולנוע נגרם נזק בשיעור של 2000 לא"י (לירות ארץ ישראליות).

למחרת הכריז המפקד הצבאי של ירושלים על סגירת כל בתי הקולנוע, בתי הקפה ויתר בתי השעשועים היהודיים בעיר.

במסמך הבולשת הבריטית מיום ה-29 במאי 1939, שהתפרסם רק לאחרונה, נקבע כי: מדיניות ההבלגה של הסוכנות היהודית, שנשמרה בקפדנות במשך כל זמן המאורעות, ננטשה. כן נמסר לנו כי ההגנה חזרה למדיניות של 'עין תחת עין', בה נקטו בשנות העשרים.²³⁹

²³⁸ אלפסי, א, עמוד 87.

²³⁹ 50/2/G/S את"ה, 47/84.

האצ"ל פועל בשתי חזיתות

לאחר מאסרו של רזיאל, החליטה המפקדה לפעול גם נגד מטרות ממשלתיות, בנוסף להתקפות על העורף הערבי. מן העדויות ניתן להסיק כי לאברהם שטרן ("יאיר") היה חלק גדול בהחלטה זו, לה התנגד רזיאל כל הזמן, אך מאחר שהיה במעצר לא שותף בדיוני המפקדה.

הפעולות הראשונות נגד השלטון הבריטי בארץ נעשו בירושלים. המדיניות הייתה לפגוע ברכוש בלבד ולהימנע מקרבנות אדם. מדיניות זו באה לידי ביטוי בפרסומים של הארגון ובאחד מהם נאמר במפורש: "[...] ערכנו כמה התנקשויות מוצלחות ברכוש הממשלתי... אין אנו נוהגים להתקיף אנשים אנגלים ופקידי ממשלה אנגלים".

וכאשר נהרג קצין בריטי כתוצאה מן הפיצוץ, נהג האצ"ל להתנצל על כך (ראה להלן).

ב-2 ביוני 1939 פוצצו לוחמי האצ"ל בירושלים שלושה צמתים של קווי טלפון בעיר: ליד בניין טרה סנטה ברחוב המלך ג'ורג', ליד מלון "עדן" הסמוך לרחוב בן יהודה (ברחוב ההסתדרות פינת רחוב הלל) ובשכונת מאה שערים. קרוב ל 1,750 טלפונים נותקו, ביניהם גם טלפונים ששימשו את הצבא, המשטרה והסוכנות היהודית. על פי מסמך הבולשת גרם הפיצוץ לנזק רציני.²⁴⁰ באותו יום התפוצץ מוקש ליד חומת העיר העתיקה שגרם למותם של 5 ערבים, ביניהם שוטר בדרגת קורפורל, ולפצועים רבים. בתגובה על פעולות אלה הודיע המפקד הצבאי של ירושלים על הפסקת התחבורה היהודית של "המקשר" ברוב הקווים העירוניים.

ב-8 ביוני פוצצו אנשי האצ"ל בתל אביב את רוב צמתי הטלפון וכן נעקרו פסי הרכבת בקו המקשר את תל אביב עם לוד. בנוסף לזאת הועלו באש מכוניות משטרה וצבא.

אותו ערב, בשעה 9:45, הזדעזעה ירושלים משורה של התפוצצויות, 7 בסך הכול. 4 שנאים (טרנספורמטורים) של חברת החשמל הבריטית בירושלים נהרסו ואפלה ירדה על העיר. ההתפוצצויות גרמו גם להתפרצות אש גדולה שנראתה למרחוק. סיבת הדלקה הייתה בשמן שנמצא בשנאים. באותם ימים שרפו לוחמי האצ"ל בחיפה את תחנת הרכבת בסביבות חוף עזיז חיאט.

²⁴⁰ מסמכי הבולשת 373/2/G/S, את"ה, 47/59.

רחל אוהבת עמי (חבשוש)

בד בבד נמשכו ההתקפות בירושלים גם נגד ריכוזי ערבים. ב-9 ביוני תוכנן פיצוץ גדול בקרב הערבים שבאו לבקר את קרוביהם האסורים בבית הסוהר המרכזי שבמגרש הרוסים. המוקש הוטמן בסל גדול, אותו נשאה רחל אוהבת עמי (חבשוש), שהייתה בעלת חזות מזרחית ודיברה ערבית רהוטה (משפחתה עלתה ארצה מתימן). רחל הוסעה במכונית עד קרוב לכניסה למגרש הרוסים ומשם עשתה את דרכה ברגל, כשפניה רעולות. רחל ביקשה מנער ערבי לשאת את הסל, שהיה מלא פירות וירקות, אולם משקלו הרב של הסל עורר את חשדו של הנער והוא פנה אל אחד השוטרים שעבר במקום וביקש שיבדוק את תוכן הסל. רחל נאסרה מיד ומומחה לפירוק מוקשים הצליח לנתק את החוט החשמלי ולמנוע בכך את הפיצוץ. רחל נחקרה בצורה נמרצת במשך יומיים, אולם סירבה להעיד והודיעה כי תאמר את דברה רק בבית המשפט. 4 ימים לאחר שנתפסה, הועמדה רחל אוהבת עמי למשפט בפני בית הדין הצבאי. במשפט העידה אימה כי רחל היא בת 17 וחצי בלבד. בעדות זו תמך רופא שהביאה הסנגוריה, בניגוד לעדות רופא התביעה שהעיד כי לפי צילומי רנטגן גילה של רחל מעל 18 – כך שניתן לגזור עליה עונש מוות. השופט קיבל את עדות האם ודן את רחל אוהבת עמי למאסר עולם. היא הועברה לבית הכלא לנשים בבית לחם והייתה שם היהודייה הראשונה בקרב האסירות הערביות שנשפטו לשנות מאסר שונות. במשך הזמן הצטרפו אל רחל עוד אסירות יהודיות, חברות האצ"ל ולח"י. כעבור שבע שנים, בתום מלחמת העולם השנייה, קיבלה רחל חנינה מאת הנציב העליון ושחררה מבית הסוהר.

פיצוץ בדואר המרכזי

למחרת מאסרה של רחל אוהבת עמי פקדו חברי הארגון את בית הדואר המרכזי ברחוב יפו, מן הגדולים בבנייני הממשלה בעיר. לשם ביצוע החבלה השתמשו במוקשי "מעטפות" – לתוך מעטפה סטנדרטית גדולה הוכנסו 2 3 אצבעות ג'לניט (סוג של חומר נפץ) מעוכות לשכבה דקה. לתוך חומר הנפץ הוכנסו נפץ חשמלי, סוללה ושעון כיס. מועד הפעולה נקבע למוצאי שבת והשעונים כוונו לשעה 10 בלילה כדי למנוע אבדות בנפש. בשעה תשע בערב יצאו מאחד הבתים שבשכונת אחווה שני חברי הארגון רכובים על אופניים, ומעטפות בידיהם. כשהגיעו לבית הדואר המרכזי, הכניסו את המוקשים לתוך תאי המכתבים שבחזית הבניין. שניים מן המוקשים התפוצצו בשעה היעודה, הרסו את קיר החזית וגרמו נזקים חמורים לאולם

הגדול; רהיטים רבים הושמדו וכן חובלה קשה רשת החשמל הפנימית. מפקח משטרה, חייל בריטי וכמה נוטרים ערבים, שהיו בקרבת מקום, נפצעו קל.

המטען השלישי לא פעל, ולמחרת בבוקר, בשעה 8:30, נמצא שלם על ידי אחד הפקידים. מיד הוזעק למקום איש המשטרה פרד קלארק, מומחה לנשק, שפירק יומיים קודם לכן את המוקש שנשאה רחל אוהבת עמי. תוך כדי הטיפול התפוצץ המוקש בידו והוא נהרג במקום. כמה פקידים ערביים ופקיד יהודי נפצעו קל. העבודה במשרד הדואר הופסקה מיד ופתחי הכניסה אל הבניין נסגרו.

בהודעת המפקדה הראשית של האצ"ל, ששודרה ברדיו החשאי של הארגון, נמסרו פרטי הפעולה בבית הדואר המרכזי בירושלים. בסיום ההודעה נאמר: "המפקדה הראשית של הארגון הצבאי הלאומי מביעה את צערה על מותו המקרי של קצין המשטרה פרד קלארק".

יש לתמוה על הודעת המפקדה המביעה צער על מותו של הקצין הבריטי. האם חשבו חברי המפקדה שניתן לנהל מלחמה סטרילית ללא קרבנות? או שמא חששו מלהחריף יתר על המידה את היחסים עם ממשלת המנדט הבריטי? הדבר תמוה במיוחד כאשר כעבור שנה, בזמן הפילוג, ייסדו חברי המפקדה את ארגונו של אברהם שטרן, שלא היסס מלפגוע בקצינים בריטים.

קודם לפיצוץ בדואר המרכזי נעשה ניסיון להשליך מעטפת נפץ לתוך תיבת הדואר בפינת הרחובות ממילא ויוליאן (היום רחוב דוד המלך). היה זה אזור ערבי, שבו התגוררו בריטים רבים ויהודים מועטים. ביצוע הפעולה הוטל על יצחק מילר, שעלה ארצה מדרום אפריקה. מילר ניגש אל תיבת הדואר רכוב על אופניו, אולם בשעה שניסה לשלשל את "המכתב" לתיבה, התברר כי הוא עבה מדי ואינו עובר בחריץ שבתיבה. מילר ניסה דרכים שונות להכניס את המעטפה פנימה, אולם לשווא. בעל חנות ירקות הסמוכה למקום התבונן במעשיו של מילר והחל לצעוק: "בומבה, בומבה!". מיד התקהלו עוברים ושבים ערבים, תפסו את מילר וניסו לעשות בו שפטים. לפתע הגיע למקום משמר של חיילים בריטים חמושים שעשו את דרכם במורד רחוב הנסיכה מרי, וניגשו לברר מה קרה. מילר הסביר להם באנגלית רהוטה כי הוא עובד באחד ממשרדי הממשלה ונשלח לשלשל מכתב רשמי, ולראיה הראה להם את המעטפה ועליה כתובת מודפסת "בשירות הוד מלכותו" (הייתה זו אחת מן המעטפות הרשמיות שהיו בשימוש בארגון). וכדי להוכיח שאין במעטפה כל פצצה, זרק אותה בחוזקה ארצה ושום דבר לא קרה. החיילים השתכנעו שמילר דובר אמת, פיזרו את

קהל הערבים שהתאסף ויעצו למילר לנסות לשלשל את המעטפה בבית הדואר המרכזי, שם החריץ למכתבים גדול יותר.²⁴¹ לאחר שנלמד הלקח, הוכנה מעטפת נפץ דקה יותר וזו הוכנסה ב 27 ביוני לתא הדואר הצמוד לקיר הגדר של מחנה שנלר. המוקש התפוצץ בשעה 6:50 לפנות בוקר ומעצמת הפיצוץ נהרס חלק מן הגדר ונפצעו 5 ערבים שעברו במקום.

ב-12 ביוני נהרסו שישה תאי טלפון בתל אביב, וסניף הדואר ברחוב הרצל נהרס כתוצאה ממוקש שהוטמן בו. כן הוצתה תחנת הרכבת בתל אביב ובדליקה שפרצה נגרם נזק רב.

אותו לילה הוצת בית ערבי בשכונת מנשיה ומרסיסי המוקש שהתפוצץ במקום נפצע השוטר הבריטי אוסוולד. גם במקרה זה הביעה המפקדה הראשית של האצ"ל את צערה על פציעתו של השוטר הבריטי.

כתוצאה מן האירועים הללו, הטיל מפקד הצבא עוצר לילה על העיר תל אביב שנמשך משעה 10:30 בערב ועד השעה 4 בבוקר.

מעניין לציין כי התגובות ביישוב למעשי האצ"ל היו הרבה יותר מתונות מבעבר. לאחר ההתקפה על הכפר הערבי ביר עדס, למשל, כתב אליעזר לבנשטיין (ליבנה) בעיתון "דבר":²⁴²

אם נכונה ההשערה שצעירים יהודים ביצעו את מעשה הזוועה, הרי אין ספק שאין אלה אנשים שעל החרב אומנותם ועל הפשע פרנסתם. הם לא התכוונו במעשה להנאה פרטית ולא ביצעוהו לשם נקמה פרטית... בעולם הנפשי מוסרי, כמו בעולם הפיסי, אין מסובב ללא סיבה, ואין מעשה בלי אב...

פעולות תגמול בחיפה

ב-20 ביוני שוב פקדו לוחמי האצ"ל את שוק הירקות בחיפה, שהועבר לרחבה גדולה בחלק הערבי של העיר. הפעם עמדו בכניסה וביציאה מן השוק שוטר בריטי, שוטר ערבי ושוטרת ערבייה, שחיפשו בכליו של כל ערבי שנכנס לשוק. על אף השמירה החזקה, הצליח אחד הלוחמים להחדיר אל תוך השוק פח מלפפונים כבושים ממולכד, שהיה מחובר למנגנון שהייה. לאחר עזבו את המקום התפוצץ המוקש, ועל פי ההודעה הרשמית של הממשלה נהרגו 18 ערבים ו 24 נפצעו.

²⁴¹ אליאב, מבוקש, עמוד 106.

²⁴² עיתון "דבר" מיום 4.6.1939.

אותו יום פוצצה יחידה אחרת של האצ"ל שני תאי טלפון ציבוריים ברחוב הרצל, בהדר הכרמל, ובערב פוצץ גם צומת הטלפונים הראשי בעיר. ההתנכלות לערבים בחיפה הלכה וגברה וחייהם היו לבלתי נשוא. ב 26 ביוני הוטלה על קבוצת ערבים פצצה בסמטה מול בנק אנגלו פלשתינה (היום בל"ל). באותו יום נהרג ביריות ערבי ברחוב ג'ורג'יאנו ופצצה הושלכה לאחד הבתים בואדי סאליב. כעבור 3 ימים התפוצצו 2 מוקשים אוטומטיים מתחת לרכבת הנוסעת מחיפה לעכו. הפסים נהרסו והקטר, יחד עם שלושה קרונות, התהפכו.

לאחר פעולות אלה הוחלט במפקדה הראשית שעל זרעוני לעזוב את חיפה מיד. הוא נתמנה מפקד מחוז ירושלים ועבר לשם למחרת היום. מעניין לציין כי תגובת הערבים לפעולות האצ"ל בחיפה הייתה – הבלגה, ובעיתון הארץ מיום ה 25 ביוני 1939 אנו מוצאים את הידיעה הבאה: "ביום ו' ביקרו אצל המפקד הצבאי בחיפה כמה נכבדים ערבים שהוזמנו על ידו. הוא הודה להם על השקט שהוכיחו העדות הערביות בימים הפרועים של השבוע שעבר".

פיצוץ בית השידור הממשלתי

ב-12 ביולי 1939 הכריז שר המושבות הבריטי בבית הנבחרים, שהחל מחודש אוקטובר תופסק העלייה היהודית לארץ ורישיונות עלייה חדשים לא יינתנו עד מרס 1940. הגזרה נומקה בכך שבחודשים האחרונים הגיעו לארץ פליטים יהודים מאירופה שלא על פי תקנות העלייה ויש לקזזם מן המכסה החוקית.

כתגובה לגזרה הכריז הוועד הלאומי על שבתון כללי בכל רחבי היישוב היהודי בארץ. תגובת האצ"ל הייתה הגברת המאבק המזוין הן בגזרה הערבית והן בגזרה הבריטית. בתגובה לפגיעה ביהודים הותקפו ב 20 ביולי ערבים במקומות שונים בדרום הארץ, ליד פתח תקווה ובתל אביב. ליד רחובות הונח על פסי הרכבת מוקש שגרם להפסקת תנועת הרכבות לדרום הארץ. כתוצאה מן ההתקפות נהרגו 5 ערבים ונפצעו 8. עוצר מלא הוטל על פתח תקווה ורחובות. כן הוטל עוצר בדרכים המקשרות את תל אביב עם פתח תקווה ורחובות.

בירושלים הוחלט לפגוע בתחנת הרדיו הממשלתית "קול ירושלים". מטרת הפעולה הייתה לפגוע באולפנים ולגרום להפסקת השידורים. אולפני תחנת השידור שכנו במורד רחוב הלני המלכה (חלקם נמצאים שם עד היום) והייתה עליהם שמירה במשך כל שעות היממה. בכניסה לבניין עמד משמר

בריטי אשר בדק כל יוצא ובא ורק העובדים הקבועים ובעלי רישיון הורשו להיכנס. פריצה בכוח אל הבניין הייתה כרוכה בהתנגשות ישירה עם המשמר הבריטי, שעלולה הייתה לגרום לנפגעים משני הצדדים. על כן הוחלט להפעיל את מאיר צפניה, אחד מהעובדים הקבועים, שהיה חבר בארגון. מאיר קיבל שלוש מעטפות נפץ שנשאו את הכתובת "בשירות הוד מלכותו" ושדומות להן שימשו בפיצוץ תיבות המכתבים בדואר המרכזי. כמו כן הוכן עבור מאיר מעיל שתפר מצליח נמרודי ואשר הכיל בתוכו מוקש חשמלי.

ב-2 באוגוסט 1939 בשעות הבוקר נכנס מאיר לבניין בית השידור, לבוש מעיל ובתיקו 3 המעטפות הממשלתיות. הוא עבר את ביקורת השומרים ללא קושי ונכנס אל תוך הבניין עם מטענו המיוחד. את המעיל תלה מאיר על קולב בחדר הפיקוח ואת המעטפות הטמין בחדרי האולפנים. את אשר אירע אחר כך, מתאר סופרו של עיתון "הארץ":

בשעה 5:20 אחר הצהרים נשמעו במרכז העיר שלוש התפוצצויות חזקות. עד מהרה התברר שאירעו התפוצצויות בבית השידור החדש. פצצה אחת התפוצצה בחדר פיקוח, במקום שנמצאות המכונות המכוונות את העברת התכניות מן האולפנים בירושלים לתחנת השידור ברמאללה. פצצה שנייה התפוצצה בחדרה של הגב' וייסנברג, שהייתה עסוקה אותה שעה בשידור פינת הנוער באנגלית. פצצה שלישית התפוצצה באחד החדרים האחרים של האולפן. כפי המשוער גרמו ההתפוצצויות נזק רב מאד.

בעיקר ניזוקו המכונות בחדר הפיקוח, שהן יקרות מאד. כן נגרם נזק קשה לבניין, אשר במשך זמן רב עסקו במיוחד בהתקנתו לצורכי אולפני הרדיו. השידור נפסק מיד ולאחר הפסקה קלה החלו בשידור תקליטים מתחנת רמאללה. רגעים מספר לאחר ההתפוצצויות באה למקום המשטרה, שפתחה בחקירה. אי אפשר לברר כיצד אפשר היה להכניס פצצות לבניין, כיוון שבכניסה נמצא בקביעות משמר (שני שוטרים אנגלים ושני שוטרים יהודים) הבודקים כל עובר ושב. המשטרה ממשיכה את החקירה במרץ.

מן הפיצוץ נפצעה קשה מאי וייסנברג, שהייתה ממונה על "פינת הנוער" באנגלית, וכעבור זמן קצר מתה מפציעה בבית החולים. מאי עלתה ארצה מדרום אפריקה ונהגה לספק ידיעות לארגון. היא לא הייתה אמורה להיות

באולפן בשעת הפיצוץ. כן נפצע פצעי מוות מהנדס ערבי מחדר הפיקוח, ועמו נפצע קל אחד הטכנאים.

מספר ימים לאחר הפיצוץ עצרה המשטרה לחקירה 3 מעובדי תחנת השידור, שנחשדו בשיתוף פעולה עם מבצעי הפיגוע. בין החשודים היה גם צפניה. שניים מן החשודים שוחררו כעבור זמן קצר ואילו צפניה נידון למעצר מנהלי. הוא ישב במחנות המעצר בארץ ואחר כך באפריקה ושוחרר רק עם הקמת מדינת ישראל.

לאחר הפיצוץ בתחנת השידור הכריזה המפקדה על הפוגה. הדבר נעשה לרגל כינוסו של הקונגרס הציוני העשרים, שנפתח בבאזל ב 16 באוגוסט 1939.

מעניין לציין את ההבדל בין מדיניות האצ"ל בחזית הבריטית לעומת החזית הערבית. בהתקפות על מטרות של ממשלת המנדט הבריטי, התרכז האצ"ל בהרס מבנים ונמנע מפגיעה בבני אדם. כאשר נפגע שוטר בריטי (כמו בפיצוץ בבית הדואר המרכזי בירושלים או בהטלת מוקש בבית ערבי ביפו) מיהרה המפקדה להתנצל. לעומת זאת המטרה בחזית הערבית הייתה להרבות בקרבנות אדם. בחזית הבריטית, המאבק היה נגד מדיניות הממשלה ולא נגד השוטר או החייל הבריטי. לעומת זאת באו פעולות האצ"ל בחזית הערבית בתגובה לרצח שיטתי של יהודים בידי ערבים, ומכאן האופי השונה של שתי החזיתות.

243 פעולות תגובה ונקם של ההגנה

מסתבר כי גם ההגנה ביצעה פעולות תגובה נגד הערבים מבלי לתת לזאת פרסום – ולעיתים אף ראשי הסוכנות היהודית לא ידעו על כך. לשם ביצוע פעולות אלה הוקמה ביוני 1939 "יחידה לתפקידים מיוחדים, שלא תהיה כפופה למפקדה הארצית אלא לראש המפקדה". הדבר נעשה עקב החשש שהחלק האזרחי של המפקדה הארצית לא יאשר את פעולות היחידה המיוחדת, שנקראה פו"ם (פלוגות מיוחדות).

בלד א-שייך, הוא כפר ערבי גדול ליד חיפה שבו נקבר שייך עז א דין אל קסם, הידוע במנהיגי הכנופיות (היום ישנן יחידות טרור הקרויות על שמו), וממנו יצאו לא פעם צעירים כדי לפגוע ביהודים. בעקבות רצח נהג הרכבת היהודי, מרדכי שכטמן, הוחלט לבצע פעולת עונשין בכפר בלד א שייך. אנשי

הפּו"ם, שעליהם הוטל לבצע את פעולת העונשין, ערכו סיורי יום ולילה כדי לקבוע את פרטי התכנית, ובלי לילה 13 ביוני 1939 יצאה חוליה לכפר, חטפה 5 תושבים מאחד הבתים, הוליכום אל מחוץ לכפר והוציאו להורג בריות. אנשי החוליה היו לבושים כערבים, כדי שלא ידעו שהמבצעים הם יהודים.

לוביה, כפר ערבי בגליל, היה המטרה הבאה של הפּו"ם. ליד הכפר, בדרך טבריה נצרת, ירו ערבים על מכונית שעברה במקום. מן היריות נפצע פצעי מוות הנוטר בנימין קירשון מאפיקים. ב-20 ביוני יצאה חוליה של הפּו"ם מסג'רה ללוביה, וכאשר הגיעו אנשי היחידה לכפר, בחרו בבית מואר וירו לתוכו אש מתת מקלע ומאקדחים. מן היריות נהרגו שני גברים ואישה אחת ונפצעו שני ילדים וגבר אחד. למחרת היום הופיע מאמר חריף בעיתון "דבר":

פשע חדש אירע בכפר לוביה, פשע מבעית, המעיד כי מבצעיו איבדו את שארית ההבחנה ונסתלק מהם זיק אחרון של הרגש האנושי... בהאבקות ההיסטורית שבין הבונים בארץ והמחריבים תהי יד הבונים על העליונה, וזכר מעשה לוביה, כזכר כל המעשים המתועבים אשר קדמו לו, ידון לדיראון את מבצעיו המחריבים – יהיו אשר יהיו.

מאמר זה פורסם לפני שנודע למערכת כי את ההתקפה על לוביה ביצעו על ידי אנשי ההגנה, לכן גינה העורך במילים חריפות את מבצעה בחשבו, בטעות, כי היה זה מעשה ידי האצ"ל.

דב גולדמן, חבר פעיל בפּו"ם, כתב סקירה מקיפה על פעילותו. בין השאר תיאר פעולת תגמול נגד ערבים בכפר חיטין, שהשתלבה במסגרת "פלוגות הלילה" של וינגייט, בעקבות רצח יהודים בטבריה: "עם זריחת השמש עקפנו את הכפר, התפזרנו בין הבתים והתחלנו במלאכה... תפסתי כ 20 ערבים גיבורים, הכנסתי אותם לבית, סגרתי אותם ופוצצתי אותם ברימונים..."²⁴⁴

מאוחר יותר אף בוצעו פעולות חבלה נגד השלטון הבריטי, שהופסקו עם פרוץ מלחמת העולם השנייה.

ב-8 ביוני הוטמן מוקש בסירת המשמר הבריטית "סינבאד" שעסקה בסיוורים ללכידת ספינות מעפילים. מן הפיצוץ נהרג מפקד הסירה, הסרג'נט

²⁴⁴ את"ה, 38/1, מצוטט אצל שטיגמן עמוד 406.

הבריטי קינג, ו-5 איש נפצעו. הפיצוץ אירע כאשר הסירה שטה ליד חוף נתניה.

אותו חודש פוצץ גם צינור הנפט בקו עיראק חיפה. על הפיצוץ מספר מאיר מרדור (מוניה):²⁴⁵

הניסיון הראשון שלנו, והיחיד, בפיצוץ צינור הנפט נעשה בקיץ 1939, תוך הוראות חמורות מאוד לשמור על סודיות מוחלטת בגלל ערכו המדיני הרב של צינור זה.

החוליה בת 6 אנשים הגיעה לנהלל לפני השעה שש, שעת העוצר בדרכים. כן הגיעה אתנו מכונית ה"סליק" ובה המוקש, נשק קל להבטחה וכלי חפירה לחשיפת הצינור...

את נקודת הפיצוץ בצינור בחרנו במקום בו הוא חוצה את ערוץ הואדי... הצבנו הבטחה, ניגשנו לעבודת החפירה וחשפנו את הצינור באורך של מטר בערך ולכל היקפו. עד מהרה היה באפשרותנו לקשור את המוקש לצינור, כשהוא לופת אותו מלמטה. כיסינו את החפירה באדמה ובאבנים והשארנו רק פתח צר להפעלת מנגנון ההדלקה. המנגנון היה מכוון לתת שהות נסיגה של למעלה משעה עד לפיצוץ המוקש... מאוחר יותר התברר לנו כי הפיצוץ גרם להיווצרות שלוליות גדולות של נוזל כהה שכיסו שטח נרחב למדי. היו אלו שלוליות של נפט שפרץ מהצינור הפתוח.

ב-20 ביוני התפרסם בעיתונים העבריים בארץ מאמר מאת דוד בן-גוריון הדן בלקחים מפרסום ה"ספר הלבן". להלן קטעים מעיתון "הארץ":

קו

ישראל שגילו במשך שלושה דורות כוחם בבניין הארץ – יגלו מעכשיו כוחם גם בהגנה על העלייה, המולדת והקוממיות היהודית. זוהי תוכנית פעולתנו כולה על רגל אחת, ואיך – פירוש... ארבעה הם הדברים אשר שמירתם מחייבת אותנו לכל קורבן: עלייה, התיישבות, הגנה עצמית, עצמאות.

[...] אולם לא נטמא את מלחמתנו במעשי תועבה וטירוף דעת שנתפסו להם בריונים משוסים בביר עדס, תל אביב, ירושלים וחיפה. רצח ערבים ויהודים חפים מפשע, מעשי חבלה אוויליים ומחוסרי טעם, אין בהם אלא כדי לסייע לאויבינו בנפש. בתעלולי פשע וכסל אלה רק נכתים את

²⁴⁵ מ. מרדור, שליחות עלומה, עמוד 42.

מלחמתנו הצודקת, נערער את כושר פעולתנו וניתן יד לצוררינו...
 ואין זה מקרה שכל המעשים הנפסדים והטמאים – החותרים תחת
 מלחמתנו בספר הלבן – נעשים על ידי מיעוט פרוע ועקר שלא ידע
 להצטרף למפעל היצירה הציוני, שרק על ידו הוקם יישוב יהודי בכפר
 ובעיר, אשר בכוחו לעשות לאל את מזימת הספר הלבן.

ד. בן-גוריון

בחלקו הראשון של המאמר פורס בן-גוריון את תכניתו המדינית החדשה,
 חלקה בגלוי וחלקה במרומז, הלוא היא "הציונות הלוחמת". עיקרה: הגברת
 העלייה הבלתי חוקית, המכוונת לא רק להגדלת היישוב היהודי בארץ, אלא
 גם למלחמה נגד המדיניות הבריטית להקים מדינה ערבית בארץ ישראל.
 הטיפול בעלייה הבלתי לגלית הוטל על "המוסד לעלייה ב" שהוקם באפריל
 1939.

חלקו השני של המאמר עוסק בהתקפה חריפה נגד פעולות התגובה של
 האצ"ל. דומה כי לא עצם הפעולות הפריעו לבן-גוריון (שהרי התקפת ההגנה
 על בלד א שייך לא הייתה שונה במהותה מפעולת האצ"ל בדיר עדס), אלא
 העובדה שהאצ"ל, "מיעוט פרוע ועקר", לא קיבל את מרות המוסדות
 הלאומיים ופעל באופן עצמאי. זאת ועוד, בעקבות פרסום "הספר הלבן",
 גברו הקולות בין חברי ההגנה הדורשים פעולות נגד הערבים ואף נגד
 ממשלת המנדט, והיו לא מעטים שהצדיקו את מעשי האצ"ל. התקפתו של
 בן-גוריון נגד האצ"ל אמורה הייתה לעצור את הסחף ולמנוע את הגברת כוחו
 של האצ"ל בקרב היישוב.

ב-20 ביוני 1939 יזם זיאמה אהרונוביץ (זלמן ארן) מפגש של פעילים
 מרכזיים ממפא"י עם בן-גוריון. זלמן ארן יצא נגד ההבלגה והצדיק את
 פעולות התגובה נגד הערבים. להלן רישומי היומן של בן-גוריון על המפגש:

246

זיאמה טוען שהמבוכה ביישוב – אנו אשמים בה... הוא סבור כי כל
 שימוש בכוח נגד אנגלים, פירושה התחלת הקץ. אולם הוא אינו שלם
 עם ההתנגדות [מצד מפא"י] לטרור נגד הערבים [שהופעל על ידי
 האצ"ל]. טרור כזה יכריח את הערבים ואת האנגלים לבטל את הספר
 הלבן...

קולות נגד ההבלגה יצאו גם מפי מנהיגים נוספים של מפלגת הפועלים. ב' רפטור, ממנהיגי ההסתדרות ופעיל בהגנה, הכריז ב 28 במאי בישיבת מרכז מפא"י: "נימוקים פוליטיים שוב אינם. אם כן דרושה תגובה". ומאיר יערי העיר בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות מן ה-29 ביוני: "אני מתקשה להבחין בין לוביה ובלאד א שייח' לבין ביר עדס".

פגישה השנייה בין גולומב לבין ז'בוטינסקי

ז'בוטינסקי, שהיה מודאג מהמתח הגובר בין המחנות היריבים בארץ, כתב לבנו ערי וביקשו להתקשר עם גולומב ולהציע לו לצאת לאירופה ולהיפגש אתו, כדי לברר אם ישנה אפשרות למנוע התנגשות בין ההגנה לאצ"ל. גולומב נעתר לבקשתו של ז'בוטינסקי והפגישה ביניהם, שנקבעה ל-8 ביולי 1939, נמשכה יומיים. להלן קטעים מן השיחה:²⁴⁷

ז'בו: האם יש לדעתך חשש למלחמת אזרחים בארץ.
גולומב: אם ימשך המצב בארץ כפי שהוא היום, מן ההכרח שתפרוץ מלחמת אחים. לא ייתכן שהיישוב יעבור בשתיקה על מעשים כמו רצח פולונסקי, או על פעולות שחלק גדול ביישוב מתנגד להם.
ז'בו: האם עניין פולונסקי הוא אילוסטרציה [דוגמא] או שזה מקרה בודד?

גולומב: לעת עתה הוא יחיד.

ז'בו: האם אתה בטוח כי פולונסקי לא היה מלשין?

גולומב: הוא היה חבר נאמן עד יומו האחרון.

ז'בו: חברי אומרים כי ההגנה על פולונסקי באה מפני שבא מחוגי השמאל. על ברוורמן, למשל, לא הגנו, מפני שהיה קודם בית"ר... אבל בעצם גם פולונסקי וגם ברוורמן יצאו לתרבות רעה. אני לא יכול, כמובן, לדון מרחוק בעניינים כאלה.

מכאן עברו לדון במהות פעולות התגובה שביצע האצ"ל נגד הערבים.

ז'בו: המסכימים אנו, כי אחרי "הספר הלבן" לא צריך להיות שקט בארץ? האם אנחנו מבינים, שעלינו לעשות גם את אשר עשו האנגלים בסוף מלחמת העולם הראשונה בקרלסרוה, כאשר, בתשובה למעשי הגרמנים, פגעו בתושבים שלווים?

²⁴⁷ גולומב, חביון-עוז, ב, עמודים 97-98.

גולומב: אנו לעולם לא נאחז בדרך זו. היא לא בלבד בניגוד לרוחנו, אלא גם בניגוד לענייננו.

לאחר מכן עברו לדון באפשרות של איחוד שתי ההסתדרויות הציוניות וכפועל יוצא – גם איחוד שני הארגונים הצבאיים בארץ. ז'בוטינסקי ענה כי מאז ומתמיד זה היה רצונו, אלא שהוא התנגד לשיטה המקובלת, לפיה ההצבעה בבחירות לקונגרס הציוני מתנהלת על בסיס קניית ה"שקל". שכן לפי שיטה זו מכריע מי שיש לו כסף ווידוע שלרביזיוניסטים אין כסף. ז'בוטינסקי הציע לתת זכות בחירה לכל יהודי שיצהיר על הזדהותו עם התנועה הציונית. הקונגרס הזה (שייקרא "האספה הלאומית") יקים הסתדרות ציונית אחידה שתכלול את כל המפלגות המשתייכות כיום לשתי ההסתדרויות הנפרדות. תגובתו של גולומב הייתה כי כל מה שהוא יכול לעשות זה להביא את הצעותיו של ז'בוטינסקי בפני חבריו בארץ. באשר לאיחוד שני הארגונים הצבאיים בארץ, הציע גולומב לעשות הסכם זמני. בתקופת ההסכם, שיימשך שלושה חודשים לפחות, תתקיימנה פגישות בין נציגי שתי המפקדות, ובהן ייקבעו, מתוך הסכמה, הפעולות שיש לבצען. כמובן שבמשך התקופה הזו לא יבצע האצ"ל פעולות על דעת עצמו. ז'בוטינסקי חזר וטען כי לאחר פרסום "הספר הלבן" אסור שיהיה שקט בארץ וכן אסור שההסכם הזמני ישתק פעולות נגד הערבים. גולומב חזר ארצה, דיווח לבן-גוריון על פגישתו עם ז'בוטינסקי והמליץ לנסות ולהגיע להסכם, ולוא חלקי, עם האצ"ל. בן-גוריון התנגד בתוקף, וביומנו מיום ה-1 באוגוסט 1939 הוא כותב:

הסכם חלקי בלתי אפשרי. בלי הסתדרות ציונית אחת אין להעמיד הרביזיוניסטים בשורה אחת עם כל היישוב וכל ההסתדרות הציונית... אין אנו רשאים להעניק להם "פריטי" [שוויון]. יש לעשות ניסיון של איחוד אמיתי – כניסתם להסתדרות הציונית.

כך סוכל ניסיון נוסף להגיע להסכם בין ההגנה והאצ"ל.

הוצאות להורג

מחתרת, מעצם טבעה, מוגבלת באמצעי ההענשה שלה. ארגון מחתרת אינו יכול לקיים בתי מעצר, וכאשר מתגלה בוגד, מתוך הארגון או מחוצה לו, הוא מובא בפני בית דין של המחתרת ואם נמצא אשם – הוא נידון, בדרך כלל, למוות. כך נהגו גם כל ארגוני המחתרת שפעלו בארץ: ההגנה, האצ"ל ולח"י. בחודשים מאי יוני 1939 הוציא האצ"ל להורג 4 אנשים שנאשמו בבגידה:

יוסף ברוורמן – איש בית"ר לשעבר, שהצטרף אל תהומי לאחר הפילוג מההגנה ואף שימש חבר במרכז הארצי של הארגון. כעבור זמן עזב את פעילותו באצ"ל, התגייס למשטרת חיפה ובשנת 1936 הועבר לבולשת ביפו. הוא עסק באיסוף מידע על אנשי האצ"ל ועל העלייה הבלתי לגאלית. ב 3 במאי 1939 הוצא נגד ברוורמן פסק דין מוות, והוא נורה ברחוב בן יהודה בדרכו לביתו. הוא נפצע קשה מן היריות ולמחרת היום מת מפצעיו.

אריה פולונסקי – עלה ארצה מפולין בשנת 1929. בחו"ל היה חבר ב"השומר הצעיר" ובארץ היה חבר בגדוד העבודה בקיבוץ רמת רחל. בשנת 1931 הצטרף למשטרה ומאוחר יותר עבר לשרת בבולשת הבריטית. בזמן שירותו במשטרה המשיך להיות חבר בארגון ההגנה ושימש מקשר בין הסוכנות היהודית לבין הבולשת הבריטית. באצ"ל האשימו את פולונסקי בהלשנה על חברי הארגון ועל כו הוצא נגדו פסק דין מוות. ב 29 במאי 1939 היה פולונסקי בביתו (הוא התגורר בבית המעלות בירושלים). בערב ירד לחנות המכולת הסמוכה וכשעמד לחזור לביתו הוא נורה בידי מתנקשים. פולונסקי נפצע קשה בבטנו ומת למחרת היום בבית החולים מפצעיו. יחד אתו נורה ונהרג עובר אורח, אשר נמדאר בן 22, מעולי פרס. ב 17 ביוני 1939, כתב אפרים פולונסקי, אביו של אריה, מכתב לאצ"ל וביקש הסבר להוצאת בנו להורג. בתשובה שקיבל נאמר כי בנו הלשין לבולשת הבריטית על חברי אצ"ל וכי על האב לבוא בטענות לסוכנות היהודית ששלחו את בנו לבצע את "העבודה המלוכלכת".

ולנטין בק – עלה ארצה מרוסיה ושליטתו בכמה שפות הקלה עליו את המגע עם חוגים רחבים באוכלוסייה היהודית. הוא גויס על ידי הבריטים ופעל תמורת כסף באיסוף מידע על פעילות המחתרת העברית. הוא חדר לתנועת הנוער בית"ר והצליח לעלות על עקבותיו של יעקב קוטיק, אשר,

כזכור, נתפס עם מזוודה שהכילה נשק. בין השוטרים שהופיעו בלבוש אזרחי היה גם ולנטין בק והוא שמסר את המידע לבולשת. קוטיק נידון, כזכור, למוות ולאחר שישב 5 ימים בתא הנידונים למוות, הומר פסק דינו למאסר עולם.

מיד לאחר מאסרו של קוטיק, עזב בק את תל אביב. האצ"ל הוציא נגדו פסק דין מוות והחלו החיפושים אחריו. על תפיסתו כותב זרעוני:²⁴⁸

פריצקר [מפקד המש"י בחיפה] הודיע לי שסוף סוף גילו בקריית מוצקין את מקום מגוריו של ולנטין בק... מתוך קריאה בחומר שהוחרם בארכיון המודיעין של ההגנה בחיפה, הוברר מעל לכל ספק שולנטין בק שימש מודיע של המשטרה הבריטית, ובעטיו גילו הבריטים כמה מחסני נשק של ההגנה. מאחר ומפקדת האצ"ל הוציאה נגדו גזר דין מוות, לא הייתי זקוק לאישור מחודש. ב 22 ביוני הוא נורה למוות בקריית מוצקין.

מיכאל וקסמן – השתייך למחלקת המודיעין של האצ"ל ועבד תחת פיקודו של ישראל פריצקר. במסגרת תפקידו, היו לווקסמן קשרים עם הבולשת הבריטית כדי למסור מידע על פעילות הקומוניסטים בארץ וכן לנסות ולדלות מידע מן הנעשה בבולשת. אלא שהוא הרחיק לכת ובמשך הזמן החל למסור אינפורמציה גם על אנשי האצ"ל. באפריל 1941 תפסה המשטרה מחסן נשק בבת ים שהיה שייך לאצ"ל ווקסמן הואשם במסירת המידע על כך לבריטים. ביום שישי, 16 ביוני 1941, הוצא וקסמן להורג והוא בן 19 שנה. המשטרה עצרה את דוד רוזנצוויג כחשוד במעשה, וביוני 1941 הוא הובא למשפט. אנשי האצ"ל איימו על העדים וכתוצאה מכך חזרו בהם מעדותם. רוזנצוויג נשלח למעצר אדמיניסטרטיבי – תחילה במזרע ואחר כך במחנות המעצר באפריקה. רוזנצוויג הכחיש כל קשר להוצאה להורג של וקסמן. מותם של ברורמן ובק לא זכו לתגובת המוסדות הלאומיים, לא כן במקרה של אריה פולונסקי. בין הבאים להלוויתו נראו: י' בן צבי וד"ר א' קצנלסון מהנהלת הוועד הלאומי, ד"ר י' טהון מנשיאות ועד הקהילה בירושלים וכן קצינים בריטים ויהודים וקצין ערבי אחד. בדברי ההספד אמר ד"ר טהון, בין השאר:

"אריה! חבר נאמן לתנועת העבודה היית, גייסנוך לשירות לאומי, להגנה..."

הוצאתו להורג של פולונסקי אף הוזכרה על ידי אליהו גולומב בפגישתו עם ז'בוטינסקי בלונדון ב 9 ביולי 1939 (ראה להלן).
 ב-7 ביולי 1939 הוציאה המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית כרוז "לא תרצח", חתום בידי כ 200 אנשי שם ובראשם: פרופ' אברהם הלוי פרנקל, ברל כצנלסון, ש"י עגנון, הנריאטה סולד ואחרים.

לא תרצח

אל היישוב! אל הנוער!

חודש וחצי עברו מפרסום "הספר הלבן" ... היישוב התעורר לקראת מלחמה קשה ועקשנית בפסק הדין הקטלני של ממשלת אנגליה. אולם רצוננו העז להמשיך בבניין הארץ על אף הגזירות הוכתם על ידי מעשי טרור. מעשי תועבה אלה כבר הפילו קורבנות...

רצח יהודים על ידי יהודים נותן אות למלחמה מכוונת בין יהודים, העלולה להשמיד את היישוב על ידי מהרסיו מבפנים...

לא תרצח – זו זה משחר ילדותו של עם עתיק יומין כוחו יפה כאז כן היום. את עתידנו הלאומי לא נבנה אגב חיקוי דרכי המלחמה של המקולקלים שבגויים. האמצעים הטמאים לא די שלא יקרבונו למטרתנו אלא גם ירחיקוהו ממנה.

אנו החתומים מטה פונים בקריאת אזהרה ליישוב: יפסיק היישוב את הרע בעודו בתחילתו!

יבודד היישוב את המסיתים והמוסיתים!

יתאחד היישוב בהגנה נמרצת על הבית הלאומי בפני הטרור שבפנים, כמו מפני אויביו שבחוץ!

בתגובה, פרסם האצ"ל כרוז ובו נאמר: "זכרו, כי הצו 'לא תרצח' לא חל על אויב; אותו משה רבנו שנתן את 'לא תרצח' הרג את המצרי ויטמנהו בחול".
 ובכרוז אחר אנו מוצאים:

הרמב"ם הלכות חובל ומזיק פרק ט הלכות טז

הלכה ט: אסור למסור אדם ביד עכו"ם [עובדי כוכבים ומזלות, והכוונה לגויים], בין בגופו ובין בממונו. ואפילו היה רשע ובעל עברות. ואפילו היה מיצר לו ומצער, וכל המוסרו ביד עכו"ם בין בגופו ובין בממונו – אין לו חלק לעולם הבא.

הלכה י: מותר להרוג המוסר בכל מקום. ואפילו בזמן הזה, שאין דנים דיני נפשות. ואם העיז פניו ואומר – אמסרנו – מצווה להרגו וכל הקודם זוכה.

הכרוז "לא תרצח" וכן הכרוזים האחרים כווננו נגד האצ"ל, תוך התעלמות מן העובדה שגם ארגון ההגנה נהג להוציא להורג בוגדים ומלשינים, יהודים ולא יהודים. הראשון שבהם היה יעקב דהאן שנורה למוות על ידי אנשי ההגנה ב 30 ביוני 1924 בירושלים.

כאמור, הוקמו בהגנה בשנת 1939 פלוגות מיוחדות (פו"ם), שעסקו, בין היתר, גם בהוצאה להורג. הראשון שבהם היה ברוך וינשל, שהואשם במסירת ידיעות לבריטים בנוגע לעלייה הבלתי לגלית. תחילה התכוונו אנשי הפו"ם להזהיר את וינשל; כמה מאנשי היחידה תפסו אותו בסמטה שקטה בחיפה ואחד מהם, אורי אורקויצ', החל להלום בראשו בצינור מתכת. וינשל הצליח להוציא מכיסו אקדח, ירה לעבר אורי והרגו. באוקטובר 1940 הוציא הפו"ם להורג את וינשל בחיפה זמן קצר לאחר שנשא אישה.²⁴⁹

אותה שנה הוצאו להורג על ידי ההגנה 6 יהודים נוספים שנחשדו בבגידה:

250

אוסקר אופלר,	הוצא להורג בינואר 1940.
משה סבטני,	הוצא להורג ב 3 במאי 1940.
יצחק שרנסקי,	הוצא להורג ב 12 במאי 1940.
ברוך מנפילד,	הוצא להורג ב 25 ביוני 1940.
ולטר שטראוס,	הוצא להורג ב 3 ביולי 1940.
משה יעקב מרכוס,	הוצא להורג ב 25 באוגוסט 1940.

על פי מחקרו של נחמן בן יהודה, הוצאו להורג על ידי ההגנה בסך הכול 16 איש. אותו מספר אנשים הוצאו להורג על ידי האצ"ל. הגדיל לעשות ארגון לח"י ובכל שנות קיומו הוציא להורג 42 אנשים.

Ben Yehuda, Political Assassinations by Jews, p. 157 ²⁴⁹

שם, עמוד 160-161. ²⁵⁰

הוצאות להורג של שלושת ארגוני המחתרת

להגנה	האצ"ל	לח"י	
יהודים	14	20	10
ערבים	0	2	3
בריטים	2	17	2
אחרים	0	3	1
סך הכל	16	42	16

מחיי היום יום

מערכת הסברה ותעמולה

הסברה ותעמולה הם חלק בלתי נפרד מפעילות המחותרת. בראשית דרכו של האצ"ל הייתה ההסברה מכוונת בעיקר כלפי פנים. היה צורך להסביר לחברים את מטרות הארגון ואת ההצדקה לקיומו במקביל לארגון ההגנה. לשם כך הוצא, כזכור, ביטאון "המצודה" ובו מאמרים מפרי עטם של דוד רזיאל, אברהם שטרן וכן אוהדים לרעיון כמו פרופ' קלוזנר, ד"ר ייבין ואחרים. "המצודה", שלא היה מיועד לקהל הרחב, הודפס במספר קטן של עותקים והמפקד היה נוהג לקרוא את תוכנו לפני חניכיו.

בזמן חזרתו של אבהם תהומי להגנה והפילוג שנוצר עקב כך באצ"ל, התנהל ויכוח סוער בקרב שני המחנות. כל צד נקט בפעולת הסברה, פנימית בעיקרה, כדי לשכנע את החברים בצדקתו.

עם הרחבתם של פעולות התגובה בשנים 1938-1939, היה צורך להסביר לקהל הרחב את מדיניות הארגון ולהתווכח עם המוסדות הלאומיים שדגלו במדיניות ההבלגה. יש אם כן להבחין בין ההסברה הפנימית, שהתרכזה בתחילה בהודעות המפקדה הראשית והייתה מיועדת לחברים בלבד, לבין תעמולה שהייתה מכוונת לקהל הרחב. תעמולה זו נעשתה בעיקר באמצעות כרוזים שהופצו בדרכים שונות. השיטה השגרתית הייתה הדבקת הכרוזים על קירות הבתים בערים ובמושבות, ופיזור כרוזים באספות עם ובבתי הקולנוע. בנוסף לזאת היה נוהג לשלוח את פרסומי הארגון בדואר לכתובות שונות. כדי להסוות את השולח ולהביך את השלטונות, היו מכניסים את הפרסום לתוך מעטפה ממשלתית (מעטפות כאלה נמסרו לארגון על ידי חברים שעבדו במשרדי הממשלה השונים) ושולחים ללא בול ממקומות שונים בעיר. מפעם לפעם היו משתמשים בתחבולות שונות כדי להפיץ את דבר הארגון ברבים. כך, למשל, נהגה מערכת העיתון "דבר" להוציא במוצאי שבת הוצאה מיוחדת בשם "אומר". מדי פעם היו מקדימים צעירי האצ"ל את מוכרי ה"אומר" ומפיצים עיתון במתכונת דומה, בשם "אומר לעם", שהכיל חומר תעמולה הארגון.

"קול ציון הלוחמת"

תפנית חשובה בהחדרת רעיונות האצ"ל הייתה התקנתה של תחנת שידור, שהחלה את פעולתה בראשית 1939. יש לזכור שבאותה עת הייתה בארץ תחנת שידור ממשלתית אחת, שהחלה את פעולתה בשנת 1936. היא

שידור בשלוש השפות הרשמיות – עברית, ערבית ואנגלית והקציבה רק מספר שעות מצומצם לשפה העברית. תחנת השידור של האצ"ל הייתה פרימיטיבית והמשדרים היו נתונים בתוך מזוודה קטנה, נוחה לטלטול. את המשדר בנה חבר הארגון מישה שלימק, שהיה מהנדס אלקטרוניקה במקצועו. השידור הראשון שודר ב 2 במרס 1939 ולאחר מכן נערכו דרך קבע שלושה שידורים בשבוע. המשדר היה מובא לדירה פרטית ולאחר התקנת האנטנה וחוט המיקרופון, היה השידור מתחיל במילים: "קול ציון הלוחמת, קול ציון המשתחררת, תחנת השידור של הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל". כדי למנוע מן המשטרה לאתר את מקום השידור, היו השידורים קצרים, כעשר דקות, ונערכו בכל פעם במקום אחר. הציבור ידע את פרטי התחנה מתוך כרוזים שהופצו ברבים ובהם אורך הגל וכן השעה המדויקת של השידור. השידורים כללו בדרך כלל סקירות אקטואליות וכן הודעות מטעם המפקדה על פעולות הארגון. את החומר כתבו רזיאל ושטרן וכן ד"ר ייבין, שתרגם הרבה למערכת ההסברה. הקריינית הראשונה הייתה אסתר רזיאל (אחותו של דוד) וכעבור שנה הצטרף אליה כקריין משה שטיין. אסתר רזיאל המשיכה להיות קשורה לשידורים עד שנעצרה ב 2 במרס 1944. אותו יום היא נתבקשה להשאיר את המשדר בביתה ללילה אחד בלבד, ואותו לילה הוקף הבית בשוטרים ובחיפוש מצאו את המשדר. אסתר הובאה לבית הסוהר לנשים בבית לחם, בעוד בעלה, יהודה, נלקח לבית הסוהר בעכו ומאוחר יותר נשלח למחנה המעצר באפריקה, שם שהה ארבע וחצי שנים, עד להקמתה של מדינת ישראל.

בשלהי 1937 נעשו ניסיונות לשידורים גם בירושלים. המשדר היה קטן, והשידורים נקלטו רק בחלק מן העיר. הקריין הראשון היה חנוך קלעי (שהיה אז מפקד המחוז) ואחריו השתלב בקריינות יעקב אליאב (לבשטיין). השידורים, שנמשכו תקופה קצרה, נערכו מדירתם של האחים אסתר ודוד הורן וכן מדירתו של חיים חנני.²⁵¹

כאמור, לאחר מאסרו של רזיאל, פעל האצ"ל בעצמה בשתי חזיתות: החזית הערבית ונגד השלטון הבריטי. במקביל, הגביר הארגון את מערכת התעמולה שלו, בניצוחו של שטרן שהוזעק מפולין. מספר רב של כרוזים הופצו ברחבי הארץ, והחל מיוני 1939 התנוסס בראש כל כרוז סמל האצ"ל: יד מחזיקה ברובה על רקע מפת ארץ ישראל משתי גדות הירדן. בכרוזים

²⁵¹ שטיין, "הקונצרט" במחתרת.

אלה ניתן למצוא את רעיונותיו של שטרן המובילים למלחמה בכובש הבריטי, כמו: ²⁵²

חרות או מוות

[...] לא די בהתיישבות, ולא די בהתגוננות. יש דרך אחת ויחידה לניצחון, יש רק דרך אחת ויחידה למדינה העברית הגדולה... הדרך הזאת היא דרך הכיבוש והמלחמה. הדרך הזאת היא דרך האצ"ל.

ובכרוז אחר אנו מוצאים את הדברים הבאים:

[...] כל עם בריא היה מבין, כי ברגע שאונסים את נשמת העם השואפת לחרות – אין דרך אחרת זולת ההתקוממות, אין עמדה אחרת זולת בריקאדות ואין נשק אחר זולת רובה ופצצה ביד. כל עם בריא מבין, שחוק אחד שולט בעולם: חרות או מוות.

המעבדה הכימית בירושלים

הפעילות המבצעית הרבה, הצריכה לא רק אספקה שוטפת של חומר נפץ, אלא גם שכלול ייצור המטענים ובעיקר שיפור מנגנוני ההשהיה. פתרונות לבעיות אלו ואחרות נבדקו במעבדה כימית שהוקמה ביזמתו של מנחם לוין, סטודנט לכימיה שנה ב'.

מנחם לוין, שהיה חבר בית"ר עוד בפולין, עלה ארצה ב 1937 במסגרת הסרטיפיקטים שניתנו לסטודנטים שנרשמו ללימודים באוניברסיטה העברית בירושלים. עם בואו לירושלים הצטרף לאצ"ל. לאחר שעבר תקופת אימונים רגילה, הציע לנצל את ידיעותיו בכימיה כדי לפתור בעיות שונות הקשורות בהכנת מוקשים וחומרי חבלה. לאחר שהדבר אושר, צירף אליו עוד שלושה מחברי הארגון שלמדו כימיה באוניברסיטה העברית (אוסקר בוכוולד, צבי צוקרברג צור ורחל הליגמן). המעבדה הראשונה הוקמה בבית משפחת דרזנר, שגרה בבית מבודד בשכונת מקור חיים. ההורים אהדו את המחתרת ו-3 מתוך 4 הבנים היו חברים פעילים בה (אחד מהם, יחיאל דרזנר, עלה לגרדום בכלא עכו באפריל 1947)

החומרים וחלק מן הציוד נלקחו "בהשאלה" מן המחלקה לכימיה באוניברסיטה העברית וארבעת הסטודנטים החלו בעבודה. עיקר הפעילות הייתה בתחום פיתוח מנגנוני השהיה כימיים. הם הצליחו לשכלל את הכנת הבקבוקים שהכילו חומצה שחלחלה דרך פרפין, וכאשר נסתיימה שכבת הפרפין הפעילה החומצה את חומר הנפץ.

לאחר מספר חודשי עבודה, החלו השכנים להתאונן על הריחות המיוחדים שבאו מדירת משפחת דרזנר. הוחלט להעביר את המעבדה לחדר מבודד בשכונת נחלת ציון, שיתרונו הגדול היה בכך שהייתה לו כניסה נפרדת והיה קל להיכנס ולצאת ממנו מבלי למשוך את תשומת לב השכנים.

בבוקר ה-11 ביוני 1939 השתחררו מנחם לוין ואוסקר בוכוולד מלימודיהם והחליטו לנצל את זמנם הפנוי לעבודה במעבדה של הארגון. בעוד הם יורדים במדרגות המובילות לשכונת נחלת ציון, הוקפו לפתע בעשרות שוטרים במדים, מלווים בבלשים בלבוש אזרחי. השניים הוכנסו למכונית משטרה והובלו למשרדי הבולשת שבמגרש הרוסים. הם נחקרו, תוך שימוש בעינויים קשים, וב 27 ביולי 1939 הועמדו למשפט בבית הדין הצבאי. התביעה הביאה מומחים שהעידו על הסכנה שבהחזקת החומרים שנמצאו במעבדה, וכן על העובדה שטביעות האצבעות שנמצאו במקום התאימו לאלה של הנאשמים. בנוסף לזאת נמצא בכיסו של לוין מפתח שהתאים לדלת החדר.

לוין ובוכוולד נמצאו אשמים ונידונו לארבע שנות מאסר.

מותו של אריה יצחקי.

במוצאי שבת, 5 באוגוסט 1939, אירעה התפוצצות ברחוב לילנבלום 11 בתל אביב. כתוצאה מן ההתפוצצות נפצעו שני חברי הארגון אריה יצחקי ועוזרו עוזי הלפרין (אורנן), שעסקו אותה עת בהכנת מעטפות נפץ. מן ההתפוצצות נפצע יצחקי פצעים אנושים, ואורנן שנפצע קל יותר, יצא להזעיק עזרה. תוך זמן קצר הגיעו למקום שוטרים ובלשים שהעבירו את הפצוע לבית החולים. יצחקי היה בהכרה מלאה, אולם לא היה מוכן לענות לשאלות הבלשים שחקרוהו לנסיבות ההתפוצצות. למחרת היום מת יצחקי מפצעיו. עוזי אורנן הצליח להתחמק מן השוטרים ולאחר שקיבל טיפול רפואי המשיך את פעילותו בסניף תל אביב. כעבור חמש שנים, בנובמבר 1944, נעצר על ידי המשטרה ונשלח למחנה המעצר באפריקה. הוא שוחרר לאחר הקמת מדינת ישראל.

ייצור רימונים

ניסיון ראשון לייצר רימונים נעשה על ידי מנחם סטרליץ (אחיהם של חנוך קלעי ומרדכי סטרליץ), מראשוני האצ"ל בכפר סבא. באחד מבתי המלאכה במושבה הצליח מנחם להרכיב רימון פרימיטיבי, שהיה עשוי ממופה (צינור חיבור באורך של 10 ס"מ, שבשני קצותיו הברגה פנימית) ממולא בחומר נפץ. לאחר שהרימון עבר את שלבי הניסוי, החל מנחם לייצר בבית המלאכה כמויות גדולות יותר של רימונים פרימיטיביים. בהמשך הכין מתקן מיוחד שאפשר לירות את הרימון מתוך רובה. בשעה שעסק בפיתוח השיטה, אירעה התפוצצות שגרמה לפציעתו הקשה. הוא הובהל לבית החולים "הדסה" בתל אביב וב 17 ביולי 1937 מת מפצעיו והוא רק בן 22.

ייצור משוכלל יותר של רימונים נעשה בבית החרושת "פעמון" של משפחת בנצינברג (הר ציון) בקריית אריה ליד פתח תקווה. אחד הבנים, עזריאל, הצליח להכין בבית החרושת תבניות ולתוכן יצק את הרימונים. לאחר שסדרת הרימונים הראשונה הייתה מוכנה, היה צורך לבדוק את פיזור הרסיסים לאחר הפיצוץ. דוד רזיאל, שהיה בסוד העניינים, ביקש להשתתף באופן אישי בניסוי. אור ליום השבת נכנסו למכונתו של עזריאל בנצינברג, אהרון חייכמן ועוד שני חברים. הם עשו את דרכם לנהר הירקון, שם חיכתה להם סירה של הארגון, שהוחזקה על ידי אגודת יורדי ים "זבולון". רזיאל, שלא רצה לחלל את השבת, הלך ברגל עד לירקון. מספר עזריאל הר ציון: ²⁵³

נכנסנו לסירה ושטנו לכיוון הים. פנינו צפונה וכשהיינו רחוקים מתל אביב, החל הניסוי הראשון בו בדקנו את התנהגות הדטונטור בתוך מים. זרקנו רימון לים ומן ההתפוצצות נוצר הדף כל כך חזק שכמעט הפך את הסירה. אחר כך ירדנו לחוף, וזרקנו רימונים לתוך חבית שעמדה לא רחוק מאיתנו. לאחר כל התפוצצות בדקנו את פיזור הרסיסים ומצאנו שלא היה הבדל בין הרימון שלנו לבין רימון שהיה בשימוש בצבא הבריטי.

בנוסף לייצור רימונים, פיתח הר ציון גם משתיקי קול לאקדחים וכן עסק בתיקוני כלי נשק שונים, בעיקר אקדחים. בשיתוף עם בית החרושת ברזלית (שאחד הבעלים, קפלן, היה חבר בארגון), הצליחו לייצר מחסניות לאקדח הפרבלום, ששימושו היה נפוץ מאוד באותם ימים. יש לציין כי "הפעמון" עבד

²⁵³ ראיון המחבר עם עזריאל הר-ציון.

גם עבור ארגון ההגנה ובמלחמת העצמאות ייצרו שם, בין היתר, פצצות למרגמות.

החרמת חומר נפץ בירושלים

את שעת ההפוגה בין הפעולות, ניצל הארגון בירושלים כדי למלא את מחסניו במלאי חדש של חומר נפץ, אשר הלך ואזל כתוצאה מהפעילות האינטנסיבית.

יעקב (יאשקה) אליאב, שהיה אחראי לפעולות הארגון בירושלים, החליט לנסות ולחדור לחנותו של יצחק נדב, ברחוב מליסנדה, שעסק במכירת חומרי נפץ למחצבות. כל עסקיו של נדב היו נתונים, כמובן, לפיקוח ממשלתי חמור ושמירה הוצבה על החנות, נוסף להיותה סגורה על מסגר ובריח. פריצה דרך הדלת הראשית או האחורית נראתה משימה קשה ומסוכנת. אולם מסיור שנערך בסביבה התברר כי בסמוך לחנותו של נדב מצויה חנות צבעים וכי ישנה אפשרות לחדור אליה מן החצר האחורית.

בליל שבת, 4 באוגוסט 1939, חדרו לחנות הצבעים מן החצר האחורית 5 לוחמי הארגון בראשותו של יעקב אליאב (יתר הארבעה היו: רחמים כהן, חיים קורפו, גרשון אברמוביץ ואפרים אליהו). הם הביאו אתם כלי עבודה והחלו לפרוץ את הקיר המשותף לחנות הצבעים עם חנותו של נדב. העבודה הייתה קשה ונמשכה שעות ארוכות. לפנות בוקר, כאשר "הפועלים" היו תשושים מן העבודה הגופנית ומחוסר האוויר במקום, נפרץ לפתע פתח רחב וכאשר זחלו דרכו אל החנות הסמוכה אורו עיניהם למראה הכמות הגדולה של חומר הנפץ. מבלי להשתהות החלו להוציא את הארגזים החתומים ולהעבירם אל המכונית שחנתה בחצר. בגלל השעה המאוחרת, הוחלט להחביא את השלל במקום זמני וכעבור זמן להעבירו למחסני הארגון. המקום שנבחר היה מרתף בבניין בלתי גמור בשכונת רחביה. שכונה זו הייתה מאוכלסת בפקידי המוסדות הלאומיים (אח"מים של אותם ימים) שהיו ידועים בהתנגדותם למאבק המזוין של האצ"ל, והמשטרה נמנעה מלערוך חיפושים באזור. ואמנם שלושה ימים היו ארגזי חומר הנפץ מצויים באותו מרתף מבלי שנתגלו על ידי המשטרה. רק לאחר שנרגעו הרוחות, הועבר השלל מהמרתף שברחביה למחסני הקבע של הארגון. יעקב אליאב, שהתקשה להשיג מכונית לצורך העברת השלל, פנה לפני הפעולה אל בנימין זרעוני וביקש להשתמש במכוניתו עבור המבצע. לאחר היסוס מה, ניאות זרעוני לבקשה, אולם התנה זאת בכך שאליאב יסווה את המכונית ויחליף את לוחות הזיהוי.

על פי ההודעה הרשמית של המשטרה, הוחרמו אותו לילה למעלה מרבע טונה של חומר נפץ ויותר מאלף נפצים (דטונאטורים) – כמות גדולה מאוד במושגים של אותם ימים. לפי אותה הודעה, נתבקש יצחק נדב לפתוח את חנותו ביום השבת כדי למסור כמות של חומר נפץ לעובדי מחלקת העבודות הציבוריות שעסקו בסלילת כבישים. כאשר נפתחה החנות נתגלתה הפריצה והמשטרה החלה מיד בחקירה.

מעצרו של בנימין זרעוני

את אשר קרה למחרת ההחרמה, מספר בנימין זרעוני:²⁵⁴

בשבת בבוקר בא אלי רפאל סבאן (ששימש מחסנאי ראשי במחוז), ודיווח כי פעולת ההחרמה הצליחה וכי החומר הועבר למחסן ארעי. סבאן ביקש שאסע אתו כדי לראות את המיקום שבחר עבור מחסן הקבע.

המכונית חנתה ליד דירתי, ולוחות הזיהוי הנכונות שלה היו מחוזקות במקומן. השעה הייתה עשר וחצי בבוקר. נהגתי במכונית כשרפאל סבאן יושב לצדי. ליד קולנוע "ציון", בכיכר, עמד בקביעות שוטר תנועה ערבי שוויסת את התנועה. הוא הניף ידו לעצרני, ניגש, פתח את דלת מכונית מאחור, נכנס ואמר: "סע!"

"לאן לנסוע?"

"אני כבר אכוון אותך".

הוריתי לרפאל לצאת מן המכונית, ליתר ביטחון, ונהגתי עד תחנת המשטרה הקרובה. נכנסתי לתחנה יחד עם השוטר, והסרג'נט התורן רשם את פרטי האישיים ושאל כלאחר יד: "זאת מכוניתך?"

"כמובן. הן התעודות בידך".

"והיכן היא חנתה במשך הלילה שעבר?"

"ליד דירתי ברחביה".

"אתה בטוח בכך?"

"מה זאת אומרת 'בטוח'? שכבתי לישון בשעה עשר. בערב החנית אותה במקומה הקבוע ליד דירתי. בבוקר קמתי לנסוע לאוניברסיטה, ומצאתי את עצמי אצלך בתחנה".

"נתת את המפתחות למישהו שישתמש בה בלילה?"
 התרגזתי: "אדוני הסרג'נט, מכונית – כמוה כבחורה; אתה היית מפקיר
 את הבחורה שלך בידיים זרות?"
 הוכנסתי לחדר המעצר וכולי חימה. הילד הזה, יעקב אליאב, לא החליף
 את לוחיות הזיהוי של מכוניתי, ואפילו לא הודיע לי על כך. בעטיו אני
 עלול להיכנס לצרה גדולה.

ואמנם זרעוני נכנס לצרה גדולה. חקירתו, שנערכה בניצוחו של הקצין ראלף
 קרנס, נמשכה שישה ימים ולוותה בעינויים קשים.²⁵⁵
 עם סיום החקירה, הועבר זרעוני לתא אחר במרכז הבולשת, סמוך לחדר
 השמירה. באחד הלילות התעורר זרעוני לקול הנחרה של השומר הערבי.
 זרעוני טיפס בשקט על קורות הרוחב של מחיצת העץ, משם הגיע אל גג תא
 המעצר וברח מבית הסוהר. בו בלילה יצר קשר עם הארגון. במשך שבועיים
 שהה בירושלים בביתו של בנימין כהן, חבר פעיל בארגון, ולאחר מכן הועבר
 בתא המטען של מכונית לתל אביב. הוא דיווח על העינויים שעבר,
 והמפקדה פרסמה כרוז ובו תיאור מפורט של השיטות שבהן "מטפלים"
 הבריטים בחברי המחתרת. יש לציין, כי זו לא הייתה הפעם הראשונה שבה
 הופעלו עינויים במרתפי הבולשת הבריטית. בכל המקרים ניצח על מלאכת
 העינויים קצין הבולשת הבריטי קרנס, אשר לא פסק ממלאכתו גם כאשר
 הוזהר על ידי הארגון. באחת מישיבות המפקדה, הוחלט להוציא את קרנס
 להורג כדי לשים קץ לשיטות החקירה של הבולשת.

ההתנקשות בראלף קרנס

בשבת, ה-26 באוגוסט 1939, בוצעה התנקשות בחייו של הקצין ראלף
 קרנס, שנהרג יחד עם שומר ראשו, רונאלד בארקר.
 הייתה זו הפעם הראשונה שקצינים בריטים הוצאו להורג על ידי המחתרת
 היהודית, והשלטונות הגיבו בחומרה רבה. נערכו מאסרים רבים ומפקד
 הצבא בירושלים הורה על סגירת בתי הקפה ובתי הקולנוע היהודיים בעיר.
 למחרת היום יצאה מפקדת האצ"ל בהודעה, ובה קיבלה על עצמה את
 האחריות למעשה והזהירה שכל מי שיעז לענות את עצורי המחתרת –
 ייענש.

פסק הדין נגד הקצין קרנס

בשבת, י"א אלול תרצ"ט [16.8.39], הוצא לפועל פסק דין מוות של הארגון הצבאי הלאומי על מפקח המשטרה הבריטית הקצין קרנס. פסק דין זה הוצא לפועל ב ש ב ת מחשש לפגוע בפועלים יהודים העובדים בקרבת מקום.

הקצין קרנס הומת משום שעמד בראש קבוצת שוטרים בריטיים, שהיו מענים את החשודים בהשתייכות לארגון הצבאי הלאומי.

הקצין קרנס השתתף בעצמו בעינויים אלה, אשר עליהם יוציא הארגון חוברת רשמית, שתכלול את עדויות המעונים.

כאן נציין רק שבשעת העינויים היו המענים תולים את קורבנותיהם בבהונות רגליהם, שופכים מים לפה עד שהמעיים והריאות עמדו להיפקע, מועכים את האשכים, מצליפים בשוט גומי על אבר המין ועוד. עינויים אלה היו מלווים ביריקה בפנים ובקריאות: "בלאדי דג'ו" (בן לדת "הממזרים").

אם כי הארגון הצבאי הלאומי הודיע לציבור העברי בארץ על התעללות זו, לא התעורר אף אחד מאנשי המוסר, המגינים במסירות ובהתמדה על עוברי אורח ערבים "חפים מפשע".

אז פנה הארגון בכתב למספר מוסדות ואישים ודרש התערבות דחופה ונמרצת... אולם חלקם לא ענו, ובחלקם טענו שהודיעו להם "כי אין מענים"...

יחסנו לבריטניה – לטובה או לרעה – אינו נקבע על ידי התנהגותו של פרט זה או אחר באומה הבריטית. את יחסנו לבריטניה קובע יחסה של הממשלה למלחמתנו בעד המדינה העברית הגדולה בארץ ישראל.

אך כל בלש – אף אם הוא בריטי – שיעז להתעלל באסיר יהודי – מות יומת!

לאחר מעצרו של זרעוני, נתמנה משה מולדבסקי מפקד מחוז ירושלים.

פרוץ מלחמת העולם השנייה

תכנית "הארבעים אלף"

את התכנית הגה שטרן ועיקרה – פלישה לארץ ישראל על ידי אלפי לוחמים מזוינים היטב. על האצ"ל בארץ הוטלה המשימה לאפשר את העלאתם של המעפילים המזוינים לחופי הארץ. ביצוע התכנית היה תלוי בשלושה גורמים עיקריים: אימונים נרחבים, רכישת נשק בכמויות גדולות ורכישת אניות רבות כדי שיוכלו להשיט את אלפי הלוחמים. כזכור, נערכו בפולין ובליטא אימונים אינטנסיביים במסגרת התאים החשאיים ובמסגרת הגלויה של בית"ר. כן התנהל משא ומתן עם שלטונות פולין בדבר רכישת נשק מודרני בכמויות גדולות וכן הצטבר ניסיון רב ברכישת אניות במסגרת העלייה הבלתי לגאלית. באמצע שנת 1939 הגיעו היחסים עם ממשלת פולין לידי בשלות והוסכם על העברת כמויות גדולות של נשק למחסני הארגון בוורשה. ההערכה הייתה כי דרושות שנתיים להיערכות המורכבת של הפלישה.

שטרן לא שיתף בתכניתו את ז'בוטינסקי, שכידוע, התנגד לקיום התאים החשאיים בפולין ובליטא. במאי 1939 ביקר ז'בוטינסקי בריגה (לטביה) ובפגישה שהייתה לו עם בנימין אליאב התקיף בחריפות את המדיניות העצמאית של האצ"ל. מכאן הסיק אליאב, כי ז'בוטינסקי התנגד לרעיון הפלישה המזוינת.²⁵⁶ אלא שבינתיים התפרסם "הספר הלבן" של מקדונלד ובאירופה השתררה אווירה של ערב מלחמה. אירועים אלה הם שגרמו, ככל הנראה, לשינוי אצל ז'בוטינסקי אשר החל מאמץ את תכנית הפלישה לארץ ישראל. ד"ר יוחנן בדר, מראשי הרביזיוניסטים בפולין (ולימים חבר כנסת מטעם תנועת החרות) מספר בזיכרונותיו כי בתחילת 1939 העלה בפניו ז'בוטינסקי את תכנית הפלישה המזוינת לארץ ישראל והטיל עליו לברר את האפשרות המעשית לביצוע התכנית. בדר פנה אל הגנרל ברנרד מונד, יהודי מומר, וביקש את עזרתו בהדרכה צבאית של אלפי בית"רים במסגרת הצבא הפולני. מונד הבטיח את עזרתו, ולאחר מספר פגישות הגיע בדר למסקנה כי בקיץ 1940 יהיה הכל מוכן לביצוע התכנית הגדולה.²⁵⁷

כזכור, ביקרו אצל ז'בוטינסקי בתחילת אוגוסט 1939 שלושה אנשי אצ"ל (הלל קוק, אלכס רפאלי וחיים לובינסקי) שהיו בדרכם לקונגרס הציוני שהתקיים בז'נבה. לובינסקי היה היחיד מבין השלושה שהתכוון לחזור ארצה עם סיום הקונגרס. ז'בוטינסקי סיפר ללובינסקי כי אחרי פרסום הספר הלבן

²⁵⁶ עדות בנימין אליאב, מי"ז.

²⁵⁷ בדר, אוטוביוגרפיה, עמוד 215.

וההתפתחויות באירופה, שינה את דעתו באשר לתוכניות האצ"ל ושאל אם "הארגון מסוגל לצאת במרד מזוין בארץ ישראל ולהשתלט לפחות לכמה שעות על בית הממשלה בירושלים". לבסוף אמר: "אדוני ישמע ממני דבר בטרם ייצא לארץ ישראל".²⁵⁸

בהיותו בז'נבה, קיבל לובינסקי שש מעטפות ובתוכן חומר הכתוב בכתב סתרים. רק בעזרתו של הלל קוק שמסר לו את הקוד, הצליח לובינסקי לפענח את תכניתו של ז'בוטינסקי. על פי התכנית, היה ז'בוטינסקי צריך להגיע באוקטובר 1939 לחופי ארץ ישראל באניית מעפילים, אשר תעלה את אנשיה החמושים בלב הארץ, רצוי בתל אביב. על האצ"ל לאפשר את עליית המעפילים לחוף, ואם יש צורך, אף להשתמש בכוח לשם כך. בנוסף לזאת יכריז הארגון על התקוממות מזוינת, יתפוש את בנייני הממשלה בירושלים ויניף עליהם את הדגל הלאומי. יש להחזיק בבניינים האלה לפחות 24 שעות, ובזמן זה יוכרז על הקמתה של ממשלה עברית זמנית בעת ובעונה אחת בארץ, בבירות מערב אירופה ובארצות הברית של אמריקה. ממשלה זו תפעל לאחר מכן בגולה ותבטא את הריבונות היהודית על ארץ ישראל.²⁵⁹

לובינסקי חזר ארצה והביא עמו את שלוש המעטפות למפקדת האצ"ל, שהתכנסה ב 31 באוגוסט 1939 ברחוב אהרונוביץ 6 בתל אביב, כדי לדון בתכניתו של ז'בוטינסקי (שלושה מכתבים נוספים מז'בוטינסקי, נשלחו על ידי לובינסקי מאירופה בדואר). בישיבה השתתפו אברהם שטרן, אהרון חייכמן וחנוך קלעי, שניהל את הדיון בהעדרו של דוד רזיאל. (אשר אותה עת שהה, כזכור, במחנה המעצר) כן השתתפו, לובינסקי, שהביא את מכתבו של ז'בוטינסקי ויעקב אליאב, שהגיע כדי לדווח על הוצאתו להורג של הקצין קרנס. על הדיון מספר קלעי בעדותו:²⁶⁰

חייכמן התלהב מהתכנית, אבל ציין כי אנו חלשים ולא נוכל לבצע אותה עתה, בייחוד עקב המאסרים הרבים שפגעו בכוחנו. לדעתו יש לדחות את הביצוע לזמן מה ולהתכונן אליו היטב. שטרן אמר שכל התכנית אינה אלא פעולה הפגנתית שתביא להרס הארגון. ניסיון כזה יביא קץ לאצ"ל. בטון של דבריו הייתה התנגדות עזה ואף יחס של ביטול לתכנית. הוא הציע לענות בשלילה.

²⁵⁸ עדויות לובינסקי ורפאל, מ"ז.

²⁵⁹ ניב, ב, עמוד 281.

²⁶⁰ את"ה, 65.6.

אני [קלעי] טענתי כי יש להשיב שאין אנו מוכנים לבצע תכנית זאת לאלתר, אבל רואים בעצם התכנית התקרבות רבה לתפיסתנו על דרך הפעולה בארץ.

לפני שהדיון במפקדה הגיע לכלל סיכום, נשמעה דפיקה בדלת ולחדר פרצו שוטרים במדים וללא מדים. לפני כניסתם הצליח לובינסקי לקפוץ מן הקומה השלישית שבה התקיימה הישיבה, אל מרפסת הקומה השנייה (דירה שעמדה אף היא לרשות הארגון) והספיק להשמיד את התעודות שהביא אתו. כך נאסרו כל חברי המפקדה, יחד עם לובינסקי ואליאב שהיו נוכחים במקום.

אותו לילה חצו צבאות גרמניה את הגבול הפולני – החלה מלחמת העולם השנייה.

התכנית, כפי שהובאה על ידי לובינסקי, נגדה את המדיניות לה הטיף ז'בוטינסקי באותן שנים. הוא דגל בתכנית האבקואציה של יהדות אירופה, שתוכל להתבצע לאחר השגת הסכמים עם ממשלות אירופה השונות וממשלת המנדט הבריטי. בעיני ז'בוטינסקי, המפתח להגשמת הציונות לא היה בסילוק הבריטים מן הארץ, אלא בשינוי מדיניותם. הוא האמין שניתן לשנות מדיניות זו בעקבות לחץ ציבורי בבריטניה עצמה וכן באמצעות ממשלות אירופה, שראו ברעיון האבקואציה דרך להיפטר מן היהודים שלהם. ואכן, ז'בוטינסקי מצא אוזן קשבת אצל ממשלות פולין, ליטא ורומניה, אשר עזרו רבות לביצוע העלייה הבלתי לגאלית שארגנו הרביזיוניסטים. אלא שקשה להעריך את אשר עבר על ז'בוטינסקי בחודשים של טרום מלחמת העולם השנייה, כאשר הרגיש שאסון כבד ממשמש ובא. אכן הייתה זו תכנית התאבדות שנידונה מראש לכישלון, אולם הדרמטיות שבה התאימה לאופיו של ז'בוטינסקי שחש, כנראה, כי הקרקע נשמטת מתחת לרגלי יהדות אירופה.

חברי המפקדה הובאו לתחנת משטרת צפון תל אביב והוכנסו לחדר המעצר. בתחנה עבד השוטר קלמן ברגמן, חבר הארגון, שיצר קשר עם העצורים. ברגמן הודיע להם כי ברצונו לעבד תכנית לשחררם ויצא מיד את התחנה כדי להודיע לחברים את דבר המעצר. השחרור אמור היה להתבצע למחרת בלילה, אולם הוא לא יצא אל הפועל משום שכבר בבוקר הועברו העצורים לבית הסוהר ביפו, ולמחרת היום הועברו למרכז הבולשת בירושלים.

פרוץ מלחמת העולם השנייה, ובאופן סמלי גם מאסר המפקדה, מהווים ציון דרך בתולדות האצ"ל, שהגיע לשיא התפתחותו בשנת 1939. הארגון

מנה כ-3,000 לוחמים וסניפיו התפרסו בכל רחבי הארץ. כמות הנשק הלכה וגדלה, והלחימה התפרסה על שתי חזיתות בעת ובעונה אחת – החזית הערבית והחזית הבריטית. בנוסף לזאת נשלחו נציגים לארצות אירופה השונות, שם עסקו בהסברה מדינית, בגיוס כספים וברכישת נשק. כן עסקו השליחים בארגון התאים החשאיים ברחבי פולין, ליטא ולטביה, שכללו אלפי בחורים מאומנים, שהיו מוכנים לעלות לארץ ישראל על נשקם. 1939 הייתה גם שנת שיא בעלייה הבלתי לגאלית שאורגנה על ידי התנועה הרביזיוניסטית ושהאצ"ל לקח בה חלק מרכזי. והנה כל זה קרס באחת והיה כלא היה.

האצ"ל מכריז על הפסקת אש

לפני מאסר המפקדה מינה קלעי את זרעוני ממלא מקומו. ואכן, לאחר מעצר המפקדה החל זרעוני לכהן בתפקיד ראש המפקדה ולידו עזרו משה מולדבסקי ויוסף קרמין, שחזר באמצע אוקטובר משליחותו באירופה בענייני עלייה.

הפעולות נגד הערבים ונגד הבריטים הופסקו מסיבות טכניות וזרעוני התרכז בפעילות ארגונית. לא חלו כל שינויים בפעילות השגרתית: משה מולדבסקי נתמנה, כאמור, מפקד מחוז ירושלים, יוסף ברושי – מפקד מחוז חיפה, נסים כהן – מפקד תל אביב, ומשה חסון – מפקד המושבות. תחנת הרדיו של הארגון המשיכה בשידוריה והודעות המפקדה פורסמו כרגיל.

מספר ימים לאחר מינויו של זרעוני, הגיע אליו מכתב מרזיאל (ממחנה המעצר בצריפין) ובו דרישה להכריז באופן רשמי על הפסקת הפעולות של האצ"ל, וזאת כדי לא לפגוע במאמץ המלחמתי של בריטניה הלוחמת בצורר הנאצי. זרעוני ענה לרזיאל כי לפני הכרזה מעין זו, יש לנהל משא-ומתן עם השלטונות כדי לקבוע את התנאים שמציב האצ"ל, כמו שחרור כל העצירים ועוד. רזיאל מיהר לשלוח את מכתבו השני ובו פקודה מפורשת לפרסם מיד את הכרוז כפי שהנחה במכתבו הקודם. רק לאחר קבלת המכתב השלישי באותה רוח, פנה זרעוני אל אסתר רזיאל (אחותו של דוד) וביקשה לנסח את ההודעה.²⁶¹

בכרוז שפורסם ב 11 בספטמבר על ידי האצ"ל, נאמר, בין היתר:²⁶²

²⁶¹ זרעוני, עמוד 117.

²⁶² אלפסי, א, עמוד 354.

[...] כדי לא להפריע למהלך המלחמה נגד גרמניה ובכדי להקדיש מקסימום של כוחות לעזרת אנגליה ובעלי בריתה, מחליט הארגון הצבאי הלאומי על הפסקת פעולותיו התוקפניות בארץ ישראל, העלולות לפגוע בממשלה האנגלית ולסייע במידה כל שהיא בידי אויבו הגדול ביותר של העם העברי בעולם – הנאציזם הגרמני. מלבד הפרעות שפרעה גרמניה באחינו היהודים – היא היא שסיפקה את אמצעי הקיום והפעולה לטרור הערבי בארץ, והיא שהייתה המניע העיקרי של ההתנגדות המזוינת לתקומת העם היהודי בארצו. אולם יחד עם זה אנו מודיעים לכם אחים יהודים: מלחמת עולם חדשה זו, אשר בה משתתפים אחינו היהודים בכל הארצות הלוחמות, צריכה לתת לעם המעונה את הפיצוי האחד והיחיד המגיע לו – הקמת עצמאותו הממלכתית בגבולותיה ההיסטוריים של המולדת המשוחררת בין הים והמדבר... מאש מלחמת העולם החדשה קום תקום מלכות ישראל בחיל! בדם ואש יהודה נפלה ובדם ואש יהודה תקום.

הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל

בנוסף לכרוז שפרסם האצ"ל, כתב רזיאל מכתב אל מפקד הצבא הבריטי בארץ ישראל ובו הודעה על הפסקת אש והצעה לשיתוף פעולה. מכתב זה נשלח גם אל המזכיר הראשי של ממשלת המנדט ואל המפקח הכללי של המשטרה. על המכתב חתמו, מלבד רזיאל, גם משה גינזבורג ויצחק גוריון (פעילים רביזיוניסטים) שהיו עצורים אף הם במחנה המעצר בצריפין. במכתב נאמר, בין היתר:²⁶³

[...] ביקורתנו על שיטות הממשלה לגבי הגשמת המנדט לא התכוונה מעולם להוות יחס עוין לממשלה הבריטית בתור שכזאת. אף על פי כן היא הוצגה על ידי מתנגדינו הפוליטיים כחוסר נאמנות. דבר זה, טוענים אנו, הוא כוזב לחלוטין ואינו מכווון אלא להחשידנו שלא בצדק בעיני הממשלה...

בקטע זה מובעת הסתייגות מפעולות האצ"ל נגד השלטון הבריטי בארץ, פעולות שבוצעו על ידי האצ"ל ללא הסכמתו של רזיאל. קלעי לא התייעץ עם רזיאל בעניין זה ופעל בהתאם לכלל שנקבע כי אין לשתף מפקד שנמצא במעצר בהחלטות המפקדה. ואכן כאשר נפגשו חברי המפקדה עם רזיאל במחנה בצריפין, התריע בפניהם: "מה יצא לכם שפוצצתם כמה תאי טלפון? כל המפקדה יושבת בבית הסוהר ולמעשה האצ"ל משותק".²⁶⁴

בהמשך המכתב למפקד הצבא כותב רזיאל:²⁶⁵

המלחמה שהוכרזה עתה על ידי האימפריה הבריטית ובעלות בריתה נגד גרמניה הנאצית מעמידה את ארץ ישראל במצב מלחמה כלפי גרמניה. מלבד זאת היא מסכנת מרכזים יהודיים גדולים כגון פולין ושלושה וחצי מליון היהודים שבה, אשר במקרה שיצליח היטלר במזימתו יהיה גורלם כגורל יהודי גרמניה, אוסטריה וצ'כיה...

ההכרזה שהכריז אתמול נשיא ההסתדרות הציונית החדשה, מר זאב ז'בוטינסקי, בקריאתו ליהודי העולם בכלל ולחברי התנועה הלאומית בפרט, לעזור לבריטניה הגדולה ובעלי בריתה במאבקן נגד גרמניה, היא עדות מספקת ליחס הידידותי שלנו כלפי האימפריה הבריטית, בייחוד בשעת המצוקה...

לאור האמור לעיל אנו מבקשים אותך לצוות על שיחרור החברים והאזהדים של ההסתדרות הציונית החדשה העצורים במחנה זה, ולאפשר להם למלא את רצונם וחובתם כיהודים לאומיים לעזור לבריטניה הגדולה במאבקה...

כאמור, רזיאל כתב את המכתב בהיותו עצור במחנה המעצר בצריפין, בעוד חברי המפקדה שרויים אותה שעה בצינוק בבית הסוהר בירושלים. האם התייעץ רזיאל עם חברי המפקדה, או שמא כתב רזיאל את המכתב על דעת עצמו? אריה נאור (הביוגרף של דוד רזיאל) טוען כי רזיאל העביר את תוכן המכתב לירושלים ורק לאחר קבלת הסכמת המפקדה, שלחו למפקד הצבא. לעומתו שוללת עדה ייבין (הביוגרפית של אברהם שטרן) גרסה זו מכול וכול. קשה להניח ששטרן נתן הסכמתו לשיתוף פעולה עם הבריטים, בשעה ששאלה זו היוותה את אחד מסלעי המחלוקת בין שטרן לרזיאל. זאת ועוד,

²⁶⁴ אריה נאור, דוד רזיאל, עמוד 226.

²⁶⁵ שם, עמוד 227.

גם בעניין פעולות האיבה נגד מטרות ממשלתיות לא הייתה הסכמה בין השניים, וחברי המפקדה אף לא נשאלו כאשר רזיאל הורה לזרעוני להכריז על שביתת נשק (ראה לעיל).

ב-25 בספטמבר באה הוראה מז'בוטינסקי מלונדון להפסיק את כל הפעילות נגד הבריטים. במכתב שמופנה אל רזיאל (שהיה אותה עת במעצר) נאמר, בין היתר:²⁶⁶

[...] הסכסוך בין הציונות ההרצלאית ובין החוגים הבריטיים בארץ צריך עתה אם לא להישכח, הרי לכל הפחות לאבד את עוקצו... סכנה משותפת תדרוש במידה רבה מפעל משותף... נציב נכבד, בזמן שכזה קשה להיות נציב בית"ר בארץ, ואני דורש ממך שתעשה את הקשה, קשה פי עשר אם מוכרח אתה לפעול לא בעצם ידך כי אם על ידי שליח [רמז על היות רזיאל במעצר]...

לאחר חודש ימים בבית הסוהר המרכזי בירושלים, הועברו חברי המפקדה למחנה המעצר לצריפין, ומיד התכנסה המפקדה לישיבה רשמית בראשותו של רזיאל. הדיון התקיים באווירה קשה ועל הפרק עמדה הכרזתו של רזיאל על הפסקת פעולות האצ"ל. חברי המפקדה מתחו ביקורת חריפה על רזיאל על כי הסכים להפסקת אש ללא כל תנאים, מדיניים או אחרים (כמו שחרור העצירים והפסקת רדיפות המשטרה את חברי הארגון). שטרן אף תבע להפסיק כל שיתוף פעולה מרצון עם השלטונות הבריטיים. בנוסף לזאת לא ראה שטרן בעין יפה את ההתקרבות היתרה של רזיאל אל פעילי המפלגה הרביזיוניסטית (כזכור, חתמו על המכתב שנשלח למפקד הצבא גם גוריון וגינזבורג, פעילי המפלגה). הוויכוחים היו סוערים והגיעו לטונים גבוהים מאוד. הצעקות נשמעו אף מחוץ לצריף וההדים הגיעו אל כל עצורי הארגון במחנה (80 במספר). סביר להניח כי חילוקי הדעות בין חברי המפקדה לבין רזיאל לא נעלמו מאנשי הבולשת, שיכלו להתקין מיקרופונים סמויים ללא קושי בתוך הצריף שבו התקיימו הדיונים.

הכרזתו של רזיאל בדבר הפסקת הפעולות דרבנה את פעילי המפלגה הרביזיוניסטית לפעול למען שחרורו, יחד עם יתר עצורי המחתרת. פעיל במיוחד היה ד"ר אריה אלטמן, יושב ראש ועד המורשים, שחזר בספטמבר 1939 משהות ארוכה בחו"ל. אלטמן התקשר עם פנחס רוטנברג, שנבחר לעמוד בראש הוועד הלאומי ויחד פעלו אצל השלטונות לשחרור העצירים

²⁶⁶ אמיכל-ייבין, עמוד 167.

ורזיאל בראשם. רזיאל, שהבין את חשיבות עמידתו בראש הארגון בעת הזאת, לא רצה להשתחרר מבלי שישוחררו כל חברי המפקדה. לבסוף נתרצה, לאחר שקיבל הבטחה שייעשו כל המאמצים לשחרר את יתר החברים העצורים.

שחרורו של דוד רזיאל

ב-19 באוקטובר 1939 נלקח רזיאל ממחנה המעצר למלון המלך דוד לחדרו של רוטנברג, שם חיכו לו ראש הבולשת ג'יילס וכן סגן מזכיר הממשלה. לבקשתו של רוטנברג, הוסרו האזיקים מידיו של רזיאל, אשר חזר על התחייבותו להפסיק את פעילות האצ"ל בגלל מלחמת העולם ואף העלה הצעות שונות לשיתוף פעולה בין הארגון לצבא. את הלילה עשה רזיאל בבית הסוהר בירושלים. למחרת היום, ב-20 באוקטובר 1939, נלקח למשרדו של ג'יילס, שהודיע לרזיאל כי הוא משוחרר ממעצר וכי עליו להתייצב פעם בשבוע במשרדו של ג'יילס. היה זה יום שישי בשעות אחר הצהריים וכדי שלא לחלל את השבת, פנה רזיאל אל מלון "כנרת" ברחוב יפו ליד כיכר ציון, שהיה בבעלות משפחת דרזנר.²⁶⁷ בשבת הצטרף אל רזיאל יצחק גוריון, ששוחרר אף הוא מן המעצר. עם צאת השבת נסע רזיאל לתל אביב והתראה לראשונה עם אשתו אחרי תקופת הפרדה ממושכת.

ביום ראשון יצאו רזיאל ושושנה אשתו, בלוויית גוריון, לצריפין כדי לאסוף את חפצי המשוחררים. אותו בוקר, בזמן ששהה בבית הוריו בתל אביב, קיבל רזיאל מכתב בחתימת קלעי, ובו האשמות קשות כאילו כל שיתוף הפעולה בינו לבין הבריטים לא נועד אלא לשחרורו מן המעצר. רזיאל היה נסער מאוד ובשעה שנכנס למחנה (גוריון לא הורשה להיכנס), נפגש עם המפקדה לדיון נוקב. הפגישה הייתה קשה מאוד ובסיומה הודיע רזיאל על התפטרותו. לבסוף הסכים להמשיך בתפקידו עד לשחרור חברי המפקדה מן המעצר. רזיאל, שהיה שתקן מטבעו, לא הרבה לדבר בעניין, אולם בהגיעם הביתה אמר לשושנה: "עם אנשים שאינם מאמינים לי לא אוכל לעבוד".²⁶⁸ עוד על הרגשתו של רזיאל ניתן ללמוד ממכתב שכתב כעבור כחצי שנה להלל קוק לארצות הברית:²⁶⁹

²⁶⁷ שלושה מבין ארבעת בני משפחת דרזנר שירתו באצ"ל. יחיאל עלה לגרדום ב-16 באפריל 1947 בעוד שני האחרים בילו שנים רבות במעצר בריטי.

²⁶⁸ נאור, עמוד 232.

²⁶⁹ אלפסי, א, עמוד 381.

כשאני מסתכל כעת אחורנית על השנים שעברו, ברור לי שהעניין [הכוונה לפילוג של אברהם שטרן] מתחיל עוד הרבה זמן לפני בית החולים [המעצר], ושם הגיע לידי ביטוי מושלם. ימים מעטים לאחר שהבראתי [שוחררתי] קיבלתי מכתב מלא צעצועים כאלה שמעולם לא היה עולה על דעתי כי בני אדם המכירים אותי אפילו סתם ככה ישלחו לי מתנות שכאלה. אף על פי שעל החתום בא איזה מישהו אחר [חנוך קלעי] היה ברור כשמש של מי האינספירציה [הכוונה לשטרן]. מכתב זה עורר בי גועל כל כך גדול (תאר לך בחור מבריא הודות לזה שהוא מנצל את משרתו ומועל באמון המסור בידיו; לא פחות ולא יותר) עד שהחלטתי להפסיק את היחסים [דהיינו להתפטר].

מכאן עובר רזיאל לתיאור מצב הארגון כפי שמצא אותו לאחר שחרורו:

אבל מכיוון שקשה היה לתאר איך יתנהל בית המסחר [הכוונה לאצ"ל], הסכמתי לעבוד זמנית, עד שיבראו [ישתחררו] גאוני הדור עם מאיר [יאיר] בראש וייקחו את העסק לידיהם. כך נמשך הדבר ארבעה חודשים. הוצאתי את בית המסחר ממצב של כמעט בנקרוט [פשיטת רגל] גמור והבאתי אותו לאפשרות קיום ואפשרות עבודה והתפתחות, אבל בינתיים שפע על חשבוני רעל מסריח מבית החולים [בית הסוהר] בעזרת אמבסדורים [שליחים]...

הפגישה של רזיאל עם זרעוני הייתה אף היא נסערת. זרעוני, שהתנגד להפסקת הפעולות של הארגון, מתח ביקורת על פגישותיו של רזיאל עם ג'יילס ועל הסכמתו להיפגש עם קצין הבולשת אחת לשבוע. על כך ענה רזיאל: "התחייבתי להתייצב אצלו אחת לשבוע, וכל עוד אני חופשי – לא ינקוט האצ"ל שום פעולה מלחמתית".²⁷⁰

זרעוני: שמא תסכים לרדת למחתרת? אתה הרי ראש המפקדה של האצ"ל, ובתור שכזה – תתייצב כל פעם בבולשת?
רזיאל: לא הסכמתי לברוח כשהייתי בסרפנד, וגם לא ארד למחתרת. נתתי את דברתי לג'יילס, ולא אפר אותה.

רזיאל פעל לשיקום ההריסות של הארגון, שסבל מאוד עקב מעצר רבים ממפקדיו, כולל המפקדה הראשית. הוא הקים מפקדה רזרבית שכללה את בנימין זרעוני, משה מולדבסקי ויוסף קרמין. כעבור זמן צורפו למפקדה גם יוסף דוקלר ומרדכי סטרליץ. המצב בסניפים היה קשה ובכמה מקומות המשיכו המוסדות לרדוף את אנשי האצ"ל. על המצב בסמינר מזרחי בירושלים, למשל, יעיד המכתב שנשלח אל מנהל הסמינר, מר ליפשיץ, שנהג לסלק מן הסמינר תלמידים שהיו חשודים בהשתייכות לאצ"ל:²⁷¹

זה שנים רבות אדוני רודף באמצעים שונים את תלמידיו הלאומיים. ההסברות הרבות לא הועילו. התנהגות זו, שלא נשלים איתה בשום אופן, אילצה אותנו לשלוח אש ברכוש בית הספר. את האחריות למעשה זה אנו מטילים על מצפוננו של כב'. אנו מבקשים מכב' להחזיר מיד לבית הספר את התלמידים הלאומיים שהוצאו על ידו בגלל השקפותיהם הלאומיות ולהפסיק את הרדיפות, בכדי שלא נאלץ לנקוט באמצעים נוספים.

את עיקר מאמציו כיוון רזיאל לשחרור עצירי האצ"ל ובראשם חברי המפקדה. הוא נפגש עם אלטמן ועם רוטנברג שלחצו על מזכיר הממשלה – אולם ללא הועיל. אלטמן טען בפני השלטונות כי נוכח העובדה שראשי המפלגה והאצ"ל הכריזו ברבים על שיתוף פעולה עם הבריטים, אין כל הצדקה להמשיך ולהחזיקם במעצר. בתשובה, נאמר לו, כי יש להבחין בין העצורים הוותיקים לבין אלה שנעצרו לאחר ההתנקשות בקרנס. ואמנם החלו שחרורים אטיים של פעילי המפלגה ועצירי האצ"ל. בדו"ח של הש"י (שירות הידיעות של ההגנה) מנובמבר 1939 אנו מוצאים כי "מאז הודיעה הנהלת התנועה בלונדון על הפסקת פעולות הטרור ולאחר שהאצ"ל פרסם כרוז על כך, שוחררו כ-180 איש וכיום נמצאים עדיין במעצר כ-50 איש".²⁷² יאשקה אליאב שנעצר יחד עם המפקדה מספר כי "אף שאת רוב העצורים במחנה סרפנד [צריפין] שיחררו, אותנו לא שיחררו. מתי מעט נותרנו במחנה, חברי המפקדה ועוד אחרים מן הנוהים אחריהם". חילוקי הדעות בין רזיאל לחברי המפקדה היו סוד גלוי ואין ספק שהבולשת ידעה היטב את התנגדותם של שטרן וחבריו לשיתוף הפעולה בין רזיאל לבריטים ולכן

²⁷¹ את"ה 8/180 יוני 1940.

²⁷² שם, שם.

החליטו שלא לשחרר את חברי המפקדה.²⁷³ המשך החזקתם במעצר של אלה אפשרו את ביצוע מדיניותו של רזיאל – הפסקת הפעילות נגד הממשלה ושיתוף פעולה עם המודיעין של הצבא נגד הגרמנים. כתוצאה מהמשך המעצר הלך וגבר תסכולם של שטרן וחבריו והתרעומת על רזיאל ומדיניותו הלכה והתעצמה.

בפברואר 1940 חוסל מחנה המעצר בצריפין והעצורים הועברו למחנה המעצר במזרע, מצפון לעכו. במזרע נפגשו עם קבוצה של 38 חברי האצ"ל שנתפסו באביב 1939 בשעה שהשתתפו בקורס מפקדים במשמר הירדן.

מאסר השלושים ושמונה

בעוד המשטרה משחררת את אסירי האצ"ל "הוותיקים", היא לא פסקה ממעצרים חדשים. כזה היה גורלם של 32 חניכי קורס "סגנים" שהתנהל במשמר הירדן. היה זה הקורס הגדול ביותר מאז קיום הארגון, וביום השישי, ה-17 בנובמבר 1939, התקיימו הבחינות והקורס הסתיים רשמית. אלא שמפקד הקורס, שלמה פוזנר, החליט להקדיש את היום האחרון לאימונים חיים בחומר נפץ. בשבת לפנות בוקר יצאו הבוגרים, בליווי 4 נוטרים מזוינים ברובים, אל ההרים בקרבת המושבה. עם גמר האימונים חזרו למושבה, אולם בדרך נתקלו בשוטרים בריטיים שעצרו את כל הקבוצה. הסתבר כי השוטר הערבי שהיה במשטרת גשר בנות יעקב שמע את היריות. הוא הודיע על כך לממונים עליו, ו-4 השוטרים שנשלחו לאזור לברר מה קרה, שמעו את קולות הנפץ וראו את ענני האבק שעלה מן ההתפוצצויות. הם הציבו מארב לא רחוק ממשמר הירדן ועצרו את 32 החניכים, המפקד וסגנו ובנוסף גם את ארבעת הנוטרים. הגברים נשלחו לכלא עכו ו-4 הבנות נשלחו לבית הסוהר לנשים בבית לחם. כעבור חודש ימים הועמדו למשפט צבאי והואשמו בהחזקת חומר נפץ שנמצא בקירבת מקום וכן בהחזקת אקדח ורובה שנמצאו בחצר הבית בו התגוררו הנאשמים. הדיון נמשך יומיים ובסיומו נשפטו 4 הבנות לשנתיים מאסר, 6 מבין הבחורים נשפטו ל-5 שנים, והיתר – ל-10 שנות מאסר. הבנות נשלחו לבית לחם והבנים נשלחו לכלא עכו ולאחר מכן הועברו למחנה המעצר במזרע, שם פגשו בחברי המפקדה ויתר העצירים שהועברו ממחנה המעצר בצריפין. ב-19 בינואר 1940 שוחררו הבנות מאחר שמפקד הצבא לא אישר את פסק דינן. הוא גם הקל בעונשם של הבחורים, אשר יצאו לחופשי לפני

²⁷³ מסמך הבולשת, את"ה, 47/11.

תום המועד שנגזר להם – כעבור שנה שוחררו 6 מצעירי הקורס והיתר שוחררו שנה לאחר מכן.

מפעולות המש"י

לאחר הפילוג של תהומי משנת 1937, הוקמה באצ"ל מחלקה מיוחדת למודיעין, המש"י (מחלקת שירות ידיעות, ששמה הוסב מאוחר יותר ל"דלק"). בראש המחלקה עמד אריה פוסק ולאחר מאסרו, באוגוסט 1939, מונה יוסף דוקלר במקומו. ב 20 בינואר 1940 שוחרר פוסק מהמעצר והצטרף לפעילות המש"י, שראשיו היו יוסף דוקלר, ישראל פריצקר ויצחק ברמן.

שיתוף הפעולה של האצ"ל עם הבריטים, עליו הכריז רזיאל לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה, התרכז בראש וראשונה בתחום המודיעין. המש"י העביר למודיעין הצבאי הבריטי מידע חשוב על סוכנים גרמנים ואיטלקים ועל קומוניסטים (שפעילותם בארץ הייתה בלתי חוקית), ועובדו תכניות להחדרת אנשי האצ"ל לפולין הכבושה ולארצות אירופה אחרות, למטרות ביון.

בנוסף לקשרים של המש"י עם המודיעין הצבאי הבריטי, נהג רזיאל להיפגש אחת לשבוע עם ראש הבולשת א"פ ג'יילס (היה זה, כזכור, אחד התנאים לשחרורו של רזיאל מן המעצר), והשניים ניהלו ביניהם שיחות ארוכות, בהם לחץ רזיאל על ג'יילס לפעול למען שחרור חברי המפקדה שנשארו במחנה המעצר.

גם ראשי המש"י ניצלו את קשריהם עם הבריטים, כדי ללחוץ על השלטונות לזרז את שחרורם של חברי האצ"ל שנשארו במעצר. לחץ זה גבר במיוחד עם מאסרם של ה 38 ממשמר הירדן, שכאמור הועמדו למשפט צבאי והיה חשש שלכמה מהם יינתנו אף פסקי דין מוות. הגיעו הדברים לידי כך שמרווין ויטפלד (ממשרד הביון הבריטי בחיפה) נפגש עם קציני צבא גבוהים בירושלים וניסה לשכנעם ש"במקרה של פסק דין חמור הוא עלול להפסיד מקור אינפורמציה חשוב ובעל ערך אשר אין לוותר עליו". ואכן, פסקי הדין לא היו חמורים במיוחד, וכאמור, שוחררו כל השפוטים לפני תום מועד המעצר שנפסק להם.

הפילוג השלישי: אברהם שטרן פורש מהאצ"ל

ב-18 ביוני 1940 שוחררו סוף סוף ממחנה המעצר במזרע חברי המפקדה: חנוך קלעי, אהרון חייכמן ואברהם שטרן וכן יעקב (יאשקה) אליאב וחיים לובינסקי (שכזכור נעצרו יחד עם המפקדה). למחרת היום כינס רזיאל ישיבת מפקדה, שהייתה סוערת מאוד. שוב הוטחו ברזיאל האשמות על שהסכים לשתף פעולה עם הבריטים ללא כל תמורה, וכן שהתקרב יתר על המידה אל המפלגה הרביזיוניסטית. בסופה של הישיבה הודיע רזיאל על התפטרותו בטענה כי: "אינני יכול לעבוד אתכם". הוא לקח כוס שעמדה על השולחן, זרקוה בחוזקה ברצפה ואמר: "כשם שאי אפשר לרפא את שבריה, כך גם השבר במפקדה הוא ללא תקנה".²⁷⁴ באותו מעמד בחרה המפקדה באברהם שטרן ("יאיר") למפקד הארגון וצירפה את לובינסקי לחבר מפקדה. למחרת בבוקר הגיע אלטמן מירושלים לתל אביב. ברדתו מן המונית, פגש את אריה פוסק שסיפר לו כי בידיו מכתב אל סניפי האצ"ל ובו הודעה על התפטרותו של רזיאל ומינויו של אברהם שטרן לראש המפקדה. אלטמן דרש מפוסק לעכב את מסירת ההודעה לסניפים והבהיל אליו את רזיאל. אלטמן הבין כי מינויו של שטרן לעמוד בראש האצ"ל יביא לניתוק היחסים בין הארגון לבין המפלגה הרביזיוניסטית. לפיכך הפציר ברזיאל לחזור בו מהתפטרותו, אולם רזיאל לא נענה להפצרותיו של אלטמן. הלחץ של אלטמן על רזיאל הלך וגבר, ואילו הצטרפו גם חבריו של רזיאל שהלכו אתו יחד דרך ארוכה בארגון, ביניהם חיים שלום הלוי, מראשוני האצ"ל, ידידו הקרוב של רזיאל. הלחץ עשה את שלו, וכעבור עשרה ימים חזר בו רזיאל מהתפטרותו, אולם המפקדה סירבה להחזירו לתפקידו. על כך כתב רזיאל לקוק לארצות הברית:²⁷⁵

לאחר שיאיר הבריא [שוחרר] הוא הואיל לבוא אלי. מסרתי לו את כל הפרטים שהיו ידועים לי ויעצתי לו להתחיל מיד בעבודה... אחרי שלושה ימים יצא המרצע מן השק והתחילה תנועה חזקה של רוגז ותרעומות. ר' אלטר [אלטמן] מירר לי את החיים ימים שלמים בטענה (במידה ידועה של צדק) שלא הייתי רשאי למשוך את ידי לפני שאני מודיע לבעלי ההון. אליו לא שמת לי לב הרבה. אבל גיסך [ח.ש. הלוי] ועוד הרבה שכמותו ממקומות שונים לחצו עלי ולא חסרו גם איומים שהם

²⁷⁴ אליאב, מבקש, עמוד 162.

²⁷⁵ אלפסי, א, עמוד 381.

יתחילו בקונקורנציה עד הסוף [הכוונה לפילוג]... אז ראיתי שיש לי עסק עם יאיר ועם מעשי הנבלה מצדו, אבל לא מצד הקהל של קונים וידידים. אחרי עשרה ימים בערך החלטתי לתבוע את זכויותי לפי המניות, אבל על זה קיבלתי תשובה שמקומי לא יכירני כבר.

בינתיים פעל שטרן כדי לבסס את מעמדו החדש בקרב מפקדי הארגון וחייליו. ב 26 ביוני 1940 פרסמה המפקדה הודעה לחברי הארגון ובה פירוט העקרונות לפי השקפתו של שטרן: התנגדות לגיוס לצבא הבריטי וסעיף המסביר את מדיניות כריתת הבריתות עם גורמים זרים מבלי להתחשב בעובדה שבריטניה נמצאת במצב מלחמה עם גרמניה הנאצית:

הודעת המפקדה מס. 112

ביום כ' סיוון ת"ש [26.6.40] שבה המ—דה [המפקדה] הראשית של האצ"ל להנהגה ולפיקוד.

בימי מבוכה ואובדן עשתונות ליישוב ולעם יש רק דרך אחת לחיים ולחרות: דרך האצ"ל.

ואלה הם העקרונות המורים את הדרך:

א. האצ"ל חי ולוחם בנשק להקמתה של מלכות ישראל בגבולותיה ההיסטוריים. את מלחמתו זו יאסור האצ"ל כצבא כיבוש שיהא עברי על דגלו, על נשקו ועל קציניו. על אנשיו להשתמט בכל הדרכים מכל גיוס זר [הכוונה לצבא הבריטי].

ב. האצ"ל כורת בריתות בישראל ובגויים, אך אינו עובט את חירותו. בשום פנים הוא לא ייהפך למכשיר בידי בן בריתו תמורת העזרה שיתנו לו זרים; ולא ישתף פעולה עם תבוסני ה"הגנה". הגנתנו – התקפה. מלחמתנו – בשטח האויב.

ג. האצ"ל מציית למפקדיו המנחים אותו לקרב.

[...] תכליתו של הקרב – הכיבוש.

וסופו של סבלנו – החירות.

שטרן הבין שללא ברכתו של ז'בוטינסקי לא יוכל למלא את תפקידו כמפקד האצ"ל. את דעתו על המצביא הביע שטרן בעבר במסיבת העיתונאים שהתכנסה בהשראתו בוורשה ב 6 במרס 1939, בה, כזכור, כונה ז'בוטינסקי כ"אכס אקטיביסט, אשר מנהל עתה מדיניות אשר לדעתנו מטיפה לשאננות בבעיות הציוניות, ואילו אתנו מנוי וגמור לקחת את

העניינים בידינו". למרות זאת שלח ב 5 ביולי מכתב לז'בוטינסקי ובו בקשה להכיר בהחלטת המפקדה ולמנותו מפקד הארגון. במכתב מאשים שטרן את אלטמן בניסיון לגרום לפילוג בארגון, עד כדי מלחמת אחים. בנוסף לזאת מסביר שטרן במכתב את כישלוננו של רזיאל ואת ההכרח להחליפו. אלא שז'בוטינסקי נפטר לפני שהמכתב הגיע אליו. להלן קטעים ממכתב זה:²⁷⁶

אדוני, תל-אביב, 5 ביולי 1940

בשעת חרדה זו ליישוב ולציונות נטל על עצמו הד"ר נוימן [אלטמן] אחריות לפלג את משפחת מנדלסון [כינוי לאצ"ל], בצורה העלולה לגרום למלחמת אחים בשורות התנועה. הזהרנו את הד"ר בעוד מועד מפני הסכנות החמורות הכרוכות בצעדו זה, ותבענו ממנו למנוע את הפילוג בכול הדרכים. הוא לא נענה לנו ולא עשה מאומה... לרגלי שורה של טעויות שעשה ב"ח [בן חנניה, כינוי לרזיאל] במשך תשעת החודשים האחרונים (ואין הדבר פוגע בזכויותיו הגדולות בעבר) הוברר לנו שלא יוכל להבא להוסיף לכהן בתפקידו ואלו הן: [כאן באה שורה של טענות נגד רזיאל]. טעויות וכישלונות אלה ערערו את אמוננו בב"ח וכמו כן עוררו התמרמרות רבה בליבם של רוב המנהלים [המפקדים] והאנשים [החיילים]. ב"ח הרגיש בדברים אלה ומיד עם הבראתנו [שחרורנו] חזר על בקשת ההתפטרות שהגיש לפנינו עוד לפני כחצי שנה... ההנהלה [המפקדה] בחרה בישיבתה הראשונה ביאיר כראש ההנהלה והחליטה לבקש את כבודו לאשר את המינוי, כנהוג...

בעדותו מספר אלטמן כי שטרן נפגש אתו ולאחר שהודה לו על טיפולו בשחרור המפקדה מהמעצר, ביקש שימליץ בפני ז'בוטינסקי למנותו מפקד הארגון. על פי אותה עדות, הסביר שטרן כי הארגון בראשותו ידאג להבנה טובה יותר עם המפלגה הרביזיוניסטית.²⁷⁷ אם אכן אמר שטרן דברים אלה, ודאי לא התכוון לכך, שכן יחסו אל המפלגה לא היה בגדר סוד, כי הרי מאז ומתמיד סירב לקבל את מרות המפלגה. אבל ייתכן כי הרצון לקבל את המינוי מז'בוטינסקי הביא את שטרן לבקש מאלטמן את המלצתו.

²⁷⁶ אמיכל-ייבין, עמוד 309.

²⁷⁷ עדות אלטמן, מי"ז.

אלטמן מצדו שלח אף הוא מברק אל ז'בוטינסקי ב 12 ביולי ובו בקשה להוציא פקודה מפורשת, הממנה מחדש את רזיאל מפקד האצ"ל. על המברק היה חתום גם אייזיק רמבה שייצג את שלטון בית"ר. ואכן, כעבור חמישה ימים הגיעו ארצה שני מברקים, האחד מופנה אל רזיאל (נשלח על שם דוד לינבסקי) ובו נאמר:²⁷⁸

אני ממנה אותך מחדש לתפקידים, שמילאת עד כה, ביפוי כוח מלא למנות ולפטור עוזרים ונושאי תפקיד בכול ענף שהוא במחלקתך. פרסם את הדברים הבאים: בית"רים מכל ענפי בית"ר! מורחק מאתכם על ידי הרבה מכשולים, אבל נעזר במאבקו על ידי האמונה בכם, אני קורא אליכם: אל תניחו לשום דבר להפר את אחדותכם. הישמעו לנציב, שאני בוטח בו, והבטיחו לי שאתם ובית"ר, הנעלה במפעלי חיי, תעמדו איתנים ומאוחדים ותאפשרו לי להמשיך תוך תקוות ניצחון במלחמה להגשמת חלום המכבים הישן שלנו. הברק אישורך.

המברק השני היה מופנה אל אברהם שטרן ובו נאמר: "אני ממנה מחדש את דוד לינבסקי ופוקד עליך רשמית לציית להוראה זו. אני בוטח גם אישית כי תקיים ללא היסוס הרמוניה בתנועתנו ערב מבחנים גדולים". באמצעות מברקים אלה ניסה ז'בוטינסקי לאחד את השורות ולמנוע את הפילוג, אולם ללא הצלחה.

לאחר קבלת המינוי המחודש מז'בוטינסקי, פרסם רזיאל את "הודעת המפקדה מס. 112" וזאת לאחר ששטרן פרסם הודעת מפקדה בעלת אותו מספר סידורי. תחילה סותר רזיאל את הטענה כאילו חילוקי הדעות בינו לבין שטרן הן אידיאולוגיות:

בקשר לדברי הריבות והמהומות, שלדאבון לב כל איש מסור פרצו את הגדרות הרגילים של הלבב [כינוי לאצ"ל], מודיעים בזה כי לא נכונה הטענה האומרת שחילוקי דעות פרינציפיוניים יצרו את המשבר. המשבר נגרם על ידי סכסוכים אישיים, והאחריות לכך מוטלת על האנשים שיצרו את הסכסוכים האלה לשם מטרות של אמביציה...

בהמשך, מסתמך רזיאל על החלטת ז'בוטינסקי למנותו מחדש כמפקד הארגון: "אנשי הלבב [האצ"ל] נדרשים בזה לזכור ולשמור את דברי המפקד

²⁷⁸ ניב, ג, עמוד 43.

העליון מעבר לים ולא לתת לאנשים מסוימים לחלל גם את שמו כמו שהם זוממים לעשות".

לבסוף עונה רזיאל להאשמתו של שטרן בקשרים עם השלטון הבריטי: "הלבב לא יכניס את צווארו בעול שלטונות זרים וישמור על חירותו ועל חופש פעולתו, בהתאם לצורכי המלחמה הלאומית. ובתור כוח לוחם עצמאי ובן חורין יקים באש ובחרב את מלכות ישראל בארצו".²⁷⁹

שורשי הפילוג נעוצים ב"הסכם פריס", שבו קיבל רזיאל את מרותו של ז'בוטינסקי גם בנושאים שלא הסכים להם, כמו ביטול פעילות ההסברה של האצ"ל באירופה וחיסולם של התאים החשאיים. שטרן התנגד נמרצות להסכמה זו של רזיאל, ובהיותו ממונה על האצ"ל בפולין, לא קיים את ההסכם והמשיך את קיומם של התאים החשאיים ואף הרחיבם וכן המשיך באופן עצמאי בפעולת הסברה מקיפה.

בשני נושאים עיקריים חלק שטרן על רזיאל: האחד היה הקשר עם המפלגה הרביזיוניסטית. שטרן גרס שעל האצ"ל להתוות בעצמו את דרכו המדינית ולהתנתק מן המפלגה ומהעומד בראשה. רזיאל לעומתו שמר אמונים לז'בוטינסקי וקיבל את מרות המפלגה. הוא גם שימש, כזכור, נציב בית"ר בארץ, תנועה שהייתה כפופה למפלגה הרביזיוניסטית ולמנהיגה.

בנוסף לזאת טען שטרן כי הממשלה הבריטית נשארה "האויב" (גרמניה הנאצית כונתה בפיו "הצורר") ועל כן אין מקום לשיתוף פעולה בין הארגון לבין הבריטים. זאת ועוד, שטרן לא שלל התקשרות עם גורם זר, גם אם הוא מצוי במצב מלחמה נגד בריטניה – הכוונה לאיטליה ואף לגרמניה עצמה. בראייה לאחור זה נשמע איום ונורא, אולם אל נשכח את ההסכם שעשה חיים ארלוזורוב, בשם הסוכנות היהודית, עם גרמניה הנאצית בשנת 1933 בדבר העברת רכוש יהודי ארצה; וכן את העובדה שהגרמנים עזרו רבות לעלייה הבלתי לגאלית לפני ואף אחרי פרוץ מלחמת העולם השנייה. רזיאל לעומתו דגל במדיניות של ז'בוטינסקי, לפיה יש לעזור לבריטניה במלחמתה נגד הצורר הנאצי, שהוא האויב הגדול ביותר שקם לעם היהודי.

לחילוקי הדעות המהותיים יש להוסיף את הפן האישי. כזכור, שוחרר רזיאל ב 20 באוקטובר 1939, בעוד המפקדה שוחררה רק ב 18 ביוני 1940. בשבעת החודשים הארוכים בהם נשארה המפקדה במעצר, התרבו בלב האנשים התסכול, המרירות והכעס על רזיאל, שלדעתם לא עשה די כדי להביא לשחרורם. חוסר המעש וחוסר האונים במעצר גרמו לתסכול רב, שרק הגבירו את החיכוכים האישיים.

²⁷⁹ אלפסי, א, עמוד 153.

חילוקי הדעות בין רזיאל לשטרן לא ניתנו לגישור, והפילוג היה לעובדה.

אברהם שטרן ("יאיר")

שטרן החליט לקרוא לארגונו "הארגון הצבאי הלאומי בישראל" וזאת כדי להדגיש שהוא ממשיכו של האצ"ל. הדבר היה חשוב, כדי שבמגעים עם נציגי ממשלות שונות יהיה ברור שמדובר בארגון מוכר, בעל מורשת, שכבר הוכיח את יכולתו בעבר, וכן לתת לחברים הרגשה של המשכיות.

המפקדה הראשית ורבים מהמפקדים במחוזות נטו אחרי יאיר, בעוד חברי בית"ר נטו אחרי רזיאל. המאבק היה על כל מפקד ועל כל טוראי. הן שטרן והן רזיאל יצאו במסע הסברה כדי לרכוש את לב החברים בסניפים השונים. בירושלים ארגן מפקד הסניף, גמליאל הלפרין, מסדר מפקדים בהשתתפות חנוך קלעי, מאנשי שטרן. כעבור ימים אחדים התקיימה בעיר פגישת מפקדים עם דוד רזיאל ורק בסיומה החליט הרוב להצטרף אל מחנה רזיאל. בתל-אביב נערך מסדר מפקדים גדול בהשתתפותו של אהרון חייכמן,

שלפני מעצרו כיהן כמפקד המחוז ולאחר הפילוג החליט להצטרף ליאיר. אחרי מסדר זה נערך מסדר של תומכי רזיאל. גם בחיפה התקיימה פגישת מפקדים, 40 במספר, ורובם הלכו אחר שטרן. ואילו הסניפים פתח תקווה, רמת גן ובני ברק נטו רובם ככולם אחרי רזיאל.

שלמה מאירי, שהיה מפקד בכיר בסניף פתח תקווה, מספר כי "הוזמן להשתתף בכינוסים של מפקדי האצ"ל שנהרו לתל אביב מכל קצוות הארץ, ותהה בלבו לשם מה נחוץ כל זה – הלא לקונספירציה לא סייע הדבר".

ובהמשך הוא מספר כי השתתף "בכינוס מפקדים גדול שזומן במבצר שוני שעל יד בנימינה, כדי לדון בסכסוך בין המחנות. ההאשמות ההדדיות שנשמעו בכינוס זה, ההשמצות וגילויי האיבה העזה בין חברים לנשק, נפלו עלי כרעם ביום בהיר ודיכאוני עד עפר".²⁸⁰

התעמולה שניהלו שני הפלגים הייתה קולנית והתעלמה מכל כללי הסודיות המאפיינת ארגון מחתרת. המסדרים והפגישות חשפו את ראשי הארגון, מחסידי שטרן ורזיאל כאחד, והמידע הגיע לא רק אל שירות הידיעות של ההגנה, אלא גם אל הבולשת הבריטית. המידע בדבר שמות המפקדים וכתובותיהם שימש אחר כך את המשטרה כשערכה מעצרים המוניים הן בקרב אנשי שטרן ומאוחר יותר גם בקרב אנשי רזיאל. כדרכו של פילוג, לא בחלו הצדדים בהאשמות אישיות הדדיות, ומטבע הדברים ניטש מאבק קשה על מחסני הנשק.

מותו של ז'בוטינסקי

בעוד המאבק בין שני פלגי האצ"ל מתנהל בכל עצמתו, נתקבלה הידיעה על מותו של ז'בוטינסקי שנפטר ב 3 באוגוסט 1940 במהלך ביקורו במחנה בית"ר במדינת ניו יורק. הידיעה הגיעה אל רזיאל במהלך ישיבה של נציבות בית"ר שהתנהלה בראשותו. הישיבה הופסקה מיד ומשתתפיה יצאו אל "מצודת זאב", שם נערך ליל שימורים בהשתתפות ראשי הצה"ר ומפקדים בכירים של האצ"ל. עוד באותו לילה כתב רזיאל את "פקודת האבל" לזכרו של המנהיג:

ביגון קודר ובאבל תהומי אנו מודיעים בזה כי זאב ז'בוטינסקי, החייל הראשון ליהודה וראש בית"ר, נסתלק לעולמו ואיננו כי לקח אותו האלוהים.
זאב ז'בוטינסקי, ראש בית"ר, יוצר הגדודים העברים, מגן ירושלים, אסיר עכו, גיבור המלחמה הנצחית למלכות ישראל ואביר ההדר בחייו ובפועלו.

²⁸⁰ מאירי, "בנתיב מחתרת ובארץ גזירה", עמוד 138-139.

בימי דכדוך הרוחות וקטנות האמונות מזריח היה אורות במחשכים. הופיע תמיד התקיף הנצחי בקהל האומללים, הגדול היחידי בהמון הקטנים, השמש העולה של גאות הלאום והאור הגנוז לתקוותיו. מימי הגדוד העברי ועד למלחמת בית"ר נשא במחשכי הגולה את חלום המכבים הישן, נביא בן אלמוות לרעיון הצבא בישראל, הצבא הלוחם, הכובש והמשחרר.

גולה ונודד, נרדף ומעונה, נשא את זר הכוכבים המזהיר של ניצחון תורתו ואת זר הקוצים של מנהיג ומורה לעם סורר ומורה. כמנהיג ומופת לדור המדבר רק מרחוק ראה את הארץ ואליה לא בא. על אדמת נכר, הרחק מציון אך בתוככי בית"ר, בניו תלמידיו, בעשותו את מלאכת הקודש, כרע נפל. בית"ר תקדש את זכרו במלחמתה על ציון וירושלים. אמן!

מותו של ז'בוטינסקי הכה בתדהמה את כל המחנה הרביזיוניסטי והאבל היה כבד מאוד. עם מותו של ז'בוטינסקי הפך מברקו לרזיאל לצוואה רוחנית ושינה את מערך הכוחות בין שני הפלגים. רבים מבין חברי האצ"ל שנטו אחרי יאיר, חזרו להיות נאמנים לרזיאל. במהלך הוויכוחים בין הפלגים, לא חסרו האשמות נגד שטרן שמעשה הפילוג שבר את ליבו של ז'בוטינסקי זירז את מותו. אולם בהאשמה זו אין ממש. ז'בוטינסקי, שסבל שנים ממחלת לב, לא חסך מאמצים כדי להציל את יהדות אירופה מהקטסטרופה הממששת ובאה. כיבוש פולין ביד הגרמנים והרס הקהילה היהודית באירופה הם ששברו את לבו.

דוד רזיאל מתפטר בשנית

ניסיונות רבים נעשו כדי לגשר בין רזיאל לשטרן ולהחזירם לעבודה משותפת, אולם כולם עלו בתוהו. ח"ש הלוי, שהשתתף באחת מפגישות התיווך בין שני המפקדים, מספר בעדותו:²⁸¹

נוכחנו כי אין על מה לגשר. יאיר טיפוס קנאי, עומד על דעתו בבחינת 'ייקוב הדין את ההר', ואם הוא משוכנע במשהו, לא יוותר. רזיאל היה נתון יותר להשפעה ולפשרות. מתוך שהייתה לרזיאל גישה חיילית, חשב שעליו למלא פקודות – הוא לא חשב שתפקידו לקבוע מדיניות.

²⁸¹ עדות ח"ש הלוי, מי"ז.

כתוצאה מניסיונות האיחוד, ואולי גם בהשפעת מותו של ז'בוטינסקי, עזבו חייכמן ולובינסקי את שטרן (הם לא הסכימו עם המדיניות העצמאית שלו) וחזרו אל רזיאל. השניים לא נשארו גם במחנהו של רזיאל וכעבור מספר חודשים עזבוהו והתרחקו מכל פעילות. המחלוקת בין לובינסקי וחייכמן לבין רזיאל נסבה על רקע החלטתו של רזיאל, בספטמבר 1940, לאפשר לחיילי הארגון להתגייס לצבא הבריטי. החלטתו זו של רזיאל חוללה משבר חדש בארגון ובפגישה שהתקיימה בביתו של שמואל כץ בתל אביב, בהשתתפות ארבעים מפקדים בכירים (ביניהם חברי מטה, מפקדי מחוזות ומפקדי הסניפים הגדולים), הטיחו מתנגדי הגיוס ברזיאל דברי גנאי. בהסבירו את עמדתו בעניין הגיוס אמר רזיאל כי מחד גיסא "כל זמן שהשלטונות המגייסים אינם מוכנים לקבל על עצמם כל התחייבות לטובת העם היהודי... לא יוכל הגיוס להיות אמצעי לפתרון השאלה הלאומית", אבל מאידך גיסא "זכרנו את אשר עשה לנו העמלק בנירנברג ובלובלין, בווינה ובוורשה, בפראג ובטרייסט. זכרנו את ההתעללות בזקנים ובנשים. זכרנו את אחינו שנרתמו כסוסים לעגלות, תחת צליפות שוט ויריות אקדח, ואל אחיותינו שהורקדו בלי לבוש להרנין לב פריצים כטוב ליבם ביין".²⁸² המסקנה היא שיש להתיר לבית"רים ולאנשי הארגון הרוצים בכך, להתגייס לצבא הבריטי. רזיאל חזר והצהיר כי "אני מוכן לצעוד בכול מצב של מלחמה וסבל, אפילו בנחלי דם, אבל איני מוכן לצעוד בנחלי בוץ". הוא נעלב מאוד מהיחס אליו ובסיומה של הפגישה הסוערת, הגיש את התפטרותו מראשות הארגון (הייתה זו התפטרותו השלישית!). יחד אתו התפטרו גם חברי המפקדה, וחלק מן המפקדים הבכירים פרשו מכל פעילות. הוקמה "מועצת מפקדי מחוזות" שכללה את גמליאל הלפרין (מפקד מחוז ירושלים), יעקב מרידור (מפקד מחוז חיפה), ירחמיאל הלוי (מפקד מחוז תל אביב) ודב רובינשטיין (מפקד מחוז נתניה).

המבוכה בקרב החברים הייתה רבה ופעילות הארגון שותקה למעשה. החלה התרוצצות בין מפקדים, וחלקם פנו אל רזיאל וביקשו ממנו לחזור ולקבל על עצמו את הפיקוד על הארגון. בין הפונים היה גם שלמה לוי (לב עמי) שהיה מפקד סניף הארגון בפתח תקווה. בפגישה ביניהם סיפר שלמה לוי לרזיאל כי הסניף נשאר שלם לחלוטין וכי אמינותו של רזיאל כמפקד האצ"ל לא נפגעה. בסיום הפגישה, מספר לוי, קם רזיאל ואמר: "אם למרות הבזיונות הארורים אתם מוכנים לכול – אני לא רשאי ללכת הביתה".

²⁸² אלפסי, א, עמוד 157.

מפקדה חדשה

הלחץ על רזיאל הלך וגבר ובסוף נובמבר 1940 חזר בו מהתפטרותו. הורכבה מפקדה חדשה שעם חבריה נמנו: ירחמיאל הלוי, דב רובינשטיין, נסים כהן, משה סגל, גמליאל הלפרין ויעקב מרידור. לבקשתו של רזיאל, הוחלט לשמור בסוד את דבר שובו לתפקיד. רזיאל עבר לגור בירושלים וכהסוואה לפעילותו, נרשם ללימודים באוניברסיטה העברית. ישיבות המפקדה התקיימו בבית הספר שפיצר בשכונת הבוכרים ("הארמון"). שובו של רזיאל לתפקידו היה אולי סוד בפני חברי הארגון, אבל לא בפני הבריטים ובאחד ממסמכי הבולשת שנחשפו זה לא כבר אנו מוצאים את הדברים הבאים: "אין לי ספק כי לאחר התפטרותו, חזר רזיאל לתפקידו כמפקד הארגון."²⁸³

המפקדה החדשה פעלה לליכוד השורות בסניפים. נקבעו ארבעה מחוזות וחלו חילופי גברי בפיקוד: יעקב מרידור נתמנה מפקד מחוז תל אביב (שכלל גם את מושבות הדרום), גמליאל הלפרין נשאר מפקדה של ירושלים, ירחמיאל הלוי נתמנה מפקד מחוז חיפה (שכלל גם את יישובי הגליל) ודב רובינשטיין – מפקד מחוז נתניה (שכלל גם את מושבות השרון). בהודעת המפקדה שפורסמה לקראת חנוכה תש"א, מתאר רזיאל את אשר אירע:²⁸⁴

עוד פעם חל בלבב [כינוי לאצ"ל] משבר פנימי ועוד פעם ניצבו אנשינו נוכח השאלה "לאן?"

המשבר האחרון נוצר בעיקר על ידי אנשים שחזרו אל הלבב לאחר מות המפקד העליון [ז'בוטינסקי]. שובם היה יכול להיות לברכה אילו היה אמיתי ואילו היה נובע מהחלטה לעזוב את חוסר האחריות ואת הדמגוגיה, שבהן נאחזו בימי הפילוג. אבל במקום זה הם חשבו להעביר אל פנים הלבב את התופעות השליליות ואת הסילופים שנשאו מבחוץ. ככה הפכה הברכה למקום של פגעים, עד שהוברר לאותם האנשים כי הלבב איננו רוצה בסילופים ואז בעטו בגלוי ברצון הלבב ועזבו את המחנה בפעם השנייה [הכוונה לחייכמן ולובינסקי]...

²⁸³ מפקדת הסי.אי.די. את"ה 47/61.

²⁸⁴ אלפסי, א, עמוד 158.

וגם מן המשבר האחרון יצא הלבב בריא. החלקים שמקומם לא הכירם בפנים, לא יוסיפו להטריד במעשי סבוטאז'...

ההודעה מסיימת בעידוד בחברים להמשיך ולפעול:

כל הרגשת ייאוש היא בלתי מוצדקת. כל רפיון ידיים הוא חוסר אחריות. כל פסיביות היא חטא לאומי. אכולי הייאוש יעזבונו ואל יפריעו לאחרים. הבלתי נאמנים יבואו על עונשם. עוד יש בלבב כוחות רעננים, ויש נוער בריא וחזק...

ניסיון נוסף לאיחוד האצ"ל עם ההגנה

באוגוסט 1940 חזר בנימין לובוצקי (אליאב) ארצה לאחר שהות ממושכת באירופה. אליאב צורף לוועד המורשים (הוועד המנהל) של המפלגה הרביזיוניסטית, בראשותו של ד"ר אריה אלטמן. הוא גם היה בקשר הדוק עם רזיאל ועמד מקרוב על המצב הקשה שבו נמצא הארגון בעקבות הפילוג של שטרן.

ימי האבל על אסון האנייה "פטריה" (נובמבר 1940), יזם לובוצקי פגישה עם גולומב במטרה להגיע להסכם בין התנועה הרביזיוניסטית לבין תנועת הפועלים מצד אחד, ובין האצ"ל וההגנה מצד שני. השיחות, בין לובוצקי וערי ז'בוטינסקי לבין גולומב וברל כצנלסון, התנהלו ברוח טובה. לאחר מספר פגישות הוטל על לובוצקי וערי להכין טיוטה של הסכם, שיהיה מקובל תחילה על ארבעת המשתתפים בדיון, ולאחר מכן יובא לאישור שתי המפלגות. ב-20 בדצמבר חתמו הארבעה על מסמך שכותרתו "הצעת הסכם על תוכנית פעולה ציונית לתקופת המלחמה וועידת השלום". על פי ההסכם תחזור הצה"ר כסיעה להסתדרות הציונית והוסכם כי "התפקיד המדיני העיקרי בימי המלחמה יהיה הקמת צבא עברי כבעל ברית שווה זכויות בין שאר צבאות בעלות הברית, הלוחמים לצד בריטניה". אחרי המלחמה יהיה התפקיד העיקרי "ארגון העלאתם המיידית לארץ ישראל של המוני היהודים הזקוקים להגירה מארצות מגוריהם והרוצים בארץ ישראל".

285

בעקבות החתימה על ההסכם, התקיימו שתי פגישות בין רזיאל לגולומב, בהשתתפות לובוצקי, במטרה להגיע לידי איחוד בין האצ"ל לבין ההגנה.

הפגישה הראשונה התקיימה בבית אמו של גולומב בשכונת בורוכוב (גבעתיים). הנושא העיקרי באותה פגישה הייתה שאלת "ההבלגה והתגובה"; גולומב, שהיה הדובר העיקרי, סיפר על הפו"ש (פלוגות השדה) ועל היציאה מן הגדר. הוא לא הביע התנגדות לפעולות תגובה, אבל הסתייג מזריקת פצצות בשווקים והריגת חפים מפשע. עוד סיפר שההגנה הוציאה להורג מספר בוגדים יהודים שהלשינו לבולשת הבריטית על מחסני נשק של ההגנה.

הפגישה השנייה התקיימה בדירתה של גולדה מאירסון (מאיר) במעונות עובדים בצפון תל אביב. היא קיבלה את האורחים, הגישה קפה ויצאה. גולומב סיפר על תכניות לארגון מחדש של ההגנה: הקמת החי"ם (חיל המשמר) שיהיה מורכב מאנשים מעל גיל 30 ויעסוק בתפקידי שמירה, והחי"ש (חיל השדה) שיהיה מורכב מצעירים מתחת לגיל 30 והוא שיעביר את המלחמה לשטחים הערביים. המבנה הזה של ארגון ההגנה עלה בקנה אחד עם השקפותיו של רזיאל, ואחת האפשרויות שהועלתה הייתה לשלב את האצ"ל עם החי"ש ולהועיד את רזיאל למפקד החטיבה החדשה. רזיאל וגולומב מצאו ביניהם שפה משותפת והגיעו להבנה בנושאים הצבאיים שבין האצ"ל להגנה.

זמן קצר לאחר השיחות שהתקיימו עם גולומב וברל, חזר בן-גוריון ארצה מארצות הברית. כשנודע לו על המגעים עם הרביזיוניסטים והאצ"ל, ביקש להפסיקם מיד. "הוא כינס את מוסדות מפא"י והביע התנגדות חריפה להסכם עם הרביזיוניסטים. הוא אפילו איים בפילוג אם לא תתקבל דעתו. העניין נפל".²⁸⁶ נימוקו של בן-גוריון היה שהוא מנסה לנסח פרוגרמה פוליטית על מטרות המלחמה עם הלא ציונים בארצות הברית, ואם יתברר שמפא"י כבר קבעה פרוגרמה כזאת עם הרביזיוניסטים, עלולים מאמציו להיכשל.

עמדתו של בן-גוריון נראית תמוהה ביותר. זכור ההסכם שהושג בין האצ"ל לבין גולומב בשנת 1938, והתנגדותו הנמרצת של בן-גוריון לביצועו. טענתו העיקרית הייתה כי אין לעשות הסכם עם האצ"ל כל עוד המפלגה הרביזיוניסטית נמצאת מחוץ להסתדרות הציונית. והנה הפעם היה ההסכם עם המפלגה הרביזיוניסטית ועם האצ"ל גם יחד. הייתה זו הזדמנות בלתי חוזרת להביא לאיחוד הכוחות של היישוב היהודי בארץ, יישוב שעמד בפני מבחנים חשובים ביותר. הנימוק שהביא בן-גוריון כאילו הסכם כזה עלול היה להזיק לפעילות שלו בארצות הברית לא עומד במבחן הביקורת. היו אולי

²⁸⁶ בנימין אליאב, זיכרונות מן הימין, עמוד 145.

נימוקים אחרים: ניתוקה של המפלגה הרביזיוניסטית מן העורף החשוב שלה בפולין; מותו של ז'בוטינסקי והפילוג באצ"ל, כל אלה החלישו במידה רבה את המפלגה והביאו כמעט להתפוררותו של הארגון. ייתכן כי בן-גוריון לא ראה בהם יותר יריב פוליטי רציני שיש להתחשב בו ולכן לא מיהר לשתף את הרביזיוניסטים בהנהגה.

פעולות כספיות

ניתוק האצ"ל מהעורף באירופה, שבא בעקבות מלחמת העולם השנייה, וכן הפילוג עם שטרן, שהרחיק רבים מהאוהדים, דרדר את הארגון למצוקה כספית קשה. ובאין כסף אי אפשר לקיים את הפעילות השוטפת ובוודאי לא לבצע פעולות מיוחדות. לא נותרה לאצ"ל בררה אלא לפנות לדרך שבה פונים כל ארגוני המחתרת למימון פעולותיהם – החרמת כספים. הפעולה הראשונה נערכה בירושלים ב-21 באוגוסט 1940, זמן קצר לאחר הפילוג; שלושה חברי הארגון פרצו לבנק יפת ברחוב רמב"ן ברחביה, מול מגרש הטניס, כשפניהם מכוסים; אחד מהם הדביק פתקה על דלת הכניסה "הבנק סגור לרגל אבל" והשניים האחרים נכנסו פנימה ובאיומי אקדח סתמו את פיות מנהל הסניף, ד"ר וולף, והפקידה שנמצאה איתו בבנק. הם הדביקו סרטי גומי על פיהם והכניסו אותם לחדר צדדי. אחר כך הוציאו את הכסף שהיה בקופה – 760 לא"י (סכום לא מבוטל באותם ימים) ומיהרו להסתלק. הגב' וייס, חותנתו של ד"ר וולף המנהל, שגרה בדירה הסמוכה לדירת הבנק, שמעה מאחורי הדלת את הנעשה בבנק, יצאה למרפסת והזעיקה את הצעירים ששיחקו טניס אותה עת במגרש הסמוך. הצעירים ראו את השודדים בבריחתם והחל מרדף אחרי שניים מאנשי ארגון (השלישי עם הכסף הצליח להימלט). על אשר אירע אחר כך ניתן ללמוד מהדו"ח של אחד הנוטרים (איש ההגנה) שהשתתף במרדף:²⁸⁷

אתמול 21.8.40 בשעה 11:30 שמעתי צעקות מרחוב רמב"ן "תפסו, גנבים". הצטרפתי לקהל שרדף אחריהם ואחד האנשים הזהיר אותי שלגנבים יש נשק. לא נבהלתי והמשכתי במרדף. לפתע הוא נעלם באחת הסימטאות.

תפסתי מכונית המובילה משקאות קלים והתחלתי לחפש אחריו. ליד בית הכנסת "ישורון" ראיתי אותו. קפצתי מן המכונית וניסיתי לעצור

אותו, אולם הוא הצליח לברוח לכיוון נחלת שבעה. רצתי אחריו וכשהגעתי קרוב אליו, הוא הוציא אקדח וכיוון אותו אלי, אולם כשראה את הקהל הרב שהתאסף – הכניס את האקדח לכיס. לבסוף תפסתי אותו, בעזרת שני בחורים, לקחתי ממנו את האקדח והסגרתיו אותו לידי הקצין לנגר.

שני הבחורים שנתפסו הועמדו למשפט; אחד מהם, רפאל סבן, נידון לארבע שנות מאסר, ואילו השני, שמחה ריפס, נידון לשנתיים מאסר.

מותו של דוד רזיאל

במסגרת שיתוף הפעולה המודיעיני בין האצ"ל והצבא הבריטי (ראה לעיל), עמד יצחק ברמן בקשרים הדוקים עם קציני המודיעין הבריטי בקהיר. על אחת הפגישות שנערכו בתל אביב, מספר ברמן:²⁸⁸

בוקר אחד, באמצע חודש מאי 1941, התקשר אתי לירושלים ויטפילד מחיל האוויר הבריטי, ומסר לי כי קולונל סימפסון, מקציני המפקדה בקהיר, יצא בטיסה ללוד כדי להיפגש אתי בתל אביב. הפגישה נקבעה לשעה מוקדמת אחר הצהריים בקפה בבעלותה של הגברת שרה עזריאל ברחוב הירקון בתל אביב.

היה זה בעיצומה של ההתקוממות של רשיד עלי אל כילאני ובהשתתפות חיל האוויר הגרמני בעיראק נגד הבריטים. סימפסון סיפר לברמן כי הכוחות הבריטיים גורשו מבגדד ובדעתם לפתוח במתקפה נגד הצבא העיראקי, אלא שחיל האוויר הגרמני מפציץ את הבסיס הראשי של הצבא הבריטי בחבניה (120 ק"מ במגדד) בניסיון לשבש את ההכנות למתקפה. לדברי סימפסון, החליטה המפקדה בקהיר לנסות ולפוצץ את מאגר הדלק הגדול לתדלוק מטוסים הנמצא ליד בגדד, ובכך למנוע את פעילות חיל האוויר הגרמני. מאחר שמאגר הדלק מוגן מפני הפצצות מן האוויר, הוחלט לפוצץ אותו באמצעות חוליית חבלנים.²⁸⁹

²⁸⁸ ברמן, בימי סער, עמוד 41.

²⁸⁹ שם, שם.

לשם כך היה צורך באנשים דוברי ערבית, המאומנים בפעולות חבלה, שיתחזו לערבים. מאחר והכוח העיראקי כולל גם מתנדבים מארץ ישראל, היה סיכוי שחבלנים יהודים ממוצא מזרחי הדוברים ערבית בהיגוי פלסטיני, יוכלו להסתנן אל שורות העיראקים ולבצע את המלאכה. סימפסון רמז כי רצוי שנשלח אנשים מנוסים, שהשתתפו בהחדרת פצצות למרכזי אוכלוסייה ערבית בזמן המרד הערבי בארץ ישראל.

עם תום הפגישה, שהתקיימה ביום חמישי ה-15 במאי, מיהר ברמן אל רזיאל. עוד באותו יום אישר רזיאל את המבצע, ומינה את יעקב מרידור למפקד הצוות שיבצע את החבלה. אל מרידור צורפו שני לוחמים דוברי ערבית: יעקב סיקא אהרוני, שרכש ניסיון רב בפעולות התגובה נגד הערבים, ויעקב טרזי. מחשש שבחבניה לא ימצאו החומרים הדרושים לביצוע פעולת החבלה, הוחלט שהחוליה תיקח אתה 40 ק"ג חומר נפץ, ובנוסף את כל האביזרים הדרושים להכנת מוקשים. מרידור ביקש שלחוליה יינתן גם חופש פעולה לתפוס את המופתי הירושלמי, חאג' אמין אל חוסייני, שהצטרף אל ראשיד עלי אל כילאני בבגדד. הרעיון הועבר על ידי ברמן לידיעת הבריטים, אשר אמנם לא אישרו את החטיפה, אבל גם לא הביעו התנגדות. מרידור ראה בכך אישור שבשתיקה.

ביום שישי, ה-16 במאי, נכנס רזיאל למשרדו של אלטמן בבניין ג'נרלי בירושלים, כנראה כדי לספר לו על הנסיעה לעיראק. כשראה רזיאל שאלטמן עסוק בישיבה עם מספר אנשים, אמר: "אחזור מאוחר יותר". כעבור זמן חזר רזיאל למשרדו של אלטמן, ומשהתברר לו כי הישיבה עדיין בעיצומה, אמר: "אני נוסע ליום יומיים. נדבר כשאחזור".

במוצאי שבת התקיימה ישיבת המפקדה הראשית בבית הוריו של רזיאל בתל אביב וחבריה שמעו לראשונה את דבר החלטתו של רזיאל להצטרף למשלחת לעיראק. כל המשתתפים הביעו התנגדות נמרצת להחלטתו. אולם רזיאל, שהיה עקשן גדול, עמד על דעתו והצטרף למשלחת שיצאה למחרת היום לעיראק.

צאתו של רזיאל לעיראק אכן אומרת דרשני. לכל היה ברור כי השתתפותו של רזיאל במשימה הייתה מיותרת לחלוטין, וכדברי ברמן: "מה למפקד הארגון הצבאי הלאומי ולפיקוד על חוליית חבלנים זעירה?" אחד ההסברים להחלטתו של רזיאל קשורה בעוללות הפילוג. אנשי שטרן ניהלו נגד רזיאל מסע השמצות חסר תקדים ובין היתר האשימו אותו שהתברגן, נעשה רודף

נוחות ונמנע מפעולות משום שלא רצה להסתכן. מהאשמות אלה נפגע ברזיאל עד שרשי נשמתו. זאת ועוד, יש לזכור כי רזיאל היה איש צבא בכל רמ"ח איבריו. הוא היה איש המעשה ונהג לרדת בתכנון לפרטי הפרטים של כל פעולה, ולעתים אף היה נוכח קרוב למקום הביצוע. גם במקרה זה התכוון לפקח אישית על התכנון במקום ולחזור ארצה כעבור יומיים. הבריטים מצדם אף דאגו לשמור עבורו מקום במטוס שאמור היה לחזור מחבניה ארצה ביום השלישי. לזאת יש להוסיף שרזיאל היה מתוסכל מאוד; הפילוג והמריבות אכלו כל חלקה טובה, הארגון היה משותק ורזיאל הרגיש כארי בסוגר. והנה, אולי, מצא פתח לפעול, לעשות משהו.

ביום ראשון, 18 במאי 1941, הוסעו ארבעת חברי הארגון לשדה התעופה הצבאי בעקיר (היום תל נוף) והוצגו לפני הקצינים הבריטים בכינויים שאימצו לעצמם לצורך המבצע: רזיאל – בן משה, מרידור – ירקון, סיקא אהרוני – ירדן, ותרזי – כרמל. סיקא ותרזי הכירו את מרידור, אולם לא ידעו כי בן משה הוא רזיאל. הלוחמים עלו על מטוס תובלה צבאי בנושאם אתם את חפציהם האישיים וכן שק שהכיל חומר נפץ ואת כל האביזרים הדרושים להכנת מוקשים. המטוס נחת בשעות הצהריים בשדה התעופה של חבנייה, ומיד לאחר הנחיתה נערכה לבאים "קבלת פנים" על ידי מטוסים גרמניים, שהפציצו את שדה התעופה גלים גלים והמטירו אש ממכונות ירייה.

ארבעת לוחמי האצ"ל הועברו לדירה בת שלושה חדרים, שבה גרו שני קצינים בריטים. הארבעה שוכנו בסלון ואילו בחדר הסמוך שכן נורי סעיד, ראש ממשלת עיראק שהודח בעקבות המרד של ראשיד עלי, ועמו שניים משריו.²⁹⁰

רזיאל זומן אל מפקד האזור ובפגישה התברר כי חלו שינויים בתכניות הצבא. הוסבר לרזיאל כי הצבא בחבנייה מוקף ואין כל אפשרות להוציא כוח משימה לחבלה מעבר לקווי האויב. כן הוסבר לרזיאל שהמודיעין הטקטי קרס ואין הם יודעים את הנעשה מעבר לקווי. לכן התבקש רזיאל לשלוח את אנשיו למשימה מודיעינית, והיום השני לבואם הוקדש לדיונים ולתכנון המשימה. בבוקר יום שלישי, 20 במאי, בשעות אחר הצהריים, יצאו את המחנה ארבעת אנשי הארגון בלוויית קצין בריטי וסמל ששימש נהג. הכוונה הייתה להגיע לפלוג'ה, אולם לא רחוק מחבנייה התברר כי המכונית אינה יכולה להמשיך בדרכה בגלל הפצצת הגשר שעל הנהר פרת וכן פיצוץ הסכרים. הדרך היחידה לחצות את הנהר הייתה בסירה, אולם זו הייתה קטנה מכדי להכיל את ששת הנוסעים. הוחלט כי רק שניים יחצו את השטח

²⁹⁰ אהרוני, בעקבות המופתי עם דוד רזיאל, עמוד 67.

המוצף בסירה, מרידור וסיקא אהרוני, ואת המשך הדרך לפלוג'ה יעשו ברגל. הנותרים חזרו למכונית והחלו לנסוע בחזרה למחנה. לפתע הגיחו מטוסים גרמנים ואחת הפצצות שזרקו פגעה במכונית. רזיאל והקצין הבריטי נהרגו במקום והנהג נפצע קשה. יעקב טרזי היה היחיד שיצא ללא פגע. הוא רץ מיד למחנה, שהיה במרחק של 2 ק"מ, כדי להזעיק עזרה. נשלחה מכונית כדי לפנות את הנפגעים, בעוד טרזי נשאר במחנה.

מרידור וסיקא ראו את המטוסים הגרמנים בפעולתם, אולם לא שיערו את אשר קרה. הם המשיכו את דרכם ברגל והגיעו עד למחנה הצבאי בפלוג'ה, שם מסר מרידור למפקד האזור את המכתב ממפקד המחנה בחבנייה. הוסבר למרידור כי הבריטים אינם יודעים מאומה מהנעשה מחוץ למחנה שלהם והציע לשניים לחזור לחבנייה. בשעות ערב הגיעו מרידור וסיקא לשער המחנה, שם סיפרו להם את אשר אירע. השניים נכנסו לחדר שבו שהה טרזי עם הגופה המכוסה בסדין לבן. מרידור היה היחיד שידע את זהותו של "בן משה". הוא אמר לחבריו בפנים חיוורות: "זה האלוף בן ענת, דוד רזיאל, המפקד הראשי של הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל". כולם היו מזועזעים.

מרידור דרש שהגופה תועבר לקבורה בארץ ישראל, אולם הבריטים סירבו בטענה שהעברת הגופה תגלה לערבים כי הבריטים נעזרו באצ"ל לדיכוי המרד בעיראק והדבר עלול לעורר סערה שתזיק למעמדה של בריטניה. טענה נוספת הייתה שאין הצבא הבריטי נוהג להעביר גופות של הרוגים לארץ מולדתם, אלא לקוברם בסמוך למקום נפילתם.²⁹¹ דוד רזיאל נטמן בבית הקברות הצבאי בחבנייה בארון מתכת, כדי שאפשר יהיה להעבירו ארצה במועד מאוחר יותר. בשעת ההלווייה אמרו שלושת פיקודיו "קדיש".

למחרת נפגשו השלושה, בעודם אבלים ומזועזעים, ולאחר דיון קצר הוחלט כי יש להמשיך במשימה. בשעות הצהריים הולבשו סיקא וטרזי בבגדים אזרחיים שנלקחו משבויים ערבים והוסוו לערבים מארץ ישראל, שאחד מהם היה חבר כנופייה שברח מפני האנגלים והאחר הוא חברו הקטן (סיקא אהרוני). מרידור ליווה אותם כברת דרך ומשם המשיכו ברגל לכיוון בגדד. בדרכם פגשו חיילים עיראקים נסוגים וכן אזרחים רבים שעזבו את בתיהם, ומהם למדו על תנועות הצבא. הם לנו בכפרים ועברו הרפתקאות שונות ומשונות, נחשדו בריגול ובקושי הצליחו להתחמק. לאחר נדודים של ארבעה ימים חזרו השניים, תשושים ופצועים, למחנה בחבנייה. הם הביאו אתם ידיעות חשובות בדבר תנועות הצבא וסיפרו כי הדרך לבגדד פנויה.

²⁹¹ עדות יעקב מרידור, מי"ז.

ואכן, כעבור מספר ימים החלה התקפה גדולה של הצבא הבריטי שהצליח להגיע לבירה ולמגר את המורדים. ראשיד עלי אל כילאני נמלט עם עוזריו וביניהם גם המופתי של ירושלים חג' אמין אל חוסייני. לאחר שמשימת הריגול הושלמה, חזרו השלושה הביתה והחזירו את השק עם חומר הנפץ שלא עשו בו שימוש. מרידור הביא אתו את חפציו האישיים של רזיאל שכללו ספר תנ"ך, משניות, סידור, טלית ותפילין ואבקת "משעי" שנועדה לגילוח ללא שימוש בסכין.

אבל כבד ירד על משפחתו של רזיאל ועל הארגון כולו. מלבד מודעות אבל שהופצו ברבים, פרסמה המפקדה הראשית הודעה מיוחדת, מספר 126, שהוקראה בין היחידות:²⁹²

ביגון קודר ובאבל איום אנו מודיעים, כי האלוף בן ענת, דוד רזיאל, המפקד הראשי של הארגון הצבאי הלאומי, נפל במערכה ומת מות גיבורים אי שם במזרח התיכון ביום כ"ג באייר התש"א. (מסדר, לאזכרה דום! שני רגעי דומיה, עמוד נוח, חמישה רגעים של שתיקה מוחלטת).

הוא לא נעתר לבקשת קציניו ותחנוניהם לבל ילך בעצמו דווקא למקום הפעולה. רוחו הנסערת ולבו האמיץ, שבז לסכנה ולא ידע פחד מהו – המריצוהו גם הפעם, כתמיד, להיות בעצמו בקו הראשון. בכל מקום שריח קרב נדף ממנו – הריהו שם, מפקח בעצמו על כל פרטי הפרטים, מפיח רוח גבורה באנשיו ומארגן הכול באומנות נפלאה. הוא אטם את אוזניו לכל ההפצרות והלך... מפקדנו הנערץ!

אנו, קציניך וחייליך, הנוער הלוחם של ישראל במולדת, נשבעים היום לפני זכרך הקדוש: קיים נקיים את צוואתך שצווית לנו בחייך ובמותך. קיים נקיימנה בכל לבבנו בכל נפשנו ובכל מאודנו. כה ייתן וכל יוסיף לנו שומר ישראל! אמנ!!

העיתונים היומיים פרסמו הודעה קצרה בדבר מותו של רזיאל ותיארו אותו כ"אחד ממנהיגי הנוער הרביזיוניסטי". יצחק שדה, מפקד הפלמ"ח, פרסם בעיתון "דבר" מודעת אבל: "על קברו של רזיאל עומד דום יצחק שדה". מאמצים רבים עשו בני משפחתו להביא את ארונו של רזיאל לקבורה בארץ ישראל, אולם רק בשנת 1955 הסכימה ממשלת עיראק לאפשר לבריטים להוציא את הארון מארצם ובתנאי שיובא לקבורה בקפריסין. בספטמבר 1960, זמן קצר לאחר שקפריסין זכתה בעצמאות, פנה חבר

²⁹² אלפסי, א, עמוד 164.

הכנסת מנחם בגין אל נשיא הרפובליקה החדשה, הארכיהגמון מקאריוס, בבקשה לאפשר את העברת הארון לארץ ישראל. הפנייה נענתה בחיוב וב-16 במרס 1961 נערכה לדוד רזיאל הלווייה צבאית ובהשתתפות המונים. ארונו של דוד רזיאל נטמן בבית הקברות הצבאי בהר הרצל בירושלים.

האצ"ל בישראל (לימים לח"י) ²⁹³

מיד לאחר הפילוג כיהנו במפקדתו של שטרן: חנוך קלעי, בנימין זרעוני, אהרון חייכמן וחיים לובינסקי. אולם כבר בתחילת הדרך החלו ויכוחים וחיכוכים, שבעטיים פרשו, כזכור, חייכמן ולובינסקי וחזרו אל רזיאל. במפקדתו של שטרן נשארו קלעי וזרעוני, אולם אף הם לא נשארו זמן רב במחנה. השניים חלקו על מהלכיו של שטרן בחתירתו להסכם עם האיטלקים והגרמנים (ראה להלן), ובסתיו 1941 פרשו מלח"י מבלי שחזרו לארגונו של רזיאל. בראשית 1942 פרסמה המשטרה את תמונותיהם של ראשי ארגונו של שטרן בצירוף פרס כספי לכל אחד שיביא לתפיסתם. האווירה הייתה קשה מאוד, והאנשים נמנעו מלצאת לרחוב לאור היום מחשש שיזוהו ויוסגרו לבריטים. קלעי וזרעוני, שתמונותיהם פורסמו בעיתונות ועל גבי לוחות המודעות, החליטו להסגיר את עצמם למשטרה. יש לזכור שמאחוריהם לא עמד שום ארגון שיכול היה לעזור להם להסתתר והם הרגישו כחיות נרדפות. על הסגרתם לבריטים מספר יצחק ברמן שעבד כעורך דין בתל אביב ושימש מפקד בשירות הידיעות של האצ"ל: ²⁹⁴

בראשית 1942 התקשר אתי אחיו של חנוך קלעי, מרדכי סטרליץ, וביקש שאתוויך ביניהם לבין מרכז הבולשת בירושלים... השניים התנו את הסגרתם בשלושה תנאים: הראשון – שלא ימסרו אותם למשרד הבולשת ביפו, שבראשו עמד הקצין מורטון [שהיה ידוע באכזריות], אלא הישר למרכז הבולשת בירושלים. התנאי השני – שלא ייחקרו והתנאי השלישי – שלא יועמדו למשפט אלא יישלחו למחנה מעצר, לפי התקנות לשעת חירום. נפגשתי עם ראש הבולשת, ג'יילס, והסברתי לו את תנאי ההסגרה (העצמית) של קלעי וזרעוני. היה קשה לשכנע את ג'יילס שטען כי: "אני מתבקש להימנע מלהביא למשפט שני פושעים מסוכנים, הידועים כרוצחים מיומנים וותיקים". לאחר היסוסים והתלבטויות, נענה ג'יילס לבסוף לקבל את התנאים הלא שיגרתיים. בהתאם לסידורים שנקבעו בהסכמת שני הצדדים, בא קטלינג [מן הבולשת בירושלים] אל המשרד בו עבדתי, שם "קיבל" את קלעי וזרעוני

²⁹³ כדי למנוע בילבול, אשתמש מכאן ואילך בשם לח"י במקום בשם "הארגון הצבאי הלאומי בישראל".

²⁹⁴ ברמן, עמוד 135.

ויחד נסעו במכוניתו לירושלים. הם נשלחו למחנה מעצר, תחילה בארץ ולאחר מכן באפריקה, ושחררו רק לאחר הקמתה של מדינת ישראל.

"הסכם ירושלים"

זמן קצר לאחר שחרורו של רזיאל מהמעצר (באוקטובר 1939), הגיש לו פריצקר (מראשי מחלקת המודיעין של הארגון) יזמה איטלקית להסכם בין הארגון לבין ממשלת איטליה. לפי ההצעה, יעזרו האיטלקים לארגון להקים בארץ מדינה עברית ובתמורה יהיה שיתוף פעולה עם איטליה. רזיאל העביר את ההצעה לידיעת אנשי המפקדה היושבים במעצר, בתוספת הערה כי אינו מוכן להיכנס למשא ומתן עם האיטלקים. "אני מוכן לקבל נשק מן השד עצמו" אמר רזיאל, "אבל על מסמך כזה איני מוכן לחתום". בקרב המפקדה התנהל ויכוח בנושא, כאשר שטרן צידד בקיומו של המשא והמתן.

את ההצעה בשם האיטלקים, כביכול, קיבל פריצקר ממשה רוטשטיין. משה רוטשטיין עלה ארצה בשנת 1920 מרוסיה והתיישב עם הוריו בעין זיתון שבגליל. כעבור מספר שנים הצטרף לארגון ההגנה ועסק בעיקר במודיעין וברכישת נשק עבור ההגנה מערביי הסביבה. בשנת 1935 עבר לחיפה והמשיך בפעילותו במסגרת שירות הידיעות של ההגנה. תוך כדי עבודתו יצר קשר עם יוסף דוידסקו, שעבד כסוכן של הבולשת הבריטית. לימים סיפר כי החליט לעזוב את ארגון ההגנה והצטרף לאצ"ל. הוא צורף למחלקת שירות הידיעות (המש"י) והיה כפוף לישראל פריצקר, שהיה ממונה על המש"י בחיפה. רוטשטיין המשיך בקשריו עם דוידסקו ובמשך הזמן הפך להיות סוכן כפול (תקופה מסוימת עבד רוטשטיין, במקביל לחברותו באצ"ל, גם עבור ארגון ההגנה, וכך היה לסוכן משולש). כאמור, העביר רוטשטיין לפריצקר את ההצעה בדבר ההסכם עם האיטלקים וזאת מבלי לציין את מקורה המדויק.²⁹⁵

לאחר הפילוג נשארו רוב אנשי שירות הידיעות עם רזיאל, ושטרן ביקש ממשה סבוראי להקים מחלקת מודיעין חדשה ולעבור מחיפה לתל אביב. רוטשטיין נפגש עם סבוראי (השניים הכירו היטב מהתקופה שבה שירת סבוראי בחיפה) והציע לו את "הסכם ירושלים" שנדחה על ידי רזיאל.

שטרן הביא את הצעת ההסכם לדיון במפקדה שלו, שכללה עוד את קלעי וזרעוני. על פי ההצעה, תסייע איטליה לחסל את הגולה על ידי העברה מסיבית של יהודים מתחום השפעת מעצמות "הציר" לארץ ישראל וכן תעזור

²⁹⁵ את"ה, 112/1034 וכן ברמן, בימי סער, עמוד 131.

בהקמת מדינה עברית ריבונית. המדינה העברית שתקום תאפשר לאיטלקים להשתמש בנמל חיפה וכן תינתן לוותיקן ריבונות במקומות הקדושים לנצרות בעיר העתיקה של ירושלים.

קלעי העלה את האפשרות שההסכם נכתב על ידי הבולשת וכל כוונתו להפליל את לח"י. שטרן ענה כי גם אם ההסכם מפוברק, יש חשיבות להמשיך במשא ומתן כדי לאותת לבריטים שלח"י מוכן לבוא בברית גם עם גורם זר שנמצא בעימות עם בריטניה.

שטרן הכניס מספר תיקונים לנוסח ההסכם וביניהם מודגש כי ירושלים תשמש בירתה של המדינה העברית שתקום. המסמך המתוקן הועבר לידי רוטשטיין באמצעות סבוראי כדי לקבל את הערותיהם של האיטלקים. בתשובה, נמסרה למפקדה טיוטה חדשה, אשר גם בה הוכנסו תיקונים. לאחר שלוש או ארבע טיוטות, נחתם ההסכם הסופי, שהודפס בשלושה עותקים, חתום בשעווה אדומה וקשור בסרט אדום. על ההסכם חתמו סבוראי, בשם "בן צבי" (כיניו של זרעוני) ונפתלי לובינצ'יק אף הוא בשם בדוי. ההסכם הועבר אל רוטשטיין ומאז לא שמעו ממנו דבר.

מסתבר כי היו אלה הבריטים שהגו את רעיון המשא ומתן בין האיטלקים, כביכול, לבין לח"י, ובאחד ממסמכי הבולשת אנו מוצאים את הסיבה ל"בישול" "הסכם ירושלים". באותו מסמך נאמר כי כדי לפתוח במלחמה חזיתית נגד אנשי שטרן, זקוקה הייתה הבולשת לעזרת היישוב היהודי בארץ. עזרה זו ניתן היה לקבל רק לאחר הצגת קבוצת שטרן כקוויזלינגים ובוגדים, המשתפים פעולה עם האויב ועל כן הם מסוכנים לא רק לשלטון הבריטי אלא גם ליישוב היהודי בארץ.²⁹⁶

לאחר החתימה על המסמך, מסר רוטשטיין (באמצעות דוידסקו) עותק אחד מן ההסכם לידי הבולשת הבריטית, שדאגה להעביר את דבר המשא ומתן לידיעתו של אליהו גולומב. עותק נוסף העביר רוטשטיין לידי פריצקר. על כך כותב יצחק ברמן, מפקד בכיר במש"י (לימים יושב ראש הכנסת מטעם מפלגת הליכוד):²⁹⁷

יום אחד, בקיץ 1940, בשעה ששהיתי בחיפה, בא אלי ישראל פריצקר בשליחות דחופה מטעם דוד רזיאל. לדברי פריצקר סיפר לו משה רוטשטיין כי יאיר ביקש ממנו לחדש את הקשר עם הביון האיטלקי. פריצקר הראה לי הצעת הסכם בין לח"י לבין הביון האיטלקי, שלדברי

²⁹⁶ תיק הבושלת 57/1809/2/68, ראה את"ה 47/3.

²⁹⁷ ברמן, עמוד 126.

רוטשטיין, יאיר מסר לידי. המסמך בשפה העברית, היה חתום בראשי תיבות ונשא בול אדום שהיה מודבק על גבי סרט אדום – כנהוג במסמכים נוטריוניים... רזיאל מבקש שאחזור מיד לתל אביב לסייע בבדיקת הפרשה... נטיתי לפקפק באמיתות הדבר מאחר שיאיר ידע כי רוטשטיין מועסק גם כסוכן של יוסף דוידסקו מזכרון יעקב, שעבד במשרד שירות הביטחון הבריטי בחיפה. כן נראה מוזר בעיני שיאיר יאמין כי ממשלת איטליה תנהל משא ומתן מדיני על יסוד מסמכים בלשון עברית... כאשר נפגשתי עם רזיאל נתברר לי כי גם הוא מתייחס לעניין בחשד, והטיל עלי לבדוק את העניין בדיקה יסודית... נפגשתי עם רוטשטיין; תשובותיו לשאלות בדבר פגישותיו עם האיטלקים נמצאו לדעתי סותרות, ואילו תשובותיו בעניין שיחותיו עם יאיר היו עקביות ועוררו את הרושם כי הוא דובר אמת... לעומת זאת לא היה לי ספק כי רוטשטיין לא נפגש עם סוכנים איטלקים. אולם סבור הייתי שאין להסיק מסקנות בנושא כה רגיש על סמך רושם בלבד. יזמתי מעקב אחרי רוטשטיין ובעקבותיו קיבלתי צילום שבו נראים יאיר ורוטשטיין יושבים על ספסל בקרבת עצים ומשוחחים...

בהמשך, מתאר ברמן יזמה של מש"י לשבש את המשא ומתן בין שטרן לבין האיטלקים, אם אומנם אכן קיים משא ומתן כזה.

היה ברור לנו כי יש למנוע מגעים בין יאיר ובין נציגי איטליה וגרמניה. משום כך לא נאסר על מש"י לביים "משא ומתן" פיקטיווי בשם ממשלת איטליה, כביכול. אבל למש"י הייתה גם, ללא ספק, מטרה נוספת: לאחר הפילוג ניהלו יאיר וחבריו מאבק מר ברזיאל ובמפקדי האצ"ל האחרים... המאבק היה מלווה האשמות חמורות, לפיהם רזיאל וחבריו בגדו בעקרונות והתפשרו עם הבריטים... רוטשטיין הביא אפוא למש"י מתנה מן השמים: הזדמנות לעבור מהגנה להתקפה ולהציג את יאיר כאופורטוניסט... לאחר קבלת "ההערות של האיטלקים" (שהיו למעשה הערות שלנו) לניסוחיו של יאיר, שרוטשטיין היה מביא ליאיר, היה יאיר מעביר באמצעות רוטשטיין (כך טען רוטשטיין), את התיקונים שלו להערות שלנו...

אין להוציא מכלל אפשרות שרוטשטיין שיטה בברמן, מאחר שלאחר קבלת נוסח ההסכם שהיה מודבק בשעווה אדומה עם סרט אדום, נפסק המשא ומתן עם שטרן. כך שכל התיקונים שתוקנו כביכול בידי שטרן, נכתבו בידי

רוטשטיין או מישהו אחר מטעמו. אגב, ברמן מעלה אפשרות כזו בכותבו: "... היה מעביר יאיר באמצעות רוטשטיין, (כך טען רוטשטיין), את התיקונים להערות שלנו".

הניסיון של ברמן להתערב במשא ומתן שהתנהל כביכול בין שטרן לאיטלקים, באמצעות רוטשטיין, מראה עד כמה גדולה הייתה השנאה בין שני המחנות.

עם פרסום מסמכי הבולשת ניתן לומר היום, כי הבולשת הבריטית היא שיזמה את המגעים בין לח"י לבין "האיטלקים", במטרה להציג את שטרן וחבריו כגייס חמישי ובכך להתיר את דמם. זו הסיבה שהבולשת מיהרה להעביר עותק מן ההסכם לידי ארגון ההגנה וכן לידי האצ"ל בראשותו של רזיאל. שטרן שיחק לידיהם של הבריטים, שהצליחו להבאיש את ריחו בעיני היישוב היהודי בארץ ישראל. תרמו לכך לא במעט גם מעשי השוד שביצעו אנשי לח"י ואשר חלקם הסתיימו בקרבנות יהודים (ראה להלן).

למרות כישלון המגעים עם האיטלקים באמצעות רוטשטיין, לא פסק שטרן מניסיונותיו ליצור מגע עם נציגי מדינות ה"ציר", אויבי בריטניה. שטרן חשב באמת ובתמים כי התקשרות זו היא לטובת עם ישראל ולא חשב עצמו כסוכן זר. למטרה זו נשלח נפתלי לובינצ'יק לסוריה, שהייתה בשליטה של ממשלת וישי. בסוריה פעלה אותו זמן ועדת שביתת הנשק האיטלקית גרמנית. לובינצ'יק נבחר למטרה זו בשל השכלתו הרחבה ושליטתו בשפות רבות ובהן גם איטלקית. הוא התקשר בסוריה עם אוטו פון הנטיג, שליחו של ריבנטרופ, שיצא למזרח התיכון בסוף דצמבר 1940. בזיכרונותיו מספר הנטיג על פגישותיו עם "משלחת מארץ ישראל" ובראשה "טיפוס צעיר מובהק של קצין שהציע ברית עם הגרמנים. ניתן לומר", כותב הנטיג, "שהתנאים המוצגים על ידיהם לא יוכלו לעולם ובשום פנים להתקבל בגלל ידידינו הערבים ועקרונותינו הכלליים".²⁹⁸ כי עם כיבוש סוריה בידי הבריטים ביוני 1941, נעצר לובינצ'יק, הוחזר ארצה ולא הספיק לפעול רבות בשליחותו. תחילה נכלא במחנה המעצר במזרע, ובאוקטובר 1944 נשלח למחנה המעצר באפריקה, שם נפטר ב 20 באפריל 1946 לאחר מחלה ממושכת.

הניסיון האחרון ליצור קשר עם מדינות ה"ציר", נעשה על ידי נתן פרידמן ילין שנשלח בסוף 1941 לארצות הבלקן. מטרת נסיעתו הייתה לבוא בדברים עם הגרמנים, כדי שיסכימו לשלוח ארצה אניות רבות עם מעפילים, ובכך ישבשו את מהלכי המלחמה של הבריטים במזרח התיכון. פרידמן ילין,

²⁹⁸ ניב, ג, עמוד 178.

שהיה מהנדס במקצועו, התקשר עם הקבלן דיסקין מירושלים ונשלח על ידו לסוריה, שם עסק בבניית שדה תעופה עבור חיל התעופה הבריטי. הכוונה הייתה לנסות ולחצות את הגבול מסוריה לתורכיה, ומשם להגיע לארצות הבלקן. אלא שהבריטים שיבשו את תכניתו; בתחילת פברואר 1941 נעצר פרידמן ילין במקום עבודתו והועבר לבית הסוהר בחלב (סוריה) ומשם – למחנה המעצר במזרע.²⁹⁹ בכך נסתיימו ניסיונותיו הכושלים של שטרן ליצור קשר עם ממשלות איטליה וגרמניה.

השוד בבנק אפ"ק בתל אביב

לאחר הפילוג, נותר ארגונו של שטרן ללא עורף ציבורי ומצבו הכספי היה כה חמור, עד כי היה חשש לשיתוקו המוחלט. לא היה כסף לפעילות שוטפת ולא לתמיכה בחברים שנאלצו להסתתר מן המשטרה. לכן הוחלט באחת מישיבות המפקדה לבצע מספר פעולות שוד כדי להציל את הארגון מפשיטת רגל. לפי עדותו של יעקב אליאב, אמר לו שטרן: "אנשי רזיאל השתלטו על הקופה ואבדו לנו כל המקורות הכספיים... הגענו ממש עד פת לחם, ואין לנו אמצעים לניהול הארגון, על כל המתחייב מזה".³⁰⁰

הוחלט לבצע שוד בסניף בנק אנגלו פלשתינה (אפ"ק) שברחוב בן יהודה בתל אביב. בנימין זרעוני היה אחראי לתכנון (היה זה לפני שפרש מכל פעילות) ויהושע זטלר התמנה להיות מפקד הפעולה. ב 16 בספטמבר 1940, בשעה 12:25 (מספר דקות לפני סגירת הדלתות) נכנסו לבנק 4 צעירים שנראו כלקוחות לכל דבר. מיד עם כניסתם כיסו את פניהם במסכות; אחד מהם, משה מולדבסקי, נשאר ליד הדלת כדי לא לאפשר ללקוחות נוספים להיכנס. זטלר שלף אקדח והכריז: "כאן נערכת החרמת כספים עבור המחתרת העברית, בשביל לחימה לשחרור לאומי. עליכם להרים ידיים, להסתובב אל הקיר ולהתנהג לפי פקודותיי. כל אדם שיפריע לפעולת המחתרת העברית דמו בראשו".

בעוד הלקוחות מסתדרים ליד הקיר, זינק אליאב אל הקופאי (שהיה עסוק בספירת הכסף לקראת סגירת הסניף להפסקת הצהריים) והחל בהעברת שטרות הכסף (4,400 לירות ארצישראליות) מן הקופה אל שק שהביא אתו. כל הפעולה נמשכה מספר דקות, ועם סיומה יצאו הארבעה דרך דלת צדדית אל החצר ומשם הגיעו אל מכונית המרצדס שהוחרמה יום קודם לכן. הנהג,

²⁹⁹ פרידמן ילין, לוחמי חרות ישראל, עמוד 79.

³⁰⁰ אליאב, עמוד 174.

שמואל קפלן, פתח בנסיעה מהירה במסלול הנסיגה. יש לציין כי עם תחילת הפעולה התפוצצו רימוני רעש בסמוך למקום והרחוב התרוקן מאדם (ימים מועטים קודם לכן הפציצו מטוסים איטלקיים את תל אביב והקהל שהיה במקום חשב שההפצה מתחדשת. אולם מאחר שלא נשמעה צפירת אזעקה, הבינו האנשים כי אין מדובר בהפצה). נהג של חברת "טכסי גורדון", שחנה בקרבת הבנק, החל לדלוק אחרי מכונית המרצדס. תוך כדי נסיעה נורו מספר יריות אל עבר המונית, שהאטה את נסיעתה ואפשרה למכונית המרצדס להתחמק. באחת הפניות קפץ אליאב עם הכסף אל עבר אופנוע שחיכה לו והסתלק מן המקום. במעבר מן המכונית אל האופנוע נפלו כמה שטרות כסף על הכביש, עובדה שאפשרה לאתר את מקום המפגש בין המכונית לאופנוע וכן לחקור עדים שהיו בסביבה. האופנוע נסע בכיוון הפוך לנסיעתה של המכונית, אשר חנתה לזמן קצר ברחוב ביל"ו כדי לאפשר לנוסעים לרדת.³⁰¹

הכסף שהוחרם בבנק אפ"ק חילץ לזמן מה את הארגון ממצוקתו הכספית ואפשר את המשך פעילותו.

חקירת המשטרה הייתה מהירה ויעילה, ובמהלכה נחקרו כמאה עדים. ניהל אותה הקצין היהודי סופר ועל ידו עזר הקצין גולדמן. ממסמך הבולשת בעניין השוד ניתן ללמוד על מהלך החקירה. נקודת המוצא בחקירה היה החדר ברחוב ביל"ו 36, אותו שכר שמואל קפלן עוד לפני הפילוג ואשר שימש מקום מפגש ומחבוא לאנשי הארגון. החדר היה במעקב המשטרה במשך זמן רב וזאת ללא ידיעת אנשי הארגון. להלן קטעים ממסמך הבולשת:³⁰²

התברר כי קפלן שילם את שכר הדירה, אולם הדיירים התחלפו כל הזמן... קפלן [שנעצר על ידי המשטרה] מסרב למסור את שמות האנשים שהשתמשו בחדר. לדבריו, הוא מוכן להישאר במעצר שנים רבות ולא למסור את שמות חבריו. באופן בלתי רשמי הוא מודה כי לא לקח חלק פעיל בשוד, אבל הוא מכיר את האנשים שהשתתפו בשוד וכי הפעולה בוצעה מחדרו...

מן התמונות שהוצגו לפניהם זיהו השכנים את יהושע זטלר וחנוך קלעי כדיירי החדר. שניהם נראו שם ביום השוד. גם חברתו של זטלר, פוצי (בלה) שכטר, הייתה בחדר.

³⁰¹ שם, שם.

³⁰² את"ה, 47/46.

משה מולדבסקי זוהה כאדם שנראה בחדר בבוקר השוד וכן מיד לאחריו...

ישנן הוכחות כי לאחר השוד קפץ אחד הנוסעים מהמכונית אל אופנוע שחיכה לו ובשעת מעשה נפלו על הכביש 13 שטרות של חצי לירה כל אחד. לזטלר יש אופנוע B.S.A. מספר M 69 G שלא נמצא ליד חדרו – מקום שם הוא נמצא תמיד – בשעה שזטלר עזב את החדר יחד עם חברתו. האופנוע נמצא בערב אותו יום, ללא מספר, ברחוב צדדי כשני קילומטר מחדרו של זטלר. זטלר לא התלונן על העלמות האופנוע.

כן מספר הקצין סופר בדו"ח שלו כי ב 25 בספטמבר קיבל מכתב איום, ובו הוא מתבקש להפסיק את החקירה הזו מאחר והשוד בוצע למטרות לאומיות. אם לא יישמע, יופעלו נגדו אמצעים חמורים. בעקבות חקירת השוד, ניתנה הוראה לכל משרדי הבולשת לאסור את האנשים הבאים:

יהושע זטלר; מרדכי או משה מולדבסקי; בנימין זרעוני (בן צבי); חנוך סטרליץ; פוצי שכטר (בילה נירנברגר) מנתניה.

היו עוד מספר ניסיונות להחרמת כספים, שהחמור בהם הסתיים בנפגעים יהודיים. ב 9 בינואר 1942, יצא פקיד "המשביר המרכזי" מבנק הפועלים ובידו תיק שהכיל אלף לא"י שהוציא מן הבנק. הפקיד הותקף על ידי שלושה אנשים, שהוציאו מידיו את התיק והחלו במנוסה. לקול צעקותיו של הנשדד, פתח הקהל, שהיה במקום, במרדף אחר השודדים. אל הקהל הצטרפו עד מהרה שוטרים והחלו חילופי יריות בין השוטרים לבין הבורחים. מן היריות נהרגו שני יהודים. שניים מן הבורחים, יהושע בקר ונסים ראובן, נתפסו. בחיפוש שנערך בחדרו של ראובן, נמצאו שני אקדחים טעונים וכן ארבע פצצות. השניים הועמדו למשפט: לראובן נפסקו 14 שנות מאסר, ובקר נידון למוות. כעבור זמן המיר הנציב העליון את פסק הדין של בקר למאסר עולם.

המצוד אחר חברי לח"י

בעקבות מעשי השוד והניסיונות ליצור קשר עם מדינות ה"ציר", פתחה הממשלה, בעזרת המוסדות הלאומיים, במתקפת תעמולה נגד לח"י. הארגון תואר כגייס חמישי המחבל במאמץ המלחמתי של בריטניה, הלוחמת בשארית כוחותיה בנאצים – האויב הגדול ביותר שקם לאנושות ולעם ישראל. בנוסף לזאת הצטייר ארגונו של שטרן כחבורת שודדים ורוצחים ולא כפטריוטים, כפי שהם מנסים להציג את עצמם. המשטרה פנתה אל הציבור

בבקשה לדווח לה על כל תנועה חשודה, ובראשית נובמבר 1940 היא פתחה במצוד נרחב אחר חשודים בהשתייכות לארגונו של שטרן. עשרות רבות נעצרו ברחבי הארץ ולפי עדותו של מקס גולדמן, איש לח"י, ידעה המפקדה כי בידי הבריטים רשימה מלאה ואף תמונות של אנשי יאיר שפרשו מהאצ"ל. ראשי לח"י לא הבינו מניין השיגה המשטרה ידיעות מדויקות כל כך על אנשיהם. רווחה ההשערה שבגלל יחסי העוינות עם האצ"ל, הבולשת קיבלה את השמות והכתובות מידי ישראל פריצקר, שעמד אותה עת בראש מש"י (ראה להלן). הם לא ידעו על קיומו של פרובוקטור מתוך שורות לח"י, שכבר באוקטובר 1940 העביר לידי הבולשת רשימה של ראשי הארגון עם פרטים על תפקידיהם וכן כתובות של כמה מהם. בגלל חשיבות המסמך, שפורסם לאחרונה ונכתב בעברית, הנני מביא אותו במלואו:³⁰³

יפו, 4 באוקטובר 1940

פרטי וסודי

למר מסגרייב הנכבד!

הנני מעביר לתשומת לבך את רשימת האנשים הבאים, המשמשים קן לתעמולה ופעולה לטובת האויב.

המפקדה הראשית:

1. אברהם שטרן – מפקד ראשי ומיניסטר החוץ. נמצא בתל-אביב
2. חנוך סטרליץ – סגנו.
3. בנימין זרעוני (בן צבי) – חבר.
4. מרדכי סטרליץ – כפר סבא. נמצא גם בתל אביב.

יועצים:

1. נפתלי לובינצ'יק (בן ישראל) – תל-אביב, שד' נורדוי. 26.
 2. משה סבוראי – חיפה, מורה בקרית-מוצקין.
 3. עקיבא ברון – רמת גן או תל אביב.
 4. עו"ד פורטר – תל אביב.
 5. אורי צבי גרינברג – ירושלים.
- מזכיר ראשי בא"י: אהרון צוקרמן – תל אביב, רחוב חיסין 5, אצל אלנבוגן.

ענייני אינטליג'נס:

1. מקס גולדמן (מנהל ראשי) – תל אביב, רחוב הרב קוק 8. נמצא גם

³⁰³ ארכיון בולשת, את"ה 47/46.

- אצל גב' מ. רובוביץ, תל-אביב, רחוב הרצל 98.
2. משה סבוראי – מנהל מחוז הצפון והגליל.
 3. שמואל צדיק – סגנו, פקיד בברקליס בנק בחיפה.
 4. פנחס אורבוך, עוזר ראשי ויועץ. בעל משרד לידיעות בחיפה.
- גזבר ומנהל כספים: נפתלי לובינצ'יק (בן ישראל).
- כרוזים ותעמולה: אבנר ארליך – תל אביב, פקיד במס החירום.
- מפקדי גושים:** הגליל ונהריה: יוסף הגלילי (הורוביץ), נמצא בראש פינה.
- הדרום: יהושע זטלר. שלמה בן שלמה – סגנו, נמצא ברמת גן אצל מרים טוכמן.
- תל אביב: חנוך סטרליץ. יצחק שניאורסון – עוזרו, פקיד המעמד הבינוני בתל-אביב.
- חיפה: בנימין זרעוני. עוזי ילין – עוזרו, ממשפחת ילין בירושלים.
- ירושלים: יעקב לבשטין.

משרדים בתל אביב ומקום פגישות:

1. רחוב דיזנגוף 89, אצל מסרי
2. רחוב העבודה 11, אצל טילמן.
3. רחוב מרכז מסחרי 85.

קבוצה מיוחדת למעשי שוד וחבלה:

1. יהושע זטלר – מנהל ראשי
2. שלמה בן שלמה – סגנו.
3. עוזי ילין.
4. יצחק ליבוביץ, תל אביב, רחוב ביאליק.
5. שמואל קפלן – נהג.
6. וילנצ'יק – הרצליה.
7. אבנר ארליך
8. מקס גולדמן.

הנני מקווה כי כב' ידע לשמור על סודיות אינפורמציה זו, לבל תימסר למקומות בלתי מתאימים, היות ולאנשים האלה ישנה רשת ריגול. כן, לשם ביטחון עצמי, נמצא גם שמי בתוך כל הרשימה הגדולה הזו, ועל כן, בכל מקרה ואי אסר – אבקש להודיע לכב' כי ... מבקש לראותו, ואז יהיה על כב' לשחררני מיד.

ברשימה מופיע גם שמו של אברהם וילנצ'יק (מהרצליה), שהיה מראשוני לח"י. הוא נעצר יחד עם עשרות מחבריו בפשיטה שערכה המשטרה בנובמבר 1940 בכל רחבי הארץ. וילנצ'יק היה עצור במחנה המעצר במזרע ובלטרון במשך 26 חודשים ושחרר בפברואר 1943. הוא הואשם על ידי ארגונו בבגידה בכך שבזמן המעצר שיתף פעולה עם השלטונות, וב 25 בפברואר (מספר ימים לאחר שחרורו) נורה ונהרג ליד ביתו בהרצליה. השאיר אחריו אישה ובת.³⁰⁴

מתתיהו שמואלביץ מספר כי בשנת 1969 פגש באיש הבולשת דָאי וזה סיפר לו כי וילנצ'יק מסר להם אינפורמציה חשובה ובתמורה החליטו לשחררו.

מסמך נוסף של הבולשת מאשר את גירסתו של שמואלביץ. מן המסמך עולה כי וילנצ'יק לא זו בלבד ששיתף פעולה עם הבריטים בזמן מעצרו, אלא שהוא היה האיש שהלשין באוקטובר 1940 על צמרת לח"י במכתב שהעביר לקצין הבולשת מסגרייב (ראה לעיל). במסמך הנוסף הזה ישנה רשימה ארוכה של חברי לח"י ובסיומה מופיעים הדברים הבאים:³⁰⁵

[...] בסיכום: אסור שמסמך זה ייפול לידי ידדים יהודיות. אם הדברים ייודעו, יוציאוני להורג.

אני מוכן לעזור לתפיסתם של אנשי שטרן בתל אביב, והתנאים חייבים להיעשות בעל פה. בכל מקרה, ברצוני להבטיח שלא איאסר בידי המשטרה. בזמנו, כשנתתי אינפורמציה על קבוצת שטרן לאחר הפילוג, מסרתי אותה למר פריצ'ארד, שבא לתל אביב בשמו של מר מסגרייב, ובכך עשיתי שירות חשוב (אותו זמן ניתן היה לחסל את קבוצת שטרן). אולם לאחר מכן נעצרתי ונשלחתי למזרע, ובמשך שנתיים ימים דיווחתי פעמיים ביום למשטרה.

ממסמכי הבולשת הבריטית הנוגעים לוילנצ'יק לא ברורה סיבת בגידתו (רדיפת בצע, אידאולוגיה או אולי שתי הסיבות גם יחד).

מקור נוסף לאינפורמציה היה שמות שנמסרו לבולשת על ידי חברי לח"י שנתפסו ונשברו בחקירה. אחד המקרים הוא חקירתו של עימנואל מ., שלאחר חקירה מאומצת מסר שמות של אנשים שנשארו באצ"ל בראשותו

³⁰⁴ ניב, ג, עמוד 196 וכן: Ben Yehuda p/177
³⁰⁵ מסמך הבולשת SQ/1809/GS, את"ה 47/1.

של רזיאל וכן כאלה שפרשו עם שטרן.³⁰⁶ ברשימה מופיע, למשל, שמו של יעקב אליאב כמי שייסד את הסניף הירושלמי של הארגון החדש, ושלמה טרכטמן ששימש סגנו. שמות נוספים המופיעים במסמך זה: יעקב אורנשטיין וחברתו נעמי גלזר, עוזי ילין, יהודית שניאורסון, אברהם דואק ועוד. באותו מסמך מה 8 בנובמבר 1940 מצוין גם כי נציגי הסוכנות היהודית, הנמצאים במגע עם הבולשת הבריטית, מפצירים בבולשת לפתוח במעצרים נרחבים אחר חברי לח"י.

ב-22 במאי 1941 ערכה המשטרה פשיטה על דירה בשדרות קרן קימת מספר 48 בתל אביב. בפשיטה נעצרו משה סבוראי, יעקב אורנשטיין ואשתו, מאיר בר גיורא ואמו וכן יעקב פוליאקוב. הפשיטה נערכה על סמך מידע שמסר אחד מחברי הארגון מנתניה במהלך חקירתו.³⁰⁷ המשבר היה גדול, וחלק מחברי לח"י שהחליטו לשתף פעולה עם המשטרה, עשו זאת מסיבות אידאולוגיות. כזה היה המקרה של אריה מנחם, איש נתניה, שנעצר ב 8 באוגוסט 1941 והצהיר כי החליט לשתף פעולה עם המשטרה משום ש"קבוצת שטרן משמשת כגייס חמישי והאינפורמציה שחבריה אוספים, מועברת לגרמנים". הוא מסר שמות של חברים בנתניה ואחר כך המשיך את עבודתו עם המשטרה גם בתל אביב. בהמשך אותו מסמך נאמר כי אריה מנחם הואשם בבגידה והוצא להורג בידי אנשי לח"י.

ההתנקשות ברחוב יעל 8

עם התגברות המעצרים של אנשי לח"י, החליטה המפקדה לבצע פעולה נגד ראשי הבולשת. המטרה הייתה לחסל את הקצין מורטון, שהיה פעיל ביותר נגד אנשי שטרן. התכנית הייתה לטמון לקציני הבולשת מלכודת בחדר בקומת הגג ברחוב יעל 8: תחילה יפעיל אחד הבחורים חומר נפץ בכמות קטנה, שיגרום לרעש בלבד. לאחר מכן יפזר דם בחדר ועל המדרגות, כדי שיווצר הרושם כאילו הייתה התפוצצות נפל ואחד המפעילים נפצע. ההנחה הייתה כי השכנים, שישמעו את ההתפוצצות, יזעיקו את המשטרה. מאחר שבעבר הועברו ידיעות מסוג זה ישירות אל הקצין מורטון במרכז הבולשת בתל אביב, אפשר היה לצפות כי הוא יבוא מיד למקום כדי לברר מה קרה. סביר היה להניח שמורטון יבוא יחד עם עוזריו, וביניהם הקצין וילקין שהיה פעיל אף הוא נגד אנשי המחתרת. ברגע שקציני המשטרה ייכנסו לחדר

³⁰⁶ שם, שם.

³⁰⁷ את"ה, 47/11.

שבקומת הגג, יפעיל איש מחתרת נוסף, שיתמקם על גג בית סמוך, את מלכודת התופת שתתפוצץ ותהרוג את כל החבורה שתהיה בחדר. ב-20 בינואר 1942, בשעה 9:20 בבוקר, נשמעה ההתפוצצות הראשונה. השכנים הודיעו על כך למשטרה והידיעה הועברה למורטון אשר היה עסוק אותה שעה בישיבה חשובה ועל כן ביקש מהקצין שיף, מפקד משטרת מחוז תל אביב, לצאת למקום. כאשר נכנס שיף בלוויית מספר קצינים לחדר שעל הגג, הפעיל המתנקש, שעמד על גג הבית הסמוך, את המוקש הגדול. שיף נהרג במקום, והקצינים גולדמן וטורטון מתו מפצעייהם למחרת היום. כן נפצע עוד קצין יהודי (זאב ריכטר) ושני שוטרים.³⁰⁸ כך נהרגו שני קצינים יהודים במקום האנגלים.

הפעולה ברחוב יעל 8 גרמה לזעזוע נורא בקרב היישוב היהודי בארץ, והרחוב היה כמרקחה – "הורגים יהודים!" העיתונות העברית הוקיעה את הרצח והמוסדות הלאומיים (הוועד הלאומי והסוכנות היהודית), קראו ליישוב למסור למשטרה את הטרוריסטים, שבנוסף להיותם "שודדים" ו"גייס חמישי" הם גם רוצחים קצינים יהודים. ואכן המשטרה הייתה מוצפת בהודעות טלפוניות בדבר חשודים במעשי טרור. רוב ההודעות היו חסרות בסיס, אולם חלקן הביא לידי מעצר חברי ארגונו של שטרן ולרצח ברחוב דיזנגוף (ראה להלן).

האצ"ל בארץ ישראל בראשותו של רזיאל פרסם שני כרוזים בהם הוא מסתייג ממעשי לח"י בראשותו של אברהם שטרן. הראשון פורסם ב 24 בינואר 1942: "הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל מוצא לנחוץ לפנות אל הציבור בדברי הסברה אלה: לארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל אין כל קשר עם מעשי השוד והרצח האחרונים שאירעו בארץ..."³⁰⁹ למחרת היום פורסם כרוז שני, בו נאמר:

הארגון הצבאי הלאומי בא"י מפנה את תשומת לב הציבור לעובדה שקבוצה ללא כל עורף ציבורי ומוסרי מכנה את עצמה בשם דומה לשם ארגונו: "ארגון צבאי לאומי בישראל" או "אצ"ל בישראל" – ומטעה את הציבור הרחב.

הננו לקבוע איפוא, כי אין כל קשר שהוא בין הודעותיה, פירסומיה, מעשיה ושידוריה של הקבוצה הנ"ל ובין הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל.

³⁰⁸ אליאב, עמוד 197.

³⁰⁹ אלפסי, ב, עמוד 101.

המשטרה מצדה חיפשה דרכים לנקום באנשיו של שטרן שדמם הותר. ואכן שבוע לאחר ההתפוצצות ברחוב יעל ניתנה להם ההזדמנות הראשונה לכך.

הרצח ברחוב דיזנגוף

ב-27 בינואר 1942 הגיע יעקב אליאב מירושלים לתל אביב כדי להעביר קורס מזורז בהכנת מוקשים למספר מצומצם של מפקדים. הקורס נערך בדירה ברחוב דיזנגוף 30 והשתתפו בו שלושה אנשים: משה סבוראי, שנתמנה מפקד מחוז תל אביב, אברהם אמפר, מפקד החטיבה הלוחמת בעיר וזליג ז'ק שגם שכר את החדר. לחדר הייתה כניסה נפרדת מחדר המדרגות וכן, כמובן, כניסה לדירה עצמה, בה היו שירותים משותפים למשפחת מסר (בעלת הדירה) ולחדר המושכר. זליג נהג להישאר בחדר במשך כל שעות היום ולא היה יוצא אלא בשעות הערב וחוזר בשעת לילה מאוחרת. נוהג זה שנהג ז'ק מטעמי קונספירציה היה לו לרועץ ועורר את חשדם של משפחת מסר ושל השכנים. ז'ק הניח כי משפחת מסר לא ידעה מאומה אודותיו ולא העלה בדעתו כי אחד מבני המשפחה מסר למשטרה כי דייר חשוד שכר חדר אצלם. באינפורמציה שהגיעה לבולשת נאמר כי: "אדם שכר חדר בקומה השלישית ברחוב דיזנגוף 30 ביום בו נרצח הקצין שיף ומאז לא עזב את החדר".³¹⁰ כמו כן נמסר לבולשת כי בחדר נוהגים לבקר אורחים חשודים.

יום הלימודים הראשון הסתיים בשעה ארבע אחר הצהריים והבחורים שכבו לנוח על המיטות ועסקו בקריאה. לפתע נפתחה הדלת המובילה לדירה, ולחדר התפרצו באקדחים שלופים הקצין מורטון ושניים מעוזריו.³¹¹

על המיטה הראשונה ממולי זיהיתי מיד את זליג ז'ק, שברח זה לא מכבר ממעצר. על המיטה השנייה שכבו שני אנשים אחרים. כל השלושה לא היו מזוינים" כותב מורטון בדו"ח הבולשת. מאחר שמורטון ידע שזליג הוא זה ששכר את החדר, יכול היה לזהות אותו מיד עם כניסתו. "פקדתי עליהם בעברית לא לקום מהמיטה וכאשר היה נדמה לי שאחד מהם מנסה להגיע אל המעיל שהיה לידו, פתחתי באש לעבר השלושה.

³¹⁰ מסמך הבולשת 59/1809/2/GS, את"ה 47/9.

³¹¹ שם, שם.

עוזריו של מורטון הצטרפו לירי וכל השלושה נפגעו – ז'ק ואמפר נפצעו קשה בעוד סבוראי נפצע באורח בינוני. יעקב אליאב היה אותו זמן בבית השימוש וכאשר שמע את היריות, זחל דרך החלון וניסה להימלט באמצעות צינור הביוב לקומה השנייה ושם להסתתר. אולם השוטרים שהיו בחצר ראו אותו וירו לעברו מספר יריות. אליאב שנפצע, צנח למטה ושכב פצוע קרוב לשעתיים מבלי שמישהו טרח להגיש לו עזרה רפואית כלשהי. עם בוא צוות של מגן דוד אדום, הועברו הפצועים למחלקת האסירים של בית החולים הממשלתי ביפו. ז'ק ואמפר מתו מפצעייהם לאחר ארבעה ימים, ואליאב וסבוראי, שפצעייהם היו קלים יותר, הועברו כעבור זמן לבית הסוהר. אין ספק שמורטון וחבריו ירו באנשים לא חמושים ששכבו במיטה, במטרה להרגם.

ההגנה פועלת לחיסול לח"י

ב-25 בינואר 1942, חמישה ימים לאחר האירוע ברחוב יעל, התקיימה ישיבתה השבועית של הנהלת הסוכנות היהודית. את הישיבה ניהל שרתוק, בשל היעדרו של בן-גוריון מן הארץ, ו"מסר ידיעות בנוגע לקבוצה שממנה יצאו רוצחי הקצינים. הוא אינו משוכנע שגילוי דעת נוסף יביא תועלת... אין כל טעם לפרסם גילוי דעת ולדרוש פעולה נמרצת מצד הממשלה אם בעצמנו לא נפנה לציבור היהודי בדרישה לעזור למשטרה בביעור הרע". שרתוק לא רצה לפרט יתר על המידה בעניין זה, אולם הוסיף כי: "אין לתלות את הקולר במישהו אחר, אלא באותם גורמים [המפלגה הרביזיוניסטית] שגידלו את הנחשים. אמנם גורמים אלה גילו עכשיו חרטה, והוא מקווה שהיא תחיה לאורך ימים". הוא הוסיף ואמר כי "בשום מקום בעולם לא הצליחה המשטרה בלי עזרה חשובה מהציבור".

שניים מן המתווכחים, יצחק גרינבוים והרב פישמן, הביעו התנגדות לשיתוף פעולה עם השלטונות הבריטיים.³¹²

גרינבוים: פה מדובר איך לרסן את התפתחות הטרור בארץ וריסון זה יכול לבוא רק על ידי השלטון. לנו אין שלטון ולכן עלינו להפנות את תשומת לב הממשלה – כאן ובלונדון – למצב הפרוע השורר בארץ.

³¹² פרוטוקול ישיבת הנהלת הסוכנות היהודית, אצ"מ 22, כרך 34.

הרב פישמן: יש חוגים בארץ המאשימים בכול את הציונות. הוא למשל סבור שהאשמה היא בממשלה, אבל יחד עם זאת מחובתנו להגביר את ההסברה ואת החינוך בתוך שורותינו.

שרתוק, שלא הצליח לקבל את הסכמתה של הנהלת הסוכנות היהודית למלחמה בלח"י, הביא את העניין בפני מרכז מפא"י, וגוף זה החליט כי קבוצת שטרן טעונה עקירה גמורה.

משימת החיסול של לח"י הוטלה על הש"י (שירות הידיעות של ההגנה), שנעזר לשם כך גם באנשי הפלמ"ח. על שיתוף פעולה זה מספר יגאל אלון: "חודשים אחדים לאחר הקמת הפלמ"ח, הוטל עלינו להעמיד לרשות הש"י חוליות אחדות לפעולה נגד הפורשים [כינוי גנאי לאנשי האצ"ל ולח"י]. פעולה זו לא ארכה הרבה זמן ונסתיימה בשיתוקם של הארגונים הללו".³¹³

אנשי ההגנה חטפו חשודים בהשתייכות ללח"י, והעבירם לחדרי מעצר מיוחדים. חקרו אותם, לעתים בעינויים קשים, ואספו מידע רב על הארגון. המידע שהצטבר על אנשי לח"י הועבר לידי הבולשת הבריטית.

בספר תולדות ההגנה אנו מוצאים את התיאור הבא:³¹⁴

שירות הידיעות של ההגנה פעל נגדם והוטל על מספר חוליות של בחורים מוכשרים לכך במיוחד בקרב יחידות הפלמ"ח לחפש אחריהם ולתופסם. הם הובאו לחקירה קשה [הכוונה לעינויים], במטרה להוציא מפיהם את שמות חבריהם ואת מקום מחסני הנשק שלהם. רובם לא החזיקו מעמד ומסרו את הידוע להם לחוקריהם במסגרת "שירות הידיעות".

אחד מראשוני החטופים היה אפרים זטלר; הוא נחטף בחודש פברואר 1942 בשעה שהלך ברחוב בכפר סבא. לאחר שחרורו, סיפר שקשרו את כפות ידיו אחורנית ותלו אותו בהן. כשהיה מתעלף, היו מורידים אותו לשעה קלה, ושוב תולים אותו כשידיו מסובבות לאחור וממש נקרעות מהכתפיים, וגופו המתהפך פועל כמנוף כדי לעקרן ממקומן. כך עינו אותו שלושה ימים ושלושה לילות ללא הפוגה. בעיתון האצ"ל "חרות" מ-1 במאי 1942, הופיעה הכתבה הבאה:

³¹³ ספר הפלמ"ח, ג, עמוד 808.

³¹⁴ סת"ה, ג, עמוד 505.

במרתפי הגסטאפו השמאלית בארץ פרטים על עינויי הנחטפים

לפני שבועות מספר אירעו ביישוב כמה חטיפות בזו אחר זו. אנשים נעלמים פתאום מבתיהם, ואחר זמן קצר היו בני ביתם מקבלים פתקה קצרה חתומה בידיהם, ש"שלום להם".

כדי לתת לקוראינו מושג מה משיטות החקירה, שעוזרי משטרת פלשתינה משתמשים בהן, הרינו מפרסמים הפעם שני קטעים. ראשון – עדותו של אחד הנחטפים, יהודי חיפאי בשנות העמידה; והשני – תיאור קצר של עינויי נער צעיר מהרצליה. וכך מספר הנחטף הראשון: "כבר בלילה הראשון של החטיפה, קיבלתי מכות רצח בפנים וביתר חלקי הגוף, ולאחר שתיקה מוחלטת מצדי, הכניסו אותי ל'בית מלון', כדברי החוקר. זהו בור של 70-80 ס"מ ורוחב של 60-70 ס"מ. הוא מכוסה למעלה בדלת של ברזל. יכולתי רק לשבת בגוף כפוף. הוציאו אותי משם למחרת היום. אז בא החוקר והתחילה פרשת העינויים. תלייה על וו, כשידי קשורות בכבלים מאחורי הגב וכשרגלי אינן יכולות להגיע לרצפה. כך נמשכו ה'חקירות' במשך שלושה ימים, 3-4 שעות בכל יום. עם גמר החקירה, היו מחזירים אותנו ל'בית המלון' למשך הלילה... ביום הרביעי שאל אותי החוקר אם החלטתי לדבר. עניתי לו, שאין לי מה להוסיף. מכיוון שהייתה לי התקפת קדחת, הביא לי אחד הבחורים כוסית קוניאק והודיע לי, כי מפני מצב בריאותי, הוחלט להשאיר אותי בחדר ולא להחזירני ל'בית המלון'. נרדמתי אז בפעם הראשונה, לאחר שלא ישנתי שלושה לילות".

הרדיפות, החטיפות וההלשנות גרמו לחלק מאנשי לח"י לפרוש מכל פעילות. אחד מאלה היה יעקב גלבוע (פולני), אשר ביקש להצטרף לקיבוץ מעלה החמישה ולהתחיל בחיים חדשים. הוא נתקבל לקיבוץ לאחר שניתק את קשריו עם המחתרת. אבל איתרע מזלו וכעבור מספר חודשים התפרסמה בכל העיתונים מודעת "מבוקשים" מטעם המשטרה עם תמונתם של אנשי לח"י, ונקבעו פרסים כספיים למי שיביא להסגרתם. המודעה כללה גם את שמו ואת תמונתו של גלבוע, והדבר היה לשיחת היום בקיבוץ. "יום אחד כשיצאתי לעבודה", מספר יעקב גלבוע, "חיכו לי שלושה חבר'ה מההגנה עם אקדחים שלופים, קשרו לי את העיניים ונלקחתי לחקירה. עד היום איני יודע היכן הייתי. הסברתי להם שעזבתי את לח"י על רקע אידיאולוגי, אולם הם כנראה לא השתכנעו. אחרי כמה ימים של חקירה, הביאו אותי למגרש

הרוסים בירושלים והסגירו אותי לבולשת הבריטית".³¹⁵ גלבוע נחקר ארוכות וב-20 במרס 1942 מסר מרצונו הודעה המשתרעת על 19 עמודים ובה סיפר את הקורות אותו מאז הצטרף לאצ"ל.³¹⁶ הוא פירט את הקורסים שעבר בארגון, החל מקורס סגנים בשנת 1935 וכלה בקורס הקצינים שהתקיים בפולין בראשית 1939 בחסות הצבא הפולני. בנוסף לשמות משתתפי הקורסים, סיפר גלבוע שהיה בין ארבעת בוגרי הקורס שנשארו בפולין כדי לאמן את חברי התאים החשאיים של בית"ר. בשובו ארצה נתמנה מפקד סניף הארגון בהרצליה ובשעת הפילוג הלך עם מחנהו של אברהם שטרן. בהמשך סיפר גלבוע את הקורות אותו בלח"י, כולל שמות המפקדים הבכירים של הארגון, עד אשר ניתק מגע עם לח"י ועבר לגור בקיבוץ.

בנוסף לחטיפתו של גלבוע, חטפה ההגנה גם את יעקב הרשמן, אליהו לוי, פנחס רוזין, יצחק רזניצקי ואנשים נוספים. את כולם עינו בשעת החקירה ולאחר מכן הם הוסגרו לבולשת הבריטית.³¹⁷ 140 אנשי לח"י נעצרו על ידי המשטרה עד ל 17 ביוני 1942.³¹⁸

ההתנקשות בחייו של ישראל פריצקר

אנשי לח"י האשימו את האצ"ל בהסגרת חבריהם לבולשת הבריטית. הם חשדו במיוחד בישראל פריצקר, אשר שימש בשנת 1941 מפקד שירות הידיעות של האצ"ל ועמד אז בקשר עם המודיעין הבריטי. דינו נגזר למוות והוא נורה ונהרג בליל שבת, 3 בספטמבר 1943, לא הרחק מביתו שברחוב פרץ חיות בתל אביב. פריצקר, יליד רוסיה, בן שלושים היה במותו.

לפני היותו ראש המחלקה, היה פריצקר ממונה על המש"י במחוז חיפה, והתגלה כאיש מודיעין מוכשר. הוא יצר קשר עם הבולשת הבריטית, באמצעות משה רוטשטיין, שעמד בקשר עם סוכן הבולשת יוסף דוידסקו. המש"י היה מעביר לבולשת ידיעות על אודות קומוניסטים, שארגונם הוצא אל מחוץ לחוק (הם שיתפו פעולה בשנות השלושים עם הכנופיות הערביות שפעלו נגד היהודים ונגד הבריטים כאחד) וכן על סוכנים גרמנים ואיטלקים. בתמורה היה מביא רוטשטיין ידיעות שונות שהיו חשובות לארגון. במשך הזמן הרחיב פריצקר את תחום פעולתו ועסק גם בהשגת חומר מודיעיני על

³¹⁵ יעקב גלבוע, מ"ז, כ 8-129 וכן גלבוע, בלכתך בשדות אימה.

³¹⁶ מסמך הבולשת, את"ה 47/7.

³¹⁷ עדות יהושע כהן, את"ה 112/147.2

³¹⁸ מסמל הבולשת, את"ה 47/13.

ארגון ההגנה ומאוחר יותר גם על לח"י. פריצקר היה מעורב באופן פעיל במשא ומתן שהתנהל, כביכול, בין שטרן לבין סוכנים איטלקים ושהסתיים בחתימה על "הסכם ירושלים" (ראה לעיל).³¹⁹

גם את צמרת ארגון ההגנה ניסה פריצקר להביך. באביב 1941 נשלח לחברי הפיקוד העליון של ההגנה מסמך סודי ביותר בשם "תוכנית א'". תצלום ממסמך זה הגיע לידי פריצקר וזה הטיל על רוטשטיין ליצור קשר עם ההגנה ולהציע להם את תצלומי המסמך, שהיה שייך להגנה, תמורת תשלום. לפי ספר תולדות ההגנה, הכוונה הייתה "להטיל חשד על אחד מראשי ההגנה שמן הצד האזרחי, כדי ללבות מחדש את הריב בין השמאל לבין הימין".³²⁰ איש ההגנה שאל את רוטשטיין למקור המסמך וכשזה סירב לענות, נחטף רוטשטיין ב 7 באוקטובר 1941 על ידי ההגנה והושם במעצר. בחקירה (שלוותה בעינויים) הסתבך רוטשטיין בשקרים רבים ולבסוף סיפר כי המסמך נמסר על ידי אברהם תהומי (שהצטרף למפקדת ההגנה לאחר הפילוג של 1937). בעקבות הודאתו של רוטשטיין בחקירתו, הועמד תהומי למשפט, אולם התביעה לא הצליחה להוכיח את חלקו במסירת המסמך לפריצקר. בגלל פרשה זו עזב תהומי את ארגון ההגנה וחזר לפעילות חלקית במחלקת הידיעות של האצ"ל.

לאחר פרוץ המלחמה, התרחבו מאוד הקשרים של פריצקר עם הבולשת הבריטית. לאחר מותו של רזיאל, קיבל יעקב מרידור את הפיקוד על הארגון ועד מהרה התברר לו כי פריצקר נעשה עצמאי מדי בפעילותו. מרידור מספר בעדותו³²¹ על המקרה של השוטר דויטש, שפריצקר ניסה לגייס לשירות הארגון. "הנה דויטש נמצא במשטרה ואני דרשתי ממנו שישתף פעולה עם האצ"ל ואמרתי לו שאם הוא לא יסכים, יבוא על עונשו", דברי פריצקר. ואכן דויטש סירב לשתף פעולה ולאחר מספר ימים נעצר על ידי המשטרה כחשוד בהשתייכות לאצ"ל. למרידור היה ברור כי פריצקר הוא שהלשין על דויטש והחליט לסלקו מהארגון, יחד עם האנשים שעבדו אתו (ביניהם משה רוטשטיין, אריה פוסק ויצחק ברמן). פריצקר עבר לעבוד ישירות עם המפלגה הרביזיוניסטית, שהקימה מחלקת מודיעין מיוחדת, שעמדה בקשרים עם המודיעין הבריטי. לפי עדותו של מרידור, לא היה כל קשר בין המחלקה הזו לבין שירותי המודיעין של האצ"ל. בעדותו מספר מרידור:

³¹⁹ ניב, ב, עמודים 261-260 וכן ג, עמודים 41-40.

³²⁰ סת"ה, ג, 245 וכן עדות רוטשטיין, את"ה 112/1009.

³²¹ עדות יעקב מרידור, מי"ז.

כשאנשי שטרן החליטו להעמיד את פריצקר למשפט, הם פנו אלי ושאלו אם אני מוכן לתת לו את חסותי. הודעתי להם שפריצקר אינו חבר באצ"ל ועל כן איני מוכן לתת לו חסות. [ההדגשות שלי: י"ל] זה לא עניני בכלל; לנו אין שום דבר נגד פריצקר ואם להם יש משהו נגדו ויש להם הוכחות – שיעמידו אותו למשפט ויבררו איתו את הכול. אנחנו לא יכולנו להגיד להם שפריצקר הוא צדיק ויש לנו הוכחות שהוא צדיק... אפשר להגיד שלו הייתי אומר לאיש לח"י: אדוני, אל תיגע בפריצקר, ברור שלא היו נוגעים בו. אבל איך יכולתי להגיד זאת לאחר שפריצקר לא היה חבר באצ"ל? ולנו לא היה שום דבר נגדו, אבל גם לא בעדו... לאחר הקמת המדינה פנתה אלי אלמנתו של פריצקר וביקשה ממני שאתן איזה הודעה לזיכוי של פריצקר. אני סירבתי, כי לא הייתי משוכנע שאשרת את האמת עם אעשה זאת... אני חושב שבמקרה של פריצקר הייתה הסתבכות, אולי לא באשמתו, ועד היום לא ידוע במאה אחוז אם היה אשם או לא. אני מניח שכן.

מניתוח העובדות ניתן להסיק כי לפריצקר לא היו אינהיביציות למסור שמות של אנשי לח"י לבולשת הבריטית, אבל גם אם עשה כך, הרי עשה זאת על דעת עצמו ולא כהחלטה של מפקדת האצ"ל בראשותו של רזיאל. כאמור, גורשו פריצקר וחבריו מן האצ"ל ועבדו כמחלקה נפרדת במסגרת המפלגה הרביזיוניסטית. זו הסיבה שבהלווייתו, ספד לו שמשון יוניצ'מן ממנהיגי המפלגה. ואכן מדיניות המפלגה הרביזיוניסטית לגבי חברי לח"י הייתה שונה מזו של מפקדת האצ"ל בראשותו של רזיאל.

ממסמכי הבולשת עולה כי הרביזיוניסטים היו בקשר הדוק עם ראשי הבולשת. בפגישה שהתקיימה בספטמבר 1940 הודיעו מנהיגי המפלגה הרביזיוניסטית שהם עושים כל מאמץ כדי לדכא את פעילות לח"י (לא ברור כיצד חשבו לעשות זאת). הם ביקשו מן הבולשת שלא לעצור את חברי ארגונו של שטרן, כי מעצרים כאלה עלולים להוביל למעשים בלתי צפויים ולהחליש את מנהיגי המפלגה, ואכן דחתה הבולשת את המעצר של אותם חברי הארגון שהיו ידועים לה. אולם בעקבות השוד של בנק אפ"ק בתל אביב וכן כאשר התברר בוודאות כי שטרן מחפש קשרים עם האיטלקים, החליטו בבולשת שאין לחכות יותר ובנובמבר 1940 בוצעו מעצרים של אנשי שטרן בתל אביב, חיפה וירושלים.³²²

ובמסמך אחר מיום 10 באוקטובר 1940, אנו מוצאים את הדברים הבאים:

במכתבנו למזכיר הכללי של הממשלה מה 3 בחודש, יעצנו שלא לעצור בשלב זה את מנהיגי הקבוצה של שטרן. אולם מעשי השוד האחרונים, בנוסף לעובדה שהמפלגה הרביזיוניסטית נכשלה בפירוק הקבוצה, הביאונו להעריך מחדש את המצב וכיום אנו ממליצים לעצור את כל חברי ארגונו של שטרן שיש נגדם חשדות מבוססים... אין לנו כל ספק שמנהיגי המפלגה הרביזיוניסטית עושים כל מאמץ כדי לדכא את ארגונו של שטרן...

אלא שבמסמך אחר מ-31 במאי 1941 אנו מוצאים כי הבולשת ניסתה, ללא הצלחה, להפעיל את הרביזיוניסטים נגד אנשי לח"י:³²³

נראה כי לאחרונה נעלמו מספר חברים של קבוצת שטרן, וממידע שהגיע מהרביזיוניסטים מסתבר כי חלק מהם נראו בארצות הברית וחלק אחר נראה בארצות אחרות. כדי לאשר מידע זה, אנו מציעים כי השוטרים בביקורת הדרכונים יהיו מצוידים בתמונות, כדי שניתן יהיה לזהות את חברי לח"י היוצאים את הארץ (רצוי שעל יד משטרת הגבולות ימצאו נציגים של הרביזיוניסטים, שיוכלו לזהות את האנשים ביתר קלות). בצורה זו נדע מי מבין חברי ארגונו של שטרן רוצה לעזוב את הארץ ולאיזה יעד...

כאמור, לא נענו הרביזיוניסטים ליזמה זו של הבולשת הבריטית.

רצח אברהם שטרן ("יאיר")

לאחר הרצח ברחוב יעל 8, גברה פעילות המשטרה נגד אנשי לח"י, והאיש הנרדף ביותר בארץ היה יאיר, מפקד הקבוצה. מצב לח"י היה ללא נשוא; ללא עורף ציבורי וללא אמצעים כספיים היה קשה למצוא מקומות מחסה לאנשים שנרדפו על ידי המשטרה. על מצבו של יאיר מספרת טובה, אשתו של משה סבוראי:³²⁴

³²³ MI/6/C, את"ה, 47/3.

³²⁴ סבוראי, מאצ"ל ללח"י, עמוד 245.

בלילה השלישי בדירה החדשה [ברחוב מזרחי 8] שמעתי שוב את הסריטה המיוחלת בסביבות השעה 12. פתחתי. משה עמד שם ועימו אדם נוסף. אני ומשה נכנסנו לחדר והאורח נשאר עומד בפרוזדור. משה לחש לי: "טובה, הבאתי לכאן את יאיר. היינו בפגישת הסברה של המחתרת ואין לו איפה לישון. אין לו דירה והוא מסתובב ממקום למקום, נושא בידיו מיטה מתקפלת בתוך מזוודה".

"ביתנו – ביתו, וביתם של כל אנשי המחתרת הזקוקים לבית" – השבתי.

יאיר נשאר בדירת הגג של משפחת סבוראי ומשם ניהל את פעילות המחתרת, שהלכה והצטמקה. בלילה היה יוצא לפגישות ובמשך היום היה עסוק בכתיבה. היה ברור שלא יוכל להישאר שם לאורך זמן וחבריו חיפשו עבורו דירה מתאימה. ב 27 בינואר 1942 נפצע משה סבוראי ונעצר בפשיטה שערכה המשטרה בדירה ברחוב דיזנגוף 30 (ראה לעיל) והשהות של יאיר בדירה נעשתה מסוכנת יותר. לבסוף נמצאה דירה בטוחה עבור יאיר, אולם לפני שהספיק לעבור אליה, התפרסמה תמונתו, יחד עם תמונות צמרת הארגון, ומתחתה נקבה המשטרה בסכום של 1,000 לא"י לכל מי שיביא לתפיסתו. התמונות, שפורסמו ב 30 בינואר בעיתונות היומית, על לוחות המודעות ועל קירות הבתים, מנעו את העברתו של יאיר לדירתו החדשה מחשש כי כל מי שיראה אותו עלול להסגירו למשטרה. כך נשאר יאיר בדירת הגג ברחוב מזרחי 8.

החגורה סביב שטרן הלכה ונתהדקה. שמשון יוניצ'מן, מראשי הרביזיוניסטים, הציע לו מחסה מפני המשטרה "עד יעבור זעם". גם מארגון ההגנה קיבל יאיר הצעה דומה, אולם הוא דחה את שתי ההצעות, כי ראה בהן נטישת המערכה והפקרת חבריו לנשק.

ביום חמישי, 12 בפברואר 1942, בשעה תשע בבוקר, נשמעה נקישה בדלת. יאיר נכנס מיד לארון, כמנהגו מיום שנתפרסמה תמונתו, וטובה ניגשה לפתוח את הדלת. מולה עמד קצין הבולשת וילקינס ומאחוריו – שני בלשים בריטיים.

"מה שלומך, טובה?" – שאל במתק שפתיים. "מדוע אינך באה לבקר את משה הפצוע?"

לאחר דברי נימוסים נוספים, ציווה וילקינס לערוך חיפוש בדירה ועד מהרה נתגלה יאיר שהתחבא בארון הבגדים. לחדר נכנסו שוטרים נוספים ואחד מהם שם אזיקים על ידיו של יאיר, שישב על המיטה וממולו וילקינס. בין השוטרים הייתה גם שוטר, שערכה חיפוש מדוקדק על גופה של טובה. לאחר החיפוש הועברה טובה אל מכונית שחנתה בחזית הבניין. גם

השוטרים ירדו יחד עם וילקינס, ובדירה נשארו הקצין מורטון, שהגיע בינתיים, ואתו הבלש טֶרְנֶנט ויאיר. מורטון דחף את יאיר אל החלון וירה בגבו ובראשו מספר יריות. יאיר נהרג במקום. למחרת פרסמה המשטרה הודעה לעיתונות לפיה יאיר "נורה ונהרג על ידי המשטרה בניסיון בריחה". בכרוז שפורסם על ידי לח"י, שכותרתו "רצח", נאמר כי המפקד הראשי נרצח בדם קר כאשר היה בלתי מזוין, ללא דין וללא דיין.

הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל גינה את הרצח, ובביטאון "בחרב" (ניסן תש"ב) נכתב כי אמנם "בשנה האחרונה לא היה יאיר אתנו, ולא פעם התנגשנו אתו בחריפות", אולם למרות זאת "הלבב [כינוי לארגון] עומד דום לזכרו, לזכר המפקד יאיר, מחבר 'חיילים אלמונים', עוזרו של המפקד הראשי, אחד היוזמים והמגשימים של שבירת ההבלגה הארורה, מארגן הלבב בחו"ל וקצין המפקדה הראשית בשנות הפעולה המזהירות".

תקופת המעבר

לאחר מותו של דוד רזיאל נשארה המפקדה ללא שינוי וחבריה היו: יעקב מרידור, ירחמיאל הלוי, נסים כהן, דב רובינשטיין, גמליאל הלפרין ומשה סגל. ניסים כהן, שהיה הוותיק שבחבורה, שימש בחודשים הראשונים מרכז ענייני הארגון ואף היה איש הקשר בין הארגון לבין ד"ר אלטמן, מנהיג המפלגה הרביזיוניסטית. יעקב מרידור נשאר ממלא מקום וסירב לקבל את התואר "המפקד הראשי", אולם לאחר שסגל עמד על בחירת מפקד לאצ"ל, נערכה הצבעה ומרידור נבחר לעמוד בראש הארגון. בעקבות ההצבעה עזבו סגל והלפרין את המפקדה ובמקומם צורפו אסתר רזיאל ואליהו מרידור (וירז'בולובסקי). ד"ר אלטמן טוען בעדותו כי לאחר מות ז'בוטינסקי ראה עצמו כבעל הסמכות למנות את מפקד האצ"ל. הוא לא הכיר במינויו של יעקב מרידור ובין השניים היה נתק מוחלט.³²⁵

יעקב מרידור נולד בשנת 1913 בפולין, אז חלק מהקיסרות הרוסית. בשנת 1932 עלה ארצה באופן בלתי לגאלי ושנה לאחר מכן הצטרף לאצ"ל. הוא התפרנס מעבודות מזדמנות בבניין, בפרדסי פתח תקווה ובבית החרושת לשימורים "עסיס" ברמת גן. היה פעיל בארגון בפתח תקווה וכעבור זמן נתמנה מפקד הסניף. השתתף בקורס הקצינים שנערך באנדריכוב שבהרי הקרפטים (פולין) בהדרכת קצינים מהצבא הפולני. עם סיום הקורס נשאר מרידור בוורשה כדי לעסוק באריזת הנשק שנתקבל מהצבא הפולני ושליחתו ארצה, אולם פעילות זו נפסקה באֶבֶה עם פלישת הצבא הגרמני לפולין. מרידור חזר ארצה ולאחר הפילוג של יאיר, נתמנה מפקד מחוז תל אביב וחבר במפקדתו של רזיאל.

בתחילת דרכו כמפקד האצ"ל המשיך מרידור במדיניותו של רזיאל, אולם בהודעת המפקדה מיום 26 באוקטובר 1941, אנו עדים לסטייה בשאלת הגיוס לצבא הבריטי:³²⁶

נוכח התעמולה המוגברת למען הגיוס לצבא הבריטי, שאחריה נגררו מספר אנשים שאפשר לחשבם בטעות כמבטאים גם את עמדתנו [הכוונה לתנועה הרביזיוניסטית], מודיעה בזה המפקדה כי כל עוד לא

³²⁵ עדות ד"ר אלטמן, מי"ז.

³²⁶ אלפסי, ב, עמוד 18.

יוכרז על הקמת צבא עברי על דגלו, שיילחם למען מטרות מלחמה עבריות, לא ייתן הארגון את ידו לגיוס לצבאות זרים. המפקדה שבה ומזכירה את האיסור החל על כל אנשי הארגון להתגייס לצבא כל עוד לא נתקבלה דרישתו של מפקדנו העליון [ז'בוטינסקי] להכרה בעם ישראל כבן ברית במלחמה הנוכחית. הארגון יקרא בשעת הכושר את אנשיו לבצע את מטרותיו בכוחות עצמו ובעזרתם של כל אלה שירצו להיות בני בריתו. אנשי הארגון נדרשים להגביר את מאמציהם לגיוס לשורות הארגון, כי רק כוח עברי עצמאי וחזק יקים את מלכות ישראל ואת המדינה העברית.

בהודעת המפקדה הזו אנו עדים לניצנים הראשונים של הפסקת שיתוף הפעולה עם הבריטים והכנות לפעילות עצמאית.

יעקב מרידור

המצב הכספי של הארגון היה בכול רע והוחלט להתחיל בפעולות התרמה כדי לאפשר את המשך הפעילות. לאחר הכישלונות של ניסיונות השוד מבנקים, החלו בפניה אל עשירי היישוב בבקשה לתרומה. המוקד לפעילות זו היה בפתח תקווה וכאשר איש העסקים דנקנר סירב לתרום – הונחה ליד ביתו פצצת הפחדה. הייתה פניה למשטרה, שהגיבה במעצרים בקרב פעילי המפלגה הרביזיוניסטית, וכן פניה למועצת העיר. ראש העיר דאז, יוסף ספיר, כינס את העירייה וזו החליטה "להכריז מלחמה עד חורמה נגד סוחטי הכספים והמאיימים". תגובת הארגון לא איחרה לבוא וב 6 באוגוסט 1941 "אור ליום ג' הוחרדה פתח תקווה מקול נפץ עז. הדבר קרה בשעה שלוש אחר חצות. נתברר שאלמונים זרקו פצצה אל ביתו של ראש עיריית פתח תקווה מר ספיר. נפצו שמשות הבית וניזוקו הרהיטים".³²⁷ למחרת היום שוב כונסה מועצת העיר והחליטה "לבער את הרוח הרעה המשתוללת ביישוב".

בעיתון "הארץ" מיום 12 באוגוסט 1941 אנו מוצאים את הדיווח הבא מהדיון שנערך במועצת העיר:

יושם קץ למעשי האלימות בפתח תקווה

מועצת פתח תקווה תובעת מהממשלה ומהוועד הלאומי אמצעים נמרצים נגד סוחטי הכספים והמאיימים... המועצה אינה נרתעת ממעשי האלימות ומחזקת את ידי מר ספיר, להמשיך בפעולות נגדם עד שיופסקו. העירייה תכסה את כל הנזקים החומריים שנגרמו למר ספיר...

בתל אביב פנו אל איש העסקים פייבוש ויידנפלד, עולה חדש מרומניה, שלפי מידע שהגיע למש"י עלה בידו להעביר ארצה דרך תורכיה סכום כסף נכבד. לאחר שסירב לתרום לארגון, נחטף ב 2 בדצמבר 1941 והועבר אל מחוץ לעיר. הוא שוחרר כעבור מספר שעות, לאחר ששלח בידי חוטפיו הוראה לידידו למסור לידם 500 לא"י.

מועצת עיריית תל אביב גינתה את מעשי סחיטת הכספים וראש העיר, ישראל רוקח, הוסיף ואמר כי: "הנצרך לכסף יכול להסביר בצורה אחרת את נחיצות הדבר".

³²⁷ עיתון "הארץ" מיום 6.8.1941.

במסמך הבולשת מיום 28 במאי ישנה התייחסות לפעולות הארגון ולתגובת היישוב. במסמך זה מופיעה גם ההערה הבאה: "כופר היישוב", שהוא ארגון לאיסוף כספים עבור ההגנה, נקט תמיד במדיניות של הפחדות ואיומים.

אלא ש"כופר היישוב" פעל בשם המוסדות הלאומיים ולכן לא היו גינויים פומביים למעשי האלימות של פעיליו, בעוד האצ"ל פעל כארגון בדלני שלא קיבל על עצמו את מרות המוסדות הלאומיים. האצ"ל הגיב בכרוז שפורסם ברבים:³²⁸

אל היישוב

שלשה ראשי מועצות עבריות ובא כוח התאחדות האיכרים הלשינו בפני השלטונות הבריטיים כי הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל סוחט כסף לקניית נשק. ארבעתם דרשו מאת השלטונות לנקוט באמצעים נגד גוף צבאי עברי.

כתוצאה ממלשינות כללית ואישית זו הושלכו לבתי הכלא בטול כרם, יפו ועכו כ 40 יהודים לאומיים חפים מפשע...

היה בידי ראשי המועצות ומנהיגי היישוב לתקן עוול של שנות קיפוח בדרך השלום והכבוד [הכוונה לאי שיתוף האצ"ל בחלוקת כספי כופר היישוב]. בזדון התעלמו מתביעות הארגון וכל פניותיו נשארו ללא אוזן קשבת.

הארגון מודיע שהוא מקבל את המלחמה שכפו עליו, אך רואה הוא חובה לעצמו להתרות ולהזהיר ברגע האחרון:

הרתעו, כי בנפש העם הדבר.

וליישוב העברי:

אפשרו לנו למלא את תפקידנו;

הבו לנו נשק.

בעקבות הדיון הציבורי פנו יוסף ספיר ומזכיר ממשלת המנדט הבריטי אל ד"ר אלטמן כדי שיפעיל את השפעתו להפסקת פעולות הארגון בתחום התרמת כספים. הממשלה לא הייתה מוכנה לראות בפצצות מתפוצצות בחצרות אזרחים עניין פנימי יהודי שאינו דורש את התערבותה. אלטמן אכן פנה אל מפקדת הארגון ודרש להפסיק את הפעלת אמצעי הלחץ ללא דיחוי,

אולם המפקדה לא נענתה לדרישתו בטענה שהכסף דרוש לארגון כאוויר לנשימה, וכל עוד המפלגה לא מוצאת מקורות כספיים אלטרנטיביים, אין לארגון כל בררה. שוב נתעוררה שאלת היחסים בין הארגון המחתרתי לבין התנועה הפוליטית בכל חריפותה.

לאחר הפילוג של שטרן שררה הרמוניה ביחסים של רזיאל עם המפלגה בכלל ועם הד"ר אלטמן בפרט, ובמסמך מפקדת הבולשת מיום 20 במאי 1941 אנו מוצאים התייחסות לקשרים ההדוקים שהיו בין רזיאל לאלטמן: "ניתן לומר בביטחה כי אלטמן הוא חברו הקרוב של דוד רזיאל וכי הוא יודע היטב את הנעשה במפקדת האצ"ל... אני בטוח שכיום הארגון הוא חלק בלתי נפרד של המפלגה הרביזיוניסטית ופסק להיות ארגון עצמאי..."³²⁹ בהמשך אותו מסמך נאמר כי מאחר שאין בדעתו של הארגון לפעול כרגע נגד הממשלה, אין זה רצוי לנקוט בשעה זו בצעדים אדמיניסטרטיביים נגד האצ"ל.

יש לציין כי רזיאל מילא גם את תפקיד נציב בית"ר, בנוסף להיותו מפקד הארגון, ואילו יעקב מרידור, שקיבל את מינויו מן המפקדה, לא כיהן כנציב בית"ר (בתפקיד זה שימש שמשון יוניצ'מן). לאחר מותו של רזיאל סירבה המפקדה לקבל את מרות המפלגה ונוצר מצב חדש. על ההתפתחות הזאת כותב בנימין לובוצקי (אליאב), ששימש מנהל המשרד המדיני של הצ"ח באותו זמן:³³⁰

[...] נוכח זאת פתחנו, חברי הנהגת המפלגה הרביזיוניסטית בארץ ואנשי שלטון בית"ר, בפעולות שמטרתן להכניע את מפקדת האצ"ל על ידי פנייה ישירה אל המפקדים שברובם המכריע היו גם אנשי בית"ר. פנינו אליהם במסגרת רביזיוניסטית ובית"רית, ולא במסגרת אצ"לית. באחד המקרים כינסנו במצודת זאב בתל אביב את מפקדי האצ"ל של האזור, שהופיעו בחולצות בית"ר, ואני הודעתי להם שמעתה ואילך עליהם לסור רק למרות אחת, מרות בית"ר. הסברתי להם שכל פקודה אחרת המוטלת עליהם צריכה להיות מתואמת עם התנועה. מאבק הסמכויות הביא למתח רב מאוד. רוב המפקדים והחברים קיבלו זאת, אבל לא כולם ברצון; היו גם שהתנגדו. כינוס דומה של מפקדי האצ"ל, אנשי בית"ר, ערכנו גם בירושלים: ערב ארוך ניהלתי עם החברים ויכוח

³²⁹ את"ה, 47/61.

³³⁰ אליאב, זיכרונות מן הימין, עמוד 151.

נוקב שבסופו היה די ברור לרבים מהנוכחים שמה"ריבונות" וה"עצמאות" של האצ"ל לא יישאר שריד ופליט.

ב-15 בדצמבר 1941 מינה שלטון בית"ר "קומיסריון שלטוני" – ב' אליאב, מ' ארבר והלל צור – שהוציא את "פקודה מספר א/תש"ב" האוסרת על אנשי בית"ר בארץ ישראל להשתייך לשום גוף שאינו נתון לפקודת בית"ר, מחוץ להצ"ח ולהסתדרות העובדים הלאומית. "ומי שלא יציית לפקודה זו, בגלוי או בסתר, יוצא משורות בית"ר".

היחסים בין האצ"ל לבין המפלגה הרביזיוניסטית הגיעו עד משבר והיה חשש גדול לפילוג נוסף. הגיעו הדברים לידי כך שבבוקר אחד התפוצצה ליד ביתו של לובוצקי (בבית שיבר ליד קולנוע "אוריון" בירושלים) פצצת הפחדה שגרמה לנזקים בדירה, אולם איש לא נפגע. המשטרה הבריטית הגיעה למקום ורצתה לחקור את האירוע, אולם לובוצקי סירב לשתף פעולה. השוטרים הבריטים חייכו ועזבו את המקום.³³¹ התברר כי הייתה זו יזמה מקומית של מפקד המחוז, גמליאל הלפרין, שרצה להביע בדרך זו את מחאתו מהפעילות של לובוצקי נגד הארגון. בעקבות המקרה נאלץ הלפרין להתפטר מתפקידו ובמקומו נמתנה גרשון מאלי מפקד המחוז.

כעבור מספר ימים הגיעה אל לובוצקי משלחת מטעם יעקב מרידור אשר הביעה התנצלות על התקרית וביקשה לחפש פתרון. בו בערב (דצמבר 1941) נערכה פגישה בביתו של הלל צור (מראשי "פלוגות הגיוס" מרמת טיומקין שליד נתניה) ולאחר דיון הוחלט להקים גוף בן ארבעה אנשים, שניים מבית"ר ושניים מהאצ"ל, שייקרא קומיסריון (מעין ועדת פיקוח). בגוף החדש ייצג לובוצקי את הצ"ח ואליהו גלעזר גלזר (שהיה לפני עלייתו ארצה נציב בית"ר בצ'כוסלובקיה) ייצג את בית"ר. את האצ"ל ייצגו יעקב מרידור ודב רובינשטיין (מפקד אזור השרון ונתניה). הוועדה פעלה כגוף מתאם בין האצ"ל לתנועה הפוליטית עד לסוף דצמבר 1943, עם העברת הפיקוד למנחם בגין. לדברי מרידור היה האצ"ל גוף בלתי תלוי ולא פעל תחת מרות המפלגה הרביזיוניסטית. כל החלטותיו היו על דעת המפקדה בלבד. תפקיד "ועדת הארבעה" (הקומיסריון), לפי מרידור, היה אמצעי קשר עם המפלגה כדי שתהיה הידברות בין שני הגופים ותו לא. מעיר על כך אליאב: "אמנם מדי פעם הייתה לנו הרגשה – לגלעזר ולי, נציגי בית"ר – שאנשי האצ"ל אינם מספרים לנו הכול, אבל הייתה זו תקופה של שקט יחסי והאצ"ל כמעט ולא פעל".

³³¹ שם, עמוד 152.

עם הקמת הקומיסריון, נמצא גם פתרון לבעיה הכספית, שהייתה העילה הישירה למשבר בין האצ"ל למפלגה הרביזיוניסטית: הוקם מפעל כספי משותף לאצ"ל ולמפלגה בשם "מס חזית ישראל", אשר עסק באיסוף כספים ללא שימוש באלימות. בראש הארגון הכספי עמד הרמן סגל, מראשי הצה"ר בארץ, ויעקב חילביץ מנהלו (לימים הואשם בבגידה וברח לארצות הברית). בעקבות הפעולות הכספיות של הארגון, ביקש ריצ'ארד קטלינג (ראש המחלקה היהודית בבולשת) לעמוד מקרוב על טיבו של האצ"ל לאחר מות רזיאל. לשם כך העביר מסר למרידור ובו בקשה לפגישה בין השניים. תנאיו של מרידור לפגישה היו שקטלינג יגיע ללא נשק וללא מלווים וכן שיסכים מראש שאנשי הארגון יקשרו את עיניו ויובילוהו למקום המפגש. להפתעתו של מרידור הסכים קטלינג לכל התנאים. באחד מלילות ינואר 1942 הגיע קטלינג לשדרות רוטשילד בתל אביב, ללא מלווים וללא נשק, חבוש מגבעת ששוליה שמוטים ורעול פנים. הוא הוכנס למכונית של האצ"ל, כאשר ליד ההגה ישב שלמה מאירי ולצדו ישב יעקב יונדוף, עוזרו וחברו הטוב של יעקב מרידור. השניים הסתירו את פניהם במסכות ועשו את דרכם סחור סחור דרך יהודייה ווילהלמה, בואכה פתח תקווה. קטלינג הוכנס לביתו של ד"ר כנר ובחדר הותקן זרקור חזק שסנוור את קטלינג כך שלא יוכל לראות את פניו של מרידור. בפגישה השתתפו גם מספר מפקדים גבוהים, ביניהם שלמה לוי (לב עמי) ששימש חבר מפקדה ומפקד סניף פתח תקווה. מרידור הסביר לקטלינג כי לעת עתה ממשיך הארגון בשביתת נשק עקב המלחמה בגרמניה הנאצית. עם זאת הביע מרידור את אכזבתו הרבה ממדיניות "הספר הלבן" וטען כי אם לא יחול שינוי במדיניות הממשלה הבריטית, לא יהיה מנוס מהתנגשות מזוינת בארץ. באשר לפעולות הכספיות שבוצעו לאחרונה, אין לראות בזאת שינוי מדיניות אלא צורך קיומי של הארגון. קטלינג ענה כי אין הוא קובע את מדיניות הממשלה הבריטית והזהיר את מרידור להפסיק את האלימות הקשורה בפעולות הכספיות.³³²

החרמת נשק ממחסני הצבא הבריטי

רוב הצעירים היהודים שהתגייסו לצבא הבריטי הושארו בארץ, ולאחר סיימם את הטירונות שימשו שומרים על מחנות צבא ומחסני נשק. בין השומרים היו גם בית"רים וחברי האצ"ל שדיווחו לירוחם לבני, האחראי על ההחרמות מטעם הארגון, על סדרי השמירה במחנות הצבא ובמחסני הנשק. בכך סייעו להעשרת מחסני הארגון בנשק בריטי.

³³² עדות יעקב מרידור, מי"ז.

פעולת הרכש הראשונה נעשתה בראשית 1942 במחסן תחמושת של חיל האוויר המלכותי בין רמלה לנען, שהיה מסונף לשדה התעופה הצבאי של רמלה (שהיה שדה התעופה הראשון בארץ, עוד מתקופת מלחמת העולם הראשונה). בלילה שבו הייתה יחידת המשמר מורכבת מאנשי בית"ר ואצ"ל, התקרבה למקום משאית ועליה יחידה בפיקודו של לבני. הבחורים גזרו את גדר התיל ודרך הפרצה העבירו 42 ארגזים שהוצאו מן המחסן. השלל הועבר לאחד מפרדסי פתח תקווה וכאשר נפתחו הארגזים, רבה הייתה האכזבה. התברר כי הם מכילים שרשרות כדורים שהתאימו למכונות ירייה בראונינג (בקוטר של 0.300 אינטש) שהיו בשימוש המטוסים הצבאיים. כדורים אלה היו שונים מהקוטר הסטנדרטי (0.303 אינטש) שהיו בשימוש הרובה האנגלי. רק כעבור שש שנים, במלחמת העצמאות, נעשה שימוש בתחמושת זו, כאשר הארגון הפעיל לראשונה מכונות ירייה בראונינג (שהוחרמו בבסיס חיל האוויר הבריטי בראש העין בשנת 1945).

פעולת הרכש השנייה בוצעה כעבור שנה במחסן הצבא שהוקם ליד לטרון, על אם הדרך בין תל אביב לירושלים. את המידע אודות המחסן וסדרי השמירה העביר לארגון יחיאל קדישאי, שיחידתו הופקדה על שמירת המחסן. באחד הלילות, שבו הוצבו לשמירה על המחסן אנשי אצ"ל, הגיעה לקרבת המחסן משאית ועליה יחידה בת 14 איש בפיקודו של איתן (ירוחם) לבני. המנעול שהיה תלוי על הדלת פוצח ללא קושי ומן המחסן הוצאו כמאה תיבות, שכל אחת הכילה כ-30 ק"ג חומר נפץ. התיבות הועברו אל המשאית ועל דלת המחסן נתלה מנעול חדש, כדי שהכל ייראה כשהיה. המשאית עשתה את דרכה ללא קושי לאחד מפרדסי פתח תקווה, שם הועבר השלל למחסן הארגון. חומר הנפץ שימש את הארגון כעבור שנה וחצי בפעולות הראשונות של המרד בשלטון הבריטי בארץ ישראל.

פעולת רכש שלישית נערכה באביב 1943 ממחנה הצבא בוואדי סראר (נחל שורק). הפעם הועמסו על המשאית מוקשים ופגזים ללא תרמילים שהועברו למחסני הארגון. חומר הנפץ הוצא מן הפגזים והמוקשים, כדי שאפשר יהיה להשתמש בו בהתקפות הארגון על מוסדות ממשלתיים.

בנוסף לפעולות הרכש ממחנות הצבא הבריטי, פרצו בסוף 1943 חברי הארגון מסניף נתניה למחסניו של הקבלן דיסקין והוציאו משם שתי טונות של חומר נפץ. הייתה בכך תוספת חשובה למלאי חומר הנפץ שהיה אז ברשות הארגון.

הקשר עם הקצינים הפולנים

כזכור, היו לאצ"ל לפני מלחמת העולם השנייה קשרים הדוקים עם הממשלה הפולנית וכן עם הצבא הפולני. מפקדי האצ"ל עברו בפולין אימונים בהדרכת קצינים פולנים בכירים והצבא הפולני העמיד לרשות הארגון נשק רב שהועבר למחסני האצ"ל בוורשה. למרבה הצער נשאר נשק זה בפולין עם פלישת גרמניה לפולין.

לאחר כיבוש פולין בידי הגרמנים, הצליחו קצינים רבים לעזוב את ארצם וחלקם הגיעו לארץ ישראל. גם צבא פולין החופשית (הידוע בשם "צבא אנדרס") מצא את דרכו ארצה. עד מהרה נוצר קשר בין הקצינים הפולנים לבין מפקדים בכירים באצ"ל, שחלקם שלטו היטב בשפה הפולנית. מאחר שלקצינים הפולנים לא הייתה כל תעסוקה במסגרת הצבא הבריטי, הם שמחו להדריך בקורסים שאורגנו על ידי הארגון. ההדרכה נעשתה ברמות שונות. היה קורס מיוחד בהשתתפות הפיקוד הבכיר בארגון ("קורס הגונדרים") שנערך במבצר שוני ליד בנימינה. בקורס זה הדריכו שני קולונלים מן הצבא הפולני שהרצו בפולנית, כשאליהו מרידור (וירז'בולובסקי) יליד פולין, מתרגם את הדברים לעברית. בנוסף לזאת השתתפו קצינים פולנים גם בקורסים ל"סגנים" (מפקדי כיתות) וכן נתנו הרצאות השתלמות למפקדים במקצועות שונים. הקצינים הפולנים תרמו רבות בלימודים הקשורים בטקטיקה של מלחמת גרילה, באימוני שדה וכן במבנה של יחידות גדולות יותר. באחד הקורסים לימדו הקצינים הפולנים שיטות מלחמה בשטח בנוי ובו למדו החניכים את השימוש במחסומי אש כאמצעי לעצירת התנועה בכביש – שיטה שלוחמי האצ"ל הרבו להשתמש בה במלחמתם בבריטים.

קשרים מיוחדים טיפח יעקב מרידור עם הגנרל פאבריצי, שלחם עם פילסודסקי וליווה את המחתרת הפולנית מיסודה ועד לתקופת המעבר לעצמאות. לאחר שחרורה של פולין (אחרי מלחמת העולם הראשונה), נתמנה פאבריצי לשר ההגנה. הוא התמחה במלחמת מחתרת וכן במעבר לצבא סדיר, ומכאן העניין הרב שגילה מרידור במגעים אתו. מרידור היה מגיע לירושלים פעמיים בשבוע, כדי ללמוד תורה מפי פאבריצי בנושאים שונים הקשורים במלחמת גרילה וכן בהקמת יחידות גדולות יותר. הם היו יוצאים אל מחוץ לעיר כדי לתרגל, באופן תיאורטי, כיבוש יעדים תוך שימוש ביחידות מגדלים שונים.

קשרים בין האצ"ל לפולנים היו גם מחוץ לגבולות הארץ. ראובן פרנקו, שעסק בעלייה הבלתי לגאלית ברומניה, חזר ארצה בפברואר 1940. עם שובו נעצר בידי הבולשת הבריטית ובחקירתו סיפר כי ברומניה התקשר אתו

הנספח הצבאי הפולני בבוקרשט וביקש את עזרתו בהוצאת קצינים וחיילים פולנים לארצות שבשליטת בנות הברית (היה זה לאחר כיבוש פולין בידי גרמניה). התכנית להעברת הפולנים הייתה, לרשום אותם כפליטים יהודים ולהעבירם לסוריה בספינות שהעבירו עולים באופן בלתי לגאלי. משיגיעו לסוריה יגלו את זהותם האמיתית ויצטרפו לצבא פולין החופשית. פרנקו השיב לנספח הצבאי הפולני כי הוא מוכן לטפל בבקשתו בתנאי שכל ההוצאות יחולו על הפולנים וכן הודיע שיש לחכות עד ה 15 במרס, מועד שבו הקרח בנהר הדנובה מפשיר, אולם בסופו של דבר לא יצאה תכנית זו אל הפועל. על פי מסמך הבולשת הבריטית, חזר פרנקו לרומניה והיה מעורב בארגון האנייה הבלתי לגאלית "סקאריה". לאחר מכן התגייס לצבא הבריטי ולא המשיך את קשריו עם הנספח הצבאי הפולני.

ההסכם עם צרפת החופשית

מוריס פישר היה נציג הסוכנות היהודית בפריס, ועם הפלישה הגרמנית הצטרף לצבא צרפת החופשית בראשותו של הגנרל דה גול ופעל כקצין מודיעין. בשנת 1942, כאשר הצבא הגרמני בראשותו של הגנרל רומל התקדם בצפון אפריקה והגיע עד לשערי מצרים, היה חשש גדול שיפלוש אף לארץ ישראל. באותם ימים הגיע פישר ארצה והציע לסוכנות היהודית שההגנה תקים יחידה מיוחדת על מנת לקיים בסוריה מחתרת אנטי נאצית (במקרה שתהיה פלישה גרמנית לאזור). ראשי ההגנה סירבו ליצור קשר ישיר עם צבא צרפת החופשית, מאחר שהיו קשורים עם הצבא הבריטי והיה חשש שהשלטונות הבריטיים לא יראו בעין יפה קשר כזה. פישר בא בדברים גם עם יעקב מרידור, אשר נענה בחיוב ליצירת קשרים עם צבא צרפת החופשית. "שיתוף פעולה כזה היה לנו הרבה יותר נוח מאשר שיתוף פעולה עם הבריטים, שלא הכירו בנו כצד שווה ואנו חשדנו בהם כל הזמן", דברי מרידור.³³³ יש לזכור כי הבריטים נקטו באותם ימים במדיניות "הספר הלבן", ומנעו את כניסתם של יהודים לארץ ישראל ולא היססו לעצור את אנשי האצ"ל שניסו להפר מדיניות זו. באמצעותו של פישר נחתם הסכם בין האצ"ל לבין צבא צרפת החופשית, לפיו יפעלו יחידות האצ"ל תחת דגלם, על פי תכניות שיעובדו בידי מומחי הארגון. לאצ"ל יהיו מחסני נשק עצמאיים ושמות אנשיו לא יימסרו לצרפתים. הצרפתים מצדם יספקו לאצ"ל נשק ויממנו את פעולתם בסוריה ובלבנון. במגעים עם הצרפתים השתתפו גם

ישראל פריצקר (לפני שסולק מהארגון) ואברהם תהומי (שכזכור, חזר לפעילות בארגון לאחר חקירתו של רוטשטיין, ראה לעיל)). כדי להסוות את פעילות האצ"ל בבירות, נפתח במקום משרד נסיעות פלתורס. המשרד נוהל על ידי אריק לנשטיין, איש הארגון, שנשלח לשם כך מחיפה, שם עבד במשרד פלתורס. על אחת מחוליות האצ"ל שנשלחו לבירות, מספר חיים קורפו, ממפקדי הסניף הירושלמי. קורפו השתתף קודם לכן בפעולות רבות של הארגון והתמחה בחבלה ובפעילות מודעינית.³³⁴

באחד הימים של אביב 1942 פנו אלי והודיעו לי כי מחפשים אנשים בעלי ניסיון מחתרתי בפריצות ובעיקובים לתפקידי מודיעין בסוריה ובלבנון. בשתי הארצות כבר שלטו אז כוחות צרפת החופשית, אבל עדיין נשארו בהן מרגלים גרמניים ואנשי צבא וישי, שהיה צורך לגלותם ולהתחקות אחר מעשיהם. לאחר שהבעתי את הסכמתי, הסביר לי אברהם תהומי את פרטי השליחות. יצאתי אל גבול לבנון עם שני חברים למבצע, דוד אילן (בוים) וישראל פריצקר. את הגבול עברנו דרך פירצה ב"גדר הצפון" בעזרת מבריח ערבי. בצד השני של הגבול המתין לנו מבריח ערבי שני ועמו חמור, עליו העמסנו את מזוודותינו, ובעזרתו יצאנו לכיוון בירות. בבירות הביא אותנו איש הקשר אל מוריס פישר, שהציג אותנו בפני קולונל צרפתי אשר תדרך אותנו.

תפקידנו העיקרי היה לבדוק ולתכנן אפשרויות של חדירה חשאית לכמה קונסוליות החשודות במתן שירות מודיעין לגרמנים ואף חדירה למשרדי הצלב האדום. כן נבדקו אפשרויות של חדירה לבתים פרטיים, ביניהם הייתה דירתן של שתי נשים צרפתיות חשודות. באחד הערבים נלקחו השתיים על די קצין צרפתי מאנשי השירות לבילוי אל מחוץ לעיר, ואנחנו חדרנו אל הדירה והחרמנו מכתבים וחומר מודפס. כדי ליצור רושם שהייתה זו פריצה רגילה של גנבים, נצטוונו לרוקן את הדירה מכול חפצי הערך וכך עשינו. את כל החומר, שהוכנס לשק, הבאנו למשרד הקשר והקולונל הביע קורת רוח מהצלחת הפעולה. כעבור מספר ימים סיפר לנו הקולונל הצרפתי בסיפוק רב כי נתפס הערבי שפרץ לדירת שתי הנשים הצרפתיות ואף החזיר את כל אשר גנב מהן. הוא הובא למשפט ונידון למאסר...

³³⁴ עדות קורפו, מ"ז וכן ראיון המחבר עם חיים קורפו.

לאחר חודשיים לשהותנו בלבנון נאמר לנו שעלינו לחזור ארצה משום שהבריטים גילו את דבר הימצאותנו במקום, והצרפתים אינם מעוניינים להסתכסך עם הבריטים בעניין זה.

ראורגניזציה בארגון

בחורף 1942 התרבו הידיעות על שואת היהודים באירופה. במקביל חל שינוי דרמטי במהלך המלחמה – צבאות הברית הצליחו להביס את הצבא הגרמני בצפון אפריקה והחלה האופנסיבה הגדולה בחזית הרוסית. בדיונים שנערכו במפקדת האצ"ל, הוחלט שלא יהיה מנוס מפעולה נגד שלטון המנדט הבריטי עוד לפני סיום מלחמת העולם. כשלב מוקדם היה צורך בביצוע שינויים במבנה הארגון כדי להתאימו לתנאי הלחימה החדשים. בעקבות השיחות הרבות שניהל מרידור עם הגנרל הפולני פאבריצי, הוחלט להקים שתי מסגרות נפרדות; האחת – מסגרת צבאית, חצי גלויה, שתהיה מורכבת מגדודים ותהווה את התשתית לגיוס רחב יותר בשעת הצורך. המסגרת האחרת, הקטנה יותר, נקראה בשם "האדומים", תורכב מלוחמים צעירים ואמיצים, אשר יבצעו פעולות מחתרת נועזות.

הגדודים, שמספרם הגיע ל-12, אורגנו על בסיס חלוקה אזורית ולכל גדוד ניתן שם מיוחד. כל גדוד מנה כ-100 לוחמים והיווה מסגרת לקליטת לוחמים נוספים. בסוף 1942 נערך בירושלים מסדר ארצי של מפקדי הגדודים, בהשתתפות קציני המטה, מפקדי המחוזות וגם מפקדים נמוכים יותר בסניפים. המסדר נערך בבית הספר שפיצר ("הארמון") והמפקדים עמדו בו כשהם לבושי מדים: חולצה לבנה בעלת כתפיות וכובע פקק לבן, שניהם עטורים בסרטים כחולים, ועל השרוול סימני דרגה כחולים.³³⁵

אין ספק שקיום מסדר רב משתתפים לאור היום, היווה פגיעה קשה בחוקי הקונספירציה. יש להתפלא על כך שמפקדת האצ"ל נתנה ידה להפרה כה בוטה של חוקי הסודיות הבסיסיים, המחייבים כל תנועת מחתרת.

"האדומים", שמספרם לא עלה על 200, שמרו על סודיות מירבית. הם נבחרו באופן קפדני, וכדי להגביר את החשאיות נדרש כל אחד מהם לומר לחבריו כי החליט לפרוש מכל פעילות בארגון. "האדומים" פעלו ביחידות קטנות – עד שבעה אנשים ביחידה – ועברו קורסים מיוחדים שהכשירו אותם לפעולות מחתרת מיוחדות. השמירה על החשאיות הוכיחה עצמה בתקופה מאוחרת יותר, שבה נאסרו רבים מחברי הארגון. "האדומים" היו

³³⁵ לבני, המעמד, עמוד 36 וכן ניב, ג, עמוד 258.

את גרעין הפיקוד המבצעי של האצ"ל בתקופת המרד וביניהם: איתן לבני ועמיחי פאגלין (שניהם שימשו, בתקופות שונות, קציני מבצעים) וכן יהודה גלובמן, דוד דנון, יהושע ויינשטיין, רחמים כהן, שרגא עליס ועוד, שהצטיינו כמפקדי פעולות נגד השלטון הבריטי בארץ. לאחר הכרזת המרד, בפברואר 1944, הפכו "האדומים" ללוחמי הח"ק (חיל הקרב). חטיבה נוספת הייתה החת"ם (חיל תעמולה מפכני), שהייתה מורכבת מטירונים שעסקו בתעמולה והכשירו עצמם לקראת הצטרפותם לח"ק. חטיבת "הגדודים" בוטלה לאחר הכרזת המרד, וכל חברי הארגון נצטוו לשמור על קונספירציה מוחלטת.

ב-10 במרס 1942 יצא לאור הגיליון הראשון של עיתון המחתרת "חרות", שהמשיך בהופעתו עד פירוק האצ"ל עם קום מדינת ישראל. כבר בגיליונות הראשונים מורגשת הנימה האנטי ממשלתית, שהלכה והתגברה ככל שקרב מועד הכרזת המרד בפברואר 1944. במערכת השתתפו בנימין לובוצקי (אליאב), שכתב את המאמר הראשי, וכן העיתונאי שלום רוזנפלד שקבע את קו התעמולה, ומשה גולד שריכז את החומר שהגיע ממחלקת הידיעות וכן עסק בהבאת העיתון לדפוס. מאוחר יותר הוחלף גולד בדוד יוטן, ובזמן פיקודו של בגין צורף ישראל אפשטיין למערכת. ישיבות המערכת, שהיו קצרות מאוד, התנהלו באחד החדרים של עיתון "המשקיף". "חרות" הודפס בבית דפוס קטן בשם "רמב"ם" ברחוב מזרחי בתל אביב, בבעלות בן סניור ובניו, שראו בהדפסת דברי המחתרת עבודת קודש.

בעקבות הראורגניזציה, שונה הרכב המפקדה הארצית והיא מנתה את: ירחמיאל הלוי, שלמה לוי (לב עמי), אליהו לנקין, אליהו רביד ואליהו מרידור.

עם לוחם

ב-24 בנובמבר 1942 הודיעה הסוכנות הטלגרפית הארצישראלית (סט"א) מלונדון כי "למעלה ממיליון יהודים הושמדו בפולין". לא עבר שבוע וסוכנות רויטר הודיעה מושינגטון כי "יש לחשוב ששני מיליון יהודים באירופה איבדו את חייהם ולעוד חמישה מליונים נשקפת סכנת השמדה". במהלך שנת 1943 הלכו וגברו הידיעות על שואת יהודי אירופה ותגובות המוסדות הלאומיים הצטמצמו בהפגנות, בתפילה ובתענית.

ההתפתחות המדינית בארץ ובעולם ומהלכי המלחמה של שנת 1943 הביאו את מפקדת האצ"ל להערכת מצב חדשה. בעיתון "חרות" מיום 17 ביוני 1943 אנו מוצאים הודעה על הפסקת שביתת הנשק, שהחלה בתחילת מלחמת העולם השנייה, והכרזה על מאבק מזוין נגד השלטון הבריטי בארץ. אותם דברים שודרו גם בתחנת הרדיו החשאית של הארגון:

בפרוץ המלחמה הכריז עם ישראל על לויאליות כלפי ממשלת בריטניה,
 כדי לעזור לה במיגור אויב העולם וישראל.
 בריטניה הגדולה התכחשה לידידות זו.
 עם ישראל לא הוכר כעם לוחם.
 צבא עברי לא הוקם...
 בעוד שנה תצטרך בריטניה להכריז, בהתאם לספר הלבן, על הקמת
 מלכות ערב בארץ ישראל.
 עם ישראל לא ישכח את הבגידה.
 לאור הבגידה וסיוט הזוועה אין לעם ישראל מוצא אחר זולת מלחמת
 דמים...
 חזית המלחמה של עם ישראל מופנית נגד הממשלה השולטת בכוח
 הכידונים והמרמה.

דבקותה של הממשלה הבריטית במדיניות "הספר הלבן", למרות הידיעות על השמדת היהודים באירופה, הגבירה את התסיסה בקרב חוגי הנוער בארץ. רבים חשו שיש לעשות מעשה למען שארית הפליטה, ואף לפעול נגד ממשלת המנדט הבריטית בכוח הנשק אם תסרב לפתוח את שערי הארץ. בנסיבות אלו יצאו שני לוחמים ותיקים, אליהו רביד (מֶצְדִי) ואליהו לנקין, ביזמה להקים ארגון שיקיף את הנוער מכל הזרמים ולצאת למאבק נגד הממשלה. שניהם היו מפקדים בכירים באצ"ל, שהלכו בעת הפילוג עם יאיר,

אך נואשו ממנו כעבור זמן מה ופרשו מכל פעילות. ב-1943, משהתברר להם ששוב אינם יכולים לשבת באפס מעשה, הם הצטרפו מחדש לאצ"ל. השניים הציעו לבוא בדברים עם מספר חברי ארגון ההגנה, במטרה להקים גוף חדש שיקיף את כל הארגונים הלוחמים בארץ. לאחר שקיבלו את ברכתו של יעקב מרידור, פנו לכמה אקטיביסטים מאנשי ההגנה. ראשון הנענים ליזמתם היה יוסף אדלברג, מראשי ההגנה בחיפה. במהרה הצטרפו אליו יגאל הורביץ, איש נהלל ומראשי "הנוער העובד", אהרון קדישמן (בן עמי) מנחלת יהודה ואחרים. ממחנה ההגנה הצטרפו בעיקר חברים מחטיבת הפלמ"ח.

לאחר סדרה של דיונים וליבון בעיות, קרם הרעיון עור וגידים. על פי עצתו של יגאל הורביץ נקרא הארגון החדש בשם "עם לוחם", כדי להדגיש שאינו שייך לקבוצה מסוימת המזדהה עם חוג מדיני זה או אחר. הארגון החדש פתח במסע תעמולה ובין היתר השתמש בתחנת השידור החשאית שהאצ"ל העמיד לרשותו. תוכן השידור פורסם בעיתון "חרות" מיום 11 בנובמבר 1943, וכדי שלא יזהו את "עם לוחם" עם האצ"ל, נכתב בראשית הכתבה: "בליל שישי, ו' חשוון ש.ז. [6 באוקטובר 1943] שידרה התחנה החשאית 'קול עם לוחם' את הקריאה הבאה, אשר את תמציתה הרינו מביאים כאן, כפי שעלה בידינו לרשום, עם אי אלה השמטות קלות".³³⁶

קם גרעין לריכוז הנוער העברי הלוחם

התלכדנו למלחמה באויבי ישראל. הזקיפים הבריטיים אשמים
בטבח כמו הגסטפו

[...] קם והיה לעובדה גרעין לריכוז הנוער העברי, לריכוז כל החוגים האקטיביים ביישוב. מעבר למחיצות ארגוניות ורעיונות הושטנו יד איש לרעהו צעירים מכל המחנות... ידם של בני ההתיישבות העובדת הושטה לצופים, לבית"רים ולמכבי בעיר ובמושבה. יצלצל הדבר בעיניכם כאגדה – עובדה היא: אנו נמצאים כאן יחד, מתוך רצונו החופשי, אנשים מארגון ההגנה ומן הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל, אנשים מכל תנועות הנוער הציוניות. עשינו את הצעד הזה כי אין אנו יכולים עוד לחכות...

³³⁶ "חרות" 1942-1948, מ"ז.

אנו מכריזים מלחמה על כל אויבי ישראל ואויבי ציון. נשליך את נפשנו מנגד, ולא ניתן לרמוס ולהכחיד את תקוות הדורות...

ראשי "עם לוחם" החליטו לפתוח את פעילותם במבצע ראוה נגד השלטון הבריטי בארץ – חטיפת הנציב העליון, האיש שסימל את מדיניות "הספר הלבן", העמדתו לדין באשמת כניסה בלתי חוקית לארץ וגירושו לקפריסין. יעקב מרידור נתמנה מפקד הפעולה והיו אמורים להשתתף בו לוחמים מהאצ"ל ומהפלמ"ח. על פי התכנית יותקף ארמון הנציב בשלושה ראשים: הראשון, בפיקוד אחד ממפקדיו הצעירים של האצ"ל, ישתלט על משמר השער. בטור השני יהיו אנשי פלמ"ח בפיקודו של אהרון קדישמן, שיבואו לפעולה על נשקם. טור זה יפרוץ את הגדר מדרום ויתקדם אל הכניסה ראשית. הטור השלישי, בפיקודו של אליהו לנקין, ייכנס לארמון הנציב מאחור ויעלה ישר לחדר משכבו של מק מייקל (הנציב העליון). באותו זמן ינותקו קווי הטלפון בין האתר למרכז העיר וכן בין תחנות המשטרה ומחנות הצבא בירושלים. מוקשים יחסמו את הרחובות המרכזיים בעיר וכן את הכביש המוביל לירושלים.

לאחר החטיפה אמורה הייתה השיירה לנסוע לרמאללה ומשם, בדרכי עפר אל פרדסי פתח תקווה. באחד הפרדסים נחפר בונקר גדול כדי להחזיק בו את הנציב העליון. אלא שברגע האחרון נודע דבר החטיפה לראשי ההגנה, והם אסרו על חבריהם לקחת חלק במבצע. בהודעת ראש המפקדה הארצית של ההגנה על "עם לוחם" נאמר, בין היתר:³³⁷

לפני חודשים מספר נתארגנה קבוצה חשאית בעלת מגמות מדיניות צבאיות בשם "עם לוחם".

קבוצה זו גילתה את פעילותה ברכישת חברים, בתעמולה בכתב ובעל פה, בשידורי רדיו ואף פתחה בהכנות לפעולות טרוריסטיות מסוימות. הוברר לנו מעל לכל ספק, כי קבוצת "עם לוחם" מהווה למעשה שלוחה של "הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל" (האצ"ל הרביזיוניסטי)... אי לכך הנני להורות:

א. כל חבר ארגון ההגנה אשר בא במגע עם קבוצת "עם לוחם" או התקשר אתו בקשרי חברות, חייב תוך 72 שעות מהקראת פקודה זו לנתק את כל קשריו עם הקבוצה האמורה, להתייצב בפני מפקדו ולהודיע על הפסקת הקשרים עם "עם לוחם".

ב. כל חבר ארגון ההגנה, אשר לאחר 72 שעות מהקראת פקודה זו יעמוד במגע או ביחסים כלשהם עם קבוצת "עם לוחם", ייחשב כאשם בקשירת קשר נגד ארגון ההגנה העברי וייענש בכל חומר הדין...

לאחר פרישת אנשי ההגנה, החליט מרידור לבצע את חטיפתו של הנציב העליון בכוחות האצ"ל בלבד, אולם התברר כי דבר הפעולה נודע למספר רב של אנשים וביניהם גם ראשי המפלגה הרביזיוניסטית, שהתנגדו לפעולה, ועל פי הוראתם סירב גרשון מאלי, מפקד האצ"ל בירושלים, להעמיד לרשות מרידור את הלוחמים הירושלמים ואת הנשק הנדרש. כך בוטלה חטיפתו של הנציב העליון, וכעבור זמן קצר התפורר ארגון "עם לוחם".

גרשון מאלי נולד בפולין, השתתף במלחמת העצמאות הפולנית ואף זכה בצלב הברזל לאות הצטיינות. הוא שמר על קשריו עם קצינים מן הצבא הפולני ששהו אותה עת בארץ, אשר כזכור הדריכו בקורסים של האצ"ל בשוני שליד בנימינה. מאלי הקפיד מאוד על הופעתו החיצונית (הוא נהג להופיע במכנסי רכיבה ומגפיים) ושמר על מרחק בינו לבין פיקודיו. היחסים בין מאלי לבין הפיקוד הבכיר בירושלים לא היו טובים והאווירה כולה הייתה עכורה. ביטוי לכך, אנו מוצאים בדו"ח הש"י (שירות הידיעות של ההגנה) על מאלי:³³⁸

גרשון מאלי

שמו המדויק מאלי גרשון. פרטים נוספים: הצטרף לאצ"ל לפני הפילוג (1939) וקיבל תואר של רב סמל. תיווך בינו ובין האצ"ל גמי הלפרין [גמליאל הלפרין, מפקד מחוז ירושלים] והוא שסידר שיקבל את התואר... אחרי הפילוג הועלה לדרגת גונדר והיה לסגן מפקד סניף האצ"ל בירושלים (סגנו של גמי). בשנת 1942 לקח חלק פעיל בהרחקתו של גמי ונתמנה למפקד הסניף. הגורם המניע והאחראי בפועל לרצח הארמני על יד בית הספר אליאנס. בוגד באשתו והיה מפתה ילדות ומפקדות צעירות באצ"ל, זמן מסוים עם ר. ג. ועם א. ק. תיווך בקשרים בין האצ"ל והפולנים – בעיקר עם קולונל אחד (זה שהיה גר על יד מלון עדן בבית גרסון). ארגן קבוצה של אנשים לשם פעולות חבלה במקרה של פלישה גרמנית וזו קיבלה הדרכה מפולנים. לא ישר. ערום מאד, גם חסר תרבות. אשתו: גם כן פשוטה מאד. חיה עם גברים

זרים – גם ערבים ואנגלים בתוכם. לשניהם הייתה חנות דגים במחנה יהודה (בשוק) אבל פשטו את הרגל. יש למשפחה חמש מאות לירות. 3 ילדים... חשוד באצ"ל ששימש מלשין נגדם במשטרה. גם אשתו חשודה בזה. הורחק מהאצ"ל, ניהל כל מיני אינטריגות ושנוא מאוד על אנשי האצ"ל. נאסר כמה פעמים ושוחרר.

ב-29 בדצמבר 1943 לאחר כישלון חטיפתו של הנציב העליון, הועמד מאלי למשפט פנימי בפני בית דין מיוחד של הארגון. הוא הואשם בכך שסירב להעביר לפקודתו של מרידור אנשים ונשק שהיו דרושים כדי לבצע את חטיפתו של הנציב העליון, ובכך גרם לביטול המבצע.

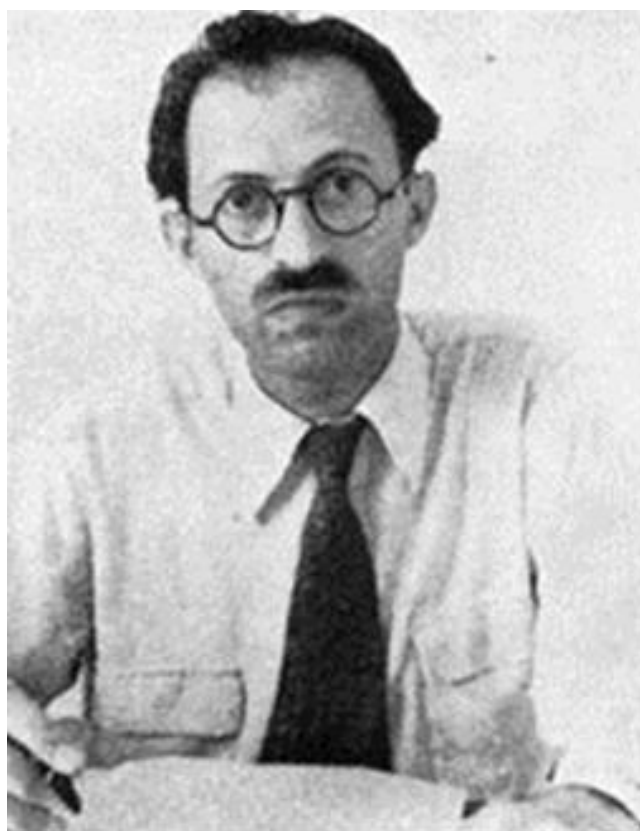
בית הדין מצא את מאלי אשם, אולם בגלל שנמצאו לו גם כמה נקודות זכות, הקל בית הדין בעונשו. מאלי נידון להורדה בדרגה והרחקה משורות האצ"ל לתקופה של שנה אחת.³³⁹

מספר חודשים לאחר סילוקו של מאלי מן האצ"ל, פקד את הארגון בירושלים גל של מעצרים. החשד למעשי ההלשנה נפל, בין היתר, על אשתו של מאלי, שהמשיכה להתרועע עם אנגלים, והוחלט לגרש את משפחת מאלי מירושלים. התפקיד הוטל על רחמים כהן ("גד"), שבגלל גל המעצרים נאלץ לעזוב את ירושלים ועבר לחיפה, שם שימש מפקד הח"ק (חיל הקרב). "גד" נפגש עם מאלי, שעבד בצינקוגרפיה של פיקובסקי, והודיע לו את החלטת מפקד המחוז (אליהו לנקין). למחרת היום עזבה משפחת מאלי את ירושלים ועברה להתגורר בתל אביב.

לאור הכישלון של "עם לוחם", החליט יעקב מרידור להתפטר מתפקידו כמפקד האצ"ל, ולהמליץ בפני חבריו להעביר את הפיקוד לידי מנחם בגין.

מנחם בגין מפקד האצ"ל

מנחם בגין נולד בשנת 1913 בבריסק, פולין, ובגיל צעיר הצטרף לבית"ר. לאחר סיימו את לימודיו בבית הספר התיכון (1931), נסע בגין לוורשה כדי ללמוד משפטים. בוורשה המשיך את פעילותו בבית"ר וכעבור מספר שנים היה לאחד ממנהיגיה הבולטים של התנועה. בגין הגיע למסקנה כי בשל בגידתה של בריטניה במנדט שקיבלה על ארץ ישראל, הדרך היחידה שנתרה להגשמת הציונות היא הדרך הצבאית.

מנחם בגין

בוועידה העולמית השביעית של הצה"ר, שהתקיימה בפראג בראשית 1938, ייחד בגין את נאומו לנושא מדיניות החוץ, הטעונה לדעתו שינוי להלכה ולמעשה: "קודם אמרנו: אין ארץ ישראל נבנית בכסף, ועכשיו: ואף לא בדיפלומטיה. מצפון העולם מנמנם, ולא בפעולות דיפלומטיות יתעורר. נחוצה 'דמונסטרציה של ייאוש', 'ייאוש הגבורה' – זוהי השליחות ההיסטורית וזה הייעוד של הכנסייה הלאומית שיש לכנסה".³⁴⁰

³⁴⁰ ס"ב, ב, עמוד 711.

בנאומו נתן בגין ביטוי לתחושה הגוברת בקרב צעירי הרביזיוניסטים ובית"ר, שהתנגדות מזוינת להתקפות הערבים והכנות למרד נגד השלטון הבריטי העוין צריכות להיות הפעולות העיקריות של התנועה. למרות ההערצה שרחשו לז'בוטינסקי, החלו לגלות אי נחת ממנהיגותו.

בכינוס העולמי השלישי של בית"ר, שהתקיים בספטמבר 1938 בוורשה, התעמת, כזכור, בגין עם ז'בוטינסקי ואמר, בין השאר: "אנו עומדים בפני התקופה השלישית של הציונות, לאחר 'הציונות המעשית' ו'הציונות הפוליטית', והיא 'הציונות הצבאית'". ובהמשך נתקבלה הצעתו לשינוי "הנדר הבית"רי" בו דובר לראשונה על "כיבוש הארץ".

בגין היה הדמות הבולטת ביותר בבית"ר כולה. כנואם חוצב להבות והחלטי בדעותיו, פעל רבות במסגרת ההסברה הבית"רית. "במשך שעה וחצי היה קהל עצום מרותק למקומו ולא העז אפילו להוציא הגה מפיו, ועם סיום הנאום – איש לא רצה לעזוב". דעותיו המדיניות וכושר מנהיגותו הם שהביאו את משלחת האצ"ל באירופה להציע את מועמדותו של בגין לנציב בית"ר בפולין לאחר התפטרותו של פרופס. ואכן, ז'בוטינסקי קיבל את המלצתם ובמרס 1939 התמנה לנציב בית"ר בפולין.

במסיבת הפרידה לפרופס, אמר בגין, בין השאר:³⁴¹

אנו עומדים עכשיו לפני חורבן גמור של הגלות... הערבים עברו לאופנסיבה. לכן נשאל: היכן הדרך לכיבוש ארץ ישראל? ברור שלא נוכל לחלום עכשיו על "מפעל ובניין". נשארה הדרך האחת – של כיבוש. צריכים להיכון וכן לחנך חיילים וכובשים, וכדי להיות חייל טוב יש להאמין קודם כל בשליחות, ולפיכך יש לשנות את שיטת ההכשרה. נצטרך למשוך יותר מבוגרים אל שורותינו, ולא רק לצבא. נקרא לנוער: בואו אלינו ונכבוש יחד...

ביום קבלו את המינוי של נציב בית"ר בפולין, כתב בגין בהצהרתו כי "עברו ימי ההכנה ובאו ימי ההכרה כי הגורל קרא אותנו לעשות היסטוריה בישראל... עלינו להקים בזמן הקרוב גדודים של חיילים עברים...".

בגין תמך בחינוך צבאי לחברי בית"ר ודאג לשיתוף פעולה עם מרדכי סטרליץ (חרמוני), שנשלח מן הארץ כדי לעמוד בראש מנהלת החינוך באירופה. הוא ליווה את ז'בוטינסקי אל קורסי ההדרכה הצבאית ועמד מקרוב אחר הרחבת האימונים הצבאיים. בגין גם תרם רבות לעלייה הבלתי

לגאלית וכזכור עמד בראש שיירה של 1,200 בית"רים שעשו את דרכם מוורשה לרומניה כדי לעלות לארץ ישראל על סיפון הספינה "נעמי יוליה". השיירה לא הורשתה להיכנס לרומניה והבית"רים נאלצו להישאר ליד הגבול ולבסוף הוחלט להחזירם לוורשה.

בששת החודשים בהם כיהן בגין כנציב בית"ר בפולין, היה שותף בהכנת כוח אדם מאומן שישתתף בפלישה לארץ ישראל, אלא שמלחמת העולם השנייה טרפה את כל הקלפים.

לאחר פלישת גרמניה לפולין, בספטמבר 1939, עזב בגין את וורשה ונסע עם אשתו עליזה לווילנה, בירת ליטא, אליה התקבצו ובאו רוב חברי הנציבות וכן בית"רים רבים. בגין חידש את עבודת הנציבות ואף הוחל בהוצאת עיתון בשם "המדינה". במקביל חיפשו הבאים דרכים לעזוב את ליטא ולעלות לארץ ישראל. אותו זמן הגיעו מן הארץ סרטיפיקטים (רשיונות עלייה) ולרביזיוניסטים הוקצו שניים בלבד, ליושב ראש מרכז הצה"ר ולנציב בית"ר. בגין סירב לנצל את מעמדו כדי להציל את נפשו והחליט להישאר עם הבית"רים שהתקבצו בוילנה. לא חלף זמן רב והצבא הסובייטי נכנס לליטא (היה זה במסגרת ההסכם שנעשה בין ברית המועצות לבין גרמניה, הידוע כהסכם "ריבנטרופ מולוטוב", לפיו תחולק פולין בין שתי המדינות: החלק המערבי לגרמנים והחלק המזרחי לרוסים. כן הוסכם שרוסיה תספח את הארצות הבלטיות: ליטא, לטביה ואסטוניה). בגין נאסר והואשם ב"פעילות ציונית" (שהייתה אסורה ברחבי ברית המועצות). הוא נחקר ארוכות בידי הבולשת הסובייטית ולבסוף הודיע לו אחד מקציני הכלא כי: "הוועדה המיוחדת שליד הקומיסריון העממי לענייני פנים (ה נ.ק.ו.ד.) קבעה כי מנחם בן זאב בגין מסוכן לחברה וגוזרת לו שמונה שנים במחנה עבודה מתקן". שמונה חודשים עשה בגין במחנה המעצר "פיצ'ורה" שבסיביר, שבו החורף נמשך תשעה חודשים והקור מגיע לשישים מעלות מתחת לאפס (על תקופה זו כתב בגין בספרו "לילות לבנים").

ב-22 ביוני 1941 תקפה גרמניה את ברית המועצות ובכך גרמה למפנה חשוב במהלך המלחמה. בעקבות ההתקפה הגרמנית, הפכה ברית המועצות לחלק בלתי נפרד מבנות הברית שנלחמו בגרמניה. בין היתר נחתם הסכם בין המרשל סטלין, שליט ברית המועצות, לבין הגנרל שיקורסקי, ראש ממשלת פולין הגולה, לפיו הותר לנתיני פולין השוהים בברית המועצות להתגייס לצבא פולין החופשית בראשותו של הגנרל אנדרס. בגין שוחרר ממחנה המעצר והצטרף לצבא אנדרס ובאמצעותו הגיע ארצה במאי 1942. בארץ התאחד עם אשתו עליזה, שעלתה בינתיים ארצה, והשניים התגוררו בירושלים ברחוב אלפסי 25. בגין שימש אותה עת

לבאר של קצין העיר הפולני והותר לו ללבוש בגדים אזרחיים ולגור בדירה פרטית.

עם בואו של בגין לירושלים, רבו הפונים אליו מן האצ"ל, בית"ר והצה"ר. בסתיו 1942, בעודו במדי הצבא הפולני, נתמנה בגין נציב בית"ר בארץ ישראל ונשא בתפקיד זה כחצי שנה. הוא צורף לקומיסריון במקומו של גלעזר והשתתף בדיונים על הקמת "עם לוחם". באותה תקופה פרסם מאמרים ורשימות בחתימת "בן זאב", שבהם ניתח את המצב המדיני בארץ. הבולשת הבריטית עקבה אחר פעילותו הפוליטית וטרחה לגלות את אוזנם של השלטונות הפולניים לפעילות זו. בעקבות כך נאלץ בגין להתפטר מתפקידו כנציב בית"ר. במסמך הבולשת הבריטית מיום ה-2 בנובמבר 1942, אנו מוצאים את ההערה הבאה:³⁴²

לאחרונה העיר את תשומת לבי רביזיוניסט אחד, לבואו ארצה של מנחם בגין, טוראי בצבא הפולני, מי שהיה בעבר מנהיג בית"ר בפולין. בגין הוא קיצוני בדעותיו וראוי לפיקוח קפדני. הוא מבלה את רוב זמנו במפקדת בית"ר בתל אביב וניתן למצוא אותו שם בכל יום בין השעות 8 ואחת לפני הצוהריים. הוא בעל השפעה רבה על פעולות בית"ר, ופועל לשינוי מדיניות הארגון.

מותם של זאב ז'בוטינסקי ודוד רזיאל, הותיר את האצ"ל ללא מנהיג. לזאת יש להוסיף את הפילוג של אברהם שטרן, פילוג שאכל כל חלקה טובה בארגון. אמנם יעקב מרידור, שנבחר לעמוד בראש האצ"ל, עשה כמיטב יכולתו כדי לשמור על הקיים, אולם לפי דבריו "עוד בחבאניה, כשעמדתי ליד גופתו של דוד רזיאל ז"ל, החלטתי שאם הפיקוד יופקד בידי, הוא יהיה זמני, ובהזדמנות הראשונה יימסר לידיים אחרות". מרידור גם לקח על עצמו את האחריות לכישלון חטיפתו של הנציב העליון במסגרת "עם לוחם", וביקש לשחררו מהפיקוד על הארגון.

ראשי האצ"ל חיפשו אדם שיוכל להנהיג את הארגון בדרכו החדשה, והמועמד היחיד שלגביו הייתה הסכמה כמעט כללית היה מנחם בגין. יש לזכור שמלבד יתר תכונותיו התרומיות, הוא לא היה מעורב בפילוג שפקד את הארגון בשנת 1940 ובכל המריבות הפנימיות שבאו בעקבותיו. כאשר הוצע לבגין לקבל את הפיקוד על הארגון, סירב. בין הבאים לשכנעו היה גם אליהו לנקין, ובעדותו סיפר על אותה פגישה:³⁴³

לנקין: באנו אליך כדי להציע לך לעמוד בראש הארגון.

³⁴² 0/26/GS, את"ה, 47/129.

³⁴³ ראיון המחבר עם אליהו לנקין.

בגין: רבותי, הייתי בית"רי וחייל בצבא הפולני, אולם אין לי כל ניסיון צבאי. על כן כיצד אוכל לפקד על הארגון שהוא צבאי במהותו. לנקין: לוחמים יש לנו. אנו זקוקים למנהיג, שיהיה בעל אוטוריטה ויתווה את הדרך המדינית והרעיונית.

אלא שבגין היה עדיין במדי הצבא הפולני והוא סירב בתוקף לערוק משורות הצבא ולרדת למחתרת. למרות זאת, נהג מרידור להיפגש עם בגין מדי שבוע, התייעץ אתו בענייני הארגון ושיתף אותו בתכנית לחטיפתו של הנציב העליון.

רק לאחר שקיבל, בדצמבר 1943, חופשה ללא תשלום מן השירות הצבאי, התייצב בגין לפני מפקדת האצ"ל ואמר: "אני מתייצב לפניכם בבגדים אזרחיים, שהם מדי חייל הארגון הצבאי הלאומי".

באופן רשמי קיבל בגין את הפיקוד על האצ"ל בדצמבר 1943, אבל למעשה פעל בתפקיד זה כחודשיים לפני השחרור מן הצבא הפולני. כצעד ראשון, הקים מפקדה ארצית חדשה, שחבריה היו: אריה בן אליעזר, אליהו לנקין, ושלמה לוי (לב עמי). יעקב מרידור יצא לחופשה וכעבור מספר חודשים הצטרף אף הוא למפקדה. ההחלטה הראשונה של המפקדה החדשה הייתה הכרזת המרד נגד השלטון הבריטי בארץ ישראל. עם סיום תפקידו כמפקד האצ"ל, פרסם מרידור הודעה לחברים:³⁴⁴

הודעה מיוחדת

מתוך רצון כנה להביא את התועלת המכסימלית למעמד [כינוי לאצ"ל] ולעם... הנני להודיע למדים [למפקדים] האחראים במעמד כי התפטרתי מתפקידי בתור מד. המעמד [מפקד האצ"ל] ומסרתי בהסכמת המ [המפקדה הראשית] את הפיקוד לידי הנאמנות של בן-דוד [כינוי של מנחם בגין].

ההכרה המעיקה עלי באופן מיוחד היא, שבמשך השנתיים האחרונות לא זכינו להגשים משהוא בקנה מידה רציני ולעומת זאת נתברכנו בכמה וכמה משברים...

בן-דוד הוא אחד מאנשינו המובחרים ביותר וכולנו רוחשים לו אמון בלתי מוגבל. הנני מאמין אמונה שלמה שהמעמד יגשים בהנהגתו את השליחות ההיסטורית העומדת בפניו היום...

נספחים

רשימת קיצורים, כינויים וארכיונים

- אצ"ל – ארגון צבאי לאומי בארץ ישראל
 אצ"מ – ארכיון ציוני מרכזי
 ארכיון הכד – הארכיון שהוטמן בכד, שרידי הארכיונים של אברהם שטרן ("יאיר")
 ארכיון מפא"י (בית ברל)
 את"ה – ארכיון תולדות ההגנה
 ב"ח – בן חנניה (כינויו של דוד רזיאל וכינוי האצ"ל בפי אנשי לח"י)
 בית"ר – ברית יוסף תרומפלדור
 דלק – כינוי למחלקת שירות הידיעות (של האצ"ל)
 הלבב – כינוי לאצ"ל בפי חבריו
 המעמד – כינוי לאצ"ל בפי חבריו
 הצ"ח – ההסתדרות הציונית החדשה
 הצה"ר – ברית הציונים הרביזיוניסטים
 ח"ק – חיל הקרב (של האצ"ל)
 חי"ש – חיל שדה (של ארגון ההגנה)
 חת"ם – חיל תעמולה מהפכני (של האצ"ל)
 לח"י – לוחמי חירות ישראל
 מ"ז – מכון ז'בוטינסקי
 מטכ"ל – מטה כללי
 מי"ז – מכון יהדות זמננו
 מפא"י – מפלגת פועלי ארץ ישראל
 מש"י – מחלקת שירות ידיעות (של האצ"ל)
 ס"ב – ספר בית"ר
 סת"ה – ספר תולדות ההגנה
 פו"ם – פעולות מיוחדות (של ארגון ההגנה)
 פו"ש – פלוגות השדה (של ארגון ההגנה)
 פֶּלָג – כינוי לח"י בפי אנשי האצ"ל
 פלמ"ח – פלוגות המחץ
 רמ"א – ראש המפקדה הארצית (של ארגון ההגנה)
 ש"ד – כינוי ההגנה בפי אנשי האצ"ל
 ש"י – שירות ידיעות (של ההגנה)

המפקדים הראשיים של האצ"ל

אפריל 1931 עד אפריל 1937	אברהם תהומי
אפריל 1937 עד אוקטובר 1937	רוברט ביטקר
אוקטובר 1937 עד אוגוסט 1938	משה רוזנברג
אוגוסט 1938 עד 15 במאי 1939	דוד רזיאל
16 במאי 1939 עד 31 באוגוסט 1939	חנוך קלעי
1 בספטמבר 1939 עד 24 באוקטובר 1939	בנימין זרעוני
24 באוקטובר 1939 עד 20 במאי 1941	דוד רזיאל
מאי 1941 עד דצמבר 1943	יעקב מרידור
דצמבר 1943 עד ספטמבר 1948	מנחם בגין

עליית "אף על פי" של הרביזיוניסטים והאצ"ל (1934-1942)

מספר העולים	תאריך ההגעה ארצה	ארץ ההפלגה	שם האנייה
50	ינואר 1934	מצרים	כוכב
117	אוגוסט 1934	יוון	אוניון
45	אפריל 1937	יוון	אף על פי 1
54	ספטמבר 1937	אלבניה	אף על פי 2
86	פברואר 1938	אלבניה	אף על פי 3
381	יוני 1938	יוון	אף על פי 4
170	אוקטובר 1938	איטליה	דראגה א'
550	נובמבר 1938	רומניה	דראגה ב'
550	דצמבר 1938	רומניה	אלי
250	דצמבר 1938	רומניה	דלפה
734	דצמבר 1938	רומניה	ג'אפו א'
750	מרס 1939	יוון	ג'אפו ב'
1463	אפריל 1939	רומניה	קאטינה
688	מרס-יולי 1939	רומניה	אגיו ניקולאוס
465	אפריל 1939	איטליה	אגיוס זוני
699	אפריל 1939	רומניה	אסטיה
921	מאי 1939	רומניה	ליזל
720	יוני 1939	רומניה	אסתיר
370	יולי 1939	רומניה	לאס פרלס
650	יולי 1939	בולגריה	אוסיריס
560	יולי 1939	איטליה	ניקו
860	אוגוסט 1939	רומניה	פאריטה
569	אוגוסט 1939	רומניה	רים
245	אוגוסט 1939	יוון	אגיוס ניקולאוס
700	אוגוסט 1939	בולגריה	טריפולי
650	אוגוסט 1939	איטליה	קרוטובה
1130	ספטמבר 1939	רומניה	נעמי יוליה
658	ספטמבר 1939	רומניה	פרוסולה
2300	פברואר 1940	רומניה	סקאריה
509		סלובקיה	פנצ'ו
700	יולי 1940	בולגריה	ליברטאד
769		רומניה	סטרומה
19,334	30 אוניות		סך הכול

אניות מעפילים שהובאו על-ידי ארגון "החלוץ" וההגנה (1934-1942)

שם האנייה	ארץ ההפלגה	תאריך ההגעה	ארצה מספר העולים
ולוס א'	יוון	יולי 1934	350
ולוס ב'	בולגריה	ספטמבר 1934	350
פוסידון א'	יוון	ינואר 1938	65
ארטמיסיה א'	יוון	מרס 1938	128
פוסידון ב'	יוון	מאי 1938	65
ארטמיסיה ב'	יוון	יולי 1938	157
אטרטו א'	איטליה	נובמבר 1938	300
אטרטו ב'	איטליה	ינואר 1939	300
אטרטו ג'	איטליה	פברואר 1939	300
אטרטו ד'	רומניה	מרס 1939	378
אסימי	רומניה	אפריל 1929	470
אטרטו ה'	רומניה	אפריל 1939	408
אטרטו ו'	איטליה	מאי 1939	337
אטרטו ז'	רומניה	מאי 1939	400
קולוראדו א'	רומניה	יוני 1939	379
קולוראדו ב'	רומניה	יולי 1939	377
דורה	רומניה	אוגוסט 1939	480
טיגר היל	רומניה	ספטמבר 1939	763
הילדה	רומניה	ינואר 1940	728
דריאון ב'	רומניה	מרס 1941	800
סך הכול		20 אניות	7,535

אוניות המעפילים שהובאו על ידי אנשים פרטיים

שם האנייה	ארץ ההפלגה	תאריך ההגעה	ארצה מספר העולים
סנדו	רומניה	מרס 1939	270
אגיוס ניקולאוס	בולגריה	מאי 1939	800
ליזל	רומניה	יוני 1939	921
רודניצ'ר א'	בולגריה	אוגוסט 1939	305
רודניצ'אר ב'	בולגריה	ספטמבר 1939	371
רודניצ'אר ג'	בולגריה	נובמבר 1939	457
רודניצאר ד'	בולגריה	ינואר 1939	505
ליברטאד	בולגריה	יולי 1940	700
פסיפיק	רומניה	נובמבר 1940	1,100
מילוס	רומניה	נובמבר 1940	671
אטלנטיק	רומניה	נובמבר 1940	1,880
סלבדור	בולגריה		320
ויטרול	רומניה	ספטמבר 1942	120
סך הכול		13 אוניות	8,420

ביבליוגרפיה

- אבישר, עודד: ספר חברון, הוצאת כתר, תש"ל
 אבן, אפרים: הפילוג בציונות, הוצאת ראובן מס, תשנ"ב.
 אהרוני, יעקב סיקא: בעקבות המופתי עם דוד רזיאל, 2000.
 אליאב, בנימין: זיכרונות מן הימין, עם עובד, 1990.
 אליאב, יעקב: מבוקש, ספרית מעריב, 1983.
 אל פלג, צבי: המופתי הגדול, משרד הביטחון, 1989.
 אל פלג, צבי: מאורעות 1936 1939, פרעות או מרד?, 1977.
 אלפסי, יצחק (עורך): הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל, אוסף מקורות ומסמכים, מכון ז'בוטינסקי.
 אמיכל ייבין, עדה: בארגמן, הדר, 1986.
 אקצין, בנימין: מריגה לירושלים, הספרייה הציונית, תשמ"ט.
 באואר יהודה: דיפלומטיה ומחתרת, ספרית הפועלים, 1966.
 באומל, יהודית: בין אידיאולוגיה ותעמולה, הוצאת מגנס.
 בדר, יוחנן: אוטוביוגרפיה, מכון ז'בוטינסקי, תשנ"ט.
 בויר בל, ג': ציון הלוחמת, מכון ז'בוטינסקי, 1987.
 בנאי, יעקב: חיילים אלמונים, הוצאת "יאיר", 1989.
 בן-גוריון, דוד: זכרונות, כרך חמישי.
 בן ירוחם, ח. : ספר בית"ר, כרך ב', הוועד להוצאת ספר בית"ר, תשל"ג.
 בן עמי, יצחק: שנות זעם – ימי תהילה, הוצאת נתיב, 1984.
 בראגינסקי, יהודה: עם חותר אל חוף, תשכ"ה.
 בר זוהר, מיכאל: בן-גוריון, עם עובד.
 ברמן, יצחק: בימי סער, משרד הביטחון.
 גולומב, אליהו: חביון עוז, כרך א', מפא"י תש"ו. כרך ב', עיינות, תשי"ד.
 גלבו, יעקב: בלכתך בשדות אימה, בית יאיר, 1989.
 גלבר, יואב: תולדות הצהרת בלפור.
 גלעזר, אליהו: בטרם זרחה השמש, המרכז למורשת ירושלים ע"ש ז'בוטינסקי.
 דבירי, חיים: יום אביב שלא יישכח, הוצאת יאיר, תשמ"ו.
 האנציקלופדיה העברית, כרך ארץ ישראל.
 הופמן, ברוס: כישלון האסטרטגיה הצבאית הבריטית בארץ ישראל, אוניברסיטת בר אילן, תשמ"ג.

- הלר, יוסף: לח"י, 1940 1949, מרכז זלמן שזר, 1989.
 "המצודה" 1933 1934, חרות 1942 1948: הוצאת "הדר" ומכון
 ז'בוטינסקי, 1978.
- וייצמן, חיים: מסה ומעש, (תרגום אשר ברש), 1953.
 זאבי, רחבעם (עורך): מגילת חברון, טבח חברון תרפ"ט.
 זהבי, יוסף: השפעת הלאומיות והאנטישמיות באירופה על התנועה
 הציוני בצ'כוסלובקיה, מראשית המאה ה-20 ועד מלחמת העולם השנייה.
 חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", הוגש לסנט אוניברסיטת
 תל אביב, אפריל 1983.
- זרעוני, בנימין: גאון ונדיב ואכזר, הוצאת מילוא, 1992.
 חבס, ברכה: פורצי השערים, מערכות, 1960.
 טבת, שבתאי: קנאת דוד כרך ג', הוצאת שוקן, 1987.
 יוסף, דב: השלטון הבריטי בארץ ישראל,
 יחיל, לני: העלייה הבלתי לגאלית לארץ ישראל 1939 1940, קובץ יד
 ושם, תשל"ה.
- ילין מור, נתן: לוחמי חירות ישראל, שקמונה, 1974.
 כץ, שמואל: ז'בו, דביר, 1993.
 כץ, שמואל: יום האש, קרני, תשכ"ו.
 לבני, איתן: המעמד, הוצאת עידנים, 1987.
 לב עמי, שלמה: במאבק ובמרד, משרד הביטחון.
 לובינסקי, אילה (לילי): קובץ מאמרים ורשימות, 1960.
 לוחמי חרות ישראל: כתבים א ב, הוועד להוצאת כתבי לח"י, 1959.
 לזר, ליטאי: אף על פי, ספר עלייה ב', מכון ז'בוטינסקי, תשי"ט.
 לכסיקון כוח המגן – ההגנה: משרד הביטחון, 1992.
 לנקין, אליהו: סיפורו של מפקד אלטלנה, הדר, 1974.
 לפידות, יהודה: בלהב המרד, משרד הביטחון, 1996.
 לפידות, יהודה: הסזון – צייד אחים, הוצאת מכון ז'בוטינסקי, 1994.
 לפידות, יהודה: על חומותייך, משרד הביטחון, 1992.
 לפידות, יהודה: פרקים בתולדות האצ"ל, הוצאת מכון ז'בוטינסקי, תשנ"ט.
 לפידות, יהודה: האצ"ל בחיפה האדומה, הוצאת ברית חיילי האצ"ל.
 מאיר, גולדה: גולדה, צמיחתה של מנהיגה, עם עובד.
 מאירי, שלמה: בנתיבי מחתרת ובארץ גזירה, מילוא, 1993.
 מלצר, עמנואל: מאבק מדיני במלכודת יהודי פולין, 1935 1939.
 מרדור, מאיר (מוניה): שליחות עלומה, מערכות, 1957.
 מרחביה, חן מלך: הציונות, אוצר התעודות הפוליטיות, אחיאסף, 1943.

- נאור, אריה: דוד רזיאל, משרד הביטחון, 1990.
- ניב, דוד: מערכות הארגון הצבאי הלאומי בארץ ישראל, מוסד קלוזנר – "הדר", 1965 1973
- סבוראי, משה וטובה: מאצ"ל ללח"י, 1989.
- סייקס, כריסטופר: מבלפור עד בוויין, מערכות.
- ספר הפלמ"ח, הקיבוץ המאוחד, תשי"ג.
- ספר תולדות ההגנה. עורך ראשי: בן ציון דינור. נכתב בידי יהודה סלוצקי. הוצאת "מערכות". 1959.
- עופר, דליה: בדרך לים, הוצאת יד בן צבי, 1988.
- עמיקם, ישראל: ההתקפה על היישוב היהודי בא"י בתרפ"ט, הוצאת עמיקם, אלול תרפ"ט.
- פורת, יהושע: ממהומות למרידה, עם עובד, 1978.
- קהאן, מאיר: שא אש להצית, העמותה להפצת תודעה לאומית.
- קונפינו, ברוך: עלייה ב' מחופי בולגריה, אחיאסף, 1965.
- קיסטר, יוסף: מבצעי האצ"ל 1931 1948, בהוצאת אגודת מוזיאון הארגון הצבאי הלאומי, 1998.
- רטנר, יוחנן: חיי ואני, שוקן, 1978.
- רפאלי, אלכס: חלום ומעש, מכון ז'בוטינסקי, 1995.
- שביט, יעקב: הבלגה ותגובה, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, 1983.
- שגב, תום: ימי הכלניות, הוצאת כתר, 1999.
- שטייגמן, יצחק: שלח דוד, משרד הביטחון, 1997.
- שטיין, משה: "הקונצרט" במחתרת, ברית חיילי האצ"ל, 1993.
- שטיין, משה: ביום שירות, וועד בוגרי פלוגות בית"ר, 1986.
- שטרן, אמירה: הארכיון שהוטמן בכד, שרידי הארכיונות של אברהם שטרן. עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, 1984.
- שייב (אלדד), ישראל: מעשר ראשון, "המתמיד", תש"י.
- שכטמן, יוסף ב.: זאב ז'בוטינסקי - פרשת חייו, הוצאת קרני, תשט"ז.
- שפירא, אניטה: בין הבלגה וטרור – הכינוס היישובי ביולי 1938, הציונות ו' (תשמ"א).
- שפירא, אניטה: ברל, הוצאת עם עובד, 1981.
- שפירא, אניטה: חרב היונה, עם עובד, 1992
- שרת, משה: יומן מדיני, כרך ג', עם עובד, תשל"ג.

Bethell, Nicolas: *The Palestine Triangle*, Andre Deutsch, 1979,
Perl, R. William: *The Fourth Front War*, Crown Publishers,
1978.

Weinbaum Laurence, *A Marriage of Convenience*, 1993,